

ԱՆԱ ԱԹԱՋԱՆ
ՆԱՐԻՆԵ ԴԻԼԲԱՐՅԱՆ
ԱՆԱՀԻՏ ՅՈՒԶԲԱՑՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԼԵՂՎԱԿԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ԳԱՍՏՈՒՐՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

**Ա. ԱԲԱՋՅԱՆ, Ն. ԴԻԼԲԱՐՅԱՆ,
Ա. ՅՈՒԶԲԱՆՅԱՆ**

**ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ**

*(դասագիրք բանասիրական ֆակուլտետների
ուսանողների համար)*

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2017**

ՀՏԴ 811.19(091)
ԳՄԴ 81.2Հ-03
Ա 126

Կրրուրյան և զիրուրյան նախարարուրյան կողմից
հրաշխավորվել է որպես դասագիրք բուհերի
մասնագիրական ֆակուլտետների ուսանողների համար:

Դասագիրքը հրապարակուրյան են հրաշխավորել
ԵՊՀ հայ բանասիրուրյան ֆակուլտետի զիրական խորհուրդը
և հայոց լեզվի պարմուրյան ամբիոնը

Խմբագիր՝ Վազգեն Համբարձումյան (ք.գ.դ., պրոֆ.)

Գրախոսներ՝ Թերեզա Շահվերյան (ք.գ.դ., պրոֆ.)

Լալիկ Խաչատրյան (ք.գ.դ., պրոֆ.)

Հեղինակներ՝

Նարինե Դիլարյան – Ներածական բաժին, պատմական բառա-
գիտուրյուն, պատմական քերականություն

Աննա Աբաջյան – Պատմական հնչյունաբանություն

Անահիտ Յուլքաշյան – Ակնարկներ պատմական շարահյուսու-
թյան

Ա. Աբաջյան, Ն. Դիլարյան, Ա. Յուլքաշյան

Ա 126 Հայոց լեզվի պատմություն: Դասագիրք բանասիրական ֆակուլտետ-
ների ուսանողների համար/ Ա. Աբաջյան, Ն. Դիլարյան, Ա. Յուլ-
քաշյան.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2017, 444 էջ:

Հայոց լեզվի պատմության այս դասագրքում ներկայացված են հայոց լեզվի պատմության՝
իրեն ինքնուրույն գիտակարգի, ուսմանափրուրյան առարկան, մերողները, աղյուրները, կապն այլ
գիտությունների հետ, հայերենի գիտական շրջանարածանումը, հնդեվրոպական նախահայությունի
տեղակայմանը վերաբերող արդի բնրությունները, հայոց ժողովրդանունների ստուգաբանությունը, նա-
խամաշտոցյան հայ մատենագրուրյան գոյուրյան վարկածները, գերերի գյուտի քննական-բանասի-
րական վերլուծությունը, հայերենի բառապաշտի ծագումնաբանական դասակարգումն, ինչպես
նաև պատմական հնչյունաբանության, ծևաբանուրյան և շարահյուսության իիմութենական հիմունքները՝ ինձ հայե-
րեն, միջին հայերեն, աշխարհաբար՝ գրական արևելահայերեն և արևմտահայերեն, տարբերակների
գուգարահամենաստական քննությանը: Դասագիրքը նախատեսված է բանասիրուրյան ֆակուլտետ-
ների ուսանողների համար, բացի այդ՝ կարող է օգտագործ լինել բոլոր նրանց համար, ովքեր հե-
տաքրքիում են հայ բանասիրուրյան և հայագիտուրյան իիմնախմելիություն:

ՀՏԴ 811.19(091)
ԳՄԴ 81.2Հ-03

ISBN 978-5-8084-2199-8

© ԵՊՀ հրատ., 2017
© Հեղ. խումբ, 2017

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք.....	8
Ներածություն	10
Հայոց լեզվի պատմությունը որպես գիտակարգ, նրա ուսումնափրության առարկան	10
Հայոց լեզվի պատմության ուսումնափրության մեթոդները	15
Հայերենի գիտական շրջանաբաժանումը.....	19
Հայերի անվանումները և նրանց ստուգաբանության փորձերը.....	22
Հնդեվրոպական միասնության տրոհումը և նախահայրենիքի տեղակայման վարկածները	29
Հայոց լեզվի ծագման և բնույթի վերաբերյալ տեսությունները	32
Հ. Հյուրշմանը հայերենի ծագման և բնույթի մասին.....	35
Նախամաշտոցյան հայ գրերի գոյության վարկածները	38
Մեսրոպ Մաշտոցը և գրերի գյուտը	43
Դասական գրաբարի լեզվածական դասերը.....	49
Հունարան հայերեն	52
Լատինաբան հայերեն	59
Սիցիլիա հայերենի կազմավորումը	65
Աշխարհաբարի ձևավորումը	73
Մաս I	
ՊԱՏՍՄԱԿԱՆ ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	83
1. Գրաբարի ձայնավորները, երկրարքառները և եռաբարքառները	88
Սիցիլիա հայերենի ձայնավորները, երկրարքառները, եռաբարքառները	96
Ձայնավորները և երկինչյունները նոր գրական հայերենում.....	102
2. Բաղաձայնական համակարգը գրաբարում	107
Մաս II	
ՊԱՏՍՄԱԿԱՆ ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ	120
Ներածություն	120
Հարցի պատմությունից	121
Հայերենի բնիկ բառապաշարը.....	133
Հին հայկական անձնանուններ	148
Իրանական փոխառություններ	153

Իրանական փոխառյալ դիցանուններ և անձնանուններ	166
Իրանական փոխառյալ տեղանուններ	168
Իրանական փոխառությունների հնչյունական առանձնահատկությունները	169
Հունական փոխառություններ	170
Հունական փոխառյալ անձնանուններ	176
Հունական փոխառությունների հնչյունական և ծևաբանական առանձնահատկությունները	179
Լատինական փոխառություններ	180
Ասորական փոխառություններ	184
Ասորական փոխառությունների հնչյունական առանձնահատկությունները	191
Ասորական փոխառյալ հատուկ անունները	193
Եբրայական փոխառություններ	193
Եբրայական փոխառյալ անձնանուններ	196
Կովկասյան փոխառություններ	197
Հայերենը և քարքվելական լեզուները	198
Հայերենը և արխագ-աղբյեական լեզուները	201
Հայերենը և նախյան-դադսատանյան լեզուները	202
Փոխառյալ կովկասյան տեղանուններ	205
Արաբական փոխառություններ	205
Փոխառություններ քուրքերենից	211
Եվրոպական փոխառություններ	217
Նոր և նորագոյն փոխառություններ	220
Վիճակագրություն	224
Մաս III	
ՊԱՏՍԱՎԱՆ ՔԵՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	227
Հայերենի խոնարհման համակարգի պատմական զարգացումը	227
Անորոշ դերքայի պատմական զարգացումը	229
Ենթակայական դերքայի ծագումը	232
Կու/կոյ մասնիկի ծագումը	235
Պիտի եղանակիչի ծագումը	237
Սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակների պատմական զարգացումը	239

Կատարյալի հիմքը	244
Սահմանական անցյալ կատարյալ	248
Ե/Է աճական	252
Բուն կամ ներկա իրամայական	254
Խոնարհման հարացույցներ	256
Հորդորական կամ ապառնի իրամայական	257
Արգելական իրամայական	258
Ստորադասական եղանակի պատմական զարգացումը	260
Առաջին ապառնի	260
Երկրորդ ապառնի	262
Ըղձական եղանակի ձևավորումը	263
Պայմանական եղանակի ձևավորումը	264
Ժխտական դերբայի ծագումը	265
Հարկադրական եղանակի ձևավորումը	267
Բաղադրյալ ժամանակներ	269
Անցյալ, վաղակատար և հարակատար դերբայներով կազմվող ժամանակները հայերենում	269
Հարակատար դերբայով կազմվող ժամանակներ	273
Ապառնի դերբայով կազմված բայաձեւերը հայերենում	276
Ժխտական խոնարհում	278
Կրավորականի կերպասեռային դրսերումները հայերենում	282
Անկանոն բայերի պատմական զարգացումը	286
Տարարմատ անկանոն բայեր	286
Նույնարմատ անկանոն բայեր	289
Պակասավոր բայեր	294
Հոլովման համակարգի պատմական զարգացումը	297
Հոլովակազմությունը հայերենում	300
Անկանոն հոլովումների պատմական զարգացումը	306
Ա հոլովման պատմական զարգացումը	311
Ա արտաքին հոլովում	311
Ա ներքին հոլովում	312
Ո հոլովման պատմական զարգացումը	315
Ու հոլովման պատմական զարգացումը	318
Ի հոլովման պատմական զարգացումը	320

Ե Աերդրական հոլովման պատմական զարգացումը	323
Խառն հոլովումների պատմական զարգացումը.....	325
Ի-Ա Խառն արտաքին հոլով	325
Ի-Ա Աերդրական հոլովում	327
Ո-Ա Խառն հոլովում	328
Վա/ուան հոլովում	330
Ան հոլովում	331
ՈՉ հոլովում.....	334
Ո/Օ Աերդին հոլովում	335
Հոգնակիակազմությունը հայերենում.....	336
Միջին հայերենի եզակի և հոգնակի հոլովման հարացույցներ	340
Առկայացման կարգը հայերենում.....	343
Ածականի պատմական զարգացումը.....	347
Թվականի պատմական զարգացումը	353
Դասական թվականներ	357
Անձներական թվականներ	360
Բաշխական թվականներ	361
Կոտորակային թվականներ	361
Դերանունների պատմական զարգացումը	362
Անձնական դերանունների պատմական զարգացումը	362
Հոլովման հարացույցը գրաբարում	363
Հոլովման հարացույցը միջին հայերենում.....	365
Հոլովման հարացույցները արևելահայերենում և արևմտահայերենում	368
Ստացական դերանունների պատմական զարգացումը	370
Ցուցական դերանունների պատմական զարգացումը	372
Անորոշ դերանունների պատմական զարգացումը.....	377
Հարցահարաքերական դերանունների պատմական զարգացումը	379
Որոշյալ դերանունների պատմական զարգացումը	384
Փոխադարձ դերանունների պատմական զարգացումը.....	386
Ժխտական դերանուններ	388
Չքերվող խոսքի մասեր. մակրայների պատմական զարգացումը.....	389
Գրաբարի նախդիրների և նախսպատճերի պատմական զարգացումը	393
Ըաղկապների պատմական զարգացումը	399

Մաս IV

Ակնարկներ պատմական շարահյուսության	407
Որոշիչ-որոշյալ կապակցությունը գրաբարում և նրա հետագա փոփոխությունները	416
Ածական որոշչի առանձնահատկությունները գրաբարում.....	416
Վերացականը քանձրացականի փոխարեն	417
Դերանուն որոշչի առանձնահատկությունները գրաբարում	418
Թվական որոշչի առանձնահատկությունները գրաբարում	422
Հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցությունը գրաբարում և նրա հետագա փոփոխությունները.....	425
Բացահայտիչ- բացահայտյալ կապակցությունը գրաբարում և նրա հետագա փոփոխությունները.....	428
Ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը գրաբարում և նրա հետագա փոփոխությունները.....	430
Շարադասությունը գրաբարում և նրա հետագա փոփոխությունները	435

Երկու խոսք

Հայոց լեզվի պատմությունը հայագիտական լեզվաբանական գիտակարգերից ամենածավալունն է և իր կարևորությամբ առաջնայիններից մեկը, քանզի միայն տարածամանակյա, այսինքն՝ պատմական զարգացման հենակետից է հնարավոր գնահատել հայոց լեզվի և նրա տարատեսակների կազմավորման ու տեղաշարժերի բնույթը, քանակական փոփոխություններից նոր որակի անցման տրամաբանությունը։ Ինչպես փաստում է Գ. Զահորկյանը, հայոց լեզվի պատմությունն իրքն գիտակարգ պետք է ներառի և համադրի մեր գրական լեզուների պատմության, պատմական բարբառագիտության, համեմատական և պատմական քերականության (լայն առումով նաև հնչյունաբանության) տվյալները, ինչպես նաև պատմական հանրակազմականության և պատմական ոճաբանության ընձեռած փաստերը¹։

Այսօր գիտական շրջանառության մեջ են գտնվում մեր լեզվի պատմության թե՛ գրային, թե՛ նախագրային շրջանների ամենատարբեր հարցերի վերաբերյալ գիտական, տեսական մենագրություններ, ուսումնական ձեռնարկներ, սակայն շուրջ հինգիազարամյա պատմություն ունեցող մեր լեզվի ողջ ընթացքը ամբողջականորեն, համահավաք, մեկ աշխատության մեջ դեռևս ներկայացված չէ, և դա բնական է՝ հաշվի առնելով փաստական նյութի հարստությունը։ Գ. Զահորկյանը հասցրեց ամբողջացնել հայոց լեզվի նախագրային շրջանի պատմությունն իր կորողային աշխատությամբ՝ «Հայոց լեզվի պատմություն։ Նախագրային ժամանակաշրջան»։ Գրային շրջանի առավել ամբողջական բնութագրությանն էր միտված Ս. Ղազարյանի «Հայոց լեզվի համառոտ պատմությունը», որը երեք հրատարկություն է ունեցել, և, իհարկե, այս բնագավառում առանձնահատուկ տեղ ունի Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմություն» երկմասնյա մենագրությունը, որն առաջինն է իր տեսակի մեջ։ Փաստորեն, հայոց լեզվի պատմությունն իրքն առանձին գիտակարգ սկզբնավորվել է Հ. Աճառյանի այս աշխատության հիման վրա։

¹Տե՛ս Գ. Զահորկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 7։

Սույն դասագրքի նպատակը հույժ հասցեական է. այն նախատեսված է բանասիրության ֆակուլտետների ուսանողների համար: Աշխատանքի կառուցվածքը և բովանդակությունը պայմանավորված են հայոց լեզվի պատմություն առարկայի բուհական ծրագրի պահանջներով: Հետևաբար լեզվի պատմության բաղկացուցիչ որոշ հարցեր շրջանցել ենք, որոշ հարցերի անդրադարձել ծանոթագրական կարգով: Այս ձեռնարկը ծնունդ է շուրջ տաք տարիների դասախոսական աշխատանքի, որի ընթացքում ճշգրտվել է այն թեմաների շրջանակը, որոնք կարուտ են առավել ամբողջական ներկայացման: Մինչ տպագրությունը դասագրքի ներածական, բառագիտական և համեմատական քերականության հատվածները հարուստ փորձաշրջան են անցել ուսանողության մեջ: Հայերենի պատմական քերականության նկարագրության համար իբրև հիմարար սկզբունք ընտրել ենք գուգադրահամեմատությունը, որովհետև այդ սկզբունքի շնորհիվ ուսանողները կարողանում են ըստ կարել-վույն ըմբռնել հայերենի քերականական այս կամ այն իրողության ծագումն ու փոփոխությունները, տիպարանությունը: Հետևաբար լեզվական փաստերը բնութագրվում են նախ գրաբարում, ապա՝ միջին հայերենում, հավարտ՝ գրական արևելահայերենում և արևմտահայերենում: Պատմական բառակազմության, իմաստաբանության բարբառագիտության, ոճաբանության և հանրալեզվաբանության տվյալների նկարագրության խնդիրները դուրս են մեր այս քննության նպատակներից: Մեր լեզվի հազարամյակների պատմության խնդիրների և իրակությունների նկարագրության ընթացքում նախապատվությունը հիմնականում տվել ենք ավանդաբար ընդունված տեսակետներին՝ ելնելով այն ճշմարտությունից, որ վիճահարույց մոտեցումների ներկայացման տեղը բուհական ձեռնարկներն ու դասագրերը չեն, այլ առանձին տեսական մենագրությունները:

Համոզված ենք, որ տպագրությունից հետո կարող են ծագել նոր առաջարկություններ և հավելումներ, սիրով ու շնորհակալությամբ կընդունենք այդ ամենը:

Հեղինակներ

Ներածություն

ՀԱՅՈՅ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԳԻՏԱԿԱՐԳ, ՆՐԱ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ

Հայոց լեզվի պատմությունը՝ որպես ինքնուրույն գիտակարգ, ձևավորվել է XIX դարի կեսերին: Այս գործի նախակարապետը Արտեմ Այտոլնյանն էր, որը 1866 թվականին հրապարակում է իր շուրջ քանի տարիների հետազոտությունների արդյունք «Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի» աշխատությունը: «Քննական քերականության» առաջարանում և Նախաշավիղ կոչվող հատվածում Ա. Այտոլնյանն ապացուցում է, որ գրաբարը՝ իբրև գրական-խոսակցական լեզու, վաղուց արդեն իր դերակատարումն ավարտել է և իր տեղը պետք է զիջի աշխարհաբարին: Ինչպես նշում է Է. Աղայանը, «Նախաշավիղը, ըստ Էռիքյան, ընդհանուր լեզվաբանական ուսմունք է մարդկային լեզվի մասին, ապա և՝ հայոց լեզվի պատմություն, սկսած 5-րդ դարից մինչև 19-րդ դարի 50-60-ական թվականները»²: Ա. Այտոլնյանից հետո Հ. Աճառյանը մի նոր մակարդակի է բարձրացնում հայոց լեզվի պատմության գիտական ուսումնասիրությունը: Մեծանուն գիտնականի երկիատոր մենագրությունը հենց այդպես էլ կոչվում է՝ «Հայոց լեզվի պատմություն», որտեղ իր ժամանակի հնդեվրոպաբանության և ընդհանուր լեզվաբանության դիրքերից Հ. Աճառյանը բացահայտում է հայոց լեզվի կազմակորման ընթացքը, վերլուծում հայերենի բառապաշարը՝ առանձնացնելով բնիկ հնդեվրոպական բառաշերտը և տարբեր փոխառությունները՝ ըստ իմաստային դաշտերի, կատարում է հայոց լեզվի պատմության առաջին շրջանաբաժանումը, բնութագրում է հայոց առաջին գրական լեզվի՝ գրաբարի դասերը, հայոց բարբառների և գրաբարի հարաբերությունները, հունարան հայերենը, միջին հայերենը և աշխարհաբարը³: Հայերենի պատմական քերականությունը Հ. Աճառյանը ման-

² Ա. Այտոլնյան, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզու, Վիեննա, 1866, էջ 7:

³ Տես Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս I-II, Եր., 2013:

րամասն քննել է «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» բազմահատոր աշխատության մեջ⁴:

Հայոց լեզվի պատմության հին շրջանին և հատկապես նրա բնույթին ու կազմավորման ընթացքին է անդրադարձել նաև նշանափոր լեզվաբան Գ. Ղափանցյանը, որն իր «Հայոց լեզվի պատմություն. Հին շրջան» աշխատության մեջ քննել է հայերենի և խեթերենի, ինչպես նաև Հայասայի լեզվի փոխազդեցությունները, բացի բառապաշտից՝ տարածամանայլյա բննության է ենթարկել հայերենի հնչյունաբանական, քերականական համակարգերը⁵: Հայոց լեզվի պատմության հարցերով հետևողականորեն գրադիւն է Սերոբ Ղազարյանը, որի աշխատություններից հատկապես նշենք «Հայոց լեզվի համառոտ պատմությունը», ինչպես նաև «Հայոց գրական լեզվի պատմությունը»⁶:

Հայոց լեզվի պատմական քերականության բնագավառում լուրջ ներդրում է կատարել ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտը, որի տաղանդաշատ գիտնականների ջանքերով լույս են տեսել «Հայոց լեզվի պատմական քերականության» երկու հատորները, միջին գրական հայերենին նվիրված առանձին աշխատանքները⁷: Օտար հայագետներից հատկապես նշելի է Հ. Հյութշնանի, Ա. Մեյեի և Յ. Կարատի ներդրումը հայոց լեզվի պատմության ամբողջացման, նրա առանձին շրջանների հնչյունաբանական, բառագիտական, ձևաբանական և շարականական իրողությունների գիտական նկարագրության և վերլուծության գործում⁸: Հայոց լեզվի պատմության արդեն առանձին բնագավառների և ոլորտների հարցերով գրադիւն են հայ բազմաթիվ լեզվաբաններ՝ Մ. Աբեղյանը, Է. Աղայանը, Ռ. Իշխանյանը, Ռ. Ղազարյանը, Լ. Հովհաննիսյանը, Վ. Համբարձումյանը և այլք:

⁴ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. I-VI, Եր., 1952-1971, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Եր., 2005:

⁵ Տե՛ս Գ. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Հին շրջան, Եր., 1961:

⁶ Տե՛ս Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 2006 և Հայոց գրական լեզվի պատմություն, Եր., 1961:

⁷ Տե՛ս Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, Եր., հ. 1-2, 1982-1975, Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Ա. Բ, Եր., 1972, 1975:

⁸ Տե՛ս Հ. Հյութշնան, Հայերենի քերականություն, Եր., 2003 և Հայագիտական ուսումնամիջություններ, Եր., 2004, Ա. Մեյե, Հայագիտական ուսումնամիջություններ, Եր., 1978, Յ. Կարատի, Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Եր., 2002:

Հայոց լեզվի պատմությունը 20-րդ դարում զարգացման որակական մի նոր մակարդակի է բարձրացնում մեծավաստակ գիտնական Գևորգ Զահոռկյանը, ով արդի լեզվաբանական մեթոդների կիրառմամբ վերականգնում և բնութագրում է հայերենի նախագրային շրջանը, հստակեցնում է լեզուների պատմության գիտական շրջանաբաժանման սկզբունքները, որոնց հիման վրա կատարում է հայերենի պատմության ամբողջական շրջանաբաժանում և նախագրային, և՝ գրային ժամանակաշրջանների: Այդ հետազոտությունների անփոփունը «Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան» ստվարածավալ աշխատությունն է⁹:

Հստ լեզվաբանական գիտակարգերի ընդհանուր դասակարգման՝ լեզվի պատմությունը պատկանում է տարածական առումով առանձնական և ժամանակային առումով պատմական կամ տարածամանակյա գիտակարգերի թվին: Որպես առանձնական գիտակարգ՝ հայոց լեզվի պատմությունն ուսումնասիրում է հայ ժողովրդի տարբեր շերտերի հաղորդակցման լեզուն իր ճևավորման պահից մինչև գործածության ներկա պահը: Հայոց լեզվի պատմության քննության առարկան ինչպես նախագրային հայերենն է, այնպես էլ՝ գրավոր շրջանում վկայված մեր գրական լեզուներն են, բարբառային տարրերակները, ինչպես նաև հայ ժողովրդի պատմության հետ կապված լեզվական բոլոր իրողությունները, բառապաշարը, մեր լեզվի հասարակական, գործառական և անհատական տարրերակները: Հայոց լեզվի պատմությունն ընդգրկում է գրական լեզվի պատմությունը, պատմական բարբառագիտությունը, համեմատական ու պատմական քերականությունը, պատմական հանրալեզվաբանությունը և պատմական ոճաբանությունը¹⁰:

Հայոց լեզվի պատմությունը սերտորեն կապված է լեզվաբանական և պատմական տարրեր գիտակարգերի հետ, նախ՝ ընդհանուր հնդեվրոպաբանության, որովհետև հայերենը պատկանում է հնդեվրոպական

⁹Տե՛ս **Գ. Զահոռկյան**, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987:

¹⁰Հմմտ. **Գ. Զահոռկյան**, Աշխ. աշխ., Էջ 7-8:

լեզվարնտանիքին, այնուհետև՝ այն լեզուների պատմոթյան հետ, որոնց հետ շփվել է, որոնցից ազդվել և որոնց վրա ազդեցություն է գործել, ինչպես օրինակ՝ խեթագիտությունը, կովկասագիտությունը, արաբագիտությունը, թուրքագիտությունը և այլն: Բացի այդ՝ հայոց լեզվի պատմոթյունն ուղղակի կապված է այնպիսի ներ լեզվաբանական գիտակարգերի հետ, ինչպիսիք են՝ պատմական բարբառագիտությունը, պատմական ոճաբանությունը, քերականագիտությունը:

Որպես տարաժամանակյա գիտակարգ՝ հայոց լեզվի պատմոթյունը նկարագրում և հետազոտում է իր քննության առարկան՝ մեր լեզուն, զարգացման ընթացքի, փոփոխությունների մեջ: Բնութագրելով լեզվի զարգացման որևէ շրջափուլ՝ լեզվի պատմոթյունն անցում է կատարում դեպի պատմոթյան խորքերը՝ վեր հանելով կատարված փոփոխությունների պատճառները, ներքին հակասությունների հիմքերը, բացատրելով շեղումներն ու անկանոնությունները:

Հայոց լեզվի գրավոր շրջանի համար որպես սկզբնաձև ընդունվում է գրաբարն իր քերականական համակարգով, բառապաշարով, իսկ նախագրային շրջանի համար ելակետը հնդեվրոպական նախալեզուն է, որը վերականգնվում է հայերենի և ցեղակից լեզուների համեմատության միջոցով:

Լեզվի պատմոթյունը՝ իբրև տարաժամանակյա գիտակարգ, տարբերվում է լեզվի համաժամանակյա նկարագրություններից, ի մասնավորի՝ նորմատիվ քերականություններից, որոնց նպատակը լեզվի բնութագրումն է իբրև հստակ կանոններով գործող, ընդունված նորմերին նմանակա կայուն կառուցվածք: Նորմատիվ քերականությունների նպատակը լեզվի հարսկա ընթացքի որոշակի հատկածի գիտակցված, նպատակային առանձնացումն է՝ լեզվակիճակի կայունության ամրագրումը, որպեսզի ապահովվի լիարժեք հաղորդակցումը տվյալ լեզվով խոսող ազգի տարրեր շերտերի միջև: Սակայն լեզուն ինքնակատարելագործվող փոփոխական համակարգ է. այդ փոփոխությունները, տեղաշարժերը տարբեր ժամանակներում կարող են տարբեր արագություն ունենալ, բայց դրանք ընդգրկում են լեզվական բոլոր ոլորտները՝ հնչյունաբանությունը, բառագիտությունը, բառակազմությունն ու իմաստաբանությունը, ձևա-

բանությունը, շարահյուսությունը, ոճաբանությունը: Հենց այս տեղաշարժերն էլ փոխադարձ կապի մեջ դառնում են լեզվի պատմոթյան քննության անմիջական առարկան:

Լեզվի պատմոթյան կարևորությունը պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով: Նախ՝ այն սերտ կապված է ժողովրդի պատմոթյան հետ: Լեզվի պատմոթյան միջոցով առավել ամրողական է բացահայտվում տվյալ լեզուն կրող հանրույթի պատմությունը, աշխարհընկալունը: Լեզվի պատմոթյան տվյալները մեծ դեր ունեն նաև պատմաբանափրական հետազոտությունների տեսանկյունից: Լեզվի տարածամանակյա ընկալման դեպքում է հնարավոր միայն բացահայտել ժողովուրդների կազմավորման, նրանց փոխարարերությունների, բաղադրակրության, նյութական և հոգևոր մշակույթի զարգացման ընթացքն ու տրամաբանությունը:

Հայոց լեզվի պատմոթյան ուսումնասիրության աղբյուրները տարբեր են. նախագրային շրջանի հայերենի ուսումնասիրության հիմնական աղբյուրը հնդեվրոպաբանության վերականգնված և համադրված տվյալներն են, ինչպես նաև զիր ունեցող հնագույն հնդեվրոպական և ոչ հնդեվրոպական այն ժողովուրդների պահպանված տարաբնույթ արձանագրությունները, որոնցում հիշատակված են Հայաստանն ու հայերը՝ իրենց անձնանուններով և տեղանուններով: Այս տեսանկյունից սկզբունքորեն կարևոր են դրացի այն ժողովուրդների լեզուների պատմոթյան սկզբնադրյուրները, որոնք մեզանից ավելի վաղ զարգացած գրավոր մշակույթ են ունեցել, օրինակ՝ խեթերը, ակկադներն ու շումերը, սեմական ազգերը, հույններն ու պարսիկները, ինչպես նաև հինգերորդ դարում գրի առնված հայոց բանահյուսական նյութերը, վիպասանքը, առասպելներն ու ավանդությունները, որոնք արտացոլում են գրաբարի առավել վաղ լեզվավիճակները:

Գրային շրջանի հետազոտության աղբյուրներն ավելի բազմազան են՝ տվյալ լեզվով ստեղծված մատենագրությունը, վիմագրությունը, գեղարվեստական, գիտական ինքնուրույն և բարգմանական գրականությունը:

ՀԱՅՈՅ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐԸ

Լեզուների պատմության ուսումնասիրության հիմնական մեթոդները հետևյալներն են:

ա) Համեմատություն. Լեզվի տարածամանակյա քննության հիմնական հնագույն մեթոդներից է, որի հիմքի վրա էլ ձևավորվել է պատմահամեմատական լեզվաբանությունը: Առանց համեմատության անհնար է լիարժեք բնութագրել և դասակարգել լեզվական իրողությունները, ինչպես նաև լեզուները: Լեզվի պատմության համար ելակետային է նախ՝ տվյալ լեզվի զարգացման տարրեր փուլերում առկա լեզվական փաստերի համեմատությունը, ապա՝ այդ փաստերի համադրումը այլ՝ ցեղակից կամ հարևան լեզուների նույնական իրողությունների հետ: Հայերենի պարագայում սա նշանակում է լեզվական փաստերի քննություն երեք գրական հայերենների տվյալների հիման վրա՝ գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար: Վերջինս իր հերքին բաժանվում է գրական արևելահայերենի և գրական արևմտահայերենի: Այնուհետև մեր լեզվական կարգերի կամ բառապաշտարային միավորների համեմատությունը ցեղակից և հարևան լեզուների նույն իրողությունների հետ. այս ամենը հնարավոր է դարձնում բացահայտել քերականական և բառապաշտարային միավորների ծագումը, փոփոխությունների տրամաբանությունը:

Ըստ ընտրված միավորների՝ համեմատությունը կարող է լինել ներքին և արտաքին: Ներքին համեմատության դեպքում զուգարքվում են մի լեզվի տարրեր փուլերի իրողությունները, իսկ արտաքինի դեպքում՝ քննվող լեզվի և այլ լեզուների հնարավոր ընդհանրություններն ու տարրերությունները: Ցուրաքանչյուր համեմատություն կարող է հանգել երեք արդյունքի՝ 1. համեմատվող ժամանակագրական նակարդակներում տվյալ միավորի առկայություն՝ ա-ա, օրինակ՝ թվի քերականական կարգի երկանդամ հակադրություն՝ եզակի-հոգմակի, առկա է մեր լեզվի զարգացման շրջանի բոլոր փուլերում, ճիշտ է՝ տարրեր եղանակներով, 2. ժամանակագրական մակարդակներից որևէ մեկում դրա բացահայտությունը՝ ա-ա, այսպես՝ կրավորական սեռի արտահայտության հատուկ

ածանց գրաբարում չի եղել. **¶** ածանցն առաջացել է միջին հայերենի աշխարհաբարացման ենթաշրջանում, Յ. ժամանակագրական մակարդակներից որևէ մեկում դրա փոխարեն այլ փաստի առաջացումը՝ ա-բ: Եթե անդրադառնանք նույն կրավորական կառույցներին, ապա կարձանագրենք, որ գրաբարում չկար հատուկ ածանց, բայց կար խոնարհման տիպերի հակադրություն կատարյալի հիմքից կազմվող ժամանակներում ներգործակերպ և կրավորակերպ վերջավորություններով, իսկ հետագայում դրանց փոխարեն առաջանում է **¶** ածանցը:

Նշենք նաև, որ լեզվական միավորները հիմնականում երկպլանային են. ունեն բովանդակության և արտահայտության պլաններ, ուստի համեմատության ընթացքում հնարավոր է արձանագրել նաև այդ պլաններից որևէ մեկի կամ երկուսի փոփոխությունները կամ պահպանումը: Ինչպես վերը նշեցինք, եզակի և հոգնակի թվերի քերականական կարգերը առկա են հայերենի զարգացման բոլոր փուլերում, բայց դրանց արտահայտության եղանակները բավական տարրեր են: Բերենք այլ օրինակ. *թ ձևույթը վկայված է ինչպես գրաբարում, միջին հայերենում, այնպես էլ երկճյուղ աշխարհաբարում, բայց աշխարհաբարում այն արդեն հոգնակերտ չէ, այլ բառակազմական ձևույթ՝ ածանց, այսինքն՝ արտահայտության պլանը պահպանվել է, բովանդակությանը՝ փոխվել:* Այսպիսով՝ համեմատության մերողի օգնությամբ հնարավոր է բացահայտել և նկարագրել լեզվական առանձին միավորների և համակարգերի գրեթե բոլոր փոփոխությունները, ամենակարևորը՝ լեզվի զարգացման միտումները:

բ) Վերականգնում. լեզվի պատմության ուսումնասիրության հիմնական մեթոդներից է, որը կիրառվում է համեմատական լեզվաբանության մեջ՝ թույլ տալով վերականգնել ոչ միայն լեզվի առանձին բացակայող միավորները, այլև վերացած լեզուներն ամբողջությամբ կամ դրանց ջնջված լեզվափուլերը: Այսպես՝ վերականգնման մեթոդի օգնությամբ Գ. Զահուկյանը բացահայտում և նկարագրում է հայերենի նախագրային շրջանի բառապաշտարային, հնչյունական ու քերականական համակարգերը¹¹: Մինչև Գ. Զահուկյանը այս վերականգնումների հիմքը

¹¹ Տե՛ս **Գ. Զահուկյան**, նշվ. աշխ., էջ 235-382:

դրել է Հ. Աճառյանը: Հայոց լեզվի պատմության համար վերականգնած մաս մերողի կարևորությունը հատկապես մեծ է, քանի որ հայոց գրավոր հուշարձանները մեր թվարկության հիմքերորդ դարից են, այնինչ հայոց լեզուն հնդեվրոպական նախալեզվից առանձնացել և հաղորդակցման գործուն միջոց է եղել Ք.ա. 4-3-րդ հազարամյակներից:

Ըստ համեմատելի միավորների ծագման՝ վերականգնումը լինում է արտաքին և ներքին: Արտաքին վերականգնման դեպքում, դիցուր, հայերենի կորաված լեզվական օլակները վերականգնվում են ցեղակից այլ լեզուների տվյալների հիման վրա: Օրինակ՝ հայերենը չի պահպանել *ծով*-ի հնդեվրոպական անվանումը, որը կա Եվրոպայի հնդեվրոպական լեզուներում. **mori-*. հայերենում այն պետք է ունենար **morr* կամ **moriր* ձևերը, որոնց հետքերը կարող ենք տեսնել *Umrug* գետանվան մեջ: Ներքին վերականգնման դեպքում համեմատության մեջ են դրվում հայերենի ժամանակագրական տարրեր մակարդակների միավորները, և վերականգնվում է դրանց նախնական տարրերակը. այսպես՝ *բասն*, *բասն*, *երեսուն*, *բառասուն*, *յիսուն* և համանման նույն շարքի քանակական թվականների մեջ վերականգնվում է *սմ/սում/ սան* արմատը, որը վաղնջահայերենում նշանակել է *բասսուն*:

գ) **Տարածամանակավորում** կամ **Ժամանակաբաշխում**. լեզվի պատմության համեմատաբար նոր մեթոդներից է: Տարածամանակավորման շնորհիվ վկայված լեզվական փաստերը բաշխվում են ըստ ժամանակագրական փուլերի, այսինքն՝ որոշվում է յուրաքանչյուր լեզվական միավորի առաջացման, կիրառության և վերացման ժամանակագրությունը: Գոյություն ունի բացարձակ և հարաբերական ժամանակագրությունը: Բարձական ժամանակագրության դեպքում լեզվական փաստերը համապատասխանեցվում են արտավեզվական փաստերին, պատմության ընդունված ժամանակագրությունը կիրառվում է լեզվական փաստերի վերաբերմամբ: Այս առումով բնութագրական կամ բառավիճակագրական մեթոդը, որի միջոցով որոշվում է ցեղակից լեզուների տրոհման ժամանակը կամ էլ լեզվական որևէ փաստի առաջացման ժամանակը:

Նշված մեթոդը հայերենի վերաբերմամբ կիրառել է Գ. Զահուկյանը՝ որոշելով հայերենի անկախ գոյուրյան ժամանակը¹²: Սերոյի Էռքյունը հետևյալն է. առանձնացվում է լեզվի համեմատաբար դանդաղ փոփոխության ցուցիչը, և դրա միջոցով որոշվում է ցեղակից լեզուների՝ միասնությունից տրոհվելու ժամանակը: Մ. Սվոդեշը սկզբում առանձնացրել էր 215 քառ, ապա 200՝ վերջում ընտրելով 100 քառ: Այսուհետև համեմատելով մի շարք լեզուների փոփոխության արդյունքները՝ ճշտել է, որ 100 տարվա ընթացքում միջին հաշվով դուրս է մնվում այդ հիմնական բառաֆոնի 15%-ը (100 քառի դեպքում 15 քառ է գործածությունից դուրս գալիս), պահպանվում է 85%-ը (100 քառից 85-ը մնում է կիրառության մեջ): Ըստ հիմնական բառաֆոնի պահպանվածության աստիճանի՝ որոշվում է այս կամ այն լեզվի՝ միասնությունից տրոհվելու ժամանակը և ինքնուրույն լեզու դառնալու պահը:

Լեզվական փաստերի ժամանակագրավորման տարրեր եղանակներ կան, որոնցից Գ. Զահուկյանն առանձնացնում է հետաղարձ հաշվարկման սկզբունքը: Ըստ այդմ՝ հիմնվելով որևէ լեզվի զարգացման գրավոր շրջանի ժամանակագրության վրա՝ առանձնացվում են համարժեք փուլեր նախագրային շրջանում, որովհետև լեզուն փոփոխվում է կայուն արագությամբ, այսինքն՝ լեզվի զարգացմանը միշտ բնորոշ է հարաբերական հավասարաշափությունը: Հետաղարձ հաշվարկման սկզբունքի համաձայն՝ արդի հայերենը տարբերվում է դասական զրաբարից մոտավորապես այն շափով, որ շափով զրաբարը տարբերվում է Ք.ա. 2-րդ հազարամյակի լեզվից, որը Գ. Զահուկյանը կոչում է ուշ վաղնջահայերեն, և այդպես շարունակ: Հայոց լեզվի՝ Գ. Զահուկյանի առաջարկած գիտական շրջանաբաժանումը հիմնված է հենց այս համաշափ փոփոխությունների վարկածի վրա¹³:

¹² Հմնտ. **Գ. Ջայուկյան**, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Еր., 1967, էջ 318-320:

¹³ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, էջ 15-26:

դ) Համաժամանակավորում. Գ. Զահուկյանի առաջարկած այս անվանումը նշանակում է համարթեք լեզվական փաստերի առաջացման և կիրառության տեղի՝ տարածքի որոշում, այսինքն՝ լեզվական միավորների տարածական, հասարակական-ոճական տարարաշխում կամ դասակարգում: Համաժամանակավորման միջոցով բացահայտվում է, թե լեզվի մեջ վկայված գուգածնությունները որ տարածքներում են կիրառվել, հասարակական որ խմբերի լեզուներին կամ գործառական ոճերին են պատկանել:

Ե) Արտահարաբերում կամ **լեզվահնեաբանական քննության մեթոդ.** այս մեթոդի միջոցով արտալեզվական փաստերն օգտագործվում են բառերի սկզբնական իմաստների, դրանց փոփոխության պարզաբանման համար: Արտահարաբերումը թույլ է տալիս տեքստերի բանասիրական քննությունն ավելի արդյունավետ դարձնել, խմբավորել լեզվի պատմության համար օգտագործվող աղբյուրները, դրանց լեզվական որակները, դասերը՝ հավաստիության բավական բարձր աստիճանով:

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԲԱԺՄԱՆՈՒՄԸ

Լեզվի պատմության գիտական շրջանաբաժանումը պետք է հիմնված լինի հստակ սկզբունքների վրա: Գ. Զահուկյանն իր «Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան» աշխատության մեջ առանձնացնում է հետևյալ չորս հիմնական սկզբունքները¹⁴.

ա) լիակատար ընդգրկման սկզբունք. լեզվի պատմությունը պետք է ընդգրկի լեզվի բոլոր տարատեսակները՝՝ չահմանափակվելով գրական լեզուներով, գերաբերի և՛ գրային, և՛ նախագրային շրջաններին, և՛ բարբառներին, և՛ խոսվածքներին, և՛ ժարգոններին ու հանրության տարրեր շերտերի լեզուներին, բ) **լեզվի պատմության դիալեկտիկայի բացահայտման սկզբունք.** լեզվի պատմությունը այնպիսի բանակական փոփոխությունների պատմություն է, որը, ի վերջո, հանգեցնում է որակա-

¹⁴ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 20-26:

կան անցումների, զ) լեզվի և այն կրող ժողովրդի պատմության սերտ փոխկապակցվածության սկզբունքը. լեզուն հասարակական հաղորդակցման միջոց է, ուստի ենթակա է լեզվակիրների կյանքի զարգացման օրինաչափություններին. ազգային լեզուն մեծ կախման մեջ է այդ ազգի քաղաքական, տասեսական և հոգևոր պատմությունից, դ) լեզվական փաստերի առաջնայնության սկզբունք. ըստ այդմ՝ լեզվի պատմությունը չի կարող լինել ժողովրդի պատմության պարզ վերարտադրությունը: Լեզվի պատմության նկարագրությունը և շրջանաբաժանումը պես է հիմնվեն բազմահատկանիշ դասակարգումների վրա, արտացոլեն լեզվի կառուցվածքի և բառապաշարի հիմնական բոլոր փոփոխությունները, համակարգային տեղաշարժերը:

Հայոց լեզվի ինքնուրույն զարգացումը սկսվում է Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբներից: Գ. Զահուկյանը հնդեվրոպական միասնության շրջանում հայերենի բարբառային վիճակը բնութագրելու համար օգտագործում է Ամասիայերեն եզրույթը: Իսկ նախագրային հայերենի համար կատարում է հետևյալ շրջանաբաժանումը.

Վաղնջական շրջան՝ վաղնջահայերեն՝ Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբներից մինչև Ք.ա. 13-րդ դար: Այս շրջանում առանձնացնում է 2 ենթաշրջան՝

- ա) սկզբնային վաղնջական՝ Ք.ա. 3-րդ հազարամյակ,
- բ) ուշ վաղնջական՝ Ք.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբներից մինչև Ք.ա. 13-րդ դար:

Հնագույն շրջան՝ հնագույն հայերեն՝ Ք.ա. 12-րդ դարից մինչև Ք.հ. 4-րդ դար. այսուել տարրերակվում են 2 ենթաշրջան.

- ա) վաղ հնագույն՝ Ք.ա. 12-րդ դարից մինչև Ք.ա. 4-րդ դար,
- բ) ուշ հնագույն՝ Ք.ա. 3-րդ դարից մինչև Ք.հ. 4-րդ դար:

Գրական լեզվի շրջանաբաժանումը.

Հին շրջան՝ հին հայերեն՝ 5-րդ դարից մինչև 11-րդ դար: Այս շրջանի գրական լեզուն կոչվում է գրաբար: Այն ձևավորվել է Տուրութերանի (Տարոնի աշխարհի) և Բարձր Հայքի ու Այրարատի՝ Տուրութերանին հարող տարածների խոսվածքների հիման վրա: Թեև Գ. Զահուկյանը հին հայերենի շրջանը սկսում է 5-րդ դարից, բայց հիմնվելով Հ. Հյուրշ-

մանի հնչունաբանական բնութագրիչների վրա՝ գրաբարի՝ որպես ինքնուրույն լեզվի սկիզբ համարում է 3-րդ դարասկիզբը, իսկ 5-րդ դարասկիզբն այն գրավոր է դարձել: Հին շրջանը բաժանվում է 3 ենթաշրջանի:

- ա) վաղ, հին կամ դասական գրաբար՝ 5-րդ դար,
- բ) ուշ հին կամ հետդասական գրաբար՝ 6-7-րդ դարեր,
- գ) նախամիջին՝ 8-11-րդ դարեր:

Միջին շրջան՝ 12-16-րդ դարեր: Այս շրջանում հայոց գրական լեզուն դառնում է միջին հայերենը, որը ձևավորվել էր ժողովրդախոսակցական լեզվի, գրաբարյան բարբառների հիմքի վրա, բայց նրան զուգահեռ՝ դեռ բավական երկար շարունակվում է գրաբարի կիրառությունը՝ հատկապես իրքն գրավոր լեզու: Միջին շրջանում առանձնացվում է 2 ենթաշրջան.

- ա) վաղ կամ կիլիկյան նորմավորման՝ 12-14-րդ դարեր,
- բ) ուշ միջին կամ աշխարհաբարացման՝ 15- 16-րդ դարեր:

Նոր կամ աշխարհաբարի շրջան՝ 17-20-րդ դարեր: Այս շրջանում հաճդես է գալիս նոր գրական հայերենը կամ աշխարհաբարը, թեև աշխարհաբարի առաջին ենթաշրջանում գրաբարը դեռ պահպանում էր իր դիրքերը՝ որպես գրավոր հաղորդակցման միջոց: Այս իրավիճակը տևում է մինչև գրապայրարի ավարտը: Նոր շրջանում տարբերակվում է 3 ենթաշրջան.

- ա) վաղ աշխարհաբարի՝ 17-րդ դարի սկզբներից մինչև 19-րդ դարի կեսը,
- բ) ուշ կամ երկայուղ աշխարհաբարի՝ 19-րդ դարի կեսից մինչև 1920 թվականը,
- գ) արդի կամ ժամանակակից՝ 20-րդ դարից ցայսօր:

ՀԱՅԵՐԻ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՍՏՈՒԳԱՔԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ

Հայերին աշխարհում անվանում են հետևյալ կերպ՝ *հայ, արմեն, մահրյան, բորգույան, ասքանազյան ազգ, սումելիս և ֆլա։ Հայը ինքնանվանում է. արմեն մեզ կոչում է աշխարհի ժողովուրդների մեծամասնությունը, սումելիս անունը մեզ տվել են վրացիները, իսկ ֆլա՝ քրիերը։ Հին շրջանի պատմագրությունից և գրականությունից մենք հայտնի ենք նաև որպես «Նախրյան», «Ասքանազյան» և «Թորգույան» ազգ։ Այս անվանումներն ունեն իրենց ծագումնաբանությունը, որի շնորհիվ հնարավոր է որոշել հայերի՝ իրքը հնդեվրոպական միասնությունից անկախ, ինքնուրույն ժողովովի առանձնացման ընթացքը, այն ցեղերին, որոնք մասնակցել են մեր էքնիկական կազմավորմանը, ինչպես նաև հայերի սկզբնական բնակության վայրը ու հետագա տեղաշարժի ուղղությունները, մեր լեզվում պահպանված ենթաշերտային իրողությունները։*

Պատմագիտական և ազգաբանական տեսանկյունից ֆլա (հողագործ-գեղջուկ) անվանումը արժեք չունի, որովհետև այն ուշ ժամանակների ծնունդ է, ուստի քննությունը սկսենք **Հայ** իմանական ինքնանվանումից։ Հայերի ինքնանվանումների և օտարների կողմից մեզ տրվող անունների ստուգաբանությունը հարուստ պատմություն ունի, բայց դեռևս չենք կարող արձանագրել, որ գիտության զարգացման արդի մակարդակում ձևավորվել են բոլորի կողմից ընդունելի և վերջնական տարբերակներ։

Հայ անվանումը բխեցվում է **Հայկ** անձնանունից։ Այս բարի նախական իմաստների պարզաբանման համար Գ. Զահորկյանն առանձնացնում է վեց ելակետ, որ կարող են վճռորոշ լինել ազգի անվանակոչման համար. ա) Հայկը բազ որսորդ էր՝ «գեղապատշաճ, անձնեայ, քաջազգուր, խայտակն, հաստարազուկ», բ) Աստվածաշնչի թարգմանության մեջ Օրիոնի համաստեղության անունը փոխարինված է Հայկի անունով, գ) **Հայկ** անունը որպես հասարակ գոյական գործածվում է «հսկա» իմաստով, «Բառզիրք Հայոց»-ում *հայր-ը* բացատրվում է որպես «հսկայք», դ) նույն «Բառզիրք Հայոց»-ում **Հայկ** նշանակում է նաև

«փորք»¹⁵, ե) Արցախի բարբառում *հայ* նշանակում է «դժվարություն», «նեղություն», «ջանք», զ) *հայ* բառը մեր իրականության մեջ գործածվում է «հարազատ» և, ընդհանրապես, «մարդ» իմաստներով¹⁶:

Հայ անվանումը պատմագիտության և լեզվաբանության մեջ փորձել են գուգաղրել հետևյալ երեք անվանումների հետ՝ **Հատե/i, Հանաša և Պայոնես (Payones)**: Դեռևս 19-րդ դարի վերջում Պ. Ենսենն իր «Խեթերը և հայերը» աշխատության մեջ, հենվելով *hate/ hatti/hati>hai* հնչյունական նմանությունների վրա, պնդում է, որ խեթերը հայերի նախնիներն են եղել: **Հայ** անվան այս մեկնաբանությունից գիտնականները չեն հրաժարվում նաև խեթական արձանագրությունների հայտնաբերումից հետո, թենի հաստատվել է, որ խեթերները հայերներից տարբերվող հնդեվրոպական լեզու է: Ի. Դյակոնովը կարծում է, որ *hate* անվանումը եղել է Փոքր Ասիայի և Սիրիայի ժողովուրդների ընդհանուր անունը, և ուրարտացիները հատկապես այդ անվանքը են կոչել Փոքր Հայրի բնակչությանը:

Հանաša - *հայ* անվանումների կապն առաջին անգամ հիմնավորել է Ն. Մարտիրոսյանը (1924), ապա այս դրույթին տարբեր կողմերից անդրադարձել են Կ. Ռոտոր (1927), Գ. Ղափանցյանը (1931), Պ. Կրեչմերը (1932): Նրանց տեսակետները ներկայումս էլ քննարկումների և նոր մեկնաբանությունների տեղիք են տալիս¹⁷: Եթե հայերի անվանումը բխում է Հանաša տեղանունից, ապա հնարավոր է երկու վարկած: 1. **Հայ** անվանումը չունի հնդեվրոպական ծագում. այս տեսակետի կողմնակիցն էր հատկապես Գ. Ղափանցյանը, որը հայերները համարում էր խառնածին լեզու՝ հնդեվրոպական և փոքրասիական շերտերով: 2. **Հայ** բառը ծագմանք հնդեվրոպական է. Հանաša-ի մեջ առանձնացվում է Հանա-Հայօ հիմքը, իսկ -աշա-ն համարվում է լուսական սեռականի վերջավորություն, որն ուներ տեղանիշ, ստացական նշանակություն: Ինչպես նշում է Գ. Զահուկյանը, խեթալուսական, թրակյան լեզուներում, ուրարտերենում **հայ** արմատը կարող է առանց սկզբնային *h*^l-ի գուգաղրվել որոշ արճատների

¹⁵ Տե՛ս Բառզիրք Հայոց, Եր., 1975, էջ 179:

¹⁶ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, էջ 279-281:

¹⁷ Տե՛ս Ա. Պետրոսյան, Հայոց ազգածագման հարցի շուրջ //Հայոց ազգածագման հարցեր, Եր., 2006, էջ 18-20:

հետ՝ հետևյալ նշանակություններով՝ *անս - պարիլ կամ *անս - մեղադ, ուժեղ, ամուր կամ հարջակվել, գրավվել, դանձել: Այսինքն՝ **հայ** անունը կոչվող ժողովուրդը անվանակոչվել է պատվախնդիր, մետաղի պես ամուր և նախահարձակ լինելու հատկանիշների միջոցով:

Հայագիտության մեջ տարածված է նաև այն վարկածը, թե **հայ** անվանումը բխում է *roti* հիմքից, որ նշանակում է տիր-լրանդեր: Ինչ վերաբերում է **Պայոնես** երկրանվանը, ապա դրա հետ հայ անվանումը կապելու բազմաթիվ փորձերը հանգում են հետևյալին. **Payones**-ի հիմքում թօն/թան-իօն արմատն են վերականգնում, որ նշանակում է «փոքր»: Սիաթամանակ նշվում է, որ Հայասայի տարածքը մոտավորապես համբնկել է Փոքր Հայքի տարածքի հետ, և փոքր լինելու հատկանիշը մեր մատենագրության մեջ հաճախ գուգակցվում է **հայ** բառի հետ՝ փոքր ածու: Տեղին է հիշել, որ Երեմիա Սեղրեցու «Բառզիք Հայոց»-ում **հայ** բառի համար բերվում է «փոքր» բացատրությունը:

Հայ բառը կապվում է նաև Կողմիսի հին Անա անվան և թեսալական համանուն բաղադրի հետ. Անա նշանակում է «մեծ մայր» կամ «երկիր». այս իմաստները միավորվում են որպես *մայր երկիր*: Այստեղ տեղին է հիշել արգոնավորդների առասպելը և նրա հերոսներից *Արմենիան Թեսալացուն*: Ըստ առասպելի տարրերակներից մեկի՝ արգոնավորդները նավում են ոչ թե պատրիա/Կողմիս/Կողմիդա, այլ *Այս* երկիր, որտեղ պահվում էր հաջողության և բարգավաճման գրավական Ոսկե գեղմը: **Անա/Այս** անվանումը շատերը կապում են **Այս**>**Հայա**>**Հայասա** տեղանվան հետ: Այս համբնկումը ամրակայվում է նաև տեղագրական փաստարկներով, և, փաստորեն, ուղղակի կապ է ստեղծվում **հայ** և **արմեն** անվանումների միջև, որոնք ի սկզբանե հոմանիշ էին: Գ. Զահուկյանը հավանական է համարում **հայ** արմատի բխեցումը հնդեվրոպական *թօն/թարածեցնել պահել արմատից՝ հիմնվելով Հերոդոտոսի այն վկայության վրա, որ հայերը շատ ոչխար ունեցող են, այսինքն՝ հովիվներ¹⁸:

Արմեն - Ավանդաբար նշվում է, որ այս անունն առաջին անգամ որպես հայերի անվանում հիշատակվել է Պարսից Դարեհի բազավորի Բի-

¹⁸ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային Ժամանակաշրջան, էջ 284-285:

հիստորիան արձանագրության մեջ Ք.ա. 522-513 թվականներին՝ Armina - Հայատան, armiņiya- հայեր ձևերով: Բայց մինչ այդ էլ այս անունը վկայված էր հունական աղբյուրներում: ա) Հերոդոտոսը *արմեններին* հիշատակում է Եվրոպայից Փոքր Ասիա փոյուզացիների տեղափոխելու առնչությամբ, մեզ կոչում է փոյուզական վերաբնակեներ: բ) Այնուհետև Քսենոփոնը «Կյուրոպենիայում» հիշատակում է արմեններին Կյուրոսի հետ կապված իրադարձություններում՝ Ք.ա. 6-րդ դար: զ) Ստրաբոնը հայերին հիշատակում է արգոնավորդների առասպելում, որն ընդգրկում էր Ք.ա. 8- 6-րդ դարերի դեաբերը, հունական տարրեր աղբյուրներում *Արմեն* անունը համարվում էր արգոնավորդների արշավանքի մասնակից, Թեսալիայի Արմենիոն քաղաքից եկած *Արմենոսի* տարրերակ¹⁹: դ) Հոմերոսի «Իլիականում» ևս կա հիշատակություն արիմօն ցեղերի մասին, որոնք ևս կապվում են *արմենների* հետ:

Այնուհետև *արմեն* բառը զուգապլրվում է Urme երկրանվան հետ, որը վկայված է ուրարտական թագավոր Մենուայի (Ք.ա. 810-778 թթ.) արձանագրություններից մեկում, Սարդուրի թագավորի (Ք.ա. 764-735 թթ.) արձանագրություններում վկայված է Arme երկրանունը, Ասորեստանի թագավոր Թիգլարպալասար I-ը (Ք.ա. 1116-1090) արդեն հիշատակում է Urume ժողովրդանունը: Շատ ավելի խոր հնություն ունեն Ք.ա. 2200-1250 թվականներին խեթական և ակկադական աղբյուրներում վկայված Armana-Armanu-Armani երկրանունները, որոնց թագավորի անունն անգամ հիշատակվում է՝ *Սարմակինա* կամ *Ուր-Արադ*:

Արմեն անվան ստուգաբանությունը առկա է ամենից առաջ հայ մատենագրության մեջ. Խորենացին այն կապում է Հայկի հաջորդներից *Արամ*-ի անվան հետ՝ մեզ կոչելով *Արամենան ազն*: Սերենոսը *Արմեն*-ը բխեցնում է *Արամանեսիկ* անունից, որն էլ հանգեցնում են ուրարտական մեկ այլ թագավորի անվանը՝ *Erimena* (Ք.ա. 625-605 թթ.): Այս անունը հետազոտողները փորձել են կապել ուրարտական Aramu թագավորի անվան հետ:

¹⁹ Տե՛ս Գ. Զահորեան, նշվ. աշխ., էջ 285-287:

Հայոց ազգածագման վերաբերյալ իր աշխատանքներով հայտնի Յողեք Մարկվարտը **արմեն** ժողովրդանվան հիմքում տեսնում էր *arm-*arim- կամ *arum- արմատը, որին կցվել էր ուրարտական -ini վերջավորությունը, ինչպես օրինակ՝ ուրարտական Urmeni ձևը: *Arm արմատը նա գրիգալորում է «Հյիականում» հիշատակված Զևի և Տիֆոնի մենամարտի վայրի անվան հետ՝ ուն ’Արմօւս: *Արիմն ցեղանունը Մարկվարտը կապում է Աստվածաշնչի Արամի և ուրարտական առաջին արքա Արամոյի անունների հետ, իսկ **հայ** ինքնանվանումը համարում է ավելի ուշ առաջացած ձև: *Արսամ*-ը, փաստորեն, դիտարկվում է որպես հայ ժողովրդի բուն ցեղանուն:

Արմեն անվան հնդեվրոպական ստուգարանությունները հանգում են երկու տարրերակի՝ ա) *ար-մեն*. այս երկու բաղադրիչներից առաջինը նշանակում է «արի», իսկ երկրորդը՝ «մարդ», բ) երկրորդ տարրերակով, որ առաջարկում է Գ. Զահուկյանը, *արմ*-ը արմատն է, իսկ *են*-ը՝ ածանցը, և այդ *արմ*-ը նշանակում է «արմատ», «զ-արմ», «ցեղ», «սերունդ»²⁰:

Սոմեխ - այս անվամբ մեզ կոչում են վրացիները, ժողովրդանվան ստուգարանության երեք արժանահավատ վարկած կա: 1) Ն. Մառը և Գ. Ղափանցյանը կարծում էին, որ այն կազմված է so- mex - mesxi բաղադրիչներից, որտեղ ոս-ն հավաքական նախամասնիկ է, իսկ տեսք-ն՝ մուշկերի քարքվելական անունը: 2) Բ. Պիտորովսկին, Գ. Մելիքիշվիլին և Ի. Դյակոնովը այս անունը կապում են խերական և ակլադական աղբյուրներում հիշատակված *Զսհմա*/*Զսհմա*/ *Տսհմու* երկրանվան հետ: 3) Գ. Զահուկյանն առավել հավանական է համարում somex-ի գուգադրումը Հայասա երկրին հարևան *Տամսա* քաղաքի անվան հետ:

Նաիրի - Հայտնի է, որ ասուրական արձանագրություններում Ասորեստանից արևելք և Կաշխարի (Մասիուս) լեռներից հյուսիս ընկած երկրների ընդհանրական անվանումը եղել է **Նաիրի** (Na'iri), որն առաջին անգամ վկայվել է Ասորեստանի Թուրութի-Նինուրտա թագավորի (Ք.ա. XIII դ. երկրորդ կես) արձանագրություններից մեկում: Ընդունված է երկրանունը մեկնաբանել որպես **Գեկերի** երկիր (ակլադ. naru -

²⁰ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 287-288:

«գետ» բառից»): Առաջարկվել է նաև Կրսկի երկիր ստուգաբանությունը, ինչպես նաև «լեռնաշխարհ» բացարությունը: Վ. Խաչատրյանը վերջին վարկածը հիմնավորում է հետևյալ կերպ: «Ա. Դայմելի բառարանում շումերերնի NԱ4 «քար, լեռ» և IRI₁₁ «բնակավայր» բառերի դիմաց համապատասխանաբար դրված են ասուլերենի ու-a և i-ri-i նույնիմաստ արմատները: Ըստ այդմ՝ ասորեստանցիները դրանք փոխ են առել շումերերնից, որոնցով էլ կազմված է Նահրի տեղանունը: Այն նշանակում է «լեռնային բնակավայր» կամ «լեռնաշխարհ»²¹: Բայց այս՝ ժողովրդանուն-տեղանական մեջ փորձել են գտնել նաև հայկական տարրեր: Նա- առաջին բաղադրիչը համարվում է «քնիկ հայ. բառ՝ հնիս. ո՞ - «այն» դերանունից» ծագած: Ստուգաբանվում է նաև iri/ire բաղադրիչը: Այն համարվում է աշխարհագրական անուններում արտացոլված Ar/Ara դիցանվան տարրերակներից մեկը:

Տեղանական մեջ Արև աստծոն անվան առկայությունը Na տարրի մեջ ի հայտ է բերում արեգակին բնորոշ՝ երևան եկող, ծագող, հայտնվող, հառնող բովանդակությունը: Հետևաբար Նահրի երկրանունը նշանակել է Արլի երկիր (բուն իմաստով՝ ծագող (ելնող, բարձրացող լուսատու), որը պայմանավորված է եղել տեղաբնակների դիցաբանական պատկերացումներով՝ արևի գերակա պաշտամունքով: Նահրի ընդհանրական անունը հասուն է եղել նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան և հարավային հատվածներին:

Թորգոմյան ազգ, տուն - Աստվածաշունչն ասում է, որ Հայկը տղան է Թորգոմի, Թորգոնը՝ Թիրասի, Թիրասը՝ Համերի, Համերը՝ Հաբերի, Հաբերը զավակն է նախահայր Նոյի: Որոշ հայագետների կարծիքով՝ Հին կտակարանի Թոգարմա անվան մեջ առկա է հնագույն ցեղանուն-տեղանուն: Թորգոնը Աստվածաշնչի Բեր Թոգարման է (Twgrmh, Tgrmh, Trgmh, հունարեն՝ Θοργαμά, Θωργαμά, Θεργαμά), որը համատասխանում է ասուրական Տեգարամա, խեթական Te/akarama, լուվական Lakarama տեղանվաճը Կապադովկիայում՝ Գամիլքում: Հովսեպոս Փլավիոսը (I դար) Թորգոմին համարում է փոյուղիացիների նախահայր, իսկ

²¹ Հմմտ. Վ. Խաչատրյան, Հայկական տեղանունները սեպագիր աղբյուրներում, Եր., 2012, էջ 61:

հայերի և փոյտգիացիների կապը հունական աղբյուրներում պարբերաբար նշվել է: Ա. Պետրոսյանն այս կապակցությամբ գրում է, որ Թորգոնմը՝ որպես հայերի նախահայր, հատկապես քրիստոնյա հեղինակների գործերում է հանդես գալիս՝ Հիպողիտես, Եվսեբիոս: Այստեղից էլ այդ ծննդաբանությունն անցել է հայ առաջին մատենագիրներին. Ազարանգեղոսը, Բուզանդը և Խորենացին մեզ բնորոշել են իբրև թորգոնյան ազգ: Միա հաջորդ քայլն էլ հայերի՝ Թորգոնի եղբայր Ասրանազից սերված լինելու տարբերակն է, որն առաջին անգամ հանդիպում է Կորյունի մոտ²²:

Օտար հեղինակները Թորգոնին, իրոք, համարել են հայ ժողովրդի նախահայր, ինչպես եպիսկոպոս Հիպողիտես Հռոմեացու (Փորքացու) ժամանակագրության մեջ է նշվում (235 թ.)՝ «Thogarma, ex quo Armenii» («Թոգարմա, որից (են) հայերը»): Խորենացին, հետևելով Աստվածաշնչին, Թորգոնին համարում է հայերի նախնի Հայկի հայրը, Գամերի քոռը և Թիրասի որդին: Եզեկիելի մարգարետության մեջ երրայերեն թիր Թոգարմա ասելով (տուն Թորգոնայ) ավանդաբար հասկացվել է Հայատանը, մասնավորապես Փոքր Հայքը: Վ դարի ողջ հայ մատենագրության մեջ ազգ Թորգոնայ, լրում Թորգոնայ, Թորգոնական աշխարհ արտահայտությունները լայնորեն կիրառվում էին «հայոց ազգ» և «Հայոց աշխարհ» նշանակությամբ: Կա նաև վրացական ավանդագրույց, որ պահպանվել է 9-11-րդ դարերի վրաց մատենագիրների գործերում: Այն աղերավում է հայկական ավանդագրույցի հետ, ծագումով հնագույն է, բայց վերամշակվել է քրիստոնեության ազդեցությամբ: Ըստ այդմ Թարգամոս նահապետը ուներ 8 որդի, որոնցից ավագի անունը Հայոս էր:

Ինչ վերաբերում է **Ասրանազիսն** անվանը, ապա այն հանդես է գալիս որպես «հայոց» բառին հոմանիշ: Ինչպես վերը նշեցինք, Ասրանազը Թորգոնի եղբայրն էր, և Ասրանազին՝ որպես հայոց նախահայր, առաջինը հիշատակում է Կորյունն իր «Վարքում», երբ խոսում է «Ասրանազյան ազգի և Հայաստանյան աշխարհի գրի մասին»: Այսուհետև այս բնորոշումը հանդիպում է այլ աղբյուրներում: Ե՛վ Ասրանազ, և՛ Թոր-

²² Հմմտ. Ա. Պետրոսյան, Հայոց ազգածագման հարցի շուրջ, էջ 24-25:

զում անունները կապվում են հնագույն ցեղանունների և նրանց նախնական բնակավայրերի անունների հետ: Այդ ժողովրդանուններն ու տեղանունները, վկայվելով մեր և մեզ հետ կապված տարրեր ժողովուրդների առասպելներում ու ավանդություններում, սուրբ գրքերում, տարեգրություններում, բացահայտում են հայոց ազգաբանությունը:

ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՄԻԱՄԱՆԻԹՅԱՆ ՏՐՈՀՈՒՄԸ ԵՎ ՆԱԽԱՎԱՅՐԵՆՔԻ ՏԵՂԱԿԱՅՄԱՆ ՎԱՐԿԱԾՆԵՐԸ

Հնդեվրոպական ժողովուրդների առանձնացումը եղել է տևական գործընթաց: Եթե առաջ ընդունված էր այն տեսակետը, թե հնդեվրոպական միասնությունը տրոհվել է Ք.ա. 3-րդ հազարամյակից, ապա այսօր ապացուցված է, որ Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում հնդեվրոպական մի շարք լեզուներ, այդ թվում՝ խեթալուսկական, արիական, հայկական և հունական, առանձնացած են եղել: Արդի գիտական ըմբռնմանը՝ միասնության ժամանակաշրջանը համարվում է Ք.ա. 5-4-րդ հազարամյակների միջև ընկած հատվածը: Միասնության տրոհումը տևել է մի քանի հազարամյակ:

Հնդեվրոպական նախահայրենիքի տեղակայման վայրը 19-րդ դարի առաջին կեսին համարվում էր Ասիան՝ Հիմալայների հյուսիսային լանջերից դեպի Կասպից ծով ընկած տարածքը: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին առավել հիմնավորված է դառնում հնդեվրոպական նախահայրենիքի տեղակայման եվրոպական վարկածը: Այս վարկածի համար հիմք են ծառայում ոչ միայն լեզվաբանական տվյալները՝ ֆիզիկական աշխարհի, բնական պայմանների, բույսերի և կենդանների անվանումների վերլուծությունը, այլև հնդեվրոպական ժողովուրդների ավանդությունները, արիացիների և ալավոնների մերձավոր կապերն ապացուցող պատմագրական փաստերը, նրանց վերաբերյալ հնագիտական և մարդաբանական տվյալները: Հնդեվրոպացիների նախնական բնակավայրը, ըստ այս վարկածի, գտնվել է Բալքիկ և Սև ծովերի միջև ընկած տարածքում: Որոշ գիտնականներ այս տարածքն ընդլայնում են՝ ներառե-

լով կենտրոնական Եվրոպան՝ հասցնելով անգամ մինչև Ուրալյան լեռներ:

1972 թվականին Թ. Գամկրելին և Վ. Իվանովը ասպարեզ են քերում դեռևս Զ. Ֆայստի կողմից հիմնափորփող այն կարծիքը, թե հնդեվրոպական նախահայրենիքը գտնվել է Առաջավոր Ասիայում՝ հատկապես Հայկական բարձրավանդակում, որը նրանք կոչում են Արևելյան Անատոլիա, Հարավային Կովկաս: Այստեղից էլ հնդեվրոպացիները գաղթել են դեպի Եվրոպա և իրենց հետագա բնակվայրերը: 1984 թվականին լույս է տեսնում նրանց ստվարածավալ աշխատությունը՝ «Հնդեվրոպական լեզուն և հնդեվրոպացիները: Նախալեզվի և նախամշակույթի վերականգնում և պատմա-տիպարանական վերլուծություն»:

Հայկական բարձրավանդակում հնդեվրոպացիների առաջացման վարկածը նրանք հիմնափորում են հետևյալ վեց հիմնադրույթներով:
1. Հնդեվրոպական և հին արևելյան ժողովուրդները սերտ կապ են ունեցել: 2. Մայր լեզվում կան այնպիսի կենդանիների և բույսերի անուններ, որոնք երրորդական հյուսիսում չեն կարող գոյություն ունենալ՝ *առյուծինձ, վարդ, որը, խաղող, զինի, բրիմձ*: 3. Հնդեվրոպացիները Հին Արևելքի երկրներից, հատկապես սեմական ժողովուրդներից մեծաթիվ փոխառություններ են կատարել: 4. Հնդեվրոպացիները անվավոր կառք են ունեցել, որը կապված է Առաջավոր Ասիայում մետաղի մշակության հետ և վկայում է հնդեվրոպական նախահայրենիքի՝ Կոր-Արաքսյան մշակույթի շրջանի հետ համընկնելու մասին. իիշեմք Լճաշենում հայտնաբերված մարտակառքի տիպը, որը համարվում է հին հնդեվրոպական մշակույթի դրսեորում: 5. Գիր ունեցող հնագույն հնդեվրոպական ժողովուրդները բնակվել են հենց Հայկական բարձրավանդակին հարող տարածքներում (Խեթեր, արիացիներ, հույներ): 6. Անատոլիական ջրանունների (գետանուններ, լճանուններ) մեծ մասն ունի հնդեվրոպական ծագում²³: Այսպիսով՝ ենթադրվում է, որ հայերը գրեթե տեղաշարժ չեն կատարել, իսկ խեթերը, հույները, արիացիները փոքր տեղաշարժ են գործել: Սույն

²³ Տե՛ս Տ. Վ. Գամկրելիձ, Վяч. Վс. Իվանօվ, Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и прокультуры, Тбилиси, 1984, էջ 890-894:

վարկածը, սակայն, դեռևս լայն ընդունելություն չի գտել որոշ խոցելի կետերի պատճառով:

Ըստ Գ. Զահուկյանի՝ պետք է զուգադրել հնդեվրոպական նախահայրենիքի Եվրոպական և ասիական վարկածները: Պետք է դիտարկել հնդեվրոպացիների բնակության երկու հնարավոր վայրեր. 1) նախնական, երբ նրանք նոր էին բաժանվել նոստրատիկ ընդհանրությունից և սերտ շփման մեջ էին սեմական և քարթվելական ժողովուրդների հետ, և 2) ավելի ուշ, երբ նրանք ինտենսիվ տրոհման՝ հնդեվրոպական առանձին ժողովուրդների առաջացման նախօրեին էին:

Առաջին դեպքում հավանական է հնդեվրոպացիների՝ Ասիայում գտնվելու տարրերակը, երկրորդ դեպքում՝ դեպի Եվրոպա տեղաշարժվելու վարկածը: Գ. Զահուկյանը դեռևս չլուծված է համարում այն հարցը, թե հայերը, խեթերը և արիացիները բաժանվել են հենց Ասիայո՞ւմ գտնված լինելու ժամանակ և Եվրոպայում ընդհանրապես չեն եղել, թե՞ հայերն ու արիացիները եղել են Եվրոպայում, բայց վերադարձել Ասիա՝ իրենց բնակության նախնական վայրերը²⁴ դարձ ի շրջանս յուր սկզբունքով:

Ըստ Զ. Մելորիի և Դ. Ալամսի, որոնք կազմել են հնդեվրոպական մշակույթի հանրագիտարանը, ներկայումս առավել տարածված են նախահայրենիքի տեղակայման շորս վարկածներ՝ 1) բալթյան-պոնտական, 2) անատոլիական, 3) կենտրոնական վրոպական-բալկանյան և 4) պոնտ-կասպյան (Կովկասից հյուսիսից)²⁵: Այսպիսով՝ թեև Հայկական լեռնաշխարհը՝ իրքն հնդեվրոպացիների նախահայրենիք, դեռևս առավել ճանաչված վայրերից չէ, սակայն անատոլիական և պոնտ-կասպյան տարրերակները կարելի է համարել «հայստանամերձ»²⁶:

Հարկ է նշել, որ հնդեվրոպական նախահայրենիքի ներկայիս տեղայնացումները չափազանց կասկածելի են, իիմնված երբեմն իրար հակառակ ենթադրությունների և վերականգնումների վրա, ուստի ինչպես

²⁴ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, էջ 75:

²⁵ Տե՛ս J. Mallory, D. Adams, Encyclopedia of Indo-European culture, London, Chicago, 1997, էջ 290-299:

²⁶ Մանրամասն տե՛ս Ա. Պետրոսյան, Հայոց ազգածագման հարցի շուրջ // Հայոց ազգածագման հարցեր, Եր., 2006, 89-144:

իրավացիորեն նշում է Ա. Պետրոսյանը. «Ժամանակակից գիտությունը դեռևս հնարավորություն չունի միարժեքորեն տեղայնացնելու հնդեվրոպական նախահայրենիքը: Դա գիտնականների հաջորդ սերունդների խնդիրն է»²⁷:

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ԲՆՈՒՅԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայերենի կապն այլ լեզուների հետ և նրա ցեղակցական բնույթի հարցը 16-րդ դարից հայտնվում է օտար, ապա հայ ուսումնափրողների ուշադրության կիզակետում: 1538 թվականին նորմանդացի Գ. Պոստելիոսը գրում է «Լեզուների մերձակցություն» աշխատությունը, որտեղ, համեմատելով 12 լեզուներով գրված Տերունական աղոքքի տեքստերը, որոնց թվում նաև գրաբար տարբերակն էր, հանգում է այն եզրակցության, որ հնագույն լեզուն երրայերենն է, հայերենն էլ որոշակի ընդհանրություններ ունի ինչպես երրայերենի, այնպես էլ լատիներենի հետ:

Հայերի շրջանում կարողիկ եկեղեցու գործունեության ընդլայնման հետ կապված՝ 17-րդ դարում սկսում են տպագրվել հայերեն-լատիներեն, լատիներեն-հայերեն բառարաններ, քերականական աշխատություններ: Այսպես՝ 1621 թվականին, ապա 1633 թվականին հրատարակվում են Միլանի Ամբրոսյան դպրոցի հայագետ Ֆրանցիսկոս Ռիվոլայի «Հայ-լատիներեն», իսկ 1714 թվականին՝ Հռոմի Հիսուսյան դպրոցի վարդապետ Հակոբ Վիլլոտի «Լատիներեն-հայերեն» բառարանները: Հ. Վիլլոտի բառարանն ունի «Հայոց լեզվի ներածություն» հավելվածը, որտեղ ընդհանուր տեղեկություններ են տրված հայերենի հնչյունաբանության, ուղղագրության և ձևաբանության վերաբերյալ: Ավելի վաղ՝ 1645 թվականին, Հռոմում տպագրվել էր Կոխմես Գալանոսի «Քերական եւ տրամաբանական ներածութիւն» աշխատանքը, որը հայերենի լատինատիպ գործնական քերականության առաջին օրինակներից էր: Գրա-

²⁷ Տե՛ս Ա. Պետրոսյան, Հայոց ազգածագման հարցի շորջ // Հայոց ազգածագման հարցեր, էջ 6:

բարի հետ մեկտեղ՝ օտար հայագետների քննության առարկա են դաշնում ոչ միայն միջին հայերենը, այլև վաղ աշխարհաբարը՝ *բաղարսցիական հայերեն* անվամբ: 1711 թվականին Ամստերդամում Յոհան Յոհանիմ Շրյոդերը գրում է «Արամեան լեզուի գանձ» գիրքը, որը հայոց լեզվի տարածամանակյա նկարագրության առաջին փորձն է:

18-րդ դարում՝ 1769 թվականին, հայագիտության մեջ իր անգնահատելի վաստակով հայտնի Մխիթար Սեբաստացին «Բառզիրը հայկագեան լեզուի» աշխատության մեջ մատնանշում է հայերենի և լատիներենի թերականական համակարգերի, ինչպես նաև բառապաշարի ընդհանրությունները: Հայերենի և պարսկերենի ընդհանրություններին անդրադառնում է Գևորգ Դավիթ Պալատացին, որը պարսկերեն-հայերեն իր բառարանում քննում է այս 2 լեզուների համար ընդհանուր 433 բառ, որոնց զգալի մասը համարում է ոչ թե փոխառություն, այլ մի հնագույն սկզբնադրյութից եկող ընդհանուր բառաշերտ: Այսպիսով՝ լեզուների զուգադրման և նկարագրության առաջին փորձերը հանգում են նախալեզվի վերականգնմանը: Գ. Լայրնիցը զարգացնում է լեզուների ծագման պատմության տեսությունը՝ կատարելով ծագումնաբանական դասակարգությունը: Այսպիսով՝ լեզուների ծագման և զարգացման ընթացքում հայերենի ծագման և ցեղակցության հարցերը դառնում են կարևոր քննարկումների նյութ գերմանական արևելագիտական դպրոցի համար, որտեղ արդեն ձևավորվում էր զուտ հայագիտական մասնագիտացումը: 1837 թվականին Հ. Պետերմանը հրապարակում է «Հայոց լեզվի թերականություն» աշխատությունը, որտեղ շուրջ 100 հայերեն բառ համեմատում է հնդեվրոպական մի շարք լեզուների բառերի հետ: Լ. Դիֆենբախը այս քննության գրախոսականում, ելուելով Հ. Պետերմանի համեմատության արդյունքներից, եզրակացնում է, որ հայերենը պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաբնտանիքի իրանական ճյուղին: Նոյն եզրակացությանն է հանգում գերմանացի մեկ այլ լեզվաբան՝ Ֆ. Վինդիշմանը, 1846 թվականին տպագրված

«Հայերենի տեղը արիական լեզվարնի մեջ» խորհրդանշական անունը կրող հոդվածում, որը, գլուխնականի պնդմանք, պատրաստ է եղել տպագրությունից տասը տարի ավելի վաղ՝ 1836-ին: Նա պնդում է, որ հայերենի բնույթը որոշելու համար պետք է վերականգնել ավելի հին մի հայ բարբառ, որը միջանկյալ դիրք է գրավում գենդի և սեպագիր արձանագրություններով վկայված հին պարսկերենի միջև: Միաժամանակ, սակայն, Վիճովիշմանը փաստում է, որ ամենավաղ շրջանից իսկ հայերենի վրա մեծ է եղել այլ լեզուների, ի նաևնավորի՝ սեմական և կովկասյան տարրեր լեզուների ազդեցությունը, որոնց տարրերը նաև հայտնաբերում է ինչպես բառապաշարում, այնպես էլ բերականության մեջ:

Հայերենի բնույթի խնդիրը առանձին քննության է ենթարկում նաև Ռ. Գոշեն իր «Նախագիտելիք արիական լեզվի և հայկական ցեղի մասին» աշխատության մեջ (Քեռվին, 1847): Գոշեն հայերենը համարում է իրանական լեզու, բայց այն կապում է նաև փոյտգերենի հետ:

Պատմահամեմատական դպրոցի հեղինակավոր ներկայացուցիչ Ֆ. Բոպայը հնդեվրոպական հիմնական լեզուների համեմատական բերականության իր եռահասոր աշխատանքի առաջին իրատարակության մեջ (1833-1852) հայերենին չի անդրադառնում, բայց երկրորդ՝ լրամշակված տարրերակում (1857-1861) Բոպայն արդեն, որպես հայտնի փաստ, հայերենը համարում է հնդեվրոպական իրանյան ճյուղի լեզու՝ տեղադրելով այն գենդից հետո:

Պետերմանի, Վիճովիշմանի, Դիֆենբախի, Գոշեի և Բոպայի հիշյալ աշխատանքները սկիզբ որեցին հայերենի ծագման և բնույթի վերաբերյալ պատմահամեմատական հետազոտությունների մի ամբողջ ուղղության, որը հետագայում ճշգրտվեց և ամբողջացավ՝ բացահայտելով հայերենի կապը ոչ միայն արևելյան, այլև արևմտյան լեզուների հետ, նրա միջանկյալ անկախ դիրքը, փոխկապակցվածությունը ոչ հնդեվրոպական տարրեր լեզվալունակիքների հետ:

1877 թվականին լույս է ընծայվում Պոլ Լազարյի «Հայկական ուսումնասիրություններ» ստուգաբանական-բառագիտական հետազոտություննը, որտեղ հեղինակը, հավաստելով հայերենում իրանական մեծ թվով բառերի առկայությունը, միաժամանակ նշում է, որ բառապաշարի

շատ այլ տարրերով հայերենը մերձենում է հունական և բալթյան ու սլավոնական բարբառներին՝ տարրերվելով իրանական լեզուներից:

Այսպիսով՝ մինչև 19-րդ դարը տարածված էր այն տեսակետը, ըստ որի՝ հայերենը իրանյան այնպիսի մի յուրահատուկ լեզու է, որն առաջացել է հին պարսկերենի դեռևս շվերականգնված մի տարրերակից, որն առավել մոտ է հունարենին, սլավոնական լեզուներին ու լիտվերենին:

Հ. ՀՅՈՒԲՇԱՆԸՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ԲՆՈՒՅԹԻ ՄԱՍԻՆ

Հայնրիխ Հյուբշմանը ծնվել է 1848 թվականին Պրուսիայում: Սասնագիտացել է համեմատական լեզվաբանության և արևելյան լեզուների ուսումնասիրության մեջ՝ տարբեր դասընթացներ լսելով Ենայի, Լայպշիցի, Թյուրինգենի և Սյունիսենի համալսարաններում: Հայերենի վերաբերյալ առաջին գիտելիքները ստացել են Ենայի համալսարանում: Առաջին հայագիտական աշխատանքը վերաբերում էր հայերենի հոլովումներին՝ «Հայերենի հոլովումների ուսմունքի շուրջ», որտեղ ավեստայի լեզվի հոլովման համակարգը համեմատում է հայերենի հոլովման համակարգի հետ:

1875 թվականին Հյուբշմանը Լայպշիցի համալսարանում արիական լեզուների դասախոսի պաշտոն է ստանձնում, որի համար Սեբեոսի եկեղեցական պատմության վերջին հատվածների հետազոտություն է կատարում: Դասախոսություններ է կարդում պարսկերենի, ավեստայի և հայերենի հոլովման համակարգերի համեմատական ուսումնասիրությունների վերաբերյալ:

1877 թվականից մինչև կյանքի վերջը՝ 1908 թվականը, նա աշխատում է Ստրասբուրգի համալսարանում: Դասախոսական աշխատանքին զուգահեռ՝ գրադպում է գիտական գործունեությամբ: Լայպշիցում դասավանդելու առաջին իսկ տարում՝ 1875 թվականին, նա հրապարակում է իր հայտնի աշխատությունը՝ «Հայերենի դիրքը հնդեվրոպական լեզուների մեջ», որն ամբողջացնում է և ավարտին է հասցնում հայերենի բնույթի վերաբերյալ գիտական հետազոտությունները՝ վերջնականա-

պես հաստատելով այն իրողությունը, որ հայերենը իրանյան լեզու չէ, այլ արևելյան և արևմտյան հնդեվրոպական լեզուների միջև գտնվող ինքնուրույն լեզվաճյուղ: Գիտնականն այս կարծիքին է հանգում համեմատելով հայերենի բնիկ և փոխառյալ բառաշերտերը, սահմանելով հնչյունական և ձևաբանական այն օրինաչափությունները, որոնց միջոցով հնարավոր դարձավ հստակ տարանջատել բնիկ շերտը փոխառյալից:

Իր մշակած հնչյունական օրենքների համաձայն՝ նա քննում է իր ուսուցի՝ Ֆ. Մյուլերի առանձնացրած այն բառացանկը, որը մինչ այդ բոլոր ուսումնասիրողների կողմից համարվել էր բավարար իիմք հայերենը արիական՝ հնդիրանական լեզուների շարքում ընդգրկելու համար: Բնիկ համարվող բառերի մեջ նա առանձնացնում է բուն պարսկերեն փոխառությունները՝ որպես «օտար ունեցվածք»: Հյուրշմանը կենտրոնանում է նաև հատուկ անունների վրա՝ խստիվ սահմանազատելով բնիկ հայկական անունները պարսկական մեծարիվ փոխառյալ անուններից: Հայագետը, ելնելով հատկապես հատուկ անուններից, նշում է, որ սխալ է պարսկեներին հարևան և երկար ժամանակ հզոր ու զարգացած այդ ազգի ազգեցությամբ ապրած որևէ ժողովրդի անվերապահ իրանական ծագում:

Որևէ լեզվի ծագումնարանությունը որոշելու համար չպետք է բավարարվել նրա բառապաշարի ուսումնասիրությամբ, որովհետև այն մեծապես ենթակա է օտար ազդեցությունների: Ծագումնարանության բացահայտման համար սկզբունքային կարևորություն ունի տվյալ լեզվի քերականությունը, որն իր բնույթով առավել պահպանողական է, քան բառապաշարը: Հայերենի քերականությունը, սակայն, էապես շեղվել է մայր լեզվի օրինաչափություններից, համալրվել բոլորովին նոր ձևերով: Հյուրշմանն այն կարծիքին էր, որ հայերենի թե՛ հին, թե՛ նոր քերականական օրինաչափությունները իրանական չեն, այլ մի կարևոր կետում տարանջատվում են իրանականից և համաձայնում պավոնալիտվական լեզուների հետ: Իրանական օրինաչափություններից տարբերվող այդ քերականական իրողություններն են՝ 1) գործիական հոլովի **p** ցուցիչը, 2) հոգնակերտ **p-ն**, 3) եզակի տրականի և նրանից կազմվող ներգոյա-

կանի **Ա-ն**, 4) կատարյալի հիմքի **ց-ն**, 5) ստորադասական առաջին և երկրորդ ապառնիների **ց-ն**, 6) սահմանական ներկայի մի շարք դիմային վերջավորություններ՝ **-Ա**, **-ՅՌ** և այլն: Սրանցից ոչ մեկը իրանական բնույթ չունի, բայց վճռորոշ են հայոց լեզվի քերականական համակարգը բնուրագրելու համար: Քանի որ հնդեվրոպական նախալեզվից տարբերվող հայերենի քերականական շատ իրողությունների ծագումնաբանությունը մթին է, Հյուրշմանը որոշում է լեզվի բնույթի հարցը վերջնականապես պարզաբանելու համար դիմել հնչյունական համակարգերի համեմատությանը:

Համեմատելով հնդեվրոպական մայր լեզվի, իրաներենի և հայերենի հնչյունական համակարգերը՝ Հյուրշմանը տեսնում է, որ պարսկերենում համընկել են հիմք լեզվի պարզ և շնչեղ ձայնեղները, այնինչ հայերենում դրանք չեն համընկնում: Այսպես՝ մայր լեզվի **բ**, **գ**, **դ**-ի դիմաց պարսկերենն ունի **բ**, **գ**, **դ**, իսկ հայերենը մերք ունի **թ**, **զ**, **դ**, մերք՝ **պ**, **կ**, **տ**: Ելնելով այս հակասությունից՝ Հյուրշմանը եզրակացնում է, որ հայերենում այն բառերը, որոնք հիմք լեզվի **բ**, **գ**, **դ**-ի դիմաց ունեն **թ**, **զ**, **դ**, վոխառություն են պարսկերենից, իսկ որոնք ունեն **պ**, **կ**, **տ**, ժառանգվել են ուղղակի մայր լեզվից, այսինքն՝ բնիկ են: Հետևաբար Հյուրշմանի մեծագույն գյուտն այն էր, որ նա բացահայտեց հնչյունական, քերականական այն օրենքները, որոնց միջոցով հնարավոր է զատել հայերենի բնիկ տարրը փոխառյալից:

Հյուրշմանը հիմնավորում է, որ նախնական ժամանակաշրջանում արիացիները, հայերը և պավոնալիտվացիները միմյանց հետ առանձնապես սերտ հարաբերությունների մեջ են եղել: Հայերենն իր լեզվական համակարգով միջանկյալ դիրք է գրավում արիական և պավոնալիտվական լեզուների միջև, ուստի այն որպես ինքնուրույն լեզվաճյուղ պետք է տեղադրել իրանականի և պավոնալիտվականի միջև: Հյուրշմանի եզրահանգնամք՝ հայերենի բնույթը երկավի բնորոշման է ենթակա: Հայերենը վաղնջական ժամանակներում կապող օղակ է եղել արիական, պավոնալիտվական և եվրոպական լեզուների միջև: Համեմատելով հայերենը եվրոպական լեզուների հետ հնչյունական օրինաչափությունների առումով (ա-ի ճեղքումը ե-ի, ր-ի ճեղքումը ր-ի կամ լ-ի)՝ Հյուրշմանը տեսնում է,

որ հայերենում, հակառակ արիականի, որոշ սահմանափակումներով է գործում $a > a$ -ի կամ $r > l$ -ի ձևորման եվրոպական օրենքը:

Հյուրշմանի տեսությունը սկզբում առաջ է բերում մեծ բանավեճեր: Ֆ. Մյուլերը նոյնամուն հոդված է գրում՝ «Հայերենի դիրքը հնդկական լեզուների շարքում», որտեղ պմում է, որ թեև հայերենը կոկորդայինների պահպանմամբ **և r**, **և l** հնչյունների տրոհումով մոտենում է սլավոնական լեզուներին, սակայն ինքը մնում է իր կարծիքին, որ հայերենը արիական լեզու է, ոչ թե ինքնուրույն լեզվաճյուղ: Բայց կարճ ժամանակ անց Հյուրշմանի տեսությունը լայն ճանաչում է գտնում և խորացվում է այլ հետազոտողների, հատկապես Անտուան Սեյեի կողմից:

ՆԱԽԱՄԱՉՏՈՅՅԱՆ ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐԿԱԾՆԵՐԸ

Նախամաշտոյյան հայ գրերի և նրանցով ստեղծված մատենագրության գոյության հարցը հայագիտության ամենակարևոր, միաժամանակ և դեռ վիճակարույց խնդիրներից է: Նշանափոր հայագետների մի մասն ապացույցներ և ծանրակշիռ հիմնավորումներ է բերել նախամաշտոյյան գրերի գոյության օգտին, իսկ մյուսները հակառակ կարծիքին են՝ Մ. Մաշտոցին և նրա աշակերտներին համարելով հայոց մատենագրության հիմնադիրը: Նախամաշտոյյան գրերի կողմնակիցների թվում են այնախի խոշոր հայագետներ, ինչպիսիք են՝ Դ. Ալիշանը, Ն. Մատը, Մ. Բրուսեն, Հ. Մանանյանը, Հ. Հյուրշմանը, Ք. Պատկանյանը, Հ. Օքելին, Լեռն, Գ. Սևակը, Ա. Աբրահամյանը և ուրիշներ:

Ա. Աբրահամյանն իր «Հայոց գիր և գրչություն» աշխատության մեջ ի մի է բերել տեսական և աղբյուրագիտական այն բազմաթիվ հիմնավորումները, որոնք ապացուցում են Մ. Մաշտոցից դարեր առաջ Հայաստանում գրի և գրականության առկայությունը²⁸: Այսպես, Բ. Հրովարտ աշակերտ Հ. Մարտիրոսյանը, հիմնվելով մի շարք վիճագիր հիերոգլիֆների վրա, եզրակացնում է. «Բերված հիերոգլիֆները, տասնյակ վեր-

²⁸ Ա. Աբրահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, Եր., 1973, էջ 13-26:

ծանված և չվերծանված այլ նշանագրերի հետ միասին, ցույց են տալիս, որ նախնադարյան Հայաստանում, սկսած Երրորդ հազարամյակից մեր թվարկությունից առաջ, կիրառվում էին հիերոգլիֆ նշաններ, իսկ հետագայում նաև՝ գրություն»²⁹:

Հայաստանը Առաջավոր Արևելքի հզորագույն պետություններից մեկն էր, որը մրցակցում էր աշխարհակալ Հռոմի հետ: Բարձր կազմակերպվածություն ունեցող պետությունը, որը պետք է կարգավորեր տնտեսությունը, առևտուրը, հարկեր հավաքեր, մարտունակ բանակ պահեր, դիվանագիտական հարաբերություններ զարգացներ հարևան պետությունների հետ, չեր կարող իրականացնել այդ կարևորագույն նպատակներն առանց իր ժողովրդի համար հասկանալի գրի և գրչության: Բացի այդ՝ հայ բազավորները հայտնի են եղել գիտության, արվեստի և գրականության հանդեպ իրենց մեծ հովանավորությամբ: Պլուտարքոսի Վկայությամբ՝ Արտավազը թագավորը գրել է ողբերգություններ, ճառեր, պատմական երկեր, որոնց հիման վրա թատերգություններ են բեմադրվել: Ծիշտ է, որ Արտաշիայն շրջանում հայ բազավորները դրամները հատել են հունարեն, ոչ թե հայերեն, բայց այդ ժամանակներում հունարենը միջազգային լեզու էր, և այդ դրամները շրջանառության մեջ էին ոչ միայն Հայաստանում, այլև հարևան պետություններում: Ընդ որում, հելլենիստական ազդեցության երկրներում հունարեն դրամներ էին հատում նաև Պարսկաստանում, Եգիպտոսում և ամրող Փոքր Ասիայում:

Հեթանոսական Հայաստանում գրի և գրչության գոյության հարցը սերտորեն առնչվում է քրմական դասի գործունեությանը (քրմերն այն ժամանակ հոգևոր մշակույթի հիմնական կրողներն էին): Քրմերը մշակել էին հեթանոսական հավատի արարողակարգը, կազմել տոմարական աշխատություններ, օրենսգրքեր, պատմաաշխարհագրական երկեր, գուշակությունների մատյաններ և ստեղծել դավանաբանական, գիտական և անգամ գեղարվեստական հարուստ գրականություն:

²⁹ Տե՛ս Ա. Մարտirosyan, Первобытные иероглифы Армении и их урарто-армянские двойники // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1971, N 9, էջ 74:

Սիջնադարյան հայ պատմիչների գործերում պահպանվել են տարաբնույթ տեղեկություններ հեթանոսական գրականության վերաբերյալ: Այս շրջանում առանձին հայկական գրի գոյության անուղղակի ապացույցներից է նաև բուն հեթանոսական դիցարանը, որտեղ վճռական դերակատարում ունեն դպրության և արվեստի աստվածը՝ Տիրը: Նրա անունը ժողովրդական ընկալման մեջ ուղղակի կապվում էր գիր անող, գրող աստծոն հետ: Ըստ բանահյուսական աղբյուրների՝ Տիրը սումարագիր էր: Նա ուներ հասուկ մասյաններ, որտեղ գրանցում էր բոլոր ծնվածներին, իսկ եթք նրանք մեռնում էին, դուրս էր գրում նրանց անունները: Այն մարդը, որի անունը նա դուրս էր գրում, զայխ էր Տիրի մոտ, իոզին առնում և ծոցը դրած՝ տանում երկինք: Այս իմացի վրա առաջացել են ժողովրդական հայտնի անեծքները՝ գրողի ծոցը զնաս, գրողը քեզ դրամի, գրողի դրարած, գրողի բաժին դառնաս և այլն: Գրի հանդեպ պաշտամունքը հայոց մեջ եղել է դեռ վաղնջական ժամանակներում. դրա ապացույցները պահպանվել են մեր բառապաշարում. զիր և կարդալ բառերն ունեցել են «կախարդել», «հմայել» իմաստները: Ինչպես նշում է Ա. Աբրահամյանը, Կեսարիայում կախարդներին կոչում էին կարդացող, իսկ զիր բառը հայերենում ուղղակի կապվում է կախարդության հետ, այստեղից է՝ զրրաց-կախարդ, զիր անել- կախարդել և համանման արտահայտությունները³⁰:

Մովես Խորենացին հիշատակում է Դարանյաց Հանին, որտեղ եղել է մեհենական պահոց: Այնտեղ է գտնվել Ույումագ քուրմի պատմական աշխատությունը, որից անձամբ օգտվել է Խորենացին: Անի մեհենական գրադարանից է օգտվել Բարդածանը, որը եկել էր Հայաստան՝ քրիստոնեություն քարոզելու: Հաջողության չհասնելով՝ նա մեհենական գրադարանում հայոց բազավորների վերաբերյալ մի պատմություն է թարգմանում ասորերեն, ապա՝ հունարեն: Խորենացին, իր իսկ վկայությամբ, օգտվել է Բարդածանի այդ հայտնի թարգմանությունից: Ինչպես եզրակացնում է Ա. Աբրահամյանը, «չորրորդ դարում օտար լեզուներից Հայաստանում քաղաքացիություն ունեին հունարենը և ասորերենը: Եթե

³⁰ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 17:

հեթանոսական արխիվից Քարդածանի վերցրածը ո՞չ հունարեն էր և ո՞չ ասորերեն, ապա մնում է ենթադրել, որ նա պետք է գրված լիներ տեղական լեզվով՝ հայերեն³¹»:

Հեթանոսական Հայաստանում տեղական գրերի և մատենագրության գոյության վառ ապացույցներից է այն մշակված, կանոնավոր հայոց գրական լեզուն, որը ժառանգություն ստացավ Ս. Մաշտոցն իր աշակերտների հետ: 5-րդ դարում արդեն հայերենն ուներ հարուստ բառապաշար՝ ոճական բազմազան շերտերով, կանոնակարգված քերականություն: Այդ ամենի շնորհիվ բավականին կարճ ժամանակաշրջանում Մաշտոցը և իր հետևողները կարողացան թարգմանել Աստվածաշոնչը, գիտական, դավանաբանական հսկայածավալ գրականություն և ստեղծել ինքնուրույն մատենագիտական երկեր: Աստվածաշնչի թարգմանությունն այնքան կատարյալ էր իր լեզվական որակով, որ եվրոպական հայագետներն այն կոչեցին «քաղուի թարգմանությանց»³²: Ըստ այսմ, եթե հայոց գրական լեզուն սկզբնավորված լիներ զուտ Մաշտոցի ժամանակներում և ջանքերով, ապա. 1) Հայրի տարբեր գավառներում ապրող և ստեղծագործող հեղինակների երկերը չին կարող այդքան միասնական և կանոնակարգված քերականական, ոճական կառուցվածք ունենալ, 2) թարգմանությունների ընթացքում ստիպված կլինեին բնագրի լեզվից մեծարանակ փոխառություններ կատարել, օտարարան կառույցներ գործածել, այնինչ 5-րդ դարի դասական գրաբարն աչքի է ընկնում լեզվական անալարսությամբ, մշակված տերմինային համակարգով, հոմանիշների, դարձվածքների առատությամբ, շարահյուսական բազմաբարդ կառույցներով, որոնց շնորհիվ հնարավոր էր ծավալել դավանաբանական, փիլիսոփայական բանավեճեր, բարձր ոճի ճարտասանական բննարկումներ:

Նախամաշտոցյան գրերի գոյության վերաբերյալ կան նաև տարբեր հիշատակումներ օտար սկզբնադրյուրներում, որոնցից նշենք կարևորագույնները:

³¹ Ա. Արքահամայն, նշվ. աշխ., էջ 20:

³² Տե՛ս Մ. Տեր-Մովսեսյան, История перевода Библии на армянский язык, СПб., 1902, էջ 25:

Ա. Մեր թվարկության 3-րդ դարի հույն հեղինակ Փիլիստրատոսը իր «Վարք Ապողոնիոս Տիտանացոյ» երկում նշում է, որ Տավրոսի լեռներում մի հովազ են բռնել, որի վզին եղել է ոսկյա մանյակ, իսկ մանյակի վրա հայերեն տառանշաններով գրված է եղել՝ «Թագավոր Արշակ Նյուտիա աստուծոն»: Հ. Աճառյանը, որը համոզված էր, թե մինչ Մաշտոցը Հայաստանի գրավոր մշակույթը եղել է պարսկերեն, հունարեն և ասորերեն, այս վկայության վերաբերյալ ենթադրում է, թե այդ Արշակը պարզ բազավոր է եղել, և մակագրությունն էլ ավելի շուտ պահլավերեն է եղել, քան հայերեն, Փիլիստրատոսն էլ շփորել է պահլավերենը հայերենի հետ: Ա. Աբրահամյանը հակադարձում է բավական համոզիչ՝ նշելով, որ եթե անգամ Փիլիստրատոսն իրոք շփորել է հայերենը և պարսկերենը, ապա պետք է ենթադրել, որ 3-րդ դարում հայկական գրերն այնքան հանրածանոք էին և տարածված, որ այլպեսու գրությունը շփորում և հայերեն էին կարծում³³:

Բ. Դարձյալ 3-րդ դարի հույն մատենագիր Հիպոլիտես Հռոմեացին իր «Ժամանակագրության» մեջ (234-235 րթ.) թվարկում է հայերին այն ժողովուրդների շարքում, որոնք գիր և գրականություն ունեին. դրանք են երրայեցիները, լատինները, որ նույն հռոմեացիներն էին, սպանացիները, հույները և մարերը:

Գ. Հայ մատենագրության մեջ հիշատակումներ կան այն մասին, որ արդեն 4-րդ դարում եղել է Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության առաջին տարրերակը, որի հեղինակն է համարվել Գրիգոր Լուսավորիչը: 7-րդ դարի հեղինակ Հովհ. Չոքենավորը Մայրագոմեցու դեմ գրած մի ճառում մեղադրում է նրան և նրա հետևորդներին առաքելաքարող Լուսավորչի թարգմանած ավետարանը հերթելու և անտեսելու մեջ:

Դ. Ղազար Փարպեցին ևս անդրադառնում է հայոց նշանագրերի գոյությանը մինչ Մաշտոցը: Մեղադրելով հայ հոգևորականներին եկեղեցում ասորերեն արարողություններ կատարելու համար՝ Փարպեցին գրում է. «... Մանաւանդ որ գոն նշանագիրք հայերէն լեզույս, որով

³³ Տե՛ս **Ա. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 18:

հնար է՝ ինքեան ձայնի, եւ ոչ մուրածոյ բարբառով, շահել զոգիս արանց եւ կանանց առհասարակ յամենայն եկեղեցիս բազմութեան»³⁴:

Ե. Հայ մատենագրության գոյորդյունն ապացուցվում է նաև սովորագիտական աշխատությունների շնորհիվ: Այսպես, Անդրեաս Բյուզանդին, որը 353 թվականին կազմել է իր նշանավոր 200-ամյա զատկացանկը, նշում է, թե հայերը 4-րդ դարում ունեցել են հունականից և ասորականից տարրերվող շարժական սովոր:

Նախամաշտոցյան կամ հեթանոսական մատենագրությունից որևէ պատահիկ մեզ չի հասել, այս փաստի բացատրություններից ամենահամոզիչը կարելի է համարել քրիստոնեության անհանդուրժողական, աշառու ազդեցությունը: Հավարտ բերենք Ա. Աբրահամյանի գնահատականը. «Նախամաշտոցյան, այսինքն՝ հեթանոսական դպրությանը կործանարար հարված հասցրեց քրիստոնեությունը...Հին հայ պատմագիրները, պիտի կարծել, նախամարտոյան դպրության փաստը լուության են տալիս, որովհետև նրանք, որպես քրիստոնյա մատենագիրներ, նպատակ ունեն հեթանոսական շրջանը ներկայացնել բարբարոսական շրջան: Նրանք հակված են վկայելու, թե Հայաստանում հեթանոսական շրջանում տիրում էին անգիտությունն ու խավարը, և քրիստոնեությունն էր, որ եկավ լուսավորելու մեր ժողովրդին»³⁵:

ՄԵԱՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅՑԸ ԵՎ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

Մեարոպ Մաշտոցի աշակերտ Կորյունի վարքագրությունը իր ուսուցչի կյանքի և հայոց գրերի գյուտի գլխավոր աղբյուրն է, մասամբ այն լրացնում են Մովսես Խորենացու և Ղազար Փարպեցու պատմությունները, որոնց մանրակրկիտ քննությունն ակնհայտ է դարձնում այն փաստը, որ ժամանակին եղել են Մաշտոցին և գրերի գյուտին վերաբերող նաև այլ սկզբնաղբյուրներ, որոնցից օգտվել են պատմիչները, սակայն դրամբ առ այսօր անհայտ են:

³⁴ Դ. Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1982, էջ 30:

³⁵ Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 20-21:

Կորյունի՝ 5-րդ դարում գրված վարքագրության մեջ հասած տարբերակն աչքի է ընկնում որոշ հակասություններով, պատմական անձատություններով և թերասացությամբ: Ժամանակին Ն. Աղոնցը նշել է, որ Կորյունի աշխատության մեջ հասած տարբերակը չի կարելի համարել նախնական, քանի որ հետագա դարերի ընթացքում այն ենթարկվել է լուրջ խմբագրումների: Այդուհանդերձ Մաշտոցի կենսագրության մասին հիմնական տեղեկությունները հնարավոր են քաղել միայն Կորյունի երկից: Կորյունը Մաշտոցին չի կոչում Մեսրոպ. Հ. Մանանդյանն այս անունը համարում է կասկածահարույց, որովհետև այն վկայված է իին աղբյուրներից միայն Ս. Խորենացու պատմության մեջ:

Ըստ Կորյունի՝ Մաշտոցը Տարոնի նահանգի Հացեկաց գյուղից էր, երանելի Վարդանի որդին: 7-րդ դարի «Անանուն ժամանակագրության» մեջ Վարդանը կոչվում է ազատ, բայց այլ վկայություններ Մաշտոցի հոր ազնվական լինելու մասին չկան, ուստի հետազոտողների մեծ մասն իրավամբ նշում է, որ նա շինականի որդի էր: Ըստ Խորենացու՝ նա կրթություն է ստացել Ներսես կաքողիկոսի մոտ, ստվորել հունարեն:

Ապա եկել է Այրարատի նահանգ՝ Վաղարշապատ մայրաքաղաք, և աշխատել որպես դպիր Խոսրով III-ի արքունի դիվանում Առավանի հազարապետության ժամանակ: Զինվորական արվեստում ևս փորձել է իր ուժերը, սակայն որոշ ժամանակ անց նա դարձել է կուսակրոն հոգևորական, ուստինասիրել Աստվածաշունչը և սուրբ գրքերը, գնացել Գողբն գավառ՝ քարոզելու և լուսավորելու հերանոս բարբերով հայտնի տեղի բնակչությանը: Իր գործունեության այս ասպարեզում Մաշտոցը հանդիպել է քաղմաքիվ դժվարությունների, որովհետև ժողովրդին խորք էին քրիստոնեությունը, ասորերեն և հունարեն կատարվող անհասկանալի ժամերգությունները: Աստվածաշնչի և սուրբ գրքերի հայերեն քարգմանությունների բացակայությունը պատճառ էր դառնում հեթանոսական իին հավատքի արմատավորմանը և պարսից կրոնի տարածմանը:

Գողբնում Մաշտոցը հասկանում է, որ հեթանոսության և մազդեզականության դեմ պայքարելու միակ հաստատուն գենքը կարող են լինել հայերեն գիրն ու քրիստոնեական արժեքների հայերեն քարգմանությունները: Վերադառնալով Այրարատ՝ Մաշտոցն իր մտադրությունները

հայտնում է Սահակ Պարքի կաթողիկոսին, որը ևս համակվում է հայոց գրերի ստեղծման գաղափարով: Նրանք այս մասին հայտնում են Վռամշապուհ քազավորին, որն արդեն մտահոգված էր հայերեն գիր ու գրականություն ստեղծելու խնդրով: Նա տեղեկացել էր, որ ասորի եպիսկոպոս Դանիելի մոտ պահվում են հայկական նշանագրեր: Թագավորը ունեն Վահրիճի ուղարկում և Դանիել եպիսկոպոսի ազգական Արել քահանայի մոտ, որը, ստանալով քազավորի հրովարտակը, գնում է Դանիելի մոտ, ծանոթանում նրա մոտ պահված գրերին, ապա ուղարկում դրանք հայոց քազավորին:

Դանիելյան նշանագրերի մասին մատենագրական տարբեր աղյուրներում կան քազմաքիվ, հաճախ իրար հակասող վկայություններ թե՛ դրանց քանակի, թե՛ բնույթի վերաբերյալ: 7-րդ դարի «Անանուն ժամանակագրության» մեջ նշվում է, որ դանիելյան այրութենն ուներ 29 կամ 24 տառ: Այս կապակցությամբ Հ. Մանանդյանը գրում է. «Աղյուրներից մեջքերված վկայությունները հաստատում են, որ դեռևս Մ. Մաշտոցից առաջ գոյություն են ունեցել այսպես կոչված դանիելյան նշանագրեր, որոնք, հավանաբար, Մաշտոցն օգտագործել է հայերեն լեզվի հնչյունային առանձնահատկություններին համապատասխանող հայերեն լիակատար այրութեն ստեղծելիս»³⁶:

Ստանալով հանկարծազյուտ նշանագրերը՝ Սահակն ու Մաշտոցը, ըստ Կորյունի վարքագրության, երկու տարի հայ մանուկներին Հայատանի երկու մասերում կրրում են դրանցով, քայլ երկու տարի անց համոզվում են, որ դրանք քավական չեն հայերենի վանկերն ու կապերն ամբողջությամբ արտահայտելու համար: Մաշտոցը, հավաքելով աշակերտների մի խումբ, նրանց հետ ուղևորվում է Ասորիք: Եղեսիա և Ամիդ քաղաքներում նրան սիրահոժար ընդունում են տեղի Ակակիոս և Բարիլաս եպիսկոպոսները: Իր աշակերտներին նա բաժանում է երկու խմբի, որպեսզի մի խումբը խորածոխ լիներ ասորական դպրության մեջ, մյուսը՝ հելլենական: Աստվածային հզոր աշն ուղղորդում է Մաշտոցին, և նա հղանում է հայոց նշանագրերը, անուններ տալիս տառերին, դասավո-

³⁶ Հ. Մանանդյան, Երկեր, Բ, Եր., 1978, էջ 454-455:

րում, վանկեր կազմում: Այրութենի ստեղծումից հետո Մաշտոցը գնում է Սամոսատ և հոլյու գրագիր Հռովիանոսի օգնությամբ վերջնականապես ճշտորեն որոշում հայոց տառերի գծագրությունը, կապակցելիությունը:

Այնուհետև իր աշակերտներ Հովհան Եկեղեցացու և Հովսեփ Պաղ-նացու հետ Մաշտոցը քարգմանում է Սոլոմոնի «Առակաց» գիրքը: Հայոց նորագյուտ այրութենով և «Առակաց» գրքի քարգմանությամբ Ասորիքից նրանք վերադառնում են Վաղարշապատ, որտեղ նրանց մեծ ովկորությամբ դիմավորում են ժորժվորով, թագավորը և կարողիկոսը: Վերադառնալով Հայաստան՝ Մաշտոցն իր համախոհների հետ դպրոց-ներ է բացում, կրթում, քարգմանում:

Հիմնվելով տոմարական հավաստի հաշվումների վրա՝ ֆրանսիացի գիտնական Է. Դյուլորին որոշել է Սահակ Պարքեի և Մեսրոպ Մաշտոցի մահվան թվականները: Ըստ այդմ, Մաշտոցը վախճանվել է 440 թվականի փետրվարի 17-ին՝ շաբաթ, իսկ Սահակ կարողիկոսը՝ 439 թվականի սեպտեմբերի 7-ին՝ հինգշաբթի: Կորյունի վարքի վերջարա-նում այս կապակցությամբ նշված է, որ այրութենի գյուտը կատարվել է Մաշտոցի մահվանից 35 տարի առաջ, ուրեմն, ենթադրաբար, 406 թվականին: Այս թվականի ճշտությունը հաստատվում է նաև Կորյունի վերջարանի մեկ այլ վկայությամբ, որը հայոց դպրության սկիզբ համարում է Հազկերտ Ա-ի (399-420) թագավորության 8-րդ տարին, այսինքն՝ դարձյալ մոտավորապես 406-ը:

Հայոց գրերի գյուտի տարեթվի որոշման խնդիրը ժամանակին բա-նասիրական լուրջ վեճերի տեղիք է տվել: Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» բնագրի մեջ եղած մի շաբք հակասություններ վեր են հանվել Գ. Տեր-Մկրտչյանի, Ն. Արքնայի և Հ. Մանանյանի աշխատանքներում: Գ. Տեր-Մկրտչյանը 1912 թվականին «Արարատ» հանդեսում տպագրում է մի հոդված՝ «Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիվ», որտեղ կարևոր բացահայ-տումներ է կատարում՝ ժամանակագրական և փաստական անձշտու-թյուններ գտնելով Կորյունի բնագրում: Կորյունի կողմից հիշատակված՝ Ամինի և Եղեսիայի եպիսկոպոսները չին կարող 405-406 թվականներին օժանդակել Մաշտոցին, որովհետև Ամինում Ակակիոսը եպիսկոպոս է եղել սկսած 420 թվականից, իսկ Բարիլաս անունով եպիսկոպոս ընդ-

հանրապես չի եղել, Եղեսխայում եղել է Թաքուլաս Եպիսկոպոս, որը քահանայապես է եղել 412-435 թվականներին: Ելնելով այս փաստերից՝ Գ. Տեր-Սկրտչյանը կարծում է, որ Կորյունի երկի Վերջաբանում նշված 406 թվականին ոչ թե մաշտոցյան գրերի գյուտի տարեթիվն է, այլ դանիելյան նշանագրերի՝ Վաղարշապատ քերվելու տարեթիվը, իսկ գրերի գյուտը կատարվել է 412-416 թվականներին, երբ Մաշտոցը կարող էր հանդիպել Ակակիոսին և Ռարուլասին և արժանանալ նրանց աջակցությանը: Ըստ այդմ, Մաշտոցն Աստրիքից Վաղարշապատ վերաբարձել է ոչ թե Վուաճապուիի քագավորության Զ տարում, այլ ԺԶ տարում: Կորյունի բնագրի Զ թիվը նաև առաջարկում է կարդալ ԺԶ: Այս ուղղումները ոչ միայն կասկածելի են, այլև հերքելի, քայլ անհերքելի են ասորի Եպիսկոպոսների պաշտոնավարության տարեթվերը. մի փաստ, որի համար, անշուշտ, բացատրություն պետք է լիներ:

Նշված խնդիրն անդրադառնում է նաև Ն. Աղոնցը: Վերջինս «Հանդէս ամսօրենայ»-ում 1925 թվականին հրապարակում է «Անձանօք Էջեր Մաշրոցի եւ նրա աշակերտների կեանքից ըստ օտար աղբյուրների» աշխատանքը, որտեղ ի հայտ է քերում քրիստոնեության պատմության վերաբերող ոչ հայկական աղբյուրներում հիշատակվող նոր փաստեր Մաշտոցի կենսագրությունից, որոնք կամա թե ակամա զանց է առել նրա կենսագիր Կորյունը: Օտար աղբյուրներում վկայված է, որ Մաշտոցը ծանոթ է Եղել Նեստորի ուսուցիչ Թեոդորոս Մոպսունատացու հետ, որին խնդրել է պարսից մոգության դեմ աշխատություն գրել: Այս փաստը հիշատակված է Փոտ կամ Փոտիոս պատրիարքի հոչակավոր «Գրադարան» աշխատության մեջ: Աղոնցը եզրակացնում է, որ Մաշտոցին աշակցել են ոչ թե Ակակիոսը և Ռարուլասը, այլ Թ. Մոպսունատացին, որի հերձվածողական գրվածքները խստորեն դատապարտվել են Եփեսոսի 431 թվականի տիեզերական ժողովում: Կորյունը հասարակ կենսագիր չէր, այլ եկեղեցական գործիչ և պետք է զերծ պահեր Մաշտոցին նեստորականության հետ աղերսներից, որոնք խորշելի էին: Դավանաբանական նկատառումներով Կորյունը խմբագրել է Մաշտոցի ողջ կենսագրությունը: Ն. Աղոնցը հավանական է համարում, որ Մաշտոցը հայոց գրերը հորինած լիներ 4-րդ դարի վերջում Թեոդորոս Մոպ-

սուետացու աջակցությամբ: Թ. Մոպսուեստացին այդ շրջանի ամենահեղինակավոր և գիտնական եկեղեցական հայրերից մեկն էր, որը հայտնի էր Polyhistor - Բազմավեպ անունով³⁷: Այնուհետև Մաշտոցին նորաստեղծ նշանագրերի հնչագրական և գեղագրական պատկերն ամբողջացնելու համար օժանդակել է Կորյունի կողմից ևս հիշատակվող Հռովիանոս, իրականում Ռուփինոս անունով քահանան, որը Մոպսուեստացու աշակերտն էր: Ռուփինոսը 399 թվականին Ասորիքից մեկնել էր Հռովն և Պելագիոս քահանայի հետ դարձել պելագիական վարդապետության իիմնադիր: Այսինքն, ինչպես իր ուսուցչը, շեղվել էր ուղղափառ դպանաբանությունից: Ինչպես գրում է Ն. Աղոնցը, «Կորիւնը հասարակ կենացիր չէ, նա եւ եկեղեցական գործիչ է եւ իրը այդպիսին պէտք է և իր գրիչը համակերպէր յետ-եփեսոսական տրամադրութեան: Հայոց կապերը Ասորիքի հետ այժմ պիտի խորչելի քուէր»³⁸: Իր քննության ավարտին նշանավոր հայագետն աղբյուրագետ Աղոնցն առավել խիստ բնութագրում է տախս Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկին՝ իրեն սկզբնադրյուրի. «Մաշտոցի կենացիրը շատ հեռու է բաւարարելու այն պահանջներին, որ կարելի է առաջարել մի աշակերտի, որ գրում է իր ուսուցչի կեանքը: Կորիւնը, որքան ճոռոմարան, նոյնքան սակաւագէտ է: Գուցէ եւ աւելի գիտէ, քան յայտնում է մեզ: Խոսուումնալից յառաջարանը, ուր ուզում է նաւել «զիամատարած ալեօքն վարդապետական ծովուն», նման է շքեղ մուտքի, որ տանում է մի խելդ տնակ: Ուստի եւ վերջարանութիւնը, ուր յայտարարում է, որ «ոչ երէ ի հին համբաւոց տեղեկացեալ» մատենագրում է, այլ «որոց մեր իսկ ականատես եղեալ», բողոքում է բոլորովին հակառակ տպաւորութիւն»³⁹:

Ըստ Ղազար Փարպեցու՝ Վասմշապուհին քագավոր էր կարգել Շապոհ Գ-ն, որն իշխել է 383/4-388/9 թվականներին, ուստի Ն. Աղոնցը եզրակացնում է, որ Մաշտոցի կողմից գրերի գյուտը կատարվել է չորրորդ դարի վերջում՝ Շապոհ Գ-ին հաջորդած Վոամ Դ-ի քագավորու-

³⁷ Տես Ն. Աղոնց, Անձանօր Էջեր Մաշտոցի եւ նրա աշակերտների կեանքից ըստ օտար աղբյուրների, «Հանդէս ամսօրեայ», թի 7-8, 1925, էջ 440-441:

³⁸ Տես նոյն տեղում, էջ 439:

³⁹ Տես նոյն տեղում, էջ 328:

թյան օրոր՝ 388/9-399 թվականներին: Ավելի որոշակի՝ գրերի գյուտը պետք է կատարված լիներ 383-392 թվականների միջև ընկած տասնամյակում:

1952 թվականին Հ. Մանանդյանը, Ելենելով այս ակներև հակասություններից և հայ մատենագիտական աղբյուրների տարրեր վկայություններից, հատկապես Ղազար Փարպեցու և Ստեփանոս Տարոնացի Աստղիկի և Սամվել Անեցի քահանայի պատմություններից, իր «Հայոց գրերի գյուտի տարերվի հարցի շուրջ» աշխատանքում կարծիք է հայտնում, ըստ որի՝ հայոց դպրությունը սկսվել է Վռամ Դ Կրմանի 4-րդ տարում, այսինքն՝ 391/2 թվականին, ոչ թե 405-406 թվականներին: Վռամշապուհը թագավոր է դարձել իր Եղբայր Խոսրով Դ-ից հետո՝ 387/8 թվականին, և թագավորել է Երկար 25-26 տարի⁴⁰: Այսուհանդեռձ, այսօր բանասիրության մեջ ավանդապահորն գրերի գյուտի համար ընդունելի է համարվում 405 թվականը:

ԳԱՍՏՎԱԾՆ ԳՐԱԲԱՐԻ ԼԵԶՎԱՌԱՎԱԾՆ ԴԱՍԵՐԸ

Գրերի գյուտի ժամանակից մինչ 460 թվականը հայոց լեզվի պատմության մեջ հայտնի է մեսրոպյան հայերեն կամ դասական գրաբար անվանք, որը համարվում է գրական իին հայերենի ամենակատարյալ շրջանը՝ ոսկելիմիկ, ոսկելարյան գրաբարի շրջանը: Այդուհանդեռձ, այս շրջանում գրված երկերը ևս տարրերվում են իրենց լեզվառական որակներով, որոնց դասակարգմանը առաջինը գրադիւն է Նորայր Բյուզանդացին իր «Կորիւն վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք» հայտնի աշխատության մեջ, ապա՝ Հ. Աճայանը, Վ. Առաքելյանը և այլք: Ոսկեդարյան շրջանից մեզ հասած գործերի թիվը չորս տասնյակից փոքրինչ ավելի է, և դրանք բաժանվում են չորս դասի:

Ա դասը կոչվում է **Եղենիկյան** և ներառում է հետևյալ գործերը՝ Աստվածաշունչ, Ոսկեդերանի՝ բվով ինը գործերի թարգմանությունները՝

⁴⁰ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Երկեր, Բ, Եր., 1978, էջ 503-507:

Մեկնութիւն Եսայեայ, Սաղմոսաց, Մատքէի, Պօղոսի, Եւսեբեայ Եմեսացոյ «ճառըր», Եւսեբիոսի «Քրոնիկոնը», Աքրահամ Խոստովանողի «Վկայք Արեւելիցը» և դավանաբանական մի շարք այլ քարգմանուրյուններ: Այս դասի միակ մաքնուրույն երկը Եգնիկի «Եղծ աղանդոցն» է:

Ք դասը՝ Եփրեմյան, ընդգրկում է հետևյալ երկերը՝ Եփրեմ Ասորյու «Մեկնութիւնը Հին կտակարանի», «Մեկնութիւն գործոց առաքելոց և թղթոցն Պօղոսի» գործերը, Խճանախոս Հայրապետի «Թուղթըրը», Եւսեբիոս Կեսարացու «Պատմութիւն Եկեղեցականը», ընդամենը 11 գործ. բոլորը քարգմանուրյուններ են ասորելենից:

Գ դասը՝ Կյուրեղյան, ներառում է հետևյալ գործերը՝ Կիւրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան», Բարեղ Կեսարացու «Վեցօրեայքը» և իր «Պատարագամատոյցը», Ոսկեթերանի մնացյալ մեկնությունները և Շառերը, «Թուղթը Սահակայ և Մաշտոցի», «Պատմութիւն Հարանց Եզիդացուց», ընդհանուր քվով 7 կտոր՝ բոլորը քարգմանված հունարենից և ասորելենից:

Դ դասը՝ Ազարանգեղյան, ընդգրկում է հիմնականում հայերեն բնագրեր և սակավաբիլ քարգմանուրյուններ, փոքր դաս է՝ ընդհամենը հինգ երկ՝ Ազարանգեղոսի, Կորյունի, Բուզանդի, Եփրադի գործերը և Մակարայեցիք:

Այս չորս դասերի ընդունված բնորոշումները հետևյալներն են. Եղնիկյանը՝ ամենականնավոր, ճիշտ, հստակ, արվեստավոր և գեղեցիկ, Եփրեմյանը՝ ամենապարզն է և ամենահասարակը, Կյուրեղյանը՝ համարվում է միջանկյալ բարեխսառն ոճ՝ առաջին երկուսի մեջտեղում, իսկ Ազարանգեղյանը՝ պերճ է, բազմաբարդ, մրիմ ու հաճախ անկանոն⁴¹: Հ. Աճառյանը այս դասերի տարբերությունը չի համարում տեղի (իմա՝ բարբառայնության) և ժամանակի արդյունք, քանզի բոլորի հեղինակներն ել Մեսրոպի և Պարքի աշակերտներն էին, այլ հեղինակների կրթության, անհատական ոգու և հայացքների արգասիք:

Ընդհանուր առմամբ, մեսրոպյան հայերենի համար Հ. Աճառյանն առանձնացնում է հետևյալ կարևոր տարբերակից գծերը:

⁴¹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, Եր., 2013, էջ 76-78:

Մեսրոպյան հայերենում չկան մի շարք բառեր՝ հիմնականում հունարան և բարբառային, որոնք սովորական են հետդասական հայերենում՝ **արփի, հրաշք, փերակ, կենցաղ, քանակ, որակ, տեսակ, բայ, բառ, սեռ, տառ**: Այս բառերի փոխարեն կիրառվում էին այլ արմատներ, օրինակ՝ **հրաշք** բառի փոխարեն՝ **գօրութիւն, արուեստ, նշան, սրանչելիք, փերակ-ի** փոխարեն՝ **մեղուանոց, տեսակ** բառի փոխարեն՝ **ազգ** և այլն:

Սի բանի բառեր հճչունական այլ ձևեր ունեն՝ **արծուի, հիւսիսի, պատասխանի, արուեստ**, իսկ հետին շրջանում դառնում են **արծիւ, հիւսիս, պատասխան, արհեստ**:

Չկան հունարան նախածանցներով բառեր՝ **ապա-**, **առ-**, **բաղ-**, **գեր-**, **դեր-**, **ենր-**, **հում-**, **մակ-**, **յար-**, **մեր-**, **շաղ-**, **շար-**, **պար-**, **վեր-**, **դար-**, **դրամ-**, **սրոր-**, **փար-**:

Ամէն բառը դրվում է միայն բայարմատների վրա և որոշյալ դերանուն է՝ **ամէնագետ** - ամեն ինչ իմացող, **ամէնատես** - ամեն ինչ տեսնող, իսկ ուշ շրջանում սկսում է դրվել նաև ածականների վրա՝ **ամէնաքարի, ամէնամէն** և այլն:

-**Ուիի** ածանցով իգական բառեր չկան. միակ վկայությունը՝ **բազուիի**, այն էլ՝ սակավ և հիմնականում **դշիոյ** բառի հետ:

Զան, ծեմ ձևույթներով բառեր չկան, այնինչ դրանք ուշ շրջանում շատ տարածված են՝ **բազմազան, այլազան, սրբազան, լուսածեմ, վեհածեմ, երկնածեմ** և այլն:

-**Վյին** ածանցն օգտագործվում է միայն տեղ ցույց տվող բառերի հետ՝ **լեռնային, դաշտային, քաղաքային** և այլն, իսկ **երկնային, աստվածային, մարդկային, հրեշտակային** բառերը ուշ շրջանի ձևեր են: Դրանց փոխարեն վկայված էին՝ **երկնաւոր, աստվածեղէն, մարդկեղէն** կազմությունները:

-**Ող** ձևույթով դերբայները տարածված չեն, փոխարենը **որ** հարաբերականվ և երկրորդական նախադասությամբ կառույցներ են՝ **որ շարժի՝ շարժող-ի, որ մտին՝ մտանող-ի** փոխարեն: -**Ող-ի** փոխարեն հաճախ ունենք **-իչ** մասնիկը՝ **արարիչ, փրկիչ, փոփոխիչ** և այլն:

Իլ-ով ամորոց դերբայ չի գործածվում, թեև սահմանական եղանակի մերկա ժամանակից սկսած՝ ի հայտ է զայս **ի խոնարհիչը՝ -իմ, -իս, -ի,**

-իմք, -իք, -ին, ինչպես՝ հայել - հայիմ, մոլորել - մոլորիմ և այլն: Ուշ շրջանում արդեն վկայված են **իլ-ով** անորոշ դերքայները՝ **հայիլ, մոլորիլ:**

ԱՅ- միտականի փոխարեն մեարոպյան հայերենում ընդունված էր գործածել **առանց նախադրությամբ ձևը՝ առանց շիզանելոյ, առանց հասսանելոյ, առանց դիսանելոյ,** փոխանակ՝ **անշէջ, անհաս, անկրի:**

Քաղաքների և երկրների անոնները կազմվում էին հատկացուցով՝ **աշխարի Պարեստինացւոց, աշխարի Հայոց, քաղաք Սամոսատացւոց:**

Մաշտոցյան շրջանում ընդունված էր պարզ բայերի փոխարեն դարձվածներ կամ բայական հարադրություններ կիրառել՝ **աղօրս առնել, փոխանակ աղորել, երկիր պազանել - երկրպագել, պատասխանի տալ- պատասխանել:**

Բայական կառույցներից գերիշխում էին նույն բայարմատից բաղդրված լրացումներով ձևերը՝ **գոյանալոյ գոյացեալսն գոյարար, մեծապատիւ մեծարեաց, շահ մեծաշահ է մեծատանց** և այլն:

ՀՈՒՆԱԲԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ

Հինգերորդ դարավերջին գրավոր դարձած հայոց լեզուն մեծ փոփոխությունների էր ենթարկվում: Արդեն խորանում և ծավալվում էր բարգմանչական հզոր շարժումը՝ աստրենից, վերջին շրջանում, հատկապես հունարենից, հսկայածավալ դավանաբանական, գիտական գրականություն էր բարգմանվում Մաշտոցի և Սահակ Պարքեկի աշակերտների կողմից: Հայաստանում ձևավորվել էր Հունաստանում աշխարհիկ բարձր կրթություն ստացած շնորհալի և մեծ հավակնությունների տեր երիտասարդների մի սերունդ, որն ամեն ինչում կատարելության էր ձգուում: Գիտությունների և մշակույթի հայրենիք համարվող Հունաստանում ձևավորված աշխարհայացքը հելլենասեր մտավորականների մի մեծ բանակ էր ձևավորում, որը, սոգորված հայրենասիրությամբ և մրցակցային խանդավառությամբ, փորձում էր ապացուցել, որ հայոց լեզուն ոչնչով չի գիշում հունարենին՝ ո՛չ իր բառակազմությամբ, իմաստա-

բանությամբ, ո՞չ էլ քերականական կամ ոճական բազմազանությամբ։ Հունարենը համարվում էր կատարյալ լեզու, ուստի հայերենում բացակայող լեզվական այն իրողությունները և կառույցները, որ վկայված էին հունարենում, սկսում էին գործուն փոխառվել։ Հունարանությունն ամենից առաջ դրսողրվում էր բառապաշարում, բայց բանի որ մեր մտավրականությունը ստեղծարար էր, նա չէր կարող բավարարվել պարզ փոխառություններով։ Հելլենամետ թարգմանիչները և մտավորականները, հենվելով հայերենի բարբառների և ներքին առյութների ընձեռած նյութի վրա, ստեղծում են մեզ այնքան անիրաժեշտ երկու տասնյակից ավելի ճախածանցներ, բառակազմական նոր կադապարներ, բառապատճենումներ և նոր կատարում, ձևավորում են հայոց գիտական եզրարանությունը։ Փոփոխությունների ալիքն աստիճանաբար բառապաշարից անցնում է ձևաբանությանը և շարահյուսությանը։ Հայերենը հնդեվրոպական մայր լեզվից չէր ժառանգել քերականական սեռի, երկակի բվի կարգերը, որոնք, սակայն, պահպանվել էին հունարենում, բացի այդ՝ հունարենում բայց ուներ գերակատար և հարակատար ժամանակներ, նույնիմաստ դերբայներ։ Հունարան հեղինակները ստեղծում են հայերենի նոր քերականություն, որտեղ ճգնում են լրացնել այս բացակայող օրակները։ Ինչպես վկայում է Ս. Ղազարյանը, «հունարան հայերենը եղել է հելլենասեր ուղղության ծեռքին ամենատիեզ մի գործիք և օգտագործվել է հայ լուսավորչական եկեղեցու և պարսկական կողմնորոշում ունեցող հայ հոգևորականության դեմ այդ շրջանում մոլոր պայքարում։ Եվ չնայած իր արհեստական շատ կողմերին՝ նա դրական մեծ դեր է կատարել հայ ժողովրդի մշակութային կյանքում՝ օժանդակելով աշխարհիկ գրականության զարգացմանը և հայ գիտական քերականության մշակմանը»⁴²։ Հ. Աճառյանը, անդրադառնալով հունարանությանը, նշում է, որ Ե դարից հետո, երբ հայերը ձեռնամուխ եղան հույների փիլիսոփայական, գիտական գործերի բարգմանությանը, տեսան, որ «հայերենը բավական չէ փիլիսոփայական, արվեստական մշակված լեզվի բոլոր նրբությունները պատկերացնելու։ Այդ բռնկից պահանջ

⁴² Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզուի պատմություն, Անդրիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 218:

զգացվեց հայերենի այս տկար կողմը զորացնելու, պակասությունը լրացնելու»⁴³:

Հունարան հայերենի հիմնադրի անունը մեզ չի հասել, Հ. Աճառյանը հիշատակում է պահպանված ավանդությունը, որտեղ այս դպրոցի հիմնադրի է համարվում ոմն Դավիթ Անհառք Հարքացին կամ Ներգունացին, որն ապրել է Վ դարի երկրորդ կեսում, սովորել է Աքենքում, կայսեր ներկայությամբ մրցել հույն փիլիսոփաների հետ, հաղթել բոլորին: Գ. Զահոռվյանի Ենթադրությամբ, այս Դավիթի անվան հետ է կապվում Դիոնիսոս Թրակացու «Քերականական արվեստ» երկի հայերեն փոխադրությունը⁴⁴:

Հունարան դպրոցի գործունեությունը, ըստ Հ. Աճառյանի, ընդգրկում է Ե դարավերջից մինչև Ը դար ընկած ժամանակահատվածը⁴⁵: Ս. Դազարյանը, հետևելով Հակոբ Մանանդյանին, հունարան դպրոցի գործունեությունը սահմանափակում է երկու դարով՝ 5-րդ դարի վերջից մինչև 7-րդ դարի վերջը⁴⁶: Հակոբ Մանանդյանը հունարան թարգմանությունների երեք շերտ է տարբերում: Ա) առաջին խմբի մեջ են Դիոնիսոս Թրակացու «Արուեստ քերականի», «Գիրք Պիտոյից» և Փիլոն Եթրայեցու որոշ երկերի թարգմանությունները, որոնք իրենց բառապաշտով և քերականությամբ գորեք չեն տարբերվում միմյանցից և ստեղծվել են ոչ ուշ, քան VI դարի առաջին կեսը: Վաղ հունարան այս գործերում դեռ չկան այն բոլոր նախածանցները, որոնք լայն կիրառություն են ստացել հետագա շրջանի թարգմանություններում: Այսպես՝ *հակ-* նախածանցի փոխարեն հանդիպում է *հակառակ* բառը, գորօինակ՝ *հակառակամարդ*, *հակառակակիր*, *հակառակամէկ*, *հակառակադրորիմ*, *հակառակադիր*: Յունարեն առτι-, ծառ-, մետա- նախյինները չեն թարգմանվում *հակ-*, *դար-*, *փոխ-* նախածանցներով, դրանց փոխարեն *խուն*, *քող*, *հասկալիք*, *ջոկ* բառերն են գործածվում: Բ) Թարգմանությունների երկրորդ շերտի մեջ Տիմոքեոս Կուզի «Հակաճառութիւնք»-ն է,

⁴³ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, Եր., 2013, էջ 142:

⁴⁴ Տե՛ս Գ. Զահոռվյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները իին և միջնադարյան Հայաստանում (V-XV դդ.), Եր., 1954, էջ 61-63:

⁴⁵ Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 142:

⁴⁶ Տե՛ս Ս. Դազարյան, նշվ. աշխ., էջ 222-223:

Արիստոտելի «Յաղագս մեկնութեան և ստորոգութեանց» թարգմանությունները և Յամբդիքոսի մեկնությունները, որտեղ արդեն վկայված են *հակ-*, *փար-*, *փաղ-*, *ներ-*, *շաղ-*, *պար-*, *մակ-* նախածանցներով կազմությունները և Գ) վերջին շրջանի թարգմանություններում՝ «Սահմանք իմաստափրութեան», «Վերլուծութիւն ներածութեան Պորփիրի», «Վասն բաժանման», «Մեկնութիւն ստորոգութեանցն Արիստոտելի», բացի բառապաշտից, էապես փոփոխված են նաև ձևաբանական և շարակայտական կառույցները, որի պատճառով դրանք հույժ դժվարլմբոնելի են և հասկանալու համար հաճախ անհրաժեշտ է դիմել հունարեն բնագրերին⁴⁷:

Հունարան հայերենի բնութագրության համար, նախ՝ առանձնացնենք բառապաշտրում կատարված իմնական փոփոխությունները, ապա՝ ձևաբանության մեջ արփած նորամուծությունները: Հունարանները հայերենի բառապաշտրը հարստացրին նախածանցներով, այսպես՝ *ապ-*, *առ-*, *արդ-*, *բաղ-*, *բաց-*, *զեր-*, *դեր-*, *ենք-*, *հակ-*, *համ-*, *հոմ-*, *մակ-*, *յար-*, *ներ-*, *շաղ-*, *շար-*, *պար-*, *սրոր-*, *վեր-*, *պար-*, *պրամ-*, *փաղ-*, *փար-*, *փող-*: Այս մասնիկների ստեղծման համար հունարանները օգտագործել են հայերենի նախդիրները, մակրայները և տարբեր այլ արմատներ: Հիշյալ նախածանցների մեծ մասն այսօր էլ գործածական է հայերենում, և առանց դրանց անհնար է պատկերացնել արդի հայերենի գլուխական բառապաշտրը: Բայց հունարանության երկրորդ և երրորդ շրջաններում հայ թարգմանչները սկսեցին կուրորեն թարգմանել այն բոլոր հունարեն բառերը, որոնք կազմված էին նախամանիկներից՝ առանց հաշվի առնելու այն հանգամանքը, որ մեսրոպյան հայերենում արդեն կային դրանց համագոր և համարժեք կազմություններ: Այս երևոյթն ունեցավ և՛ բացասական, և՛ դրական հետևանքներ. արհեստական կառույցների մի մասն անհասկանալի էր, ուստի չմերվեց մեր բառապաշտրին, բայց որոշ կազմություններ հարստացրին հայերենի հոմանշային շարքերը՝ որոշ իմաստափոխությունների շնորհիվ դառնալով համագործածական: Բերենք հունարան նորակազմությունների օրինակներ մեսրոպյան հա-

⁴⁷ Հմնտ. Հ. Մանանյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1925, էջ 107-174:

յերենում առկա համարժեքներով՝ ապարանուրիս - ջաղագովուրիս, ապուսել / ապատցել-ժխտել, ուրանալ, մերժել, առանկանիլ - պարահել, արդունուրիս-իրաւունք, առաւելուրիս, բաղդակուրիս - համեմատուրիս, բացադրել-մեկնել հակակայուրիս - խպիր, հունանուն - անուսանակից, մակերեւոյթ-երեսը, յարադրել - կցել, ներկայ - առաջիկայ, ներզործել-ազդել շաղկապ - զօդ, շարունակ - հանապազ, պարունակուրիս- բովանդակուրիս, վերծանել - ընթեռնով, բարացոյց - արինակ, բարբերել - որոշել, զանազանել, զարբեր - ընդհակ, բարձուրիս - ամհնազանդուրիս, լրամադրուրիս - զգածումն, յօժարուրիս, փաղառուրիս - վաճկ, փոխարկել-փոխել և այլն:

Փիլիսոփայական երկերի հունարենում կային նաև բարդ նախամասնիկավոր կառույցներ, որոնք ևս նոյնությամբ բարգմաննեցին հայերեն՝ առարկագործել -յաւելով ինչ բարբարմար - յօդուածոյ (մասնիկ), մակշաղկապել - կապել երկիցս, բաղադրուրադրուրիս - հաւանուրիս, ներպարունակել - բովանդակել և այլն:

Բացի նախամասնիկներից՝ հունարանները հայերենում ստեղծեցին նաև բարդուրյունների հունատիպ կաղապարներ, կատարեցին արհեստական բառապատճենումներ, բառացի բարգմանում էին ամեն ինչ, թեև այդ բառերի դիմաց հայերենում կային համապատասխան արմատներ կամ բարդուրյուններ, այսպես՝ արուսեակ բառի համար բառացի բարգմանությամբ ստեղծվեց վաղորդայազգեցիկ, Հ. Աճայանի բնորոշմամբ, անձոռնի բառը, յաղթասկրել - վիճել, հպարտանալ - պարուսաիրել: Որոշ բարդուրյուններում հունարենի նմանողությամբ փոխվեց արմատների դասավորությունը՝ բանասէր - սիրաքան, գործատէր - սիրագործ, բաղաքամայր - մայրաքաղաք: Այնուհետև հայերենում առկա արմատներով սկսեցին կազմել տարբեր նոր բարդուրյուններ՝ դժուարացենք, դժուարապարահ, դժոխաձեռնարկելի, դժոխարանել, առաջանականական, դժոխելանելի, դժոխորսալի: Մաշտոցյան երեք արմատին համարժեք՝ ստեղծեցին եռ արմատը՝ եռօրեայ, եռանկիւն, եռամսեայ և այլն:

Զեսարանության մեջ հունարաններն արհեստականորեն ստեղծեցին արական, իգական, չեզոք սեռերի տարբեր բառաձևեր: Հայերենի

գոյականների, ածականների պարագայում դա անհնար եղավ, ուստի հունաբանները բավարարվեցին որոշ թվականներով և դերանուններով: Օրինակ՝ *մի* - իգական, *եզ* - արական, *մու* - չեզոք, *սա*, *դա*, *նա* դերանունների դեպքում ունենք՝ *սէ*, *դէ*, *մէ* իգական սերի տարրերակները, թեք հոլովաձների համար ևս հարեցին տարրերակներ՝ *սերս-սարս*, *սեմս*, *սէր-սայր*, *սացս-սոցս*, *նոցս-նոջս* և այլն: Եզակի - հոգնակի թվերի հետ մեկտեղ փորձեցին տարրերակել երկակի թիվը, Դիոնիսիոս Թրակացու թերականության մեջ երկակի թվի ցուցիչը ուն է՝ *Պեղրու*, *Պեղրու*, *Պեղրուր* եռանդամ հակադրությամբ: Կամ այսու-այդու-այնու, որ նշանակում են այս *երկուսը*, *այդ երկուսը*, *այն երկուսը*, *մոնք-դոնք-նոնք*, որ նշանակում են՝ *մենք երկուսով*, *դուք երկուսով*, *մրանք երկուսով*: Հոլովական նորամուծություններից նշենք սեռական հոլովի *ոչ*, *ոյր*, տրականի *ում* մասնիկները, բացառականի համարի *ի/յ* նախորի փոխարեն *ըն/ն* մասնիկները (*ըն-ը* բաղաձայնով, *ն-ն* ձայնավորով սկսվող բառերի համար): Այսպես՝ *նորս*, *նմա*, *նովս* գրաբարյան ձևերի փոխարեն ստեղծեցին *նոյր*, *նում*, *նով* տարրերակները, գոյականների հոլովման հարացույցում սեռականի և բացառականի նոր ձևեր՝ *մարդոյր*>*մարդոյր*, *չիոյր*>*չիոյր*, *ի պեղրոչլ*>*ընդիդոյր*:

Հունաբանները ստեղծեցին դասական թվականների նոր կառույցներ՝ *իր* կամ *երիր* ածանցներով՝ *երկիր*, *երիր*, *չորիր*, *հազերիր*, *վեցերիր*: Կազմվեցին նոր բառաձներ՝ *որզոն*, *որզան*, *որսր*, *իկան*, *իիքար* = որպես, ինչպես, *հայո* = այո, *քարց* = առանց, *սերկ*, *սերկեան* = այսօր և այլն:

Ամենազգալի փոփոխությունները կատարվում են բայական համակարգում, որտեղ հունաբանները ստեղծում են երկակի թվով խոնարհում, կրավորականի նոր ձև, նոր դերբայններ և ժամանակներ: Իբրև օրինակ՝ սովորաբար թերում են Դիոնիսիոսի թերականության հայերեն փոխարքությունից բաղված *կոփել* բայի հարացույցը: Հունարենի նմանողությամբ հայերենում բայի համար տարրերակվում են ներկա և անկատար, հարակատար և գերակատար, կատարյալ և ապառնի վեց ժամանակները չորս եղանակների համար՝ սահմանական, հրամայական, լորձական, ստորադասական: Բոլոր եղանակների բայաձներն անխտիր

ունեին ներգործակերպ և կրավորակերպ խոնարհումներ, եզակի, երկակի և հոգնակի թվեր, ներկա, անկատար, հարակատար, գերակատար, կատարյալ և ապառնի ժամանակներ: Իբրև հարակատարի և գերակատարի ցուցիչ՝ թերփում է աճականը՝ կոփիել-էկոփիել, էկոփոցել, էկոփիիլ էկոփիհցիլ: Կրավորականի ցուցիչը հ-ն էր, երկակի թվինը՝ ո-ն, ու-ն կամ ով-ը: Չորօրինակ՝ ներգործակերպ խոնարհման սահմանական ներկան եզակի թվում ուներ այս պատկերը՝ կոփիեմ, կոփիս, կոփիէ, երկակին՝ կոփում, կոփուս, կոփոյ, հոգնակին՝ կոփինը, կոփէք, կոփեմ: Կրավորակերպ խոնարհման դեպքում եզակին՝ կոփիիմ, կոփիս, կոփիէ, երկակին՝ կոփում, կոփուս, կոփոյ, հոգնակին՝ կոփինը, կոփիէք, կոփիմ⁴⁸: Ստեղծվում է աներևոյթ եղանակը՝ ներգործական և կրավորական տիպերով, այսպես՝ ներգործական ներկան և անկատարը՝ կոփիել, կրավորականը՝ կոփիիլ, ներգործական հարակատարը և գերակատարը՝ էկոփիել, էկոփոցել, կրավորականը՝ էկոփիիլ, էկոփիհցիլ, անորոշը՝ կոփոցել/ կոփոցիլ/ կոփոցիցիլ, ապառնին՝ կոփոցոցել, կոփոլոցել/ կոփոցոցիլ, կոփոլոցիլ: Մյուս եղանակների ժամանակաձևերն առավել աղավաղված և գրաբարի խոնարհման հարացույցից շեղվող ձևեր ունեին, նման նորակազմություններն ի հայտ եկան հունարանության ուշ շրջանում և բավական արագ վերացան՝ ոչ մի ազդեցություն և հետք շրողնելով մեր լեզվի հետազա զարգացման վրա:

Ծարահյուսական մակարդակում հունարանների նորամուծությունները դարձյալ արհեստական էին. նրանք խոսքը կառուցում էին հունարենի շարադասությամբ և համաձայնության կանոններով: Ըստ այդմ ածականները և դերբայնները միշտ համաձայնեցվում էին իրենց որոշյալ գոյականների հետ, թեև հայերենը դեռևս հնագույն շրջանից միտում ուներ որոշիչների շարադասությունը դարձնել նախադաս, իսկ նախադաս որոշիչներն էլ չհամաձայնեցնել որոշյալների հետ ո՛չ թվով, ո՛չ հոլովով:

Այսպիսով՝ ակնհայտ է, որ հունարան հայերենը գրական մշակվածության ենթարկված գրաբարի տարբերակներից մեկն է: Հունարանության ներկայացույցիների լեզվաշինական գործունեության հիմքում ըն-

⁴⁸ Խոնարհման ամբողջ հարացույցը տես՝ Հ. Աճառյան, 62վ. աշխ., էջ 149-154:

կած էին ինչպես օրյեկտիվ, այնպես էլ սուբյեկտիվ գործոններ: V դարավերջին պարզ դարձավ, որ հայերենն իր բառապաշարով և բառակազմական կաղապարներով չի բավարարում լեզվի զարգացման պահանջները, ուստի ստեղծվեցին բազմաթիվ նոր բառ-անվանումներ, ածանցներ, անգամ արմատներ, բարդություններ և պատճենումներ, որոնց շնորհիվ զարգացավ հայոց գիտական եզրարանությունը, համալրվեց մեր բառափոնը: Ինչ վերաբերում է քերականության մեջ կատարված վիպոլիտություններին, ապա դրանք բոլորը արիեատական էին, չին բխում մեր լեզվի բնույթից, այդ պատճառով էլ մնացին իրքն գրքային եզակի տարբերակներ՝ չամրակայվելով կենդանի խոսքում:

ԼԱՏԻՆԱԲԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ

Լատինաբան հայերենը ստեղծվեց կարողիկ եկեղեցու և կարողիկ հայրերի բարգմանական, գրահրատարակչական և բարոզական եռանդուն գործունեության շնորհիվ: Պապական իշխանությունը 15-16-րդ դարերից սկսյալ՝ նյութական, գիտամշակութային, ինչպես նաև մարդկային հզոր ներուժ է ներդնում մեր հայերենիքում կարողիկ դավանանքի տարածման և ամրակայման ուղղությամբ, որի հետևանքով բազմաթիվ գրագետ, հայրենասեր մարդիկ սկսում են բառարաններ կազմել, հայագիտությամբ զբաղվել, գրական երկեր ստեղծել, նրանց աշխատանքները սկսում են տպագրվել և տարածվել Հռոմի գործուն աջակցությամբ, և, ինչպես Հ. Աճառյանն է բնորոշում, աստիճանաբար ձևավորվում է այն մտայնությունը, թե «լատինաբան հայերենն է բարձր և գիտական լեզու», որին պետք է ձգտն բոլոր մեծ գրողները և հայ գրագետները⁴⁹: Լատինաբան հայերենի գործածության համար առանձնացվում է երկու դար՝ 1580-ական թվականներից մինչև 18-րդ դարի վերջը: Հ. Աճառյանն այն կոչում է ոչ թե ունիթոռական, այլ բոլեջյան հայերեն, քանզի դրա ստեղծողներն ու կրողները Հռոմի դպրոցում ուսա-

⁴⁹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, Եր., 2013, էջ 323:

նած և ձևավորված հայ կաթոլիկ վարդապետներն էին⁵⁰: Սակայն լատինաքանության ծագման և տարածման ժամանակագրական սահմանների ճշգրտման առումով վճռորոշ է Վ. Համբարձումյանի տեսակետը, որը, ուսումնասիրելով լատինաքանության դրսերումները 14-17-րդ դարերի ինքնուրույն և քարգմանական երկերում, նշում է. «Այն տեսակետը, թե բուն լատինաքանությունը երևան է գալիս 17-րդ դ., ճիշտ է միայն այն նկատառումով, որ 14-րդ դ. սկիզբ առած երևույթը բուկանում և գրեթե դարձրում է գոյություն ունենալոց՝ ընդիանուր մտավոր կյանքի անքարենապաստ պայմանների հետևանքով, վերելք է ապրում հետագայում՝ համեմատաբար տաճելի կամ նպաստավոր պայմաններում»⁵¹: Այսինքն՝ լատինաքանությունը ծագել է 14-րդ դարում, ապա առժամանակ անկում ապրել: Լատինաքանության ծաղկման շրջանը 17-րդ դարն էր, իսկ մայրամուտը սկսվեց Վենետիկի Սիփիարյան հայրերի գործունեության շնորհիվ, որովհետև թե՛ Սիփիար արքան, թե՛ նրա հետևորդները, լինելով կաթոլիկներ, հայկարան գրաբարի ջատագովներ էին և լատինաքան հայերեննը համարում էին գրաբարին խորի և արհեստական լեզու: Վ. Համբարձումյանի ձևակերպմամբ՝ «Սիփիար Սեբատացին և նրա ներկուն աշակերտները հետևողական ու անդադրում հակառակություն» էին ձեռնարկել լատինաքանության դեմ, որը պասակվում է լիակատար հաջողությամբ⁵²: Վենետիկում 1779 թվականին Մ. Զամշյանի «Քերականութիւն հայկագեան լեզուի» աշխատության իրատակումը Հ. Աճառյանը և Գ. Զահոնկյանը գնահատում են իրքն լատինաքան հայերենի մահը, գոյության դադարումը:

Վ. Համբարձումյանն այս կապակցությամբ գրում է, որ թեև լատինաքանությունը հաղթահարվում է 18-րդ դարի 80-ական թվականների սկզբին՝ շնորհիվ Սիփիարյանների գործադրած ջանքերի, այնուամենայնիվ հետագայում ևս գրավոր աղբյուրներում հանդիպում են լատինաքան ձևերի կիրառություններ, բայց դրանք ինքնաքերաբար էին կի-

⁵⁰ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, էջ 311:

⁵¹ Վ. Համբարձումյան, Լատինաքան հայերենի պատմություն, Եր., էջ 27:

⁵² Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 115:

բառված, ավանդույթի ուժով⁵³: Հետազոտողը լատինաբանության շրջանը համարում է հայոց լեզվի պատմության ուրույն մի վիճակ, որը տևել է 460-ից ավելի տարի: Նա տարբերում է 3 ենթաշրջան՝ 1. լատինաբան հայերենի սկզբնավորման և բուլացման ենթաշրջան (14-15 րդ դր.), 2. լատինաբան հայերենի անկման և վերականգնման ենթաշրջան (16-17-րդ դր.), 3. լատինաբանության հաղթահարման շրջան (18-րդ դ.)⁵⁴:

Լատինաբան հայերենի սկզբնավորումը կապվում է 1584 թվականին Հռոմում ստեղծված Հավատութարածման միաբանության հետ, որին հաջորդում է առանձին հայկական տպարանի հիմնումը, այս տպարանը մինչև 1728 թվականը տպագրում է հայերեն բազմաթիվ կարևոր գրքեր՝ Աստվածատուր Ներսեսովիչի «Բառզիրը լատինացոց եւ հայոց», մի շաբթ քերականություններ՝ Կղենես Գալանոսի, Հովհաննես Հոլով Կոստանդնուպոլսեցու, աստվածաբանական բարգմանություններ՝ Թովմա Արքինացու, Ալբերտ Սեծի, Բարդուղիմեոս Մարաղացու, Պետրոս Արագոնացու երկերի և այլն:

Լատինաբան հայերենի հիմնադիմները Հռոմում կրություն ստացած և լատիներենը կատարյալ, բարձր լեզու համարող հայ կարողիկ վարդապետներն էին, հար և նման 5-րդ դարավերջին Հունաստանում բարձր կրություն ստացած այն հայ երիտասարդներին, որոնք տպավորված հունարենով ստեղծված հարուստ գրականությամբ և գիտությամբ, սկսեցին բարգմանություններ կատարել ու գրել գրել՝ հունարենի լեզվական առանձնահատկությունները փոխանցելով հայերենին: Սակայն եթե հունաբանների նորարարությունների որոշ մասը ճուղվեց հայերենին և հարատացրեց մեր բարակազմական կադապարները, հիմնադրեց հայոց գիտական տերմինաբանությունը, բառապաշարը, ապա լատինաբանների ազդեցությունն անհշան եղավ:

Լատինաբան հայերենի ազդեցիկ ներկայացուցիչներից են Հովհաննես Հոլով Կոստանդնուպոլսեցին և Բարսեղ Հոլով Կոստանդնուպոլսեցին: Հովհաննես Հոլովի գրած քերականությունը բավական հավակնու անվանում ուներ՝ «Զտութիւն հայկաբանութեան» (Հռոմ, 1674):

⁵³ Տես **Վ.** Համբարձումյան, նշվ. աշխ., էջ 102-103:

⁵⁴ Հմմտ. նշվ. աշխ., էջ 103-118:

Լատինաբանները բառակազմության մեջ ընդունում են հունաբանների ստեղծած բոլոր նախամասնիկները՝ դրանցով կազմելով տարբեր նոր բառեր, որոնք, սակայն, չարմատավորվեցին իրենց արհեստականության և ավելորդության պատճառով, որովհետև այդ եզրույթների հայերեն համարժեքներն իմբնականում արդեն կային, օրինակ՝ *հոլովակիմորու* (*հոլովառու*), *կարարունակել* (*եզրափակել*), *սրորակցական* (*սրորադասական*), *պարքեր* (այս կազմությունը կիրառվում էր շուրջ բառի փոխարեն), *եզերացեալ* (*հանգած, վերջացած*), *համահասրումն*, *սրորանկիլ*, *մանաւասնականութիւն* և այլն: Կամ ուղղակի փոխառում էին լատիններեն արմատը. լատիններեն *Iedere* (*վճարել*) արմատից կազմում են *լիւրել* բայր *վճասել* բայի փոխարեն:

Չատ ավելի մեծ էին լատինաբանների նորամուծությունները հայերենի ձևաբանության և շարահյուսության մեջ: Այսպես՝ ամեն ինչ կանոնավորելու մղումով անեզական բառերի -ը հոգնակերտը հանելով՝ նրանք բոլոր այդ բառերը դարձնում են եզակի՝ բուն անեզական ձևը համարելով պարզ հոգնակի, ինչպես՝ *կեան - կեանը, աչ - աչը, փառ - փառը, միր - միրը, օրէն - օրէնը, կամ - կամը, բար - բարը, վար - վարը-ը* և այլն: Իսկ *մարդիկ* ձևի փոխարեն կիրառում են՝ *մարդիկը-ը*: Հոլովման համակարգում փոխվում է ներգոյականի կազմությունը. նրանք ընդ նախողից, հունաբանների հետևողությամբ, ստեղծում են ըն նախողինախամասնիկը՝ որպես ներգոյականի կազմիչ, այն ձայնավորով սկսվող բառերի դեպքում դառնում էր և զրգիւմ բառին կից: Հոլովի բուն կազմությունը չի փոխվում եզակի թվում տրականից, հոգնակիում՝ հայցականից, օրինակ՝ եզ. ըն գեղը, ըն լրեառն, ըն բանում, նԱդամում, նԵսայոց, նարեան, նաղրեր, հոգն.՝ ըն բան, ըն միրս, նուկիս: Ներգոյականի կազմությունը նույն սկզբունքով տարածվում էր ածականների, թվականների, դերբայնների և դերանունների վրա՝ բացառյալ անձնական դերանունները, որոնք պահպանում են զրաբարյան ներգոյականի ձևերը: Ե ներդրական հոլովումը տարածվում է բաղաձայն+η կազմությամբ բոլոր բառերի վրա, չնայած դրանց մի մասը զրաբարում ու հոլովման էր՝ *ծաղր>ծաղեր*՝ ծաղու-ի փոխարեն, *մեղր>մեղեր*՝ մեղու-ի փոխարեն, *քաղցր>քաղցեր*՝ քաղցու-ի փոխարեն և այլն:

Քանի որ գրաբարը չուներ ածականի գերադրական աստիճանի համար ինքնուրույն ածանց, լատինաբանները, բաղդատականին հատկացնելով գոյմ-ը, գերադրականի համար առանձնացնում են -զունեղ ածանցը: Այսպես՝ խոնարի - խոնարհազոյն - խոնարհազունեղ, սպիրակ - սպիրակազոյն - սպիրակազունեղ, բարի - բարեզոյն - բարեզունեղ: Գերադրականի այս ձևերից, ինչպես լատիներենում, հնարավոր էր կազմել գերադրական մակրայներ՝ *որոշազունեղապէս*:

Որոշիչների համաձայնությունը, որը դասական գրաբարում արդեն միտում ուներ վերանալու (նախադաս որոշիչները, իբրև կանոն, չեն համաձայնում իրենց որոշյալներին), լատինաբանները դարձնում են ընդհանրական, պարտադիր բոլոր դեպքերում և բոլոր որոշիչների համար՝ ածական, բվական, դերբայ, դերանուն:

Բայական լծորդությունները նրանք դարձնում են երեք՝ *առ, եւ, ու*, որպեսզի ի-ն վերածնն կրավորականի առանձին կազմիչի Յ լծորդության բոլոր բայերի համար: Կանոնավորվում են որոշ անկանոն բայեր. *լսել* բայի կատարյալի հիմքը դառնում է *լսեց-ը՝ լու-ի* փոխարեն, *ճանաչել-ը* կորցնում է *ժանի* հիմքը՝ ստանալով կանոնավոր՝ *ճանաչեց* ձևը: Բայական եղանակները համալրվում են լողականով, բայց լողականի համար ինքնուրույն ձևեր չեն ստեղծվում, այլ գրաբարյան ստորադասականի վրա ավելացվում է *երանի* թէ իղձ արտահայտող վերաբերականը, իսկ ստորադասականի դեպքում՝ *երէ* պայման կամ ենթադրություն արտահայտող շաղկապը: Բոլոր եղանակներն ունեն ներկա, անկատար, կատարյալ, հարակատար և գերակատար ժամանակներ: Ցույց տանք լատինաբանների ստեղծած բայական հարացույցի հիմնական նորամուծությունները *սիրել* բայի օրինակով:

Սահմանական եղանակ

Ներկա - սիրել

Անկատար - սիրէի

Կատարյալ - սիրեցի

Հարակատար - սիրեսալ եմ

Գերակատար - սիրեսալ էի

Ապառնի - սիրեցիցի

Հրամայական եղանակ

Ներկա- սիրեաւ՝

Ապառնի - սիրեսցի՛ր

Ստորադասական եղանակ

Ներկա - երէ սիրիցեմ

Անկատար - երէ սիրիցէի

Կատարյալ - հարակատար- երէ սիրեալ իցեմ

Գերակատար- երէ սիրեալ իցէի

Ապառնի - երէ սիրեալ եղէց

Ըղձական եղանակ

Ներկա - երանի թէ սիրիցեմ

Անկատար - երանի թէ սիրիցէի

Կատարյալ - հարակատար - երանի թէ սիրեալ իցեմ

Գերակատար- երանի թէ սիրեալ իցէի

Ապառնի - երանի թէ սիրեալ եղէց

Աներևույթ եղանակ

Ներկա - սիրել

Կատարյալ, հարակատար, գերակատար - սիրեալ զոլ

Ապառնի- սիրելոց զոլ

Ընդունելություն

Ներկա - սիրող

Կատարյալ, հարակատար, գերակատար - սիրեալ

Ապառնի - սիրելոց

Ինչպես ակնհայտ է, լատինաբանների քերականական նորամուծությունները հիմնականում հակասում էին հայերենի զարգացման օրինաշափություններին, չափից ավելի տրամաբանական էին, համահարթեցված, ընդհանրական և հաճախ քելադրված լատիններենի քերականական իրողությունների պարզունակ վերաբրտադրությամբ, հետևաբար դրանք խոսակցական լեզվում որևէ կիրառություն չեն գտնում՝ սահմանափակելով զուտ գրավոր խոսքի շրջանակներում, իսկ 18-րդ դարում արդեն դրւս են մղվում Մշտիքարյան հայրերի նոր քերականություններից, բառարաններից, գրական երկերից, որտեղ վերականգնվում է դասական գրաբարն իր լեզվական անաղարտ կառույցով, անկանոնու-

թյուններով և բացառություններով, որոնք բնորոշ են բոլոր կենդանի լեզուներին:

ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԿԱԶՄՎՈՐՈՒՄԸ

Արդի հայագիտության մեջ կան մի շարք հիմնախնդիրներ, որոնց վերաբերյալ ավանդաբար ձևավորված տեսակետները հաճախ ավելի շատ հարցեր են հարուցում, քան հստակ պատասխաններ գտնում, դրանցից մեկն է հայոց լեզվի պատմության գիտական շրջանաբաժանումը և երեք գրական հայերենների առանձնացումը՝ գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար:

Հայոց լեզվի պատմության գիտական շրջանաբաժանումը կատարած լեզվաբանները՝ Հ. Աճառյան, Գ. Զահորյան, գրաբարին հաջորդող գրական հայոց լեզուն ավանդաբար կոչել են միջին հայերեն և առանձնացրել անգամ նրա ենթաշրջանները՝ կիլիկյան հայերեն կամ կիլիկյան նորմավորման ենթաշրջան (12-14-րդ դր.) և հետևի կիլիկյան (14-16-րդ դր.), որը Գ. Զահորյանը հետագայում անվանում է աշխարհաբարացման ենթաշրջան: Սակայն ինչպես անցյալում, այնպես էլ այսօր չկա հստակ, միասնական համոզում, թե գրաբարից աշխարհաբար ընկած ժամանակահատվածում եղե՞լ է արդյոք միջանկյալ կապող օդակ՝ միջին գրական հայերեն: Կան տեսակետներ, լսու դրման՝ միջին հայերենը պետք է դիտարկել որպես միասնական աշխարհաբարի ենթաշրջան, որը չվերածեց գրական լեզվի մակարդակի: Փաստ է, որ միջին հայերենին վերագրվող դարերի գրականության լեզուն խիստ անհամատու և իր հնչյունաբանությամբ, և բառապաշտով, և քերականական յուրահատկություններով: 10-16-րդ դարերի գրավոր հուշարձաններում վկայված չէ հոգնակիակազմության միասնական մոտեցում. միևնույն բառը հանդիպում է 3-4 տարբեր հոգնակերտներով, հոլովկել է 2-3 հոլովմամբ, սահմանական ներկայի, անցյալ անկատարի և պայմանական ներկայի ու անցյալի բայական ձևերն արտահայտվում էին նոյն կույկ եղանակից, հնչյունական համակարգը տեղ-տեղ երկաստիճան խլազուրկ էր,

տեղ-տեղ՝ եռաստիճան գրաբարատիպ: Միով բանիվ, լեզվի բոլոր մակարդակներում առկա են գուգաձևություններ, միևնույն քերականական ձևն ունի մի քանի, երբեմն իրար բացառող իմաստներ, չի նշմարվում միասնական լեզվական նորմը: Նման իրողությունները հակասում են «գրական լեզու» հասկացությանը:

Գրաբարի անկման և նոր գրական հայերենի առաջացման դարաշրջանների ըմբռնման հարցում հայագիտության մեջ ցայսօր միասնական տեսակետ չկա: Ա. Այսրնյանից սկսած՝ բոլորը համաձայնում են, որ Է դարից գրաբարն այլևս խոսակցական լեզու չէ, բայց այդ և հետագա երեք-չորս դարերի լեզուն դեռ չեն համարում միասնական և համագործածական: Ս. Ղազարյանն իր «Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն» աշխատության մեջ միջին հայերեն ասելով հասկանում է 10-17-րդ դարերի հայ գրականությամբ ավանդված լեզվական բազմազան տարրերի ամբողջությունը, որը հասկանալի էր տարրեր բարբառներով խոսող հայ ժողովրդի տարրեր հատվածներին: Հ. Աճառյանը միջին հայերենի հնագույն հիշատակարան է համարում Վահրամ սպարապետի որդիի Գրիգորի դեղագիրը (1037 թ.)՝ գրված բժիշկ Բուսայիդի ձեռքով: Սիամանակ հնուտ լեզվաբանը նշում է, որ պետք է տարրերել միջին հայերեն գրականության լեզուն միջին հայերեն բանավոր լեզվից, որովհետև վերջինս ծագումով շատ ավելի հին է, ապա միջին հայերեն գրական լեզվի համար սահմանագիծ է դարձում XII դարը, երբ Կիլիկյան թագավորությունն էր ատեղծվել, և միջին հայերենն արդեն ոչ միայն ժողովրդական, այլև պետական լեզու էր, բայց գրաբարը գրականությունը դեռ չէր կարողացել դրւս մղել: Միջին հայերենի վերջը, ըստ Հ. Աճառյանի, 16-րդ դարն է: Այս ժամանակաբաշխումն էլ իր համար հիմք դարձեց Գ. Զահուկյանը՝ հետևյալ մասնավորեցմամբ՝ ա) կիլիկյան նորմավորման ենթաշրջան (12-14-րդ դդ.) և բ) աշխարհաբարացման ենթաշրջան (15-16-րդ դդ.):

Բուն «միջին հայերեն» եզրույթը բավականին հիմն ծագում ունի, այս կապակցությամբ Հ. Աճառյանը գրում է. «Երկու անջատ լեզուների գոյությունը այլևս փաստ է (նկատի ունի X և հետագա դարերը – Ն. Դ.), և հարկավոր է որոշել նրանց միմյանցից. գրական լեզուն ստա-

նում է գրաբար անոնքը, իսկ ժողովրդական լեզուն կոչվում է գոեհիկ, մթին լեզու, գեղջուկ բան, ռամկօրէն, սովորական խոսք, աշխարհական խոսք, աշխարհաբար»⁵⁵: Հ. Աճառյանի հետագա շարադրանքից պարզ է դառնում, որ մինչև XX դարը հայ լեզվաբանության մեջ գրաբարի ժառանգությունը գրական լեզուն աշխարհաբարն է, բայց «այսօր լեզվաբանության մեջ զանազանություն է դրվում այս շրջանի (X-XVI դդ. – Ն. Դ.) ժողովրդական լեզվի և արդի ժողովրդական լեզվի միջև. առաջինը կոչվում է միջին գրական հայերեն (ըստ ոմանց ստորին հայերեն), երկրորդը աշխարհաբար կամ նոր հայերեն՝ հակադրությամբ գրաբարի կամ հին հայերենի»⁵⁶: Հ. Աճառյանն ինքը կարծես մեր գրական հայերենների երկու եզր է տեսնում՝ իին և նոր, նրանց միջին օդակը համարենով ժամանակի տուրք: Իսկ հայոց գրական լեզուները գրաբարն են և աշխարհաբարը՝ իրենց ենթաշրջաններով: Այդուհանդերձ, հայոց լեզվի պատմությանը վերաբերող տեսական գրականության մեջ ցայսօր դեռ ընդունված է տարրերակել երեք գրական հայերեն՝ գրաբար, միջին հայերեն և ապա աշխարհաբար՝ իր երկու տարրերակներով՝ արևելահայերեն և արևմտահայերեն:

Միջին գրական հայերենի կազմավորումը, ըստ Ս. Ղազարյանի, համընկավ արաբական տիրապետության վերացման, հայոց պետականության վերականգնման և տնտեսական ու ճշակութային վերելքի հետ⁵⁷: Միջին դարերում Հայաստանը հայտնվում է համաշխարհային առևտի տարանցիկ խաչմերուկում: Քաղաքային կյանքը զարգացում է ապրում, ձևավորվում են բարձր զարգացած տնտեսություն, ճշակույր ունեցող մի քանի կենտրոններ՝ Անին, Արծնը, Դվինը, Կարսը, որտեղ կառուցվում են եկեղեցական-կրթական մեծ համալիրներ, իխննվում են գրչության նոր կենտրոններ: Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած տեղաշարժերը նպաստում են նոր գաղափարախոսությունների ձևավորմանը, հոգևոր և աշխարհիկ ուղղությունների միահյուսմանը գիտության և արվեստի մեջ, հայկական վերածննդի ժա-

⁵⁵ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, էջ 231:

⁵⁶ Նոյն տեղում, էջ 232:

⁵⁷ Տե՛ս Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, էջ 204:

մանակաշրջանն է սկսվում: Հատկապես բուռն զարգացում է ապրում միջնադարյան հայ գրականությունը, որի հետ մեկտեղ՝ հայոց լեզուն: Ազնիայտ է դառնում, որ գրաքարին այլևս չի կարող լիարժեք ձևով կատարել իր գործառույթները՝ իբրև համաժողովրդական հաղորդակցության միջոց, որովհետև այն արդեն անհասկանալի էր դարձել հայության մեծ շերտերի համար. Ժողովրդախոսակցական լեզուն էապես հեռացել էր վաճերում ուսուցանվող լեզվից, բարբառային տարրեր ազդեցությունների հետևանքով փոխվել էր գրաքարի ոչ միայն ձևաբանական-շարականական համակարգը, այլև հնչյունական համակարգը, բառապաշտարը: Նոր գրական լեզվի ձևափորումը մի պահ դանդաղում է մոնղոլների արշավանքների պատճառով, բայց Կիլիկիայում հայոց բազավորության ստեղծումը փոխում է իրավիճակը:

Սիջին հայերենը դառնում է պետական և ժողովրդական լեզու: Հ. Աճայյանը, անդրադառնալով այս ժամանակաշրջանին, հատկապես կարևորում է միջին հայերեն գրականության ստեղծումը, որի հնագույն նմուշներից է համարում 1037 քվականին բժիշկ Բուսայիոի ձեռքով գրված Վահրամ սպարապետի որդի Գրիգորի պատմական լեղագիրը⁵⁸: Ընդ ամին մեծ հայագետն իրավացիորեն նշում է, որ միջին հայերեն բանագոր լեզուն շատ ավելի հին է, քան նրա գրավոր տարրերակը: 12-րդ դարում միջին հայերեն գրականությունն ավելի զարգանում, հայտնի գործիչները՝ Ներսես Շնորհալին, Մշիքար Հերացին, Սմբատ Սպարապետը, սկսում են իրենց գեղարվեստական, ուսումնական, բժշկագիտական, դատական երկերը գրել միջին հայերենով: Կիլիկյան բազավորությունը միջին հայերենը դարձնում է պաշտոնական լեզու: Թագավորական դիվանատան իրովարակները, արտոնագրերը, առևտրային պայմանգրերը, մուրհակները, նամակները գրվում էին միջին հայերենով: Անգամ մեծ հեղինակություն վայելող հոգևոր գործիչները, որոնք գրաքարագիր էին՝ Ներսես Լամբրոնացին, Վարդան Արեւելցին, Հ. Երզնկացին և այլք, երբ դիմում էին բազավորին կամ իշխաննե-

⁵⁸Տես Հ. Աճայյան, նշվ. աշխ., էջ 233-234:

րին, գրում էին բոլորի կողմից ընդունված և հասկանալի միջին հայերենով:

Հ. Աճառյանը նշում է, որ եթե ինքը վերապահությամբ է մոտենում է Վ դարում բարբառների գոյությամբ, ապա բնավ նույնը չի կարող պատել 11-12-րդ դարերի համար: Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանում և Հայաստանից դուրս ստեղծված զարթօջախներում կազմավորվել էին զանազան բարբառներ: Միջին հայերենն էլ, գիտնականի համոզմամբ, մի բարբառ չէր, այլ ուներ իր զանազան ձևերը, բայց դրանք մեզ հայտնի չեն, և միայն Կիլիկյան զարթօջախի բարբառն է պահպանվել և հասել մեզ, որովհետև այն Կիլիկյան պետականության շնորհիվ հասավ պատվավոր դիրքի ու դարձավ գրականության լեզու, որով ստեղծվեց հարուստ մատենագրություն⁵⁹: Միջնադարի հայ պատմիչները գրում էին պարզ գրաբարով, բացի այդ՝ իրենց երկերում բերում էին վիմագիր արձանագրություններից կամ պաշտոնական փաստաթղթերից հատվածներ, որոնք գրված էին միջին հայերենով, ինչպես օրինակ՝ Կիրակոս Գանձակեցին (13-րդ դ.), Վարդան Արևելցին (13-րդ դ.), Ստեփանոս Օրբելյանը (13-14-րդ դդ.), Թովմա Սեծովեցին (15-րդ դ.), Գրիգոր Դարանադցին (16- 17-րդ դդ.), Առաքել Դավթիմեցին (17-րդ դ.) և այլք: Զուտ միջին հայերենով ստեղծվում են գեղարվեստական տարրեր ժամրերի բարձրարժեք երկեր: Վարդան Այգեկցին, Ֆրիկը, Հովհաննես Երզնկացին, Կոստանդին Երզնկացին, Քոչակը ստեղծագործել են ժամանակի խոսակցական լեզվով, բայց և միաժամանակ կիրառել են գրաբարյան բազմազան ոճեր, բառեր և բերականական ձևեր: Այս ճանապարհով միջին հայերենը մշակվում էր, հարստանում և հղվում: Բերենք միջին հայերենով ստեղծագործած Ֆրիկի տաղերից մի հատված, որտեղ վկայված են հայերենի խոնարհման և հոլովման համակարգի, բառապաշարի հիմնական տեղաշարժերը:

Ֆրիկ, Տաղեր

13-14-րդ դդ., Երևան, 1982, էջ 85

Յորժամ հայիոյեք զարբատն ու դրժար խօսօք կըսուիք,

⁵⁹ Հմմտ. Հ. Աճառյան, Աշվ. աշխ., էջ 236:

Ելնեք յաստուծոյ աչացն, ի մեղաց դաւթար գըրուիք:
Յէգուց, երբ ասէ աստուած, ես եկի՝ տառապելիս շրտվիք,
Ու զինչ Ղազարոս ի դրույին ընկած ու յիս չհայէիք:
Զօգտէ փոշիմնիլն յէգուց, քե՛զ ասեմ, լրտ. դու Ֆլրի՛կ,
Զինչ որ մեծատունն եղաւ՝ ամերես ու խիստ ամիարկիք:
Երբ դուք հայիք ի հուրըն ի զատէ՝ լուկ կու պապակիք,
Յայնժամ չի բափէ լզգեզ ո՛չ բենեզ եւ ո՛չ ծիրանիք:
Զօրըն կեր ու խում առնեք, գուսամով երթայր՝ լզրատիք,
Զքարողըն՝ տնազ առնէիք, նաևս բարկ-բարկ ծիծաղէիք:
Յորժամ դատաստան լինի, զայս յիշէք ի հոն նըւաղիք,
Զօգնէ կերուխումն ի հոն եւ լինիք ձախակողմն լայիք:
Գեն վասն աղքատաց եկաւ միածինն, որ դուք գիտենայր,
Երեկ եւ զպակասն ելից, չասաց, թէ դուք թերանայր:
Յառջեւնիդ փորէք դուք հոր եւ անձամք ի մէջն անկանիք,
Տամէք զմելքն յաստուած հանէք, դուք անմեղ ի զատըն կանգնիք:
Քաւել թէ երթանք առ կոյսն, միածնին ի յոտքն անկանինք,
Որ նա բարեխօս լինի իւր որդոյն, որ մեք խալքսինք:
Գիտեն չի բոլոր աստուած մէկ հետէ, որ մեք կորընչինք,
Զիր կենդանագիրն յիշէ, իւր ծնօղին առնէ նա հարկիք:
Հազար թէ իրաւ է բանս, դուք անհոգ ի բուն մի՛ լինիք,
Զարքիք ու պատրաստ կացէք, լըժոխսաց որդիք մի՛ լինիք:
Սլիճնարարում գեղարվեստական գրականության հետ մեկտեղ մեծ
զարգացում է ապրում նաև գիտությունը, հատկապես՝ բժշկությունը: Հայ-
յաստանում գրվում կամ բարգմանն կամ գրականությունը են չորս տասնյակից ավելի
բժշկագիտական երկեր՝ «գեղջուկ և արձակ բարբառով» գրված, քանի
որ դրանք ուղղված էին ժողովրդի բոլոր խավերին: Ախիթքար Սերաստա-
ցին, Ամիրդովլար Ամասիացին, Ասար Սերաստացին, Բունիար Սերա-
ստացին իրենց ինքնուրույն աշխատություններում ստեղծում են բազմա-
թիվ հայկական գիտարարեր, կիրառում են նոր փոխառություններ, գրա-
բարյան, բարբառային բառերին, դարձվածքներին նոր իմաստներ են
հաղորդում, կանոնավորում և մշակում են քերականական իրողություն-

Աերը՝ ժամանակի պահանջներին համահունք: Հատվածներ բերենք նաև միջին հայերենով գրված բժշկագիտական երկերից:

**Ասար Սերասպացի, Գիրք բժշկական արհեստի, XVI - XVII դդ.
Երևան, 1993 թ., ԼՇ, էջ 108**

Այսպես որ ԼԵ (35) տարին կու սկսնու ալսորութիւն, որ գիշութիւնն և տարութիւնն երկուրճ այլ կու պակսի: Եւ ի Կ (60) տարուն յետև ծերութենէ և յետև այսոր զայն տարութիւնն և գիշութիւնն, որ ի ծընընդենէն բերել կու սկսնու և պակասել և հատանել: Եւ այս պակասիլն և հատանիլն անձարակ է և պիտի, որ լինի և այնպես հատնի այդ տարութիւնն, որպես որ ճրագին եղն հատնի, ճրագին՝ նայ լոյսն կու վասութի: Սոյնպես լինի և մարդն, յորժամ պակսի բնութիւնքն այնոր համար, որ գրնական գիշութիւնն զորն օդն է պակսեցուցել և զորն բնական տարութիւնն ժամանակաւ մսխել է, որպես զճրագի եղ վառելով հատել է և պակասել է և զայս պակասութիւնս կերակուր ուտելով մարդ ի տեղն չկարէ բերել: Զի այն չարն, որ կու պակսի նայ այն չափոյն փոխան չի լինիր ի կերակրոցն, որ զնորայ պակասութիւնն կարողանայ լմնցել:

**Բունիար Սերասպացի, Գիրք բժշկութեան, 17-րդ դ
Երևան, 1987 թ.**

Սքրա (ուղեղային կարված) ինքն ցաւ մի է, որ մարդուն կամ ի նստել տեղն կամ ի քալելու ժամն դաֆի (հանկարծ) լինի մեռածի պես. պատճառն որ շիրեանին երկնին, որ ի սրտէն ի գլուխն կելնի այնոց ճանապարհն պեղծ պալղամ կու լցվի, զիարաքարն կու խափանէ սրտին երկնուն:

Նշանն այն է, որ յերեսն պաղ, անձն պաղ մեռելի պես է, բերենեն ջուր շատ երթա, ի քրեն գիճութիւն շատ զա, լիստաւորի պէս չի խռկա, այս ցաւս դժար ցաւ է, որ հարաքար-ի յազիլան որ քրտնի այնոր սապապն է, որ տեղն ի սիրտն է, որ տարութիւն կու կապէ (Թ, 69):

Պատճառ այրած սաֆրային (դեղին մաղձ) այս է, որ սրանա և այրի և զօղվածին կերակուրն այլ այրի և սփոփ ամէն անձն և ափրէ զբութիւնն: Նշանն այն է, որ յառաջն անձին կաշին սևնա և աղի լինի և

ճղբարի և դեղին ջուր ելանէ և խոչակն բռնվի և շունչն կարճնա և երեսին գոյնն մքնա: Դեղին այն է, որ յառաջն ը (2) թևն ...արին առնես և ոտիցն երկնուն և ի ճակտէն այլ: Եւ....ամռան աւուրքն ի բաղանիս մտէ, որ աղէկ լինի արինն և զամէն հով և զգէջ ձիթեր ի կանանց կաթն խառնէ և օծէ և տուր զայն իրվին, որ սավտա լուծէ և տուր կարնակեր զարին միս խորպած և թէ ցաւն հին և ամուր լինի՝ դժար է (ԽԼ, էջ 119):

Պետք է նշել, որ լեզվի պատմության ցանկացած շրջանաբաժանում պայմանական է, այս կամ այն շրջափուլի առանձնացման համար նախադրյալները մի դեպքում անհրաժեշտ և բավարար են, մյուս դեպքում՝ անբավարար: Յ. Ավետիսյանը «Գրական հայերենի զարգացման երկու շրջափուլերը՝ գրաբար և աշխարհաբար» աշխատության մեջ, ելենելով միջինհայերենի լեզվական անմիջինակուրյունից և արևմտահայ աշխարհաբարի հետ ունեցած լեզվական ընդլանուր որակներից, առաջարկում է հայոց գրական լեզուների պատմության մեջ տարբերակել երկու փուլ՝ գրաբար և աշխարհաբար, որոնք կտրուկ տարանջատվող լեզվական որակներ են: Ըստ այս մոտեցման՝ գրաբարը գրական լեզու է եղել 5-12-րդ դարերում, ապա նրան հաջորդել է աշխարհաբարը՝ 12-րդ դարից ցայսօր: Աշխարհաբարի համար տարբերակիում է երեք ենթաշրջան՝ ա) XII-XVIII դարեր, որը համարվում է վաղ աշխարհաբարի ենթաշրջան, այն «խիստ պայմանականորեն կոչվել է կամ կարող է կոչվել նաև միջին հայերեն»⁶⁰: բ) XVIII դարից սկսվում է երկայուղ աշխարհաբարի շրջանը, որի ընթացքում մշակվում և նորմավորվում են մեր գրական լեզվի երկու տարբերակները՝ արևմտահայերենը և արևելահայերենը, մինչև 1920 թվական: գ) 1920 թվականից մինչև այսօր շարունակվում է երկայուղ աշխարհաբարի զարգացման ժամանակաշրջանը: Այսպիսվ՝ միջին հայերենը դառնում է ոչ թե առանձին գրական լեզու, այլ աշխարհաբարի ենթափուլ:

Շրջանաբաժանման պայմանականությունը չի կարող հաղթահարվել նման կերպ, ընդհակառակը՝ որքան մեծանում է գրական լեզվի ձևա-

⁶⁰ Յ. Ավետիսյան, Գրական հայերենի զարգացման երկու շրջափուլեր՝ գրաբար և աշխարհաբար, Եր., 2016, էջ 79-80:

վորման և զարգացման ժամանակը, այդքան աճում են նրա անմիջինակությունն ու տարրերակվածությունը, այսինքն՝ դժվարանում է այն գիտականորեն նկարագրելու և իբրև միասնական որակ բնութագրելու գործը, ուստի Գ. Զահուկյանի շրջանաբաժանումն առավել հստակ է, մերոդական առումով ոյուրմբունելի. գրաբարի և աշխարհաբարի կամ, ավելի ճշգրիտ, իին և նոր գրական հայերենների միջև գոյություն է ունեցել նրանց միջին տարրերակը՝ միջին հայերենը:

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հայոց լեզվի գիտական շրջանաբաժանման համապատասխան՝ հայոց լեզվի նոր կամ աշխարհաբարի շրջանը սկսվում է 17-րդ դարից և շարունակվում է մինչ այսօր՝ 21-րդ դար: Գ. Զահուկյանը աշխարհաբարի համար առանձնացնում է երեք ենթաշրջան. ա) վաղ աշխարհաբարի՝ 17-րդ դարի սկզբներից մինչև 19-րդ դարի կեսը, որը կարելի է կոչել նաև միասնական աշխարհաբարի շրջան, բ) ուշ կամ երկայնուղ աշխարհաբարի շրջան՝ 19-րդ դարի կեսից մինչև 1920 թվական և գ) ժամանակակից՝ 1920 թվականից ցայսօր: Ս. Այտընյանը իր «Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի» աշխատության մեջ բերում է ԺԴԴ դարի (1358 թ.) Բջնու Եկեղեցիներից մեկի թագավորական արձանագրության համառոտությունը՝ այն համարելով աշխարհաբարի հնագույն նմուշներից մեկը⁶¹: Հ. Աճառյանը կարծում է, որ այս արձանագրության մեջ աշխարհաբարի շունչն այնքան էլ զգալի չէ, և առաջարկում է 1478 թվականին գրված «Անգիտաց անպէտ» բժշկագիտական գրքից մի հատված (Ամիրդովլաթ Ամասիացի), որի լեզվական իրողությունների համեմատությունից էլ փորձում է առանձնացնել աշխարհաբարը միջին հայերենից սահմանազատող քերականական հատկանիշը. «Միջին հայերենը որոշ սահմանագիծ չունի գրաբարից բաժանվելու համար, բայց գոնե ունի կու մասնիկը, որ միջին հայերենի բացար-

⁶¹ Տե՛ս Ա. Այտընյան, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, էջ 169:

ձակ որոշիչ նշանն է: Մի գրաբար գրվածք, որ ունի կու մասնիկը արդեն գրաբար չէ: Աշխարհաբարն էլ միջին հայերենից բաժանելու նշանն է հայցականի **զ** նախադրի բացակայությունը»⁶²: Թեև անմիջապես էլ բերում է երկու հանգամանք, որ հակասում են իր պնդմանը. 1) կան բարբառներ, որ մինչ այսօր էլ պահպանում են **զ** նախադրը, 2) յուրաքանչյուր հեղինակ, որ ծանոթ էր գրաբարին, հեշտությամբ կարող էր գործածել **զ** նախադրը, հատկապես եթե իր բարբառը դեռ պահպանում էր այն: Այսպես, հենց նույն Ամիրդրվար Ամասիացու աշխատանքներում այդ **զ**-ն առկա է: Այնուհետև բերելով XVI – XVII դարերի վաղաշխարհաբարյան տարրեր բնագրերի 11 նոուշ՝ Հ. Աճայշանն ի վերջո հանգում է այն տեսակետին, որ վաղ աշխարհաբարը կրում էր գրաբարի և տեղական բարբառների կնիքը. «Կարելի է ասել, թե ամեն մի գավառ ունի իր տեղական առանձին աշխարհաբարը, որ գրողի գիտության համեմատ նոտենում կամ հեռանում է գրաբարից»⁶³: Սենք ևս բերենք Քջնու արձանագրությունից և «Անգիտաց անպէտ»-ից հատվածներ՝ ակնառու դարձնելով այն իրողությունը, որ գրաբարը իրեն հաջորդող գրական լեզվից վճռորոշ տարրերություն ուներ, բայց միջին հայերենն ու աշխարհաբարը այդպիսի հստակ տարրերություն չունեին:

Քջնու արձանագրությունը՝ 1358 թ.

Ես Արարակ շահինշահ, ի բռնակալուրեան Սէլիք Աշրափիհ՝ զմեր հայրենիքս զՔջնի քաղաք յիսաէ հուրմով խլեր էր, զիր ճորսիրիհ էսիր կացուցէր. եւ Հաճի Բէկ նիազեցավ ու զրալաք ի հիմանց քակեց, ու շար յանուանի մարդ ի սուր քաշեց ու զերկիքս ի չորս դիաց անքնակ արար ու զքրիստոնէք անիսնայ կուրորիաց. մեր յԱսրուած ապալինելով զմեր սալահը...հեծելին զուխ կացուցաք, որ զիր ապրանքն անիսնա (թեևս անիսնայ - Ա Այրոնիան) բաշխէր, որ Ասրուած խղճաց մեզ ու մեր հայրենիքս զՔջնու բերդս ի մեր ծիռս բերաց. զրունակ արձանն վերսպիհ հասրաւեցաք. զվիճակ, զվամք, զգեղ, զարի զդաշորի հայրե-

⁶² Հ. Աճայշան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, էջ 443:

⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 445:

աիր, թէց ու շինական ու գործաւոր ազար և քարիսան արարին հարկէ եւ ի ծառայութեալ...⁶⁴:

Անգիտաց անպէտ՝ 1478 թ.

Եւ ասացել է զրոց ժողովողն թէ ես լրեսայ մարդ մի, որ յորժան արեգակն ի Խոյն մրաս, Ա մրիսալ այս դեղէս զինով խմեց, և այն լրարին քանի հեղ նորա մահացու դեղ լրուին, զեն չարաւ. հենց որ ք դանկ և կէս ալմաս լրուին և այն օրն՝ այլուի ք դանկ ալմաս լրուին և հեղ մըն այլ օջի լիդի մահացու արբուցին և քանի ազգ այլ մահացու դեղ լրուին, զին չարաս, և յերոյ իմացան, որ այս մարդու Ա մրիսալ մոլխալլասայ է կերեւ իմշանս որ վերն զրած էր, և այս դեղին մոլխալլասայ անոր համար կասուի, որ յամենայն չարէ փրկող է և ի մահացու դեղոց, որ զեն կառնէ՝ դարձուցանէլ⁶⁵:

Ս. Ղազարյանը, անդրադառնալով աշխարհաբարի և միջին հայենի հնարավոր տարբերություններին, նախ արձանագրում է, թե նրանց միջև որոշակի տարբերություններ առաջանում են միայն 17-18-րդ դարերում, երբ աշխարհաբարը սկսում է մշակվել տարբեր բարբառների հիման վրա, թեև նշված ժամանակաշրջանում էլ նրանց լեզվական որակները միաձույլ էին: Աշխարհաբարի հիմնական բնութագրիչ նա համարում է հետևյալ չորս հատկանիշները՝ ա) գրաբարյան նախալիրների կիրառության նվազումը, բ) բարբառների մեծ ազդեցությունը գրական լեզվի վրա, գ) բարբառներով գրական գործեր ստեղծելու միտումը, դ) տարբեր հեղինակների, երբեմն անգամ նույն հեղինակի երկերում լեզվական տարբեր որակների՝ բարբառների, գրաբարի ու միջին հայերենի քերականական իրակությունների, բառապաշտարային միավորների անխտիր, կողք կողքի գործածությունը⁶⁶: Ս. Ղազարյանն աշխարհաբարը համարում է միջին հայերենի շարունակությունը և համաձայնում է Հ. Աճառյանի այն պնդմանը, թե նրանց սահմանը որոշելու համար որևէ վճռական կետ նշել անհնար է: Աշխարհաբարի զարգացումն ընթացել է

⁶⁴ Հննու. Ա. Վյոտքյան, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, էջ 169:

⁶⁵ Հմմտ. Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 443:

⁶⁶ Տե՛ս Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 2006, էջ 339:

բավական դանդաղ. պատճառներն արտալեզվական էին՝ անվերջ պատերազմները, տնտեսական-քաղաքական անկայունությունը, պետականության բացակայությունը թույլ չէին տալիս մեր ազգային գրական լեզվին կանոնավորվել և միասնական դառնալ:

Աշխարհաբարով ստեղծված գեղարվեստական գրականության սկզբնափորողը, ըստ Ս. Ղազարյանի, Նաղաջ Հովհաննես է, որի լեզուն հասկանալի էր, քազմերանգ և հարուստ: Աշխարհաբարի գրական մշակմանը և հոլմանը էապես նպաստել է նաև հայ քաղաքական մտքի զարթոնքը: Քաղաքական գրականության առաջին նմուշներից էր Մովսես Բաղրամյանի «Նոր տետրակ», որ կոչի յորդորակ» աշխատությունը, որը լույս է տեսել 1773 թվականին Մադրասում: Ազգային ինքնագիտակցության վերելքը հանգեցնում է ինքնուրույն պետականության վերականգնման գաղափարների ամրակայմանը, որի հիմքում ազգային-ազտագրական պայքարի գաղափարաբանությունն էր: XVIII դարի վերջը խորհրդանշում է հայ պարբերական մանուլի սկզբնափորումն ու զարգացումը: 1794 թվականին Մադրասում սկսում է լույս տեսնել «Ազդարարը», որտեղ տպագրվող հոդվածները ոչ միայն նպաստում էին մեր ազգային քաղաքական վերելքին, այլև աշխարհաբար լեզվի կանոնավորմանը, զարգացմանը: 1799-1802 թվականներին լույս է ընծայվում «Տարեգրություն» հանդեսը, որի լեզվական որակը բավական մշակված է: Ասպարեզում հայտնվում են պատմագիրներ և ժամանակագիրներ, որոնք իրենց տարածքի բարբառային տարրերով հարստացնում են հին գրական լեզվի օրինաչափությունները՝ դրանք հաճախ վոխարինելով նոր առաջացած և բոլորին հասկանալի բառերով, բերականական իրողություններով:

Նշենք հատկապես Գրիգոր Դարանաղցուն, որի «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր Վարդապետի Կամախեցւյ կամ Դարանաղցւյ» (1630 թ.) երկի լեզուն աշխարհաբարյան ձևերով հարստացված պարզ գրաբարն է, ապա՝ վաճառական, ճանապարհորդ Զարարիա Ազուեցու օրագրությունը (1647-1681 թթ.), որը համարվում է արևելյան աշխարհաբարի դասական նմուշներից: Մեջբերենք հատվածներ Զ. Ազուեցու օրագրությունից՝ ցույց տալու համար այդ ժամանակաշրջանում հայե-

թենի բառապաշարի, ուղղագրության և քերականության մեջ կատարված զգալի փոփոխությունները:

Զաքարիա Ագուլեցու Որագրությունը, 1630-1691 թթ., Յերևան,
1938

Մարդի զումն ես Զաքարիայ որ Իզմիրէն գուս եկի, որ զնաք Բուրսայ: Հենց որ Իզմիրէն դուրս եկի, անլաւի ռուսակ եկինք: Ծամ հալ քաշեցի: Ասրուած զմեզ փրկեաց ողողի դրանելու: Մարդի ժումն ես Զաքարիայ եկի Բուրսայ Ասրուուով: Թշի ոճա մարդի ինումն Էջմիածնումն որ Փիլիպոս կարուղիկոսն վախճանեցաւ, եղաւ սուրբ Հովհաննէ եկեղեցին ի կողմն յուտուային: Սայ էր Կ ամաց: Սորայ փոխարէն արող նարաւ Հակոբ կարուղիկոսն Զուղայեցին: Ապրիլ քումն ես Զաքարիայ որ Բուրսայ դուրս եկի: Ապրիլ ժեռումն ես Զաքարիայ զարդիկ Դարախչիարումն արարի: Եսուհենց զարդիկ մարդ ոչ անէ: զերայ Գեվիոն քարցին զարդիկ կիրակի օրն, հենց որ զվիմք բելմ Սարուջայ, թօրմիշ ելան կարաւանի վերայ. բ մարդ մեռաւ, է, բ մարդի ժարայ զվիմ: (ԶԱ, Էջ 45)

Թշին ոճժը մայիսի ժրումն Ագուլիս այսօր Ագուլաց ի լուսն իմազանով զնացինք: Գաղայ նահաւակն ուխր: Ես Զաքարիայ այլի իմազանով յեկ սոցայ զնացի, ուխր արարաք: Մայիսի իումն եկինք Ագուլիս. օրն համբարձում: Թշին ոճժը յունիսի ժրումն Ագուլիս Վերի թաղէն այր ուն մեծալուն, անունն խոջայ Ավաք, որ այսօր առ ասրուած փոխեցաւ: Քանզի շար մարդի վկայութէնովն իմացաք, որ սայ ի հօրէ, ի մօրէ էրիմ էր, որ քնաւ ունչիչ չունէր սայ Ասրուուց լուսածէն: Այնչափ լուս Ասրուած, որ թէ լուսն, թէ մուզք, թէ աջհաս, թէ փող, զոր քումանի լուր դառաւ: Սայ էր ի ամաց: Սայ մեռաւ, ոչինչ դրարաւ, քայց միայն ի զազ կրաւ: Ով մահկանացու, մի շար ազահուրին անիլ. վերջն այսպէս կու լինի. այս է: (ԶԱ, Էջ 85)

XIX դարի կեսերին սկսվում է հայոց ազգային լեզվի որակական տեղաշարժերի երկրորդ փուլը, որն լճթանում էր հայ ազգի երկիրեղկվածության պայմաններում: Հայաստանի արևելյան շրջանները թուրք-պարսկական տիրապետությունից անցնում են Ռուսական կայսրության իշխանության ներքո, որի շնորհիվ մինչ այդ իմնականում միջին հայե-

թենի և արևմտյան կը բարբառների ազդեցությամբ մշակվող աշխարհաբարի զարգացման վրա սկսում են մեծ ազդեցություն գործել արևելյան ում ճյուղի բարբառները, հատկապես՝ Արարատյան բարբառը: Գրական աշխարհաբարը սկսում է տրոհվել երկու ճյուղերի: 19-րդ դարի առաջին կեսին արևմտահայ աշխարհաբարը, որը զարգացավ միջին հայերենի և հատկապես Պոլսի բարբառի հիմքի վրա, ավելի զարգացած էր և լայն տարածում ուներ, քանի որ արևմտահայերենով բազմաթիվ գեղարվեստական, գիտական գրքեր, պարբերականներ էին հրատարակվում: Սակայն աստիճանաբար արևելահայերենը ևս սկսում է գրական մշակման ենթարկվել: Այս գործընթացին նպաստում են ոչ միայն արևելահայերենով լույս տեսնող տարաբնույթ գրքերը, այլ նաև ուսումնական կենտրոնները: Սեր լեզվի գրական մշակման տեսանկյունից վճռորոշ էին 1810 թվականին Աստրախանում հիմնադրված Աղաբարյան վարժարանը, որը դեկավարում էր ժամանակի ուսուալ այրերից մեկը՝ Սերովի «Պատկանյանը», 1815 թվականին Մոսկվայում ստեղծված Լազարյան ճեմարանը, որը հայ գիտնականների և մշակութային գործիչների ձևավորման դարբնոց դարձավ, և, իհարկե, 1824 թվականին Թիֆլիսում բացված հայտնի Ներսիսյան դպրոցը, վերջինս իրավամբ համարվել է արևելահայ աշխարհաբար գրական լեզվի կազմավորման հիմնական կենտրոններից մեկը⁶⁷:

Գ. Վանցյանը իր «Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի» աշխատության մեջ արձանագրում է տարրեր բարբառներով խոսող աշակերտների լեզվի բնականոն մշակման գործընթացը գրաբարի ազդեցությամբ. «Աշակերտների նորանոր մտապատկերները պիտի լրացվեին փոխառություններով գրաբարից: Գրաբարը, ուրեմն, բոլոր գավառականների վերաբերմամբ ուներ գերազույն և իշխող նշանակություն»⁶⁸: Գ. Վանցյանի նշած այս կարևորագույն իրողությամբ էլ կարելի է բացարել այն փաստը, որ արևելահայերնն իր հնչյունական համակարգով, բառապաշտով, բառակազմությամբ ավելի հարազատ մնաց գրաբարին, քան արևմտահայերենը, որը միջին հայերենի ուղղակի ժա-

⁶⁷ Տե՛ս Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, էջ 364-365:

⁶⁸ Գ. Վանցյան, Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի, Թիֆլիս, 1906, էջ 49:

ուսնգորդը եղավ: Ուշագրավ է, որ եթե Գ. Վանցյանը արևելահայերենի ձևավորման գործում հատկապես կարևորում է Ներսիսյան դպրոցի ներդրումը, ապա Հ. Աճառյանն այդ փառքի դափնիները հիմնականում հատկացնում է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի ուսանողությանը՝ միաժամանակ մատնանշելով մեր երկու գրական հայերենների գարգացման նույնատիպ ուղին. «Նրանք (արևելահայ գրական գործիչները՝ Խ. Արովյան, Ս. Նազարյան, Մ. Նարբանյան – Ն.Դ.) ստեղծեցին մի ուրիշ գրական լեզու, որի հիմքը Երևանի բարբառն է, և որի հեղինակն է համարվում Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի ուսանողությունը: Այստեղ ամեն կողմից հավաքված հայ աշակերտները սովորական գործածության մեջ հետզիեսեն կոկուն են իրենց լեզուն, մասնավորը տեղի է տալիս ընդհանուրին և կանաց-կամաց այդ կրկած լեզուն դառնում է խոսակցական ընդհանուր լեզու: Այստեղ աշխատանքը տարվեց ճիշտ այն ձևով և ծրագրով, ինչպես արևմտահայ գրական լեզվի համար: Քերականությունը վերցվեց բարբառից, օտար բառերը փորձվեցին, և հայերեն բառերը վերածվեցին իրենց գրաբար ձևին»⁶⁹:

Հայոց աշխարհաբար լեզվի մշակման ընթացքը մեր իրականության մեջ չէր կարող խսդադ լինել. հայ ժողովուրդը վերածվում էր ազգի, ավատականությունից դեպի ազատականություն անցման ճամապարհին հայ հասարակությունը բաժանվում էր դասակարգերի, աշխարհիկ նորահաստատ իշխանությունը փորձում էր բորբագիլ գրաբարագիր և գրաբարամետ հոգևորականների հզոր ազդեցությունը մեր գրականության, գիտության և կրթության ոլորտներից: Այս ամենը հանգեցնում էր գաղափարական բախումների. իին լեզվի և նոր լեզվի միջն բնական ընտրություն պետք է կատարվեր, որի շրջանակներում էլ սկսվում է գրապայքար կոչվող երևույթը: Նոր հայերենը գրականության և կրթության լեզվի մակարդակի առաջինը բարձրացնում է Խաչատոր Արովյանը՝ իր հեղինակած դասագրքերով, գրական գործերով: Այնուհետև Մոսկվայում Ստեփանոս Նազարյանը տեսական և գործնական հիմնավորումներ է առաջադրում նոր ազգային լեզվի ձևավորման աղբյուրների և ուղղու-

⁶⁹ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, էջ 497-498:

թյունների վերաբերյալ, ապա 1858 թվականին Սիբայել Նալբանդյանի աջակցությամբ հիմնում է «Հյուսիսափայլ» հանդեսը, որտեղ մեր նոր արևելահայ լեզուն սկսում է դրսնորվել և կատարելագործվել: «Հյուսիսափայլ» հրապարակումները ավելի են թեժացնում գրաբարի վերագրաբնիքի և աշխարհաբարի կողմնակիցների պայքարը: Գրեթե նոյն ժամանակահատվածում գրաբարի և աշխարհաբարի հնարավոր մերձեցման և ներդաշնակեցման ուղիների որոնումը ծավալվում է նաև Հայաստանի արևմտյան հատվածում. Գ. Օսյանը, Ս. Թնվրյանը, Ն. Ռուսինյանը առաջարկում են այնպես նշակել աշխարհաբարը, որ այն աստիճանաբար մերձենա գրաբարին: Դրա արդյունքը Ն. Ռուսինյանի՝ 1853 թվականին հրատարակած «Ուղղախօսութիւն արդի հայ լեզուին, յօրինած ուսումնական խորհրդակցութեամբ» ձեռնարկն էր, որտեղ հետդինակը փորձում է, գրաբարյան օրինաչափություններին համապատասխան, կանոնավորել արևմտահայ աշխարհաբարը: Սակայն ժամանակը ցույց է տալիս, որ արհեստական միջամտություններով անհնար է փոխել լեզվի զարգացման ուղղությունը: Ի վերջո, հաստատվում է այն ճշմարտությունը, որ ազգային լեզուն պետք է մշակվի ինքնուրույնաբար՝ չենթարկվելով ոչ իին գրական լեզվին, ոչ էլ որևէ բարբարի գերակա ազդեցությանը: Գրաբարի հունարան և լատինարան տարբերակների ծագման և գոյատևման պատմական ընթացքն արդեն ապացուցել էր, որ, անկախ մտադրությունների տրամաբանությունից և կատարված փոփոխությունների որակից, լեզուն պահպանում է այն նորարակազմությունները, որոնք չեն հակասում իր բնույթին և համակարգին, մնացյալը մոռացվում է ժամանակի հորձանուուում: Հունարան հայերենի բազմաթիվ փոփոխություններից հայերենը պահեց մեկ տասնյակից ավելի նախածանցները, նրանցով ստեղծված բառերը, ինչպես նաև նորագյուտ այն բարդությունները, որոնց կարիքը զգացվում էր: Նոյնը եղավ աշխարհաբարի պարագայում. հոլովման և խոնարհման համակարգերի գրաբարանություններն աստիճանաբար դուրս մղվեցին, բառապաշտիկ դուրս մնացին բարբառային օտար փոխառությունները, բնիկ բառերի բարբառային հնչյունափոխված տարբերակները, դրանք փոխարինվեցին գրաբարի բառապաշտիկ ժառանգված ծառանգված ձևերով: Աշխար-

հարարի երկու գրական տարբերակներում կատարված հնչյունական, քերականական փոփոխություններին միջին հայերենի և գրաբարի զուգաղբմամբ կանոնադասունանք համեմատական քերականության համապատասխան բաժիններում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբրահամյան Ա., Հայոց գիր և գրչություն, Եր., 1973:
2. Ալոնց Ն., Անձնաօր Էջեր Մաշրողի եւ նրա աշակերտների կեանքից ըստ օտար առքիրների, Հանդէս ամսօրեայ, թի 7-8, 1925:
3. Ալոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Եր., 1972:
4. Աղնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Եր., հ. Ա, 1972:
5. Աճառյան Հ., Հայոց գրերը, Վիեննա, 1928:
6. Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս I-II, Եր., 2013:
7. Այտընեան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866:
8. Ածեմյան Վ., Արևմտահայ աշխարհաբարի ձևավորումը, Եր., 1971:
9. Ավետիսյան Յ., Գրական հայերենի զարգացման երկու շրջափուլերը՝ գրաբար և աշխարհաբար, Եր., 2016:
10. Ավետիսյան Յ., Արևմտահայ բանաստեղծության լեզուն, Եր., 2002:
11. Իշխանյան Ռ., Նոր գրական հայերենը XVII-XVIII դդ., Եր., 1979:
12. Իշխանյան Ռ., Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, Եր., 1978:
13. Համբարձումյան Վ., Լատինաբան հայերենի պատմություն (14-18-րդ դդ.), Եր., 2010:
14. Հայոց լեզվի պատմության քրեստոմատիա, Եր., 1987:
15. Հյուրշման Հ., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր. 2004:
16. Ղազարեան Ս., Հայոց լեզուի պատմութիւն, Անքիլաս-Լիբանան, 2007:
17. Ղազարյան Ս., Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 2006:
18. Ղափանցյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. Հին շրջան, Եր., 1961:
19. Մանանդյան Հ., Երկեր, Բ, Եր., 1978:
20. Մանանդյան Հ., Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1925:
21. Մելք Ա., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 1978:

22. Սկրտչյան Է., Աշխարհաբարի տարրերը միջնադարի գրական հուշարձաններում, Եր., 1980:
23. Մուրալյան Ա., Հունարան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Եր., 1971:
24. Պետրոսյան Ա., Հայոց ազգածագման հարցի շուրջ / Հայոց ազգածագման հարցեր, Եր., 2006:
25. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Եր., 1964:
26. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Եր., 1969:
27. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987:
28. Mallory J., D. Adams, Encyclopedia of Indo-European culture, London, Chicago, 1997.
29. Гамкрелидзе Т., Иванов В., Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тб., 1984.
30. Джаукиян Г., Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ер., 1967.
31. Мартиросян А., Первобытные иероглифы Армении и их урарто-армянские двойники/ Լրաբեր հասարակական գիտուրյունների, 1971, N 9:
32. Мифологический словарь, М., 1991.
33. Языки мира, Реликтовые индоевропейские языки Передней и Центральной Азии, М., 2013.
34. Тер-Мовсесян М., История перевода Библии на армянский язык, СПб., 1902.

Մաս I

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՆՁՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմական հնչյունաբանությունը հայոց լեզվի պատմության այն բաժինն է, որը կատարում է հայերենի հնչյունական համակարգի տարածամանակյա քննություն՝ ներկայացնելով գրաբարի հնչյունների պատմական զարգացումը։ Հնչյունաբանությունը ուսումնասիրում է հնչյունների ուղղափոսական, ուղղագրական առանձնահատկությունները, բառակազմիչ հատկանիշները՝ իրքն հնչույթների, բառերի վերլուծական բաղադրիչների՝ վանկերի կազմության մեջ նրանց կատարած դերը, շեշտի դրսնորումները, քերականական և տրամաբանական գործառույթները, հնչյունափոխությունը՝ իրքն լեզվական իրողություն՝ իր տարբեր դրսնորումներով՝ պատմական, դիրքային, փոխազդեցական և այլն։ Պատմական հնչյունաբանությունը կատարում է այս իրողությունների պատմական քննությունը։

«Հնչյուն» և «հնչույթ» եզրույթների ճշգրիտ մեկնությունը հնաբավորություն է տալիս ներկայացնելու տվյալ լեզվի հնչյունական համակարգի ամբողջական պատկերը։ Հնչյունը լեզվի նվազագույն, այլև անտրոհելի նյութական միավորն է։ Այն հնչյունները, որոնք ունեն բառակազմիչ արժեք, այսինքն՝ նոր բառ են կազմում, կոչվում են հնչույթ⁷⁰։ Հնչույթը իմաստատարբերակիչ դեր կատարող հնչյունն է, հնչյունը՝ հնչույթի արտասանական և դիրքային տարբերակը, հնչույթի դրսնորումն է խոսքում⁷¹, իսկ հնչյունի գրային պատկերը տառն է։

Հայերենը՝ իրքն կառուցվածք, ձևավորվել է դեռևս լեզվի զարգացման հնագույն շրջանում, որը, ըստ Գ. Զահուկյանի՝ հայոց լեզվի պատմության գիտական շրջանաբաժանման, ընդգրկում է Ք.ա. XII դարից մինչև Ք.ա. IV դարը⁷²։ Այսինքն՝ գրավոր ժամանակաշրջանում

⁷⁰ Տե՛ս Ե. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987, էջ 240-247։

⁷¹ Տե՛ս Ա. Սորիխասյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1999, էջ 20։

⁷² Հիմք ենք ընդունել հայոց լեզվի պատմության գիտական շրջաբաժանմը, որ տվել է ակադ. Գ. Զահուկյանը։ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Եր., 1969, էջ 36-38։

ունեինք լեզվական կառուցվածքային այն որակները, որոնցով հայերեն՝ նր՝ իրքս հնդեվրոպական լեզվալունտանիրի առանձին լեզու, ներկայացնում էր մայր լեզվի որոշակի հատկանիշները՝ իրեն բնորոշ փոփոխություններով: Վաղնջահայերենի (Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբներից մինչև Ք.ա. 13-րդ դարը) և հնագույն հայերենի համար Գ. Զահուկյանը ներկայացնում է ձայնավորների, երկրարբառների և բաղաձայնների հետևյալ համակարգերը⁷³:

Ձայնավորներ և երկրարբառներ

վաղնջահայերեն

e o a i u

ē ò ā ī ū

ei oi ai

eu ou au

հնագույն հայերեն

e o a i u

ei oi ai ui eu iu ia ua

iai uai uau uoi

Ինչպես տեսնում ենք, հնագույն շրջանն արդեն չուներ կարճ և երկար ձայնավորներ: Նախավեզվում դրանք հնչույթային տարրերություններ ունեին⁷⁴: Հաջորդ էական փոփոխությունը հնդեվրոպական լեզվում բացակայող բարձրացող երկրարբառների և եռարարբառների համակարգն է՝ **ia, ua, iai** և այլն:

Բաղաձայններ

վաղնջահայերեն

b [h]	d[h]	g[h]	j[h]
-------	------	------	------

p	t	k	c
---	---	---	---

p[c]	t[c]	k[c]	c[c]
------	------	------	------

s z h

⁷³ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Էջ 225-226, 346-347:

⁷⁴ Տե՛ս նոյն տեղում, Էջ 225:

հնագույն հայերեն

b [h]	d[h]	g[h]	j[h]	j̄[h]	z	ž
p	t	k	c	č	s	š
p[c]	t[c]	k[c]	c[c]	č[c]	x	h

Գրային շրջանում արդեն վերացել են երկար և կարճ ձայնավորները, բաղաձայնական համակարգից՝ շնչեղ ձայնեղները: Մայր լեզվի ձայնորդ հնչյունները՝ y, w, i, m, n, r, ţ, կորցրել են իրենց վանկարար արժեքը, ինչը բնորոշ է հնդկվարապական լեզվարնտանիքի այլ լեզուների⁷⁵:

Մ. Մաշտոցը, տիրապետելով հայերենի հնչույթային համակարգին և այն որպես հիմք ընդունելով, գիտական ճշությամբ է ստեղծել հայոց այրութենք՝ յուրաքանչյուր հնչույթի համար մեկ գիր սկզբունքով: Ժամանակն ինքը տվեց մեարոպյան այրութենի գիտական հիմնավորումն ու արժեքը, քանի որ V դարից առ այսօր այրութենում ընդամենը **օ** և **ֆ** տառերի ներմուտը է կատարվել, իսկ դա միջինհայերենյան իրողություն է, այսինքն՝ արտացոլում է միջին հայերենի հնչույթային առանձնահատկությունները:

Մ. Մաշտոցի օրոք քերականությունը դեռևս իր ձևափորման սկզբնակետում էր, և այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք էին՝ հնչույթ, հնչյուն, ուղղագրություն, ուղղախոսություն, հնչյունական նորմեր, բացառություններ, դեռևս մեկնաբանված ու քննված չէին: «Բայց Մեսրոպ Մաշտոցը միայն հնչույթաբան չի եղել. նա եղել է իր ժամանակի մեծագոյն լեզվաբանը բայիս ամենալայն առումով, մի լեզվաբան, որ իհանալի կերպով հաշվի էր առել տարբեր վայրերի խոսվածքները և հստակ պատկերացում կազմել հայերենի ընդիանուր հնչյունական համակարգի մասին, որ խորապես ուսումնասիրել էր մեր լեզվի քերականական կառուցվածքը և ուղղագրության կանոնները որոշելիս հիմնվել քերականական տվյալների վրա, մի պայծառամիտ գիտնական, որ ոչ միայն իր, այլև հետագա բոլոր ժամանակների ամենախստագույն պահանջներին բավարարող կատարյալ այրութեն է հորինել»⁷⁶:

⁷⁵ Մանրամասն տես **Ս. Ղազարյան**, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, էջ 86-90:

⁷⁶ **Ե. Աղյամ**, Գրաբարի քերականություն, Եր., 1964, էջ 362:

Հին հայերենի հնչյունական համակարգը կազմված էր ձայնավոր-ներից, բաղաձայններից, երկրարտառներից և եռարարտառներից, որոնք, ինչպես տեսանք, ձևավորվել են մայր լեզվի հնչյունական համակարգի համապատասխան միավորներից՝ որոշակի փոփոխություններով:

Մերոպյան այբուբենն ունի 36 գիր, որոնցից յուրաքանչյուրն առանձին հնչույթ է: Այն լիովին արտացոլում է գրավոր շրջանի դասական գրաբարի ենթաշրջանի հնչյունական համակարգը: Հայագիտության մեջ լմանված է Հյուրշմանի կողմից առաջարկված գիտական հետևյալ տառադարձությունը:

Տառանշան	Տառի անունը	Տառադարձումը
Ա ա	ayb	a
Բ բ	ben	b
Գ գ	gim	g
Դ դ	da	d
Ե »	e	e
Զ զ	za	z
Է է	e	e
Ը ը	t'	ə
Թ թ	th	t ^c
Ժ ժ	že	ž
Ի ի	ini	i
Լ լ	lyun	l
Խ խ	xe	x
Ծ ծ	ča	č
Կ կ	ken	k
Հ հ	ho	h
Ձ ձ	ja	j
Ղ ղ	lat	l
Ճ ճ	če	č
Մ մ	men	m
Յ յ	hi	y
Ն ն	nu	n
Շ շ	ša	š

Ա ն	vo	օ
Չ չ	č ^c a	č ^c
Պ պ	pe	p
Ջ ջ	je	j
Ռ ռ	rá	ŕ
Ս ս	se	s
Վ վ	vev	v
Տ տ	tyun	t
Ր ր	re	r
Ց ց	c ^c o	c ^c
Ւ ւ	vyun	w, u
Փ փ	p ^c yur	p
Ք ք	k ^c e	k ^c

Հայերենի թերականագիտության մեջ և տարի տառադարձումը կատարվում է նաև **ս-ով**. սա պայմանավորված է գրաբարում **վ** հնչյունի եռատառ գրությամբ՝ **վ, ւ, ու** (*v, w, u*):

Հայտնի է, որ հայոց այրութենի տառերն ունեն թվային արժեք, և իբրև այդպիսիք՝ դրանք թիվ արտահայտող միակ նշաններն էին մինչև արաբական թվանշանների փոխառությունը: Հայոց տառերով արտահայտվում են միավորները, տասնավորները, հարյուրավորները և հազարավորները:

Ա	այր	1	Ժ	ժեն	10	Ճ	ճեն	100	Ռ	ռա	1000
Բ	բեն	2	Ի	ինի	20	Մ	մեն	200	Ս	սեն	2000
Գ	զիմ	3	Լ	լյուն	30	Յ	իի	300	Վ	վեն	3000
Դ	դա	4	Խ	խեն	40	Ն	նու	400	Տ	տյուն	4000
Ե	եչ	5	Ծ	ծա	50	Շ	շա	500	Ր	րեն	5000
Զ	զա	6	Կ	կեն	60	Ո	ո	600	Ց	ցն	6000
Է	է	7	Հ	հն	70	Չ	չա	700	Ւ	վյուն	7000
										(հյուն)	
Ը	ըթ	8	Ջ	ճա	80	Պ	պեն	800	Փ	փյուր	8000
Թ	թն	9	Ղ	ղատ	90	Չ	շեն	900	Չ	պեն	9000

Բյուրի նշանն է և այն նշանակում էր տասը հազար:

Դասական գրաբարի հնչյունական համակարգի միավորներն են ձայնավորները, երկրարբառները, եռարարբառները և բաղաձայնները: Ներկայացնենք նախ առանձնահատկությունները իին հայերենում, ապա՝ կրած փոփոխությունները միջին և նոր գրական հայերեններում:

1. Գրաբարի ձայնավորները, երկրարբառները և եռարարբառները

Գրաբարի ձայնավորներն են ա, ե, ը, ի, ո, ու: Դրանք դասակարգվում են երեք սկզբունքներով: Առաջին սկզբունքի համար հիմք է ընդունվում լեզվի արտաքրության տեղը, ըստ որի՝ ձայնավորները լինում են առաջնալեզվային, միջնալեզվային և հետնալեզվային (կամ առաջին շարքի, միջին շարքի, հետին շարքի): Առաջնալեզվային են ե, ի ձայնավորները, միջնալեզվային՝ ը, ու, ու:

Երկրորդ սկզբունքը լեզվի բարձրացման աստիճանն է, ըստ որի՝ ու, ի ձայնավորները վերին բարձրացման են, ո, ը, ե ձայնավորները՝ միջին բարձրացման, իսկ ա-ն՝ ստորին:

Երրորդ սկզբունքի հիմքում ընկած է շրթունքների մասնակցության աստիճանը, ըստ որի՝ ձայնավորները լինում են շրթնայնացված և ոչ շրթնայնացված:

Ծրբնայնացված են ու, ու ձայնավորները, մյուսները՝ ոչ շրթնայնացված:

	հետնալեզվային	միջնալեզվային	առաջնալեզվային
ստորին բարձրացման	ա		
միջին բարձրացման	ո (շրթնայնացած)	ը	ե
վերին բարձրացման	ու (շրթնայնացած)		ի

Մեսրոպյան այրութենում է և է հնչյուններն արտացոլվել են տարբեր գրերով, քանի որ նրանք տարրեր հնչույթներ են (օրինակ՝ *սէր* նշանակում է զգացմունք, *սեր՝* կարի սեր): Դրանք դասական գրաբարի ենթաշրջանում ունեն տարրեր արտասանություն. Է-ն ուներ երկրաբառային արտասանություն՝ էյ, իսկ հետդասական ենթաշրջանում այն վերածվում է պարզ փակ է-ի: Ուստի և այս ենթաշրջանում արդեն է-ն, որը փակ պարզ ձայնափոր էր արդի հայերենի է-ի նման, և երկրաբառակերպ է-ն ստանում են միևնույն արտասանությունը: Դրանք տարրեր ուղղագրություն են ունեցել: Այսպես՝ ա) բառավերջում է հնչյունը միշտ գրվել է է տառով, օրինակ՝ *Հեղինէ, զուցէ, բազէ, երէ, որևէ, բոսէ* և այլն, բ) բառասկզբում արտասանվող է հնչյունը գրվել է է տառով, օրինակ՝ *Էուրիւն, Էջ, Էշ* և այլն, գ) բառամիջում արտասանվող է-ն գրվել է է-ով, եթե այն կարող էր հնչյունափոխվել ի-ի, օրինակ՝ *հանդէս > հանդիսի, սէր> սիրոյ, շէր> շիշաննէլ, նուէր> նուիրել* և այլն: Այս բառերը եթե բառաբարդման կամ բառածանցման դեպքում հանդես են գալիս բառավերջում, պահպանում են իրենց՝ է-ով գրությունը, օրինակ՝ *զահավէժ, այսպէս, դոգէր* և այլն: Ունենք պետք արմատի երկիմաստ գործածություն, որով պայմանափորվում է նրանց երկգրությունը, այսպես՝ պէտք-պիտոյից (*անհրաժեշտություն իմաստով*) և պետք (*առաջնորդ իմաստով*), որ գրվում է ե-ով, օրինակ՝ *մոզպէտ, քահանայապէտ* և այլն: Է-ով են գրվում նաև այն հասուկ անունները, որոնք վերջանում են էս, էոս, էլ, էպ ձևույթներով: Այս բառերում թեքման ժամանակ տեղի է ունենում է>ի կամ է> է հնչյունափոխությունը, օրինակ՝ *Արլաշէս> Արլաշիսի, Արիլէս> Արիլիսի, Տիմորէոս> Տիմորիսի, Արէլ> Արիլայ, Աշիւէն> Աշիւնայ, Մովսէս> Մովսիսի:* Է-ն հանդես է գալիս նաև որոշակի բառածներում. այսպես՝ եմ օժանդակ բայց ունի սահմանական ներկա, անցյալ անկատար և ստորադասական ապառնի ժամանակաձևերը.

ես, ես, է, եմք, էք, են

էի, էիր, էր, էաք, էիք, էին

իցիս, իցիս, իցէ, իցիմք, իցէք, իցին

եր, երուր//էք:

Դասական գրաբարում, պայմանավորված **է** հնչյունի երկարքառային արտասանությամբ, բառերում և բառաձևերում **է** գրվում եր այն դեպքում, եթիւ հանդես էր գալիս **եյ** հնչյունակապակցությունը, օրինակ՝ **ყեր** բառում ունենք **ყի+այր**, որտեղ **ի-ն** հնչյունափոխվել է **ե-ի՝ ყեյր**, որը և գրվել է **ყեր**: Դիտարկենք **է-ով** կառույցները խոնարհման և հոլովման համակարգերի բառաձևերում:

ա) Սահմանական եղանակի անցյալ անկատար ժամանակաձևերում **է** և **ի** լծորդության բայերում առկա է **յ** հնչյունը, որն արտացոլում է անցյալ ժամանակային տիրույթի իմաստ (հմտ.՝ խաղայի, գրէի, բողովի, նայէի): Յ-ն **ու-ից** հետո չի գրվում՝ ըստ գրաբարի ուղղագրական կանոնների: **Ի** լծորդության բայերը անորոշ դերբայի կազմում դասական գրաբարի ենթաշրջանում ունեն **ել** (հայել- հայիմ, պատերազմելպատերազմիմ), ուստի անցյալ անկատարը լինում է **հայեյի-հայէի, երգեյի-երգէի**: բ) Սահմանական և ստորադասական եղանակների առաջին ապառնու եզակի երրորդ և հոգնակի երկրորդ դեմքերում **և** լծորդության բայաձևերում ունենք **իյ>** է իրողությունը, այսպէս՝

<i>զրիմ</i>	<i>գրիմ</i>	<i>զրիցիմ</i>	<i>զրիցիմք</i>
<i>զրիս</i>	<i>գրէր /հյր/</i>	<i>զրիցիս</i>	<i>զրիցէր /հյր/</i>
<i>զրէ /հյ/</i>	<i>գրին</i>	<i>զրիցէ /հյ/</i>	<i>զրիցին</i>

Ստորադասական եղանակի դեպքում նույն գրությունն ունեն նաև ա լծորդության բայերը, ինչպես՝ *աղայցիմ, աղայցիս, աղայցէ(իյ), աղայցիմք, աղայցէր(իյր), աղայցին*: Կամ՝ անձնական դերանունների հոլովման համակարգում անձնական դերանուններից առաջին դեմքի բացառականի *յիմէն*, **ի մէնչ**, երկրորդ դեմքի՝ **ի քէն**, **ի ձէնչ** ձևերում առկա է նույն երևույթը. Եզակի թվում՝ *յն*, հոգնակի թվում՝ *յնչ* դերանվանական վերջավորություններն են, այսպէս՝ *յիմէն= յ+ին+ե+յն, ի մէնչ= ի մ+ե+յնչ, ի քէն= ի ք+ե+յն, ի ձէնչ= ի ձ+ե+յնչ*:

Ե-ն ուներ նաև հնչյունափոխվելու հատկանիշ. այն կարող էր դառնալ **ի** կամ **ի**, օրինակ՝ **սէր-սիրել, թէկմ-թէկան**: Իսկ **ե-ն** չէր հնչյունափոխվում՝ բացառությամբ դեռ բառի՝ **դեւ-դիւի**: **Ե-ն** փորբարիվ բառերում

թերման ժամանակ կարող էր սղվել, ինչպես՝ *ասեղմա-ասղամ*, *Բարսեղ-Բարսիդ*, *Կիւրեղ-Կիւրուդի*, *թիրեռն-թիրուամ*: Այսպիսով՝ Է-ն երկբարբառային արտասանությամբ միավոր էր՝ տարբեր ե-ից, և դրսնորում էր հնչյունափոխության և ուղղագրության՝ իրեն բնորոշ հատկանիշները: Պատմականորեն դիտարկելով է և ե հնչույթների զարգացումը՝ տեսնում ենք նրանց տարբեր փոփոխությունները բարբառներում: Այս առումով հետաքրքիր օրինակներ է վկայակոչում Հ. Մուրայյանը. **բեռն** բառի համար Մշո բարբառում ունենք **բեռ**, Վանում և Շատախում՝ **պեռ**, իսկ **տեր** բառը նշված բարբառներում մնում է անփոփոխ⁷⁷:

Ա և *ո* ձայնավորները ամենահճեղ ձայնավորներն են: *Ո*-ն արտասանվել է կարճ արտասանությամբ՝ *օ*, իսկ *ո*-ն գրաբարում ունեցել է երկբարբառային *աւ* արտասանությունը, և քանի որ այն երկբարբառ է եղել, հանդես է եկել բաղաձայնից առաջ, օրինակ՝ *լրաւն (լրօն)*, *նարաւը (նարուոր)*, *կրաւն (կրօն)*: Գրաբարում չի եղել որոշակի կանոն, ըստ որի՝ տարբերակվեին բառամիջում *ո-ով* գրվող բառերը *աւ-ով* գրվողներից: Բաղաձայնից առաջ *աւ* երկբարբառը արտասանվել է երկբարբառային *աւ* արտասանությամբ, ինչը ժամանակի ընթացքում բանավոր խոսքի ազդեցությամբ պիտի աստիճանաբար փոխվեր պարզ *օ* արտասանության՝ գրաբարի *ո-ի* նման: *Աւ-օ* պատմական հնչյունափոխությունը կատարվել է X դարում, բայց առանձին *օ* տառի փոխառությունը լատիներենից և մերոպյան այրուենի համալրումը նրանով կատարվել է XII դարում: Գրաբարում *աղաւնի*, *նաւը* և *քաւնայ* (աստղագուշակ, կախարդ) բառերում *աւ-ը* *աւ* է արտասանվել: *Ակ* արտասանությունը չի փոխվել նաև գրաբարյան *ք* հոգմակերտ ձևույթից և *ս*, *դ* և հոդերից առաջ, քանի որ վերջիններս բառահարաբերական ձևույթներ են, ունեն քերականական արժեք և բառիմաստի փոփոխություն շնուր առաջացնում, օրինակ՝ *նաւ-նաւը*, *հաւ-հաւը*, *հաւս*, *հաւդ* և այլն (սրանցում *աւ-ը* երկ-

⁷⁷ Տե՛ս Հ. Մուրայյան, Հայոց լեզվի պատմական թերականություն, հ. 1, Եր., 1982, էջ 26: Տե՛ս նաև Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, Վիեննա, 1928, էջ 301: Նշված աշխատության 289-312 էջերում Հ. Աճառյանը ներկայացնում է գրաբարի ձայնավորների ամբողջական վերլուծություն: Հեղինակը հայերենի հնչյունական համակարգի պատմական և ընդհանուր լեզվաբանական ուսումնասիրություն է կատարել նաև իր «Լիակատար թերականություն հայոց լեզվի» 6-րդ հատորում, Եր., 1971:

բարբառ չէ): Է. Աղայանը իր «Գրաբարի քերականություն» աշխատության մեջ, մանրակրկիտ և բազմակողմանի լրացրկմամբ վերլուծության ենթարկելով գրաբարի հնչյունական համակարգը, անդրադառնում է նաև *հաւը* և *աղաւանի* բառերին՝ նշելով, որ որոշ բարբառներում դրանք դարձել են *նօր, աղօնիկ* կամ *աղումիկ*, ուստի հետևելով Հյուքշմանի բացատրությանը՝ պիտի ենթադրել, որ արտասանվել են *հաւը, աղաւանի* և այս դեպքում պիտի դառնային *հաւը, աղաւանի*, իսկ առանց ըի արտասանության դեպքում կլինեին *նօր, աղօնիկ*⁷⁸:

Ըստ Է. Աղայանի՝ *աւ-ը երկրաբրառ* էր բաղաձայնից առաջ, «ձայնավորի և բաղաձայնների կապակցություն՝ ձայնավորից առաջ և բառավերջում» (Հ. Աճառյանը *աւ-ը երկրաբրառ* էր համարում նաև բառավերջում), ուստի ունենք *հաւը* և *ոչ թե հօր*, քանի որ *թից* առաջ արտասանվել է՝ *թաւըք*⁷⁹: Այսինքն՝ հոգնակի գործիականում ը չի արտասանվել, իսկ հոգնակի ուղղականում ենթադրվում է, որ արտասանվել է: Է. Աղայանը նոյն վերլուծությամբ է մեկնաբանում այդ երևույթը՝ ի հոլովման գոյականների համար, օրինակ՝ *սրտիւք*, որտեղ չկա ը-ով արտասանություն, իսկ *ի-ով* վերջացող բառերի հոգնակի ուղղականում եղել է ը-ով արտասանություն (*հովիւ-հովիւք*)⁸⁰:

Ե և *n* հնչյունների առնչությամբ Հ. Աճառյանը անդրադառնում է այն հարցին, թե արդյոր բառասկզբում *ե (je)* կամ *n (vo)* արտասանություն ունեցել ենք իննգերորդ դարում: Հայագետը նախ քննում է *է-ով* և *n-ով* սկսվող բառերի օտար տառադարձումները, որոնցում տառադարձված են իբրև պարզ ձայնավորներ: Մյուս կողմից՝ Հ. Աճառյանը համոզված է, որ եթե նրանք ունենային երկրաբրառային արտասանություն, ապա Մ. Մաշտոցը մեկ գրով չէր արտահայտվէ⁸¹:

Ա և *ի* հնչյունները գրաբարում չունեին ուղղագրական առանձնահատկություններ: Նրանցից *ա-ն* հնչյունափոխվել է միայն *Ասրուած* (Ասուուծոյ), *արմաւը* (արմտիք) բառերում:

⁷⁸ Տե՛ս Է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 120:

⁷⁹ Նոյն տեղում:

⁸⁰ Տե՛ս Է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 122:

⁸¹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, Վիեննա, 1928, էջ 302-305:

Բայց ի-ն, շեշտով պայմանավորված, ակտիվ հնչյունավորխորյուն է դրսորել հետևյալ դեպքերում.

- ա) բառասկզբի ի-ն դարձել է թ, օրինակ՝ *իղձ-ըղձալի*,
- բ) բառամիջի փակ վանկում նույնպես ի-ն դարձել է թ, օրինակ՝ *սիրու-սրուի*,
- գ) բառավերջի փակ վանկում ի-ն կարող էր սղվել, ինչպես՝ *ամուսին-ամուսնոյ*,
- դ) բառավերջի բաց վանկում ի-ն *n*-ից առաջ դառնում էր 1 (*nրդի - որդոյ, այզի - այզոյ*) և ե՛ս-ից առաջ, օրինակ՝ *այզի- այզեաւ*:

Հնչյունավորխական այս երևույթը, ինչպես նկատել է Պեղերսենը, կապվում է հնդեվրոպական *իւ* հնչամիացորյուններով վերջացող բառերի հետ. *իւ* միացորյունը շեշտի ազդեցությամբ տվել է ուժ: Հնչյունավորխական այս կանոնը հետագայում տարածվել է նաև ոչ հնդեվրոպական ծագում ունեցող նման կարգի բառերի վրա⁸²: Այս առաջ իշե՞ն հնչյունավորխորյունը պահպանվում է գրական հայերենի մյուս շրջաններում ևս, այնինչ իշե՞ն հնչյունավորխորյունը գրաբարի *n* և *n-ս* խառը արտարին հոլովումներում միշին հայերենում այլևս չկա, օրինակ՝ *nրդի-որդոյ* (գրք.) - *որդոյ//որդու* (միշին հ.), *այզի - այզոյ* (գրք.) - *այզոյ//այզու* (միշին հ.):

Ը ձայնավորը շեշտակիր չէ: Գրաբարում բառասկզբում այն գրվում է չայլորդ + պայրական կամ պայրաշփական կապակցություններից առաջ, ինչպես՝ *ըղձալի*, *ըմքիշ*, *ըմկեր*, *ըմկիր*, *ըմշասեր*, *ըմծայ* և այլն: Ընդհակառակը, սուլական կամ շշական+ պայրական կապակցություններից առաջ թ երբեք չի գրվում, ինչպես՝ *սկսանիւ*, *զրադիմ*, *զգասպ*, *շղապ*, *սպանանիւ* և այլն⁸³: Բացառություն է կազմում միայն *ըսկ* բառը: Ը-ն ինքնուրույն հնչույթ է, ունի բառակազմիչ արժեք բառասկզբում և բառամիջում (գաղտնավանկ թի տեսքով անգամ), իսկ բառավերջում այն շեշտակիր չէ ինչպես գրաբարում, այնպես էլ աշխարհաբարում:

⁸² Տես **Ս. Պազարյան**, Հայոց գրական լեզվի պատմություն, Եր., 1961, էջ 185:

⁸³ Տես **Է. Աղայան**, Գրաբարի թերականություն, հ. 1, Եր., 1964, էջ 82:

Համեմատենք ընդ-անդ-ունդ, ակա-ակամ (փոս), վարս (մազ) -վարլս (վարը բարի հայց. հոլով)⁸⁴:

Գրաբարում ը-ն վատահաբար առանձին հնչույթ է⁸⁵: Գրաբարում ը-ն՝ իբրև և որոշիչ հոդի տարրերակ, չի գործառվել. այն ձևավորվել է ավելի ուշ ընդ-ով վերջացող բառերի հենքի վրա, որոնցում և վերջնահնչյունը արժեորդում է իբրև որոշիչ հոդ՝ ծուկա-ծուկ-ծուկ(ը), հարսն-հարս-հարս(ը), անձն-անձ-անձ(ը): Այն իբրև որոշիչ հոդ գործածության մեջ է մտել վաղ աշխարհաբարում: Բառամիջում այն գրվում է, եթք առկա է ը-ով սկսվող առանձին արմատ, օրինակ՝ ամէնընկալ, անընկեր և այլն:

Ու ձայնավորի վերաբերյալ կա երկու մոտեցում. որոշ լեզվաններ այն համարում են պարզ ձայնավոր, մյուսները՝ երկրարրառային միավոր: Ու-ի ամբողջական և, կարծում ենք, անվիճահարույց բացատրությունը տալիս է. Աղայանը՝ նշելով. «Դասական գրաբարում ու-ն հանդես է գալիս իբրև ձայնավոր՝ ջուր, հոոր և այլն, իբրև բաղաձայն (վ, ւ), օրինակ՝ նուազ, նուէր: Մյուս կողմից նախաշեշտ ու-ն ոյ-ի լորդն է (բոյս-բուտյ, լոյս-լուտյ) և այլն»⁸⁶: Պարզ ձայնավոր ու հնչույթը բառի մեջ երեք դիրքերում էլ ունի բառակազմիչ արժեք՝ ունչ-ինչ (բառասկիզբ), սուր-սար (բառամեջ), նու (հարս)-նաս (բառավերջ): Ու-ն նույնպես շեշտից կախված հնչյունավորիստության է ենթարկվում.

ա) բառասկզբում այն դառնում է ը, օրինակ՝ ումպ-ըմպել,

բ) բառամիջի փակ վաճկում այն կարող է դառնալ ը կամ սղվել, օրինակ՝ զարում-զարնանային, ջուր-ջրոյ:

Վ հնչյունը գրաբարում ձայնավորից առաջ գրվում էր ու-ով, եթե նրան նախորդում էր բաղաձայն, օրինակ՝ արուեստ, նուէր, պակուէր և այլն: Սա պայմանավորված է նրանվ, որ ու-ի մեջ կա և բաղադրիչը ($n+1 = n$): Այս կանոնին չէին ենթարկվում ու լորդության բայերը՝ բողոք, զարքնով և այլն, որոնք անցյալ անկատարում նույնպես պահպա-

⁸⁴ Մանրամասն տե՛ս **Է. Աղայան**, նշվ. աշխ., էջ 82-87:

⁸⁵ Տե՛ս **Հ. Բարսեղյան**, Ը ձայնավորը և նրա նշանային արտահայտությունը գրական հայերենում (Պատմական հնչյունաբանության ակնարկներ), Եր., 1999, էջ 12-26:

⁸⁶ **Է. Աղայան**, նշվ. աշխ., էջ 96:

նում էին իրենց *ու* արտասանությունը՝ *բռղովի*: Այս ամենից ակնհայտ է ու-ի երկբարբառային բնույթը: Նշենք, որ Մաշտոցը *ու-ն* չի դիտարկել որպես հնչյուն, ուստի և նրա համար առանձին տառանշան չի ստեղծել:

Գրաբարի երկբարբառների և եռաբարբառների հարցում լեզվաբանները տարակարծիք են: Երկբարբառներ, որպես կանոն, համարվում են երկու ձայնավորների կամ մեկ ձայնավորի և մեկ ձայնորդի այն կապակցությունները, որոնք վաճակարար են: Հայերենը հնդեվրոպական մայր լեզվից ժառանգել է սակավարիկ երկբարբառներ, ընդ որում երկու ձայնավոր սկզբունքով կազմված միայն մեկ երկաբարբառ ունենք՝ *հաւ*: Եռաբարբառներն արդեն երկու ձայնորդից և մեկ ձայնավորից կազմված վաճակարար կապակցություններ են: Է. Աղայանը և Է. Թումանյանը ընդունում են *հաւ, ուա, ուն, ովի, ուո, այ, աւ, եւ, ոյ, իւ, ու* երկբարբառները և *ուէ* եռաբարբառակերպը⁸⁷: Սակայն հայագիտության մեջ առավել ընդունված է դասական գրաբարում հետևյալ երկբարբառների և եռաբարբառների տարբերակումը՝ *այ, աւ, եւ, ոյ, իւ, եւ, հայ, ույ*:

Ներկայացնենք գրաբարի երկբարբառները և եռաբարբառները: Երկբարբառներն են՝ ա) *այ* - այր, հայր, բ) *աւ* - աւդ, աւձ, գ) *եւ* - մատեան, ցորեան, դ) *իւ* և *իւ* - առեւծ, գիւղ, իւղ, ե) *ոյ* - բոյս, լոյս, զ) *ու* - որդուվ, Կողբացուվ: Եռաբարբառներն են՝ ա) *հայ* - հրեայր, քրիստոնեայր, բ) *եւաւ* - այգեաւ, սիրելեաւ, գ) *ույ* - հոգույս, ոսկույն, դ) *իսայ* - միայն:

Երկբարբառները և *եւայ* եռաբարբառը գրաբարում ենթարկվել են շեշտից կախված հնչյունավոխության, այսպես՝

- ա) *ոյ-ը* դառնում է *ու*, օրինակ՝ *լոյս-լուսոյ*,
- բ) *իւ-ը* և ձայնավորից առաջ դառնում է *ե*՝ *սիւմ-սեամ*, իսկ բառավերջում՝ *ու*, օրինակ՝ *պաւրիւ-պաւրուոյ*,
- գ) *եւա-ն* դառնում է *ե*, օրինակ՝ *ալեւամ-ալեւնակալ*, *ցորեամ-ցորենոյ*,
- դ) *եւայ* եռաբարբառը դառնում է *է*, ինչպես՝ *հրեայ-հրէի, քրիստոն-եւայ-քրիստոնէի*:

⁸⁷ Տե՛ս **Է. Աղայան**, 62վ. աշխ., էջ 140, **Э. Туманян**, Древнеармянский язык, М., 1971, с. 28; Структура индоевропейских имен в армянском языке, М., с. 431 (հնչյունաբառությունը տես 40-54 էջերում):

Միջին հայերենի ձայնավորները, երկրարրառները, եռաբարբառները

Միջին հայերենի ձայնավորներն են՝ *ա*, *ե* (*t*), *ը*, *ի*, *ու*, *ո(օ)*: *Ե* և *է* հնչյունները աստիճանաբար արտասանական տարրերություններ են կրել. *Է*-ը արտասանվել է, ինչպես *ե*-ն, այսինքն՝ կորցրել է իր երկրարրառային, արտասանությունը, իսկ *ե*-ն բառասկզբում երկրարրառային արտասանություն է ձեռք բերել՝ *յէ*: Այսպիսով՝ միևնույն հնչյունի համար ամրագրվել են *ե* և *է* տառերը: Բնականաբար ձևավորվել են նաև ուղղագրության փոփոխություններ: *Ե* ձայնավորը գրաբարում ուներ միայն *է* արտասանությունը, միջին հայերենում այն բառամիջում և բառավերջում արտասանվել է, իսկ բառասկզբում՝ *է* կամ *յէ* և գրվել է *ե*, *յէ* տառերով: Հետևաբար խառնվել են *է* և *ե* հնչույթների գրության՝ գրաբարում ընդունելի կանոնները: Միջին հայերենում նրանք խառնված և չկանոնավորված ուղղագրությամբ են հանդես գալիս, օրինակ՝ *երէ* // *երէ*, *գրէիմ* // *գրէիմ*, *գրէ* // *գրէ* և այլն:

Միջին հայերենի ձայնավորների հետ կապված երկրորդ կարևոր իրողությունը գրաբարի *ն* ձայնավորի և *աւ* երկրարրառի *օ* փոփոխությամբ ձևավորված *ն* և *օ* հնչույթների նույնացումն էր, այսինքն՝ նրանք դառնում են միևնույն հնչյունի տառային տարրերակներ: *Օ*-ը իրը փակ հնչյուն, ձևավորվել է միջին հայերենում, որին համարժեք տառը փոխառություն է լատիներենից: Օ հնչույթի գրավոր երկակի դրսւորումների մասին (*ո* և *աւ*) առաջին անգամ խոսում է Վարդան Արևելցին. «Իսկ այս երեքս սուլ վասն այն ասին, զի մարդկայինք են. և երկոքին ոյերն՝ մին ոյ է, և միս՝ աւ, զի աւ-ն բերանի բառ էր և ոյն քրի և այս ինքն է, զի յորժամ ասես թէ վոյ՝ նա քմաւը ասի: Եւ վասն այսորիկ են սուլը և մարդկայինք⁸⁸»: Գ. Խաչերյանը իրավամբ բարձր է գնահատում Վ. Արևելցու վերոհիշյալ վկայությունը, քանի որ «այս վկայությունը կարևոր է նրանվ, որ ուղղակի ակնարկում է արդեն 13-րդ դարում ո-ի և աւ-ի հնչույթային տարրերակումը արտասանական բազայում⁸⁹»:

⁸⁸ Վարդան Արեւելցի, Մեկնորին քերականի, Եր., 1972, էջ 86:

⁸⁹ Վարդան Արեւելցի, նշվ. աշխ., Առաջարան, էջ 17:

O-ն գրվել է n, o և աւ տառակապակցությամբ: Դա միջին հայերենի հատկանիւս երկրորդ ենթաշրջանում վերանում է: Միջին հայերենում բառակազմում գրաբարյան n ձայնավորը արտասանվում էր լո հնչյունակապակցությամբ, ինչը նույնապես անվանում են ձայնավորի երկրաբառայնացում, ինչպես h>j⁹⁰: Գրաբարյան արտասանությունը և գրությունը պահպանել են միայն nվ, nվքեր դերանունները, ինչը և անցել է նոր գրական հայերենին: Գրաբարում շեշտը կայուն-շարժական էր, և շեշտից կախված հնչյունափոխության ենթարկվում էին ձայնավորները, երկրաբառներն ու հայ եռաբարբառը: Միջին հայերենում նույնապես շեշտը ընկնում էր վերջին վանկի ձայնավորի վրա: Սակայն ենթարրվում է, որ բացի հիմնական շեշտից՝ եղել է նաև բառակազմի վանկի ձայնավորի վրա ընկնող երկրորդական շեշտ, որի պատճառով էլ բառամիջի անգամ ուժեղ ձայնավորները միջին հայերենում ընկնում են, օրինակ՝ վաճառական-վաճռկան-վաճ/ր/ոկան/ վոփոխության է ենթարկվել միջին վանկի ան, կամ դարպատր -ր/ր/դրավոր-դարպատր և այլն:

Միջին հայերենի շեշտափոխական հնչյունափոխությունը գրաբարի համեմատությամբ ունի էական տարրերություններ, որոնց առաջացումը և ամրակայումը ձևավորված է մի կողմից բանավոր խոսակցական լեզվի՝ գրավորի վրա ըստ ամենայնի ազդեցությամբ, մյուս կողմից՝ բարբառների՝ իբրև լեզվական որոշակի հատկանիշներով տարրերակված միավորների տարածմամբ⁹¹: Ի հակադրություն գրաբարի՝ ա ձայնավորը միջին հայերենում, շեշտից կախված, որոշակի հնչյունափոխությունների է ենթարկվել: Այսպէս՝

ա) այն ընկել է -ան- սոսկածանց և -ուցան- պատճառական ածանց ունեցող բայերում, որի արդյունքում գրաբարի -ան- սոսկածանց ունեցող բայերը կամ այն լրիվ են կորցրել, ինչպես՝ զարկանել-զարկել:

⁹⁰Տե՛ս **Մ. Աբեղյան**, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, էջ 116-118, & **Աճառյան**, Լիակատար թերականություն հայոց լեզվի, հ. 6, Եր., 1971, էջ 230:

⁹¹ Միջին հայերենի հնչյունական համակարգի առանձնահատկությունների մանրակրկիա վերլուծություն է կատարում **Յ. Կարսոնը** իր «Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն» աշխատության մեջ (Եր., 2002, էջ 24-108): Միջին հայերենում հնչյունափոխության տարրեր իրողությունները հեղինակը քննում է նույն բաժնի «Հավելվածում» (էջ 108-116):

հաւասանել-հավել, կամ միայն *ա-ն* են կորցրել, օրինակ՝ *պեսանել-դրենել* մրանել-մրմնել, *հարցանել-հարցնել*, *խաղացուցանել-խաղացուցնել*, *վազեցուցանել-վազեցնել* և այլն:

թ) Երկու և ավելի *ա* ունեցող բառերում և բառաձևերում այն ընկել է կամ դարձել *ը*, օրինակ՝ *դարսավան-դարսարան*, *քաքատր-քաքտր*, *բրբատր*, *դարսատր-դարսատր*, *դրբատր* և այլն:

Սա հաճախադեպ իրողություն է և կարելի է համարել օրինաչափություն:

Միջին հայերենին բնորոշ են նաև *ա-ի* հնչյունափոխության նաև մասնակի դեպքեր:

ս) *Ա-ն* կարող էր դառնալ *ը*, օրինակ՝ *անել-ընել*, *անկանել-ընկնիլ*, *ամեն-ըսէնիդ*, *ամենայն-ըմինուն* և այլն: Այս իրողությունը հազվադեպ է տեղի ունենում և և մ ոնզային հնչյուններից առաջ:

թ) Որոշ դեպքերում *ա-ն* կարող է դառնալ *է*, օրինակ՝ *Ալեքսան-Էլեքսան*, *փայծաղն-փայծեղն* և այլն:

գ) Տեղի է ունենում *ա>օ* հնչյունափոխություն *ա* ներքին քերման բառերի գործիական հոլովում (*ամք* Վերջավորությամք), ինչպես՝ ձկամբ-ձկօմ, անձամբ-անձօմ, ձեռամբ-ձեռօմ:

Ո (օ) ճայնափորք միջին հայերենում *ա-ի* նման հնչյունափոխություն է այն բազմավանկ բառերում, որոնցում առկա էր մեկից ավելի *n*, օրինակ՝ *ժողովել-ժողվել*, *կորորել-կորրել* կամ *կրորորել-խոցրել* և այլն: Որոշ դեպքերում *n-ն* փոխվում էր *ու-ի*, օրինակ՝ *երեկոյ-իրիկուն*, *քո-քու*, *կումար-կումար* և այլն:

Ե-ն գրաբարում չէր հնչյունափոխվում, բայց միջին հայերենում այն կարող էր դառնալ՝

ա) *ի* կամ սղվել որոշ բառերում, օրինակ՝ *երեցկին-իրիցկին*, *մենակ-մինակ*, *վայելէ-վայիլ-վայլէ*, *երեսուն-երսուն*, *աւերել-աւիրել*, *աւրել-զիրենալ-զիրմալ* և այլն:

թ) *ա* կամ *ը*, օրինակ՝ *եղբայր-աղբար*, *եղունկն-ըղունկն*, անզամ սղվել, ինչպես՝ *զունկն*,

գ) *ցերեկ* բառում այն հանդիպում է նաև *ցուփոխությամբ՝ ցերեկ>ցորեկ*:

Ու ձայնավորը գրաբարում իհմնականում դառնում էր թ կամ աղվում եր, ինչը բառի մեջ տարբեր դիրքերում պահպանվել է նաև միջին հայերենում.

ա) բառասկզբի *ու-ն* դառնում է թ, օրինակ՝ *ուղիղ-ըղիղ, ուղրապահ-ըղրապահ*,

բ) բառամիջում կարող է ընկնել, ինչը բնորոշ է պատճառական բայերին՝ *խաղացուցանել>խաղացուցնել* և ապա՝ *խաղացնել, կորուսանել>կորսանել*,

գ) բառամիջում *ու* կարող է դառնալ թ՝ *սուրբ>սրբեր, ջուր>ջրոյ-ջրեր*,

դ) գրաբարի այն բառերում, որոնցում բաղաձայնի և ձայնավորի միջև լսվող *ու-ն* գրվում էր *ու-ով*, միջին հայերենը արձանագրում է *ու>վ(ւ)* փոփոխությունը, օրինակ՝ *բուական>բվական (բւական), նուէր>նվէր, լեզուի>լեզի և այլն:*

Ի ձայնավորը միջին հայերենում պահպանել է շեշտից կախված հնչյունափոխության գրաբարյան իրողությունները:

ա) Բառասկզբում և բառամիջում կարող է դառնալ թ, օրինակ՝ *ինձ-ընձենաւոր, սիրու-սրուի:*

բ) Եթենն *ի-ն* կարող է սղվել, ինչպես՝ *մարմին>մարմնոյ-մարմնի,* *ամուսին>ամուսնոյ, ամուսնու:* Գրաբարյան այն բառաձներում (*n* և *n-ա* խառը արտաքին հոլովման ժամանակ), որոնցում *n-ից* առաջ ունեինք *ի>ւ* հնչյունափոխություն, միջին հայերենում աստիճանաբար տեղի է ունենում բառավերջի *ի>ու* հերթագայություն, քանի որ նշված հոլովումները միջին հայերենում անցնում են *ու* հոլովման հետևյալ հերթականությամբ՝ *որդի-որդոյ-որդոյ* և ապա՝ *որդու, այզի-այզոյ-այզոյ* և ապա՝ *այզու*, գործիականում *ի-ն* կարող լինել կամ ոչ, օրինակ՝ *այզիով //այզով:*

գ) Բառավերջում *ի-ն* *ա-ից* առաջ հնչյունափոխություն է *ե-ի՝ որդի+ա+սեր>որդիսեր, այզի+ա + պան>այզիպան*, որոշ դեպքերում՝ բաղաձայնից (երբեմն ոչ բաղաձայնից) առաջ, օրինակ՝ *ուղիղ>ուղիղ, ջիղ-ջեղ* և այլն:

Հ ձայնավորը հիմնականում չհնչյունափոխվող ձայնավոր է՝ բացառությամբ մի շարք բառերի, որոնցում գալտնավանկի ը-ն կարող է դառնալ **ի**, ինչպես՝ **դժուար>դիժար** և այլն:

Բարբառները, պահպանելով գրաբարին բնորոշ հնչյունափոխական դեպքերը, արձանագրում են նաև հնչյունների՝ իրենց բնորոշ առանձնակի փոփոխությունները:

Ստորև ներկայացնենք դրանց բնորոշ հետևյալ դեպքերը.

ա) **ա** ձայնավորը կարող է դառնալ օ կամ քմային օ, ինչպես՝ **հաց>հօց, բարձ>բօրձ**,

բ) **ա-ն** կարող է դառնալ **ու** կամ քմային **ու**, օրինակ՝ **հաց>հուց, կարաս>զուրուս**,

գ) **ա-ն** կարող է դառնալ **է**, օրինակ՝ **բան>պէն**,

դ) **ա-ն** կարող է դառնալ **ի**, օրինակ՝ **աւել>իվիլ**:

Աճայշանի օրենքի համաձայն՝ այն բարբառներում, որոնք ձայնել բաղաձայնների խլացում են արձանագրում, միաժամանակ **ա-ն** դառնում է քմային՝ **բան>պա՞ն, բարակ>պա՞րա՞կ**:

Է և **ե** հնչյուններին բնորոշ են հնչյունափոխության հետևյալ դեպքերը.

ա) **է-ն** կարող է դառնալ **ա**, օրինակ՝ **մէջ>մաջ**,

բ) **է-ն** կարող է դառնալ **լ**, օրինակ՝ **դեպի>դըրա**,

գ) **ե-ն** կարող է դառնալ **է**, օրինակ՝ **երազ>էրազ**,

դ) **ե-ն** կարող է դառնալ **ա** կամ **ա՛**, օրինակ՝ **երկու>արկու, երկար>արկա՞ր**,

է) **ե-ն** կարող է դառնալ **ի**, օրինակ՝ **երեք>իրեք**,

զ) **ե-ն** կարող է դառնալ **յի**, օրինակ՝ **երբ>յիվ**,

է) **ե-ն** կարող է դառնալ **օ** կամ **օ՛**, օրինակ՝ **երդում>օրդում, լեռակ>օղակ**,

ը) **ե-ն** կարող է դառնալ **լ** կամ **օ**, օրինակ՝ **մեր>մըր, մեծ>մօծ** և այլն:

ի-ն կարող է դառնալ՝

ա) **է-խիլդ>խէլդ,**

բ) **ույ- մին>մույն,**

գ) **էյ- լիզել>լյզիլ** և այլն:

Ա-ն կարող է դառնալ՝

- ա) **ու-** վոր>վուդ,
 - բ) **ա-** ոսկի> ասկի,
 - գ) **է-** ոչխար>էխչար և այլն:
- Ու-ն** կարող է դառնալ՝
- ա) **օ-** շուն>շօն,
 - բ) **օու-** ջուր>ձուր և այլն:

Գրաբարի երկրարքառները միջին հայերենում վերածվել են երկ-հնչյունների կամ ձայնավոր հնչյունների: Այսպես՝ այ երկրարքառը դարձել է ա կամ է, օրինակ՝ այս> աս կամ էս, որոշ դեպքերում՝ է կամ ը, օրինակ՝ այսրեզրակից, պղայր> լրտէր և այլն: Այ երկրարքառը դարձել է օ (գրվում էր օ, ո կամ այ), օրինակ՝ խաղացօ//խաղացն, խաղացաւ, սակայն այս իրողությունը աստիճանաբար վերանում է, և ամ>օ փոփոխությունն արձանագրվում է որպես օրինաչափությունը (հարբ> հօր):

Ընդհանրապես, միջին հայերենում զգալի են ուղղագրական իրողությունների չնորմավորված երևոյթները, բազմաձևությունները: Քանի որ լեզվի բոլոր մակարդակների միավորները միջին հայերենում ճևախմաստային դաշտի որոշակի փոփոխություններ էին կրում (փոխվում էին գրաբարյան կառույցները, նոր միավորները դեռևս կազմավորման գործընթացում էին և պիտի օրինաչափություն դառնային երկրորդ ենթաշրջանի վերջերին միայն), լեզուն՝ իրեն կառուցվածք, էական և արմատական փոփոխությունների էր ենթարկվում: Դա առավելապես պիտի ընդգրկեր ուղղագրության ոլորտը, քանի որ հնչյունական համակարգը ավելի քան բանավոր-խոսակցական լեզվի ազդեցությամբ առավելացույն և անմիջական հաղորդակցման տիրույթին առնչվող փոփոխություններ է կրել: Եսա երկրարքառը դարձել է է կամ է (գրեալ-գրել գրե, իրեանց-իրենց) և ա, ինչը հատկապես երևում է խառը խոնարհման անցյալ կատարյալի կառույցներում՝ թռեալ-թռաւ, փախեայ-փախս և այլն:

Ես> է հնչյունափոխությունը արտահայտվել է նաև բուն հրամայականի կազմում, օրինակ՝ գրեալ-գրէ՛, սիրեա-սիրէ՛: Այս փոփոխությամբ է անցյալ դերբայից ճևավորվել վաղակատար դերբայը՝ խաղացիալ-

Խաղացին, խաղացիք: Ոյ երկբարբառը դարձել է ու կամ ի, օրինակ՝ *լոյս-լուս/լիս, քոյր-քուր/քիր* և այլն: Նույն ձևով ո, ո-ա խառը հոլովման բառերն անցել են ու արտաքին հոլովման, օրինակ՝ *որդի՛ց որդոյ՛ց որդոյ՛ց որդու, յզի՛ց այզոյ՛ց այզու, խաղալ՛ց խաղալոյ՛ց խաղալու* և այլն: Իւ երկբարբառը դարձել է ու կամ ի, օրինակ՝ *արհին՛ց արուն, սիւն՛ց սուն, իւրեանը՛ց իրենը:* Հանդիպում են նաև *իւ՛ց ոյ* (առեւծ, առիւծ>առոյծ) կամ *իւ-իւ* հնչյունափոխության դեպքեր (երկիւն>երկեղ): Եաւ եռաբարբառը բառավերջում դարձել է եւ, օրինակ՝ *առաջենաւ>առջեւ*: Եայ եռաբարբառը դարձել է եյ, ապա՝ է, օրինակ՝ *քրիստոնեայ>երկարեայ*> *երկարէ*:

Բարբառներում գրաբարի երկբարբառները վերածվել են պարզ ձայնավորների կամ երկինչյունների:

- ա) **այ>է-** այն>էն (Վան),
- այ>ա կամ **ա-** եղբայր>ախապար (Նոր Նախիջևան),
- այն>ան (Մեղրի) և այլն,
- բ) **եա>է-** ցորեան>ցօրէն (Վան), սիրեա>սիրէ (Նոր Նախիջևան),
- եա>ի-** ցորեան>ցօրին (Սասուն),
- գ) **իւ>ու** կամ **ի-** հարիւր>հարուր (Թրիլիսի), ձիւն>ձուն (Մեղրի/),
- իւ>է** կամ **ի-** գիտ>զիդ կամ գէդ (Կարին),
- դ) **աւ>օ** կարաւտ>կարօս (Նոր Նախիջևան), խաւել>խօսիլ (Թիֆլիս):

Ձայնավորները և երկինչյունները նոր գրական հայերենում

Նոր գրական հայերենում ձայնավորները բնութագրվում են արտասանական հետևյալ հատկանիշներով.

- ա** - հետնալեզվային, ստորին բարձրացման,
- օ** - հետնալեզվային, միջին բարձրացման, շրբնայնացված,
- ու** - հետնալեզվային, վերին բարձրացման, շրբնայնացված,
- է** - առաջնալեզվային, միջին բարձրացման,
- ի** - առաջնալեզվային, վերին բարձրացման,
- ք** - միջնալեզվային, միջին բարձրացման:

Զայնավորները արևելահայերենում և արևմտահայերենում դրսնորում են ուղղագրական և ուղղախոսական որոշակի հատկանիշներ⁹²:

Սույն աշխատանքը չծանրաբեռնելու նպատակով անդրադառնամք միայն ձայնավորների և երկինչյունների դիրքային (շեշտից կախված) հնչյունափոխության կարևոր դեպքերին:

Գրական արևելահայերենում դիրքային հնչյունափոխության հիմնականում ենթարկվում են **Է/Ե, Ի, Ու**, ավելի սակավ՝ **Ա**, **Ա/Ո** ձայնավորները:

Է/Ե ձայնավորի հնչյունափոխությունը:

ա) **Է/Ե** ձայնավորը բառասկզբում դառնում է **Ի** հետևյալ բառերում՝ էջ>իջնել, էզ>իզական, էշ>իշաբեռ: բ) Փակ վանկում դառնում է **Ի**, ինչպես՝ սեր>սիրելի, տեր>տիրուիի, վեճ>վիճելի և այլն: գ) Երբեմն կարող է սղվել, ինչպես՝ ցորեն>ցորնամորք, հայերեն>հայրեն, ասեղ>ասդտել և այլն: դ) Բառավերջի բաց վանկի **Ե-ն** չի հնչյունափոխվում, օրինակ՝ բոյե - բոպեական, մարգարե - մարգարեություն և այլն:

Ի ձայնավորի հնչյունափոխությունը:

ա) Բառասկզբի **Ի-ն** դառնում է **Ա** հետևյալ բառերում՝ ինձ>ընձուղտ, ինչք>ընչաքաղ, իղձ>ըղձական: բ) Փակ վանկի **Ի** ձայնավորը դառնում է **Ա**, օրինակ՝ գիր>գրական, սիրտ>սրտոտ, միտք>մտավոր և այլն: գ) Փակ վանկում այն կարող է սղվել, ինչպես՝ դեղին>դեղնակարմիք, վարիչ>վարչություն, միջին>միջնաբերդ: դ) Բառավերջի **Ի-ն -ԱԿ** ածանցից առաջ դառնում է **Յ**, օրինակ՝ որդի>որդյակ, պատաճի> պատաճյակ, կողի>կողյակ: ե) Հոդակապից առաջ **Ի-ն** դառնում է **Ե**, ինչպես՝ բարի>բարեսիրտ, որդի>որդեսեր, իսկ **ԱՎՈՐ** ածանցի հավելմամբ ստացվում է **ԼոՐ**. հոգի-ավոր>հոգեվոր>հոգևոր:

ՈՒ ձայնավորի հնչյունափոխությունը:

ա) Բառասկզբի **ՈՒ-ն** դառնում է **Ա** հետևյալ բառերում՝ ունդ>ընդեն, ումպ>ըմպանակ, ունչ>ընչացք: բ) Փակ վանկի **ՈՒ-ն** հնչյունափոխվում է **Ա-ի**, օրինակ՝ տուն>տնական, ջուր>ջրառատ, կուռ>կռնատ և այլն: գ) Փակ վանկի **ՈՒ-ն** կարող է սղվել, ինչպես՝ ամուր>ամբոց, գա-

⁹² Մանրամասն տես **Յ. Ավետիսյան**, նշվ. աշխ., էջ 6-29:

բուն>զարնանամուտ, մածուն>մածնաթան և այլն: դ) Բաց վաճկի **ու-ն** երբեմն դառնում է **վ**, այսպես՝ չու>չվերթ, ձու>ձվածեղ, կատու>կատվածագ և այլն:

Ը ձայնավորը հնչյունափոխվում է միայն մեկ դեպքում, երբ գաղտնավանկով վերջացող բառին ավելանում է ձայնավորով կցվող ձևույթ, ինչպես՝ ակն - ակնակապիճ, դուստր - դստրիկ, մանր - մանրել և այլն:

Ա և **ո** ձայնավորները հազվադեպ են հնչյունափոխվում: Դառնում են **լ** արմատի կրկնությամբ կազմված բարդություններում **վազվել**, **ծամծել**, **քաշշել**, **քափրվել**, **կապկել**, **փորփրել**, **դողդղալ** և այլն, կարող են սղվել՝ դադարել>անդադրում, մատաղ>մատղաշ, համարել>համքել, կոճակ>կոճկել, շաբաթ>երկուշաբթի, քաղաք>քաղքնի, բաղանիք>բաղնիք, ոսկոր>ոսկրածուծ, որկոր>որկրամոլ, օրորան>բնօրրան, կոտորել>կոտրել, ծոծորակ>ծոծրակ և այլն: Կրկնավոր բարդություններում հանդիպում են ա>ու, ա>ո, ա>ե և այլ փոփոխություններ, օրինակ՝ մանր-մունր, մազ-մուզ, քաղցր>մեղցր, լակոտ-լուկուտ, հայինյել և այլն: Ի տարբերություն արևելահայերենի՝ արևմտահայերենում **ա** ձայնավորի հնչյունափոխության դեպքերը շատ են: Սիջին հայերենից է ժառանգել **-ան-** տոսկածանցի հնչյունափոխված **Ա-ով** տարբերակը, օրինակ՝ գողանալ/գողնալ, մոռանալ/մոռնալ, շատնալ/ շատնալ և այլն: Եթե արևելահայերենին բնորոշ են **հ**, **ու** ձայնավոր ունեցող փակ վաճկով բառերի հոգնակի հնչյունափոխված ձևերը (արտեր, գրբեր, տներ, մկներ), ապա արևմտահայերենում դրամք հանդես են գալիս անհնչյունափոխ տարբերակով (սիրտեր, գիրքեր, տուներ, մուկեր): Զայնավորների հնչյունափոխության հիմնական հատկանիշները նշելով՝ ավելացնենք, որ արևելահայերենի և արևմտահայերենի հնչյունաբառությանը նվիրված աշխատություններում տրվում է դրանց ամբողջական պատկերը⁹³:

Նոր գրական հայերենում գրաբարի երկրաբաները դարձել են երկինչյուններ: Դրանք տարբեր փոփոխություններ են կրել արևելահա-

⁹³ Տե՛ս **Ա. Սուրենասյան**, Ժամանակակից հայոց լնգու, Եր., 1999, էջ 49-52, Յ. **Ավետիսյան**, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի գուգաղրական հնչյունաբառություն, Եր., 2011, էջ 52-75:

յերենում և արևմտահայերենում: Արևմտահայերենը հիմնականում պահպանել է գրաբարի երկբարբառների ավանդական ուղղագրությունը⁹⁴:

Իւ Երկբարբառը արևելահայերենում դարձել է յու, օրինակ՝ *զիսդ>զյուդ*, իսկ արևմտահայերենում ունի եռարժեք դրսեորում.

ա) *իւ-ու* (իբրև *ու* ձայնավորի նշան), օրինակ՝ *առիւծ*: Այս դեպքում այն հանարժեք է ֆրանսերենի *ս-խն*⁹⁵, օրինակ՝ *հիւր* (գրվում է 4 տառով, արտասանվում 5 հնչյունով),

բ) *իւ> քնային ու*, օրինակ՝ *հրաքանչիւր*,

գ) *իւ-ի ձայնավոր + ւ* բաղաձայն, օրինակ՝ *հովիւ, պարիւ, կամ ա* ձայնավորից առաջ, օրինակ՝ *հիւսանդ*: Բառամիջում (նույն արմատների դեպքում) դառնում է *ու*, օրինակ՝ *թիւ-քուական, հաշիւ-հաշուել* և այլն:

Յու Երկինչյունը արևելահայերենում կարող է ենթարկվել հետևյալ փոփոխությունների.

ա) կարող է տպել, ինչպես՝ *ալյուր>ալրազաց, արյուն> արմանման*,

բ) կարող է փոխվել *լ-ի*, օրինակ՝ *ձյուն>ձնարուր*,

գ) կարող է դառնալ և, ինչպես՝ *միուրյուն>միուրենմական, եղյուր>եղջերավոր* և այլն:

Այլ արևելահայերենում դառնում է *այ* Երկինչյուն և բացառություն չի ճանաչում: Նույնը չի կարելի ասել արևմտահայերենի մասին, որտեղ այն կարող է կարդացվել պարզ *ա* ձայնավոր: Սա նշանակում է, որ բառավերջում *յ-ն* արևմտահայերենում գրվում և չի կարդացվում, օրինակ՝ *վկայ-վկա, արրայ-արքա, Վանայ-Վանա, զդոյ-դրդա, կայ-կա* և այլն: Սակայն բառամիջում նշված արմատներում այն կարդացվում է՝ *արքայսական, կայսարան*: Արևմտահայերենում *յ-ն* *ա-ից* հետո չի գրվում հետևյալ դեպքերում.

ա) եզակի բուն հրամայականի կառույցներում՝ *իսաղալ-իսաղա, կարդալ-կարդա,*

բ) *ահա, հիմա, ապա, հապա* բառերում,

⁹⁴ Տե՛ս Յ. Ավետիսյան, նշվ. աշխ., էջ 25:

⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

գ) փոխառյալ հատկանուններում, օրինակ՝ *Անահիա, Սոնա, Աննա, Ասիա* և այլն, այդ թվում նաև *իս-ով* վերջացող հասարակ անուններում, որոնք նույնպես փոխառություններ են, օրինակ՝ *մումիա, բիսիա* և այլն:

Ոյ երկրարքառը արևելահայերենում դարձել է ոյ երկինչյուն բոյս-բոյս - լոյս: Ոյ-ը արևմտահայերենում հանդիպում է բառամիջում և բառավերջում հետևյալ կանոնարկմամբ⁹⁶:

1. Բառամիջում բաղաձայնից առաջ ոյ երկինչյունը գրվում է *ոյ-* ով, օրինակ՝ *լոյս-լոյս, բոյս-բոյս:* Բացառություն են կազմուն ձայնարկությունները, օրինակ՝ *վույ, էյ* և այլն:
2. Բառավերջում այն կարդացվում է իբրև պարզ ձայնավոր, ինչ-պես՝ *պահածոյ, դշիոյ* և այլն:
3. Բառավերջում *ոյ-ը* մնում է երկրարքառակերպ միայն միավանկ բառերում, օրինակ՝ *խոյ, նոյ, զոյ* և այլն:
4. Բառասկզբում *ոյ-ը* հանդես է գալիս *ոյժ* և *ոյժ* բառերում, որոնցից *ոյժ-ը* գործածական է ուժ ձևով, իսկ *ոյժ-ը* միայն բառածանցման ժամանակ է գործածվում, ինչպես՝ *ուժանալ, ուժացու* և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, արևելահայերենն ու արևմտահայերենը այս դեպքում տարրերություններ չեն դրսնորում:

Ոյ երկինչյունը շեշտից կախված հնչյունափոխության է ենթարկվում հետևյալ դրսնորումներով.

- ա) *ոյ>ու* (արևել.) *զոյմ-զումալոր, ոյ>ու* (արևմտ.) *զոյմ - զումալոր,*
- բ) այն կարող է սղվել, օրինակ՝ *սառոյց - սառցակալել, սառոյց - սառցապալը,*
- գ) կարող է մնալ անփոփոխ՝ *առոյց - առոյզանալ, առոյզ - առոյ - զանալ:*

դ) կարող է դառնալ *ը՝ բոյմ - բնակեր, բոյր - բրոշ:*

*Ես-ն արևելահայերենում դարձել է յա երկինչյուն, օրինակ՝ *պարհամահամական*, որը կարող է շեշտից գրկելով դառնալ և, ինչպես՝*

⁹⁶Տե՛ս Յ. Ավետիսյան, նշվ. աշխ., էջ 27-28:

մասրյան՝ մասրենագիր, վայրկյան՝ վայրկենական, լյանը՝ կենարար, առօրյան՝ առօրենական և այլն։ Յան հնչյունավոխում է ի-ի միայն խարդյաշ բառով բաղադրված կազմություններում, օրինակ՝ *Խարդիշահեր*:

2. Բաղաձայնական համակարգը գրաբարում

Վերը նշել ենք նախալեզվի բաղաձայնական համակարգի տեղաշարժերը նախագրային շրջանում։ Գրային շրջանում արդեն չկային շնչեղ ձայնեղները, և դասական գրաբարը հանդես էր գալիս եռաշարք բաղաձայնական համակարգով, որտեղ ունենք ձայնեղ, խոլ և շնչեղ խոլ հակադրությունը։

Ընդունված է բաղաձայնները դասակարգել հետևյալ սկզբունք-ների համաձայն՝

1. ըստ ձայնի և աղմուկի, որի ժամանակ տարրերակվում են ձայնեղ, խոլ, շնչեղ խոլ և ձայնորդ բաղաձայնները,
2. ըստ արտաքերության եղանակի, որի դեպքում առանձնացվում են պայթական, շփական և կիսաշփական (կամ կիսապայթական, պայթաշփական) բաղաձայնները,
3. ըստ արտաքերության տեղի, որին համապատասխան՝ բաղաձայնները լինում են առաջնալեզվային, միջնալեզվային, հետնալեզվային, երկշրնային, շրմատամնային, հագագային,
4. ըստ կազմության, որի դեպքում անջատվում են պարզ և բարդ բաղաձայնները։

Նախագրային շրջանում հնդեվրոպական մայր լեզվի բառաշարք բաղաձայնական համակարգը դեռ պահպանվում էր⁹⁷։ Գրային շրջանում շնչեղ ձայնեղները վերանում են, և գրաբարի բաղաձայնական համակարգը ներկայանում է եռաշարք բաղաձայնների հակադրությամբ՝ ձայնեղ, խոլ, շնչեղ խոլ։ Դրանք են՝ *p-պ-փ, q-կ-ր, դ-դ-ր, չ-ժ-շ*։

⁹⁷ Տե՛ս Պ. Զահոռկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 346։

Երկշարք բաղաձայնական համակարգը ավելի քիչ բաղաձայններ է ներառում իր մեջ՝ *q-u*, *d-z*: *Վ-ն* և *Խ-ն* միաշարքի մեջ են մտնում. *Ղ-ն՝ իբրև ծայնորդ*, *Խ-ն՝ իբրև պարզ խուլ*: Զայնել բաղաձայններն են՝ *p*, *q*, *t*, *ծ*, *Ձ*, *d*, *q*: Զայնորդներն են՝ *մ*, *ն*, *լ*, *ր*, *ռ*, *յ*, *ւ*: Խուլերն են՝ *պ*, *կ*, *ყ*, *ժ*, *՛*, *ճ*, *՛*, *հ*:

Ըստ արտասանության տեղի՝ գրաբարի բաղաձայնները լինում են՝ առաջնապեզզային՝ *դ-դ-ր*, *ձ-ձ-ց*, *ջ-ջ-չ*, *q-u*, *d-z* և *Ա*, միջնապեզզային՝ *յ*, հետմալեզզային՝ *գ-կ-ր*, *դ-խ*, երկշրմային՝ *թ-պ-փ*, *մ*, *ւ*, շրմատամնային՝ *վ*, կոկորդային՝ *հ*:

Ըստ արտասանության եղանակի՝ բաղաձայնները լինում են պայ-քական՝ *բ-պ-փ*, *գ-կ-ք*, շփական՝ *դ-խ*, *q-u*, *Ժ*, *վ*, *հ*, *լ*, *ր*, *մ*, *ն*, *յ*, կիսա-շփական՝ *ձ-ձ-ց*, *ջ-ջ-չ*:

Ըստ կազմության՝ բարդ են *ձ-ձ-ց*, *ջ-ջ-չ* բաղաձայնները, իսկ մյուսները պարզ են:

Դասական գրաբարի ենթաշրջանում արտասանության և գրության միջև տարբերություններ չեն եղել. բաղաձայնները գրվել են այնպէս, ինչպէս արտասանվել են: Հետդասական շրջանից արդեն բանավոր խոսքի ազդեցությամբ ձևավորվում էին արտասանության փոփոխություններ՝ գրությունից տարբեր, որոնք իրենց անմիջական ազդեցությունը պիտի ունենային հայերենի հնչյունական համակարգի վրա:

Դասական գրաբարում առանձնանում են բաղաձայնների ուղղագրության և արտասանության հետևյալ իրողությունները:

1) Յ հնչյունը պարտադիր գրվել է *ա* և *ո* ձայնավորներից հետո և բառավերջում չի կարդացվել, օրինակ՝ *դդայ*, *երեխայ*, *սկայ*, *կոփածոյ*, *երեկոյ* և այլն: Բացառություն են կազմել՝ *ա* բուն հրանայականի եզակի թվի կառույցները, օրինակ՝ *երգել-երգեա*, *խաղալ-խաղա*, *խաղացուցանել-խաղացն*, *բ*) *սա*, *դա*, *նա* ցուցական դերանունների ուղիղ և թերձները, ինչպէս՝ *սս*, *սորս*, *սմա*, *սորս*, *սոցա* և այլն, *գ*) *այոն*, *ահա*, *ասա* բառերը, *դ*) օտար փոխառյալ հատուկ անունները, օրինակ՝ *Ասիս*, *Յուդա*, *Աննա*, *Անահիա* և այլն:

2) Բառասկզբի *յ-ն* արտասանվել է *հ*, օրինակ՝ *յաղազու*, *յարակ*, *յաւէլը*, *յոլով*, *յոզնել* և այլն: Եթե այս արմատները բարդվել կամ ա-

ծանցվել են, ապա բառամիջում պահպանել են իրենց ուղղագրությունը, օրինակ՝ *անյայր*, *անյացող* և այլն: *Ի* նախդիքը, որը բացառական հոլովի կազմությանը մշտապես մասնակցել է, նույն կանոնով ձայնավորից առաջ դարձել է *յ*, օրինակ՝ *յԱրշակայ*, *յարքայէ*, *յԱրդաշիսէ* և այլն: Նույնը վերաբերել է նաև ներգոյականի կազմությանը՝ *յանձիմ*, *յանձինս*, *յԱրշակ*, *յԱրդաշիսի* և այլն: Չկա ուղղագրական որոշակի կանոն, ըստ որի՝ հնարավոր լիներ ծևակերպել, թե որոնք են *յ-ով*, որոնք՝ *հ-ով* գրվող բառերը: Թերևս դժվար չէ նկատել, օրինակ, որ *հ-ով* են գրվում պարակերենից փոխառյալ *հազար*, *հարիր*, *հրաման*, *հրեշտակ* և այլ բառերը, կամ անձնանունների մի գերակշիռ մեծամասնություն գրվում է *յ-ով*, ինչպես՝ *Յակոր*, *Յարութիւն* և այլն:

Ուղղագրական որոշ առանձնահատկություններ ունի չ հնչյունը, որ գրվում է *ւ*, *վ*, *ու* տառերով: Անհրաժեշտ է տարբերակել հետևյալ կանոնները.

ա) բառասկզբում լսվող *չ* հնչյունը միշտ գրվում է *չ* տառով, որը պահպանվում է նաև բառամիջում, եթե դրանցով կազմված արմատները դառնում են բարդ բառի բաղադրիչ, օրինակ՝ *վարժ*, *վազել*, *անվարժ*, *անվրէպ* և այլն,

բ) բառամիջում լսվող *չ* հնչյունը գրվում է *ւ* տառով երկու ձայնավորների միջև և *ու-* *ով*՝ բաղաձայնի և ձայնավորի միջև, օրինակ՝ *աւագ*, *աւար*, *պարուէր*, *անոէր* և այլն,

գ) *ո* ձայնավորից հետո լսվող *չ* հնչյունը միշտ գրվում է *չ* տառով, օրինակ՝ *ովլ*, *որդովլ*, *հովիւ*, *բովել* և այլն,

դ) բառավերջում լսվող *չ* հնչյունը գրվում է *ւ* տառով *ա*, *ե*, *ի* ձայնավորներից հետո, օրինակ՝ *ყիշտանաւ*, *ყրերեւ*, *սրդիւ* և այլն:

Գրաբարում *դ* ձայնեղ բաղաձայնը արտասանության տեղով և եղանակով չէր տարբերվում առաջնալեզվային *լ* ձայնորդից (օրինակ՝ աղի-անալի): Հ. Աճառյանը գրում է. «*Ղ* բաղաձայնը հնապես հնչվում էր բավ և ամենին արդի դ հնչումը չուներ»: Սրա ապացույցն այն է, որ մի կողմից օտար բառերի 1 ձայնը հայերեն դառնում է դ, ինչպես՝ Պազար, Դուկաս, սիդրոբայ, ողիմափադ, ողոգոմեան: Մյուս կողմից ուրիշ լեզուների դ ձայնը չի դառնում հայերեն դ, այլ գ, ինչպես տեղպարսկերեն

*tig⁹⁸....»: Նա վկայում է նաև Պեղերսնի և Մեյեի փաստարկումները. ըստ Պեղերսնի՝ հնդեվրոպական նախալեզվի *In* դառնում է դժ, որը հետո դառնում է դղ և ապա՝ դ, որովհետև հայերենը չի սիրում կրկնակ բաղաձայն: Մեյեն, օրինակ, *հեղոսմ* բայի *հեղ* արմատը կապում է հնդեվրոպական նախալեզվի թերու ձևի հետ⁹⁹:*

Բանավոր խոսքի ազդեցությամբ դ ձայնեղ բաղաձայնը աստիճանաբար վերածվում է հետնալեզվային բաղաձայն հնչյունի և կազմում դ (ձայնեղ) - *իւ* (խու) հակառակությունն՝ համալրելով երկշարք բաղաձայնների շարքը:

Սիջին հայերենում դիմ գուգահեռ ձևավորվում է ֆ խու շփական հնչյունը: Մինչ այդ օտար փոխառություններում ֆ-ով բառերը դի-ով են գործածել՝ *փալար-փալարի* փոխարեն:

Հ. Աճառյանը ճիշտ չի համարում այն կարծիքը, որ «հայերենը չունի ֆ ձայնը և թե այդ ձայնը փոխ է առել օտար լեզուներից¹⁰⁰»: Հեղինակը գտնում է, որ եթե փոխառու լեզվում չկա փոխառու լեզվի տվյալ հնչյունը, ապա այն փոխառու լեզուն փոխարինում է իր լեզվում եղած հնարավոր տարրերակով. «Այսպես 5-րդ դարում կամ էլ ավելի առաջ հայերը պարսկերենից, ասորերենից և հունարենից փոխ առան նոր բառեր, որոնց մեջ կար, օրինակ, ֆ ձայնը, որ հայերը չունեին: Հայերն այդ ֆ ձայնը վերածեցին փ-ի: Նույն կատարում են այժմ էլ դարաբաղցիր..., օրինակ՝ պրովիետը փխն. պրոֆետը, կամ մարադացիր էլ նմանապես թուրքերն և կամ ոռուերեն բառեր փոխ առնելիս ֆ-ի փոխարեն գրք են ածում փ, օրինակ՝ փարքիկ, փայրոն, փաս (տաճկերեն ֆես) և այլն¹⁰¹»:

Այսպիսով՝ միջին հայերենում ձևավորվում են վ-Փ, դ-Խ գույգերը, որոնք համալրում են ձայնեղ խուերի երկշարք համակարգը:

Սիջին հայերենում ձայնեղները դառնում են խուեր (բրինձ-պրինձ-ց), խուերն էլ՝ ձայնեղներ՝ *ափեղայ-արեղայ, խնձոր-խնձոր, Մմպար-Մմպար:* Շնչեղ խուերը և ձայնեղները կազմում են երկանդամ հակադ-

⁹⁸ Հ. Աճառյան, Լիսկանար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 6-րդ, Եր., 1971, էջ 645:

⁹⁹ Տե՛ս նոյն տեղում:

¹⁰⁰ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 658:

¹⁰¹ Նույն տեղում:

բություն: Ուստի միջին հայերենի բաղաձայնական համակարգը բնորդվում է իրև երկշարք պարզ խլազուրկ համակարգ՝ թ-փ, գ-ք, դ-թ, ձ-ց, ջ-չ:

Վ-ն պահպանում է իր արտասանությունը և գրվում լ (դրվլաթ), և ու տառերով: Զայնափորից առաջ ու-ն փոխվել էր վ-ի՝ *արուէստ-արվեստ*, բայց այդ բառերում հանդիպում են նաև գրաբարյան ուղղագրությամբ ձևեր, օրինակ՝ *արուէստ*: Հայերենում խովերի ծայնեղացման իրողությունը արձանագրվել էր շատ ավելի վարուց, որի մասին վկայում է դեռևս Անանուն Սեկնիչը, ուստի պիտի համաձայնենք Հ. Մուրադյանի հետ. «Խովերի ծայնեղացման գործընթացը ենթադրվում է, որ պիտի կատարված լինի պատմական շրջանում: Նկատի ունենալով այն, որ Անանուն Սեկնիչի կողմից բերվող բազուկ, պազուկ, փազուկ բառաձևերի մեջ բառավերջի փոփոխություն չի արձանագրվում, դրանից եղակացվում է, որ խովերի փոփոխությունը դեպի ծայնեղները սկսվել է այդ վկայությունից հետո ընկած շրջանում (VII դարից հետո): Սա իհարկե լորջ փառատարկ լինել չի կարող, քանի որ Անանունի նպատակն է եղել նշելու բառասկզբի լծորդական անցումների գոյությունը¹⁰²»:

Այսպիսով՝ խովերի ծայնեղացումն ամրակայվում է միջին հայերենում: Խոսելով միջին հայերենում բաղաձայնների կրած փոփոխությունների մասին՝ պիտի միշտ նկատի ունենալ, որ միջին գրական հայերենը կազմավորված լեզու չէր¹⁰³, և ցանկացած իրողություն պետք է դիտել դրսևորման ընթացքի մեջ, որ արձանագրում է միջին հայերենը. այն անցման փուլ պիտի համարել գրաբարի և նոր գրական հայերենի միջև:

Բաղաձայնական համակարգի տեղաշարժերը բարբառներում այնքան օրինաչափ են, որ իհմք հանդիսացան բարբառների հնչյունական դասակարգման համար: Ա. Ղարիբյանը իր «Հայ բարբառագիտություն» աշխատության մեջ, իհմք ընդունելով գրաբարի բաղաձայնական համակարգը, ներկայացնում է բարբառներում նրանց կրած փոփոխութ-

¹⁰² Հ. Մուրադյան, Հայոց լեզվի պատմական բերականություն, հ. 1, Հնչյունաբանություն, Եր., 1982, էջ 303:

¹⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 160:

յունները՝ դրանք անվանելով բաղաձայնների տեղաշարժեր: Ըստ այդմ նա ընդունում է 4 տեղաշարժ¹⁰⁴:

Առաջին տեղաշարժ. այս տեղաշարժի ենթարկված բարբառներում գրաբարի պարզ ձայնեղները (այս դեպքում Ա. Ղարիբյանը գրաբարի ձայնեղները դիտում էր իբրև պարզ) վերածվել են պարզ խուլերի (միշտ պետք է նկատի ունենալ բառասկզբի դիրքերը), այսինքն՝ *թ, գ, դ, ջ>պ, կ, լր, ծ, ՛*: Ստացվել է երկաստիճան պարզ ձայնեղազորկ համակարգ: *պ, կ լր, ծ, ՛*-ն անփոփոխ են մնացել: Այսպիսի համակարգը հարուստ է պարզ խուլերով: Բաղաձայնական նման համակարգեր ունեն Վաճառապորականի, Ղարաբաղի, Խոյի, Մարաղայի, Շամախիի, Աստրախանի, Քեյվա-Շաղախի, Հաղբուրի բարբառները, օրինակ՝ բերան>պէրան, գարուն>կա՛րուն, դանակ>տա՛նակ:

Երկրորդ տեղաշարժ. այս տեղաշարժն ունի երեք ենթախումք:

Առաջին ենթախմբի բարբառներում գրաբարի խուլերը վերածվել են ձայնեղների՝ *պ, կ, լր, ծ, ՛*՝ *թ, գ, դ, ջ*, իսկ ձայնեղներն ու շնչեղ խուլերը պահպանվել են: Առաջացել է երկաստիճան խազորկ համակարգ: Այս համակարգը հարուստ է ձայնեղներով, օրինակ՝ *թէրան - թէրան, կրակ - գրազ, պարան - բարան, զինի-զինի, լրարի - դարի, պապրաք, դուռն - դուռ, լրափ - դադ, ձակադ - ջագադ, ջուր - ջուր, կերակուր - զինի-զինի*: Այսպիսի համակարգ ունեն Կ. Պոլսի, Մարաշի, Եվդոկիայի, Նոր Նախիջևանի, Տրավիզոնի բարբառները:

Երկրորդ ենթախումքն ունի եռաստիճան խազորկ բաղաձայնական համակարգ: Գրաբարի ձայնեղները վերածվել են շնչեղ ձայնեղների (*թ>թ', գ>գ', դ>դ', ծ>ծ', ջ>ջ'*), խուլերը ձայնեղացել են (պ>պ, կ>կ, տ>տ, ծ>ծ, ՛>՛), շնչեղ խուլերը մնացել են անփոփոխ, օրինակ՝ *դանակ - դանազ, զարում - զ'արուն, թէրան - թէրան, լրարի - դարի, պալիր - բանիր, կերակուր-զինի-զինի*: Այս ենթախմբին են պատկանում Համշենի, Ակնի, Շապին-Գարահիսարի, Խարբերդ-Երզնկայի, Սեբաստիայի, Արաբկիրի բարբառները:

Երրորդ ենթախմբի բարբառները բառաստիճան բաղաձայնական համակարգ ունեցող բարբառներ են: Այստեղ, սակայն, Ա. Ղարիբյանը

¹⁰⁴ Մանրամասն տես Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, Եր., 1953:

սկզբունքը խախտում է: Եթե մյուս դեպքերում նկատի է առնվում միայն բառակզբի դիրքը, այս դեպքում՝ նաև բառամիջի դիրքը: Գրաբարի պարզ ձայնեղները վերածվել են շնչեղ ձայնեղների ($p>p'$, $q>q'$, $\eta>\eta'$), պարզ խովերը բառասկզբում պահպանվել են (պ>պ), բառամիջում վերածվել պարզ ձայնեղների (*կարու-կաղու, պակաս-պազաս*): Շնչեղ խովերը պահպանվել են (*փարախ-փարախ, քամի-քամի*): Եթե նկատի չունենանք բառամիջյան դիրքերը, երբ գրաբարի խովերը ձայնեղանում են, ապա այստեղ ևս առկա է եռաստիճան համակարգ՝ առանց պարզ ձայնեղների, այսինքն՝ p' , q' , η' ՝ պ, կ, լ, լր - պ, թ, թ: Ըստ Ա. Ղարիբյանի՝ բաղաձայնական բառաստիճան համակարգ ունեն Կարճո, Մշո, Նոր Զուղայի, Արարատյան, Ոզմիի բարբառները:

Երրորդ տեղաշարժ. այս տեղաշարժն ունի երկու ենթախումք:

Առաջին ենթախմբի բարբառներում գրաբարի ձայնեղները վերածվել են շնչեղ խովերի, իսկ խովերը՝ ձայնեղների, ինչպես՝ *բերան-փերան, բարի-փարի, դանակ-քանազ, պանիր-քանիր, պարոն-քարոն*: Ստացվել է երկաստիճան խլազուրկ բաղաձայնական համակարգ: Այս համակարգը հարստացել է շնչեղ խովերով՝ ի հաշիվ գրաբարի ձայնեղների: Բաղաձայնական այս համակարգը ընկած է գրական արևմտահայերենի հիմքում: Նոյնպիսի համակարգ ունեն Տիգրանակերտի, Մալաթիայի, Նիկոմեդիայի բարբառները:

$p>\psi$	$\psi>p$
$\eta>p$	$տ>\eta$
$\delta>q$	$ծ>\delta$
$\vartheta>z$	$ճ>\vartheta$
$q>p$	$կ>q$

Երկրորդ ենթախումքը անվանում են միջին հայերենի կամ կիլիկյան համակարգ: Այս ենթախմբի բարբառներում գրաբարի ձայնեղները վերածվել են խովերի, իսկ խովերը՝ ձայնեղների ($p>\psi$, $\psi>p$, $q>\eta$, $\eta>q$, $\eta>\psi$, $\psi>\eta$, $\delta>\sigma$, $\sigma>\delta$, $\vartheta>\theta$, $\theta>\vartheta$):

<i>Օրինակ՝ կաղին-զաղին</i>	<i>զարուն-կարուն</i>
<i>պար-քաղ</i>	<i>դանակ-քանազ</i>
<i>լարիկ-դաղիկ</i>	<i>պահուստ-քահուստ</i>

Անտեղաշարժ են միայն շնչեղ խուզերը: Այստեղ ևս առկա է եռաստիճան համակարգ, բայց այն էականորեն տարբեր է գրաբարի եռաստիճան համակարգից: Բաղաձայնական այս համակարգն ունեին միջին հայերենը և կիլիկյան բարբառները:

*Օրինակ՝ թերամ-պերամ պապ-բաբ
դուռն-դուռ դուր-դար
ծու-ծու ծուխ-ծուխ
ցերեկ-ցիյից բուղբ-բուխը*

Անտեղաշարժ բաղաձայնական համակարգ. Ա. Ղարիբյանը գրաբարի հնչյունական համակարգի պարզ ձայնեղները չեր դիտարկում իբրև շնչեղ ձայնեղներ, ուստի գրաբարի համար ընդունում եր *p-պ-փ* եռաստիճան համակարգ: Այս խմբի բարբառներում գրաբարի պայքանաներն ու պայքաշփականները բառասկզբում չեն տեղաշարժվել, այսինքն՝ *p-պ-փ > p-պ-փ*: Այս տեղաշարժն էլ իր հերթին, ըստ բառամիջի դիրքերի, ունի երկու ենթախումբ: Որոշ բարբառներում ձայնեղները բառամիջի դիրքերում, հատկապես *p* շփականից հետո, խլանում են: Այսպէս՝ *մարդ-մարք, վարդ-վարք, մարագ-մարաք, դադարել-դարարէլ*: Այս դեպքում բաղաձայնները բառասկզբին փոփոխություն չեն կրում. այն նման է գրաբարին, այսինքն՝

<i>p>p</i>	<i>պ>պ</i>	<i>թերամ>թերամ</i>	<i>պապ>պապ</i>
<i>դ>դ</i>	<i>դ>դ</i>	<i>դուռ>դուռ</i>	<i>դուր>դուր</i>
<i>ծ>ծ</i>	<i>ծ>ծ</i>	<i>ծու>ծու</i>	<i>ծուխ>ծուխ</i>
<i>ջ>ջ</i>	<i>Ջ>Ջ</i>	<i>ջուր>ջուր</i>	<i>ճակար>ճակար</i>
<i>զ>զ</i>	<i>կ>կ</i>	<i>զինի>զինի</i>	<i>կերակուր>կերակուր</i>

Այս խմբին են պատկանում Արդվինի, Թրիլիսի, Ղարաբաղի, Դիաղինի, Սոլկի բարբառները: Բաղաձայնական այս համակարգը ընկած է նաև գրական արևելահայերենի հիմքում: Այսպիսով՝ արևելահայերենն ունի եռաշարք, իսկ արևմտահայերենը՝ երկշարք բաղաձայնական համակարգ:

արևելահայերեն

p-պ-ի

q-կ-ը

դ-կ-ր

չ-ծ-ց

ջ-ճ-չ

արևմտահայերեն

p-ի

q-ը

դ-ը

չ-ց

ջ-չ

Ինչպես երևում է, արևելահայերենը ժառանգել է գրաբարի, իսկ արևմտահայերենը՝ միշտ հայերենի բաղաձայնական համակարգերը։ Արևմտահայերենում պայթական ձայնեներն արտասանվում են որպես շնչել խուլեր, օրինակ՝ ջուր>չուր, և պայթական խուլերն արտասանվում են իբրև ձայնեղներ, օրինակ՝ պատ>բադ, և լստ այդմ՝ արևելահայերենում ունենք եռաստիճան, իսկ արևմտահայերենում երկաստիճան բաղաձայնական համակարգ։ Արևմտահայերենում այսօր «հաճախ դժվար է լինում արձանագրել ձայնեղների անպայման և հստակ շնչել խլացում և հակառակը՝ խուլերի ձայնեղլացում¹⁰⁵»։

Այս իրողուրյունը պայմանավորված է՝

- ա) անհատական արտասանական հատկանիշներով,
- բ) տվյալ գաղթօջախում գերակա լեզվի ազդեցությամբ,
- գ) բարի մեջ տվյալ հնչյունի ունեցած դիրքով։

Հարցի մանրակրկիտ վերլուծություն կատարելով՝ Ռ. Սարապետոյանը արդի արևմտահայերենում պարզ խուլերի առկայությունը մեկնաբանում է փոխագրեցական հնչյունափոխությամբ։ Ըրջապատող լեզուների ազդեցությունը այս իրողուրյան համար հեղինակը համարում է բնական, «սակայն ոչ համակարգային։ Այն կարող է ընդգրկել հնչյունական որոշակի դիրքեր...., այսպես՝ *ախաղար* բառում *պ* գրութը ակնհայտորեն ունի *պ* հնչում (սպասելի բ-ի փոխարեն), քանի որ խուլիսից հետո չի կարող արտասանվել ձայնեղ բ հնչյունը (այլընտրանքը կարող է լինել *աղքար* հնչումը)։ Նույնը վերաբերում է դ-ր հնչյունախունը ունեցող մյուս բառերին (*եղբայր*, *աղբյուր*, *ողբ*, *որբար*, *աղբ* և *այլն*)։ Բառավերջի բույլ դիրքերում ևս առնմանման և տարնմանման հետևանքով

¹⁰⁵ Յ. Ավետիսյան, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի գուգադրական հնչյունաբանություն, Եր., 2011, էջ 31։

պարզ խոլ հնչյունների գրությունը և արտասանությունը համընկնում են, ինչպես օրինակ՝ Հայաստան, դժբախտ, հարուստ, միշտ, կորուստ, փախուստ և բազմաթիվ նման բառերում¹⁰⁶:

Արևելահայերենը որոշակի ազդեցություն ունի արևմտահայերենի վրա, ինչի արդյունքում «վերջին շրջանում երկակի գրություն ունեցող մի շարք բառերի ուղղագրության մեջ արձանագրվում է միօրինականացման միտում, ինչպես՝ գումար>գումար, զնկան>զնդան, քանիզ>քանիզ, խենդ>խենք, զամբոր>զամփոր, խնծոր>խնձոր, ծղրիդ//ծղրիդ>ծղրիդ, կակաց>կակաչ, փափազ>փափաք և այլն¹⁰⁷»: Այս զուգաձևություններից նախապատճենում պիտի տալ «արևելահայերենին մոտ և համընկնող տարբերակներին, քանի որ դա ևս մի քայլ է իրար մոտեցնելու մեր երկու գրականները¹⁰⁸»: Ուղղագրական և ուղղախոսական հատկանիշներով առանձնանում են **հ-յ** և **վ-ւ** բաղաձայնները:

Գրաբարում բառասկզբում գրվող **յ-ն** արտասանվում էր **հ**, բայց բառասկզբում լսվող **հ-ն** գրվում էր նաև **հ-ով**, և չկար որևէ կանոն, ըստ որի տարբերակվեն բառասկզբում լսվող **հ** հնչյունի **հ** կամ **յ** տառերով գրության դեպքերը: Արևելահայերենում բառասկզբի **հ-ն** միշտ գրվում էր **հ** տառով: Արևմտահայերենը չի կանոնարկել բառասկզբում **յ-ով** և **հ-ով** գրվող բառերը, որոնք պիտի հիշել ճշգրիտ ուղղագրությունը պահպանելու համար: Օրինակ՝ *յորդորել, յորդորջել, յօդուած, Հայաստան, հող, համբորյու և այլն*: **Հ** հնչյունի **յ-ով** գրվող որոշ դեպքեր կանոնարկված են արևմտահայերենի դասագրքերում¹⁰⁹: Բառավերջում **յ-ի** գրությունը ևս կանոնարկված է¹¹⁰: Շատ կետեր գալիս են գրաբարից, օրինակ՝ բառավերջում **յ** չի գրվում՝ ա) և խոնարհման պարզ բայերի բուն հրամայականում, օրինակ՝ խաղա՛, գնա՛ ևն, թ) աղա՛, հիմա, հապա բառերում, գ) ցուցական դերանուններից մի քանիսում սա, ասիկա, արիկա, անիկա գրաբարում, սա, դա, նա, ցուցական դերանունների ուղիղ և թերձներում/ ևն:

¹⁰⁶ **Ա. Սարապետոյան**, Արևմտահայերենի դասագիրք, Եր., 2006, էջ 11-12:

¹⁰⁷ **Յ. Վվենիսիս**, Աշվ. աշխ., էջ 36:

¹⁰⁸ Նոյն տեղում, էջ 37:

¹⁰⁹ Նոյն տեղում, էջ 37-38:

¹¹⁰ Մանրամասն տես Աշխ. աշխ., էջ 26-27:

Վ հնչյունի վ-ւ գրությունը պահպանվել է արևմտահայերենում՝ որոշակի կանոնարկմամբ.

1. ձայնավորների միջն գրվում է **ւ**, օրինակ աւաղ, նաւակ ևն,
2. **ո-ից** հետո միշտ գրվում է **վ**, օրինակ՝ ծով, Յովհաննէս ևն,
3. բառակզբում միշտ գրվում է **վ**, օրինակ՝ վայր, վախ ևն, ինչը պահպանվում է նաև բառաբարդման ժամանակ, օրինակ՝ անվախ, հարթավայր:

Բաղաձայնները դասակարգվում են տարրեր հատկանիշներով՝ ըստ ձայնի, արտաքերման եղանակի, արտաքերման տեղի կազմության: Արևելահայերենում բաղաձայնական համակարգը եռաստիճան է կոչվում, բանի որ ըստ ձայնի պարունակության մեծ խումբ են կազմում եռաստիճան հակադրանոր ներկայացնող բաղաձայնները՝ ձայնորդներ՝ մ, ն, լ, թ, ռ, յ. ձայնեղներ՝ թ, գ, դ, ջ, վ, դ, զ, պարզ խուլեր՝ պ, կ, տ, ծ, ճ, ֆ, խ, ս, շ, հ (հագագ-շունչ), շնչեղ խուլեր՝ փ, թ, թ, ց, չ: Ըստ արտաքերության եղանակի՝ տարրերում ենք պայթական (արտաքերվում են բերանի խոռոչում փակվածքի հաղթահարմամբ), շփական (արտաքերվում են բերանի խոռոչում ձևավորված նեղվածքի հաղթահարմամբ) և պայթաշփական (արտաքերվում են բերանի խոռոչում ձևավորված նեղվածքի և փակվածքի հաղթահարմամբ): Պայթական բաղաձայններն են՝

թ պ փ

գ կ թ

դ տ թ

Շփական բաղաձայններն են՝

վ ֆ լ

դ խ թ

զ ս ն

ժ շ յ

հ

Պայթաշփական բաղաձայններն են՝

ձ ծ ց

ջ ճ չ

Ըստ արտաքերության տեղի՝ բաղաձայնները լինում են՝

ա) Երկշրջնային - բ, պ, փ, մ

բ) շրջնատամնային - վ, ֆ

գ) առաջնալեզվային - ձ, ծ, ց, զ, ճ, չ, պ, ժ, լ, թ, ն, ն

դ) միջնալեզվային - յ

ե) հետնալեզվային - գ, կ, թ, դ, խ

զ) հազարային - հ:

Ըստ կազմության՝ բաղաձայնները լինում են պարզ և բարդ. Բարդ հնչյունները արտաքերվում են բերանի խոռոչում ձևավորված նեղվածքի և փակվածքի հաղթահարմամբ: Դրանք են պայքարվականները՝ ձ (դզ), ծ (տս), ց (քս), զ (դժ), ճ (տշ), չ (քշ) և շնչեղ խովերը՝ փ (պհ), թ (տհ), թ (կհ):

Լեզվի զարգացման ընթացքում ուղղագրությունը, որը ներկայացնում է միշտ գրելու կանոնները, դանդաղ է փոփոխվում, ի հակադրություն ուղղախոսության, որը, պայմանավորված բանավոր խոսակցական լեզվի անմիջական ազդեցությամբ, ժամանակի ընթացքում արագ է փոփոխվում, մասնավանդ այս գործընթացում կարևորվում է անհատական արտասանական գործոնը: Արդի ուղղագրության և ուղղախոսության առանձնահատկությունները և կանոնարկումը ներկայացված են «Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու»-ում (Երևան, 2006):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պարմության, Ա, Եր., 1972:
2. Աղայան Է., Գրաբարի թերականություն, հ. 1, Եր., 1964:
3. Աղայան Է., Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987:
4. Աճայշյան Հ., Լիազատար թերականություն հայոց լեզվի, հ. 6. Եր., 1971:
5. Ավետիսյան Յ., Արևելահայերենի և արևմտահայերենի գուգադրական հնչյունաբանություն, Եր., 2011:
6. Բարսեղյան Հ., Ը ձայնավորը և նրա նշանային արտահայտությունը գրական հայերենում (Պատմական հնչյունաբանության ակնարկներ), Եր., 1999:
7. Կարստ Յ., Կիլիկյան հայերենի պատմական թերականություն, Եր., 2002:

8. Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Մ., Սիջին հայերենի բառարան, Եր., 2009:
9. Ղազարյան Ռ., Գրաբարի բառարան, Եր., հ. Ա, Բ, 2000:
10. Ղազարյան Ռ., Գրաբարի հոմանիշների բառարան, Եր., 2006:
11. Ղազարեան Ռ., Գրաբարի դարձուածաբանական բառարան, Եր., 2012:
12. Ղարիբյան Ա., Հայ բարբառագիտություն, Եր., 1953:
13. Մկրտչյան Է., Խաչատրյան Լ., Հայոց լեզվի պատմության դասընթաց, Եր., 2016:
14. Մուրադյան Հ., Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 1, Հնչյունաբանություն, Եր., 1982:
15. Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, Եր., 2006:
16. Տуманян Է., Դревнеармянский язык, М., 1971.

Մաս II

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն

Հայերենի բառապաշտի ուսումնասիրությունը, գուտ լեզվաբանական խնդիր լինելով, միաժամանակ կարևորագույն աղբյուր կարող է ծառայել տարբեր հարակից և անգամ ոչ հարակից գիտաճուղերի համար, ինչպես փիլիսոփայությունը, պատմագիտությունը, ազգագրությունը, հոգեբանությունը, հասարակագիտությունը և այլն։ Արդի լեզվաբանության մեջ բառապաշտի ծագումնաբանական, իմաստաբանական և բառակազմական քննության խնդիրները մղվել են առաջին պլան։ Բառապաշտի ուսումնասիրությանը մի կողմից հատուկ է կիրառվող սկզբունքների և մեթոդների բազմազանությունը, մյուս կողմից՝ այդ քննության սահմանների ընդլայնումը, բառային իմաստների հետ մեկտեղ քերականական իմաստների ուսումնասիրումը, լեզվական և արտավեզվական փաստների համադրումը, բառահետաքանական և ստուգաբանական հետազոտությունների միջոցով դրանց հիմքում ընկած սկզբնական իմաստների բացահայտումը, փոխառությունների աղբյուրների, կատարման ժամանակի ճշգրտումը, փոխառություններին գործադրության մեջ ներառությունը և առաջարկությունների գործադրությունը։

Բառապաշտը հնարավոր է քննել և համաժամանակյա, և՝ տարածամանակյա կտրվածքներով, քննությունը կարող է ընդգրկել տարբեր մակարդակներ՝ ա) ծագումնաբանական, որը ենթադրում է բնիկ և փոխառյալ բառաշերտերի վերհանումը, բ) բառակազմական, որի արդյունքում բացահայտվում են և նկարագրվում տվյալ լեզվին բնորոշ կաղապարները, գ) ոճաբանական, որը ենթադրում է տվյալ լեզվի բառերի ոճական իմաստների և բեռնվածության բացահայտում, խմբավորում, դ) հնչյունաբանական, վերջինիս միջոցով բացահայտվում են ուսումնասիրով լեզվի բառերի հնչյունական բնորագրերը, լեզվի զարգացման

տարբեր շրջաններում դրանց կրած փոփոխությունները, ցեղակից լեզուների հետ ունեցած առնչությունները, բարբառային զուգաբանությունները և այլն:

Բառապաշարի ծագումնաբանական և իմաստաբանական քննության առումով առաջնային է բառերի տարածամանակյա կտրվածքով նկարագրությունը: Հայոց լեզվի պատմության շրջանակներում առաջնային խնդիր է բառապաշարի տարածամանակյա նկարագրությունը, որը ենթադրում է բնիկ իիմնաշերտի և փոխառյալ բառերի տարանջատումը, դրանց հնչյունական, բառակազմական առանձնահատկությունների վերհանումը և իմաստաբանական քննութագրումը լեզվաբանության մեջ ընդհանուր ճանաչում գտած Կ. Դարի թեմատիկ 22 խմբերի առանձնացմանը («Հնդեվրոպական լեզուների ընտիր հոմանիշների բառարան», 1949), որին հավելված է Հ. Աճառյանի, ապա Գ. Զահուկյանի կողմից տարբերակված 23-րդ խումբը՝ դերանվանական, սպասարկութառեր և մասնիկներ: Հայոց լեզվի պատմության դասընթացի բաղկացուցիչ մասը կազմող այս խնդիրը հայ և օտարազգի լեզվաբանների տեսակետներով համակողմանի ներկայացված է Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմություն» մաս 1-ին և 2-րդ, ապա՝ Գ. Զահուկյանի «Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան» գիտական մենագրություններում: Մեր նպատակը այս երկու հիմնական աղբյուրների համադրումն է՝ հաշվի առնելով դրանց գրվելու ժամանակային մեծ տարրերությունն ու այդ ընթացքում լեզվաբանական մտքի առաջընթացը: Անդրադարձել ենք հայերենի զարգացման տարբեր փուլերում կատարված փոխառություններին՝ վաղնջահայերենից մինչև արդի աշխարհաբար:

ՀԱՐՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Լեզվական փոխագրեցությունները թեև նկատելի են վաղնջական ժամանակներից, սակայն փոխառության պատմությունը լեզվաբաններին հետաքրքրել է 19-րդ դարի վերջերից սկսած, երբ արդեն ձևավորվել

Էին պատմահամեմատական քննության և վերականգնման մեթոդները, դրանց կիրառման սկզբունքները: Բայց դեռևս 16-րդ դարից փորձեր էին կատարվել համեմատելու տարրեր լեզուների բառապաշարները՝ գտնելու համար դրանց մերձակցության աստիճանը: Հայերենի հանդեպ նման հետաքրքրության առաջին քայլերից է Գվիլիելմոս Պոտենվոսի՝ 1538 թվականին լույս ընծայված «Լեզուների մերձակցություն» հետազոտությունը, որտեղ հեղինակը համեմատում է 12 լեզուներով գրված (այդ թվում՝ հայերեն) «Տերունական աղօքքի» բառապաշարը և թերականությունը՝ հանգելով այն մտքին, թե մարդկության հնագույն լեզուն երրայերենն է, հայերենն էլ մոտ է կանգնած այդ լեզվին: Առավել խորքային համեմատության փորձեր կատարվում են 18-րդ դարում Միհրար Սերաստացու և Գևորգ Դավիթ Պալատացու կողմից, առաջինը համեմատում է հայերենի և լատիներենի բառապաշարը մերձակցության և փոխառությունների տեսանկյունից, իսկ Գևորգ Պալատացին «Պարսկերեն-հայերեն բառարանում» առանձնացնում է երկու լեզուների համար ընդհանուր 433 բառերից կազմված մի ցանկ, որոնց մի մասը համարում է փոխառությունը, իսկ մյուս մասը՝ բնիկ ստացվածք:

Հայերենի փոխառությունների գիտական բացատրության նոր և վճռորոշ քայլեր է կատարում Հ. Աճառյանի ուսուցիչ գերմանացի հայագետ Հ. Հյուրշմանն իր ուսումնասիրություններում՝ նպատակ դնելով հայերենի և նրան մերձավոր լեզուների ընդհանրությունների մեջ տարբերակել հնդեվրոպական նախալեզվից եկող և փոխառյալ բառերը: Հիմնավորելու համար բառային ընդհանրությունների մի մասի՝ մայր լեզվից ժառանգված և ոչ թե փոխառություն լինելու փաստը անհրաժեշտ էր գտնել դրանց ինաստային և հնչյունական նոյնությունը կամ մերձավորությունն ապացուցող օրենքներ, իսկ տարրերությունների առկայության դեպքում դրանք պետք է մեկնաբանվեին հնչյունական համապատասխանությունների հաստատված օրինաչափություններով, որից հետո միայն կարելի էր պնդել, թե դրանք փոխառյալ են և ոչ թե բնիկ: Այսպիսով՝ Հ. Հյուրշմանը հայերեն բառերն ըստ իրենց ծագումնաբանության բաժմանց բնիկ և փոխառյալ բառերի, իսկ վերջիններս ենքարեց հասուկ քննության՝ բացահայտելու համար, թե որ լեզվից է հայերենը

դրանք անմիջաբար վերցրել: Բնիկ հայկական և իրանական լեզուներից կատարված փոխառությունների համակողմանի ուսումնասիրության ընթացքում («Հայագիտական ուսումնասիրություններ», 1883) նա արդեն հաճգում է այն եզրակացության, որ հայերենը հնդկվրոպական լեզվարմտանիքում ինքնուրույն, անկախ ճյուղ է, որ միջին դիրք է գրավում իրանական, բալքյան, պավորական լեզուների և հունարենի միջև:

Իր «Հայերենի քերականություն» (մաս 1-ին, 1895, մաս 2-րդ, 1897) հայտնի աշխատության մեջ Հ. Հյուրշմանը ստուգարանել է պարսկական և արարական հնագույն փոխառությունները՝ միաժամանակ առանձնացնելով հայ մատենագրության մեջ հանդիպած պարսկական հատուկ անունները: Պետք է ասել, որ տարբեր լեզուներից հայերենի փոխառած բառերի գերակշռող տարրը պարսկականն է: Չհաշված նոր պարսկերեն անունները՝ Հ. Հյուրշմանը զանազանել է 686 հասարակ և 217 հատուկ անուն, որոնց մեծ մասը, հեղինակի հավաստմանք, գալիս է պարբեսական ժամանակաշրջանից՝ նկատի ունենալով դրանց պահլավական հնչյունական ձևը: Ժամանակագրական առումով, այնուամենայնիվ, հայագետը դժվարացել է իրարից սահմանազատել պարբեսական և սասանյան պարսկերեն բառերը, քանի որ շատ դեպքերում տարբերակումն անհնարին է լինում: Սրան հակառակ՝ առանձին բաժնում հստակորեն ներկայացրել է նոր պարսկերեն փոխառությունները, որոնք մեծ մասամբ ներմուծվել են 11-րդ դարից հետո: Այս բառերի փոխառումն ժամանակաշրջանի համար իբրև իիմք ընդունել է բաղաձայնների երկրորդ տեղաշարժի օրենքը և դրանք քննել արաբականների հետ համախառն (171), արաբերենը պարսկական, իսկ պարսկականն իր հերթին արաբական մեծաքանակ փոխառություններ ունենալու պատճառով: Այս հանգամանքը երբեմն անհնար է դարձնում որոշել տվյալ բառի ծագման առաջնային աղբյուրը: Հեղինակն իր կազմած ցանկը հավելում է նաև մի քանի թուրքերեն բառերով, քանի որ թուրքերենի բառապաշտում պարսկական և արաբական փոխառությունները տեսակարար մեծ կշիռ են կազմում, հետևաբար բուն պարսիկական կամ արաբական բառերը հայերենը կարող եր փոխառել նաև միջնորդ թուրքերենի միջոցով՝ հաշվի առնելով հայ-թուրքական պարտադրված սերտ համակեցության բնույթը:

Վերոհիշյալ աշխատության մեջ Հ. Հյուրշմանը հանգամանորեն քննության է ենթարկել նաև ասորերենից և հունարենից փոխառված հատուկ և հասարակ անունները՝ ըստ անհրաժեշտության ներկայացնելով այդ անունների լիակատար ցանկերը։ Թե՛ պարսկական և թե՛ հունական ու ասորական փոխառությունները ներկայացվում են փոխառու լեզվի համատիպ ձևերին համապատասխան հնչյունական գուգաղրումներով։

Սկզբունքային նշանակություն ունի Հ. Հյուրշմանի կողմից այդ փոխառությունների վերլուծությունը հայերենի ձայնավորների հնչյունափոխության ժամանակաշրջանը որոշելու տեսանկյունից։ Ելնելով այս հարցի վերաբերյալ արված իր հիմնավոր դիտարկումներից՝ նա նշում է, որ իին հայերենում գործում է ձայնավորների երկու օրենք՝ առաջին («ի» և «ու» ձայնավորները պահպանվում են միայն վերջին վանկերում, մնացած դեպքերում տղվում կամ փոխվում են ը-ի) և երկրորդ («է» և «ոյ» ձայնավորն ու երկրարրառը պահպանվում են միայն վերջին վանկում, մնացած դեպքերում նրանք հնչյունափոխվում են «ի» և «ու» ձայնավորների), որոնք, ինչպես ինքն է նշում, հայերենի ձայնավորների համակարգը միայն պարբևական ժամանակաշրջանում արմատական փոփոխությունների ենթարկեցին, հետևաբար այդ օրենքների ազդեցությունը վերաբերում է պարբևների ժամանակաշրջանին։ Հյուրշմանը հետաքրքիր գնահատական է տալիս հայերենի պարսկական փոխառություններին՝ փաստելով դրանց գիտական մեծ կարևորությունը, որովհետև ծագած լինելով պարբևական ժամանակաշրջանում, դրանք վերականգնում են իին իրանական մի լեզու, որ այսօր էլ բավական թերի վերականգնված պատկեր ունի։ Իետագա շրջանի պարսկերենն ընթացել է զարգացման այլ ճանապարհով, մասսամբ փոխել իր հնչյունական, բառակազմական, իմաստաբանական բնութագրիչները, և միայն հայերենում պահպանված և, ըստ Էտրյան, արդեն հայկականացած այդ ձևերի միջոցով կարելի է վերականգնել պահլավերենի կորուսալ բառապաշարը և հնչյունաբանությունը։ «Պարսկական փոխառությունների մեծ մասը սերում է պարբևական ժամանակաշրջանից և մեզ օգնում է վերականգնել մի լեզու, որի հնչյունական հարաբերակցության շուրջ, նրա սե-

փական փաստաթղթերից ելնելով, մենք միայն շատ թերի գաղափար ունենք պահլավերենի մասին... Հայերենը մեծագույն ճշգրտությամբ է տալիս այն պարսկերենը, որ խոսվել է պարքևների ժամանակաշրջանում»¹¹¹: Հյուրշմանը բերում է նաև այնպիսի վերականգնված պահլավական փոխառությունների օրինակներ, որոնց սկզբանական վկայված չէ ոչ պահլավերեն գրականության առկա մնացորդներում, որ էլ իին և նոր պարսկերեններում, ինչպես օրինակ՝ *պատրուար և պատրոյց*:

Հ. Հյուրշմանից հետո փոխառությունների խորը ուսումնասիրությամբ զբաղվել է Հ. Աճայշանը: «Հայերենի արմատական բառարանում» նա մինչև 4015 փոխառյալ արմատ է տարբերակել և ստուգաբանել:

Անվանի գիտնականը մեծ ներդրում ունի նաև անձնանվաճագիտության բնագավառում: Նա կազմել է բնիկ և փոխառյալ անձնանունների բառացանկ՝ ըստ մատենագիտական աղբյուրների և դրանց սպառիչ քննություն կատարել իր «Հայոց անձնանունների բառարանի» հինգ հաստորներում: Բառարանում ընդգրկված են մինչև 15-րդ դարի հայ մատենագրության մեջ հիշատակված բոլոր հատուկ անունները, իսկ հետագա դարերի համար (մինչև 18-րդ դ.) բերված են ընտրովի անուններ՝ զգալի մասի ստուգաբանություններով: Հայագետի համոզմամբ՝ ոչ մի բան այնքան հավատարիմ կերպով չի ներկայացնում մեր պատմական կյանքի զանազան ելեկջները, մեր կրած ազդեցությունները օտար ժողովուրդներից, ինչպես և մեր ներքին ծգումները, որչափ հատուկ անունները:

Փոխառյալ թե՛ հասարակ, թե՛ հատուկ անունների՝ լուրջ ու ծանրակշիռ հարցադրումներով հագեցած քննություն է կատարել Հ. Աճայշանն իր «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության մեջ (1-ին մաս՝ 1940, 2-րդ՝ 1951): Ըստ հայագետի՝ փոխառությունները բաղաքական, մշակութային կյանքի որևէ պահանջը լրացնող բառեր են: Այսպես, հայերենի հունական փոխառությունները կրոնական, գրական կամ գիտական եզրեր են, իսկ պահլավական փոխառությունները՝ պետական, վարչական կառույցին, բանակին, ինչպես նաև առօրյա կյանքին վերա-

¹¹¹ Հ. Հյուրշման, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 2004, էջ, 340-341:

բերող բառեր: 18-20-րդ դարերում քաղաքակրթության զարգացման հետ կապված նոր հասկացությունների նշանակումները հայերենը փոխառել և փոխառում է ոռուերենից կամ Եվրոպական լեզուներից, ի մասնավորի՝ անգլերենից:

Հ. Աճառյանի գնահատմամբ՝ հայերենում կամ պարսկերենից, ասորերենից, հունարենից, լատիներենից, մասսամբ նաև ասուրերենից, վրացերենից, խալդերենից և փոքրասիական զանազան լեզուներից կատարված փոխառություններ, որոնք դժուս նախագրային շրջանից են (մինչև 5-րդ դ.): Նշվածների մեջ, սակայն, հեղինակի հավաստմամբ, խալդերենից և փոքրասիական մի շարք լեզուներից փոխառված բառերի հաստատման ու որոշման խնդիրը բարդանում է, քանի որ փոխառու այդ լեզուները անհետացած են: Մինչդեռ խնդիրն առավել հեշտությամբ լուծվում է կենդանի փոխառու լեզուներից կատարված փոխառությունների դեպքում:

Ի տարրերություն Հ. Հյուրշմանի՝ Հ. Աճառյանն այլ լեզուների հետ հայերենի շփումների և սրանցից արված փոխառությունների վերաբերյալ թե՛ հճյումնական, թե՛ սոսուգարանական իր վերլուծությունները կատարում է այդ բառերի իմաստային խմբավորմանը կամ դասակարգմանը զուգահեռ՝ այս հարցում ևս ցուցաբերելով նոր մոտեցում: Ընդ սմին՝ իմաստայի խմբերում բառերը խմբավորվում են անկախ իրենց փոխառության ժամանակաց, որովհետև նոյն իմաստային դաշտին պատկանող հասկացությունների անունները կարող են փոխառվել լեզվի տարրեր շրջաններում հնագույնից մինչև նոր՝ պայմանավորված լեզվակիրների պահանջարկով:

Սույն աշխատության մեջ գետեղված հարուստ փաստական նյութը ներկայացված է նախ այբբենական կարգով, ապա ըստ իմաստի՝ սրանց մեջ աստղանիշով տարրերակելով արդի գրական հայերենում գործածվողները, միաժամանակ բերելով նաև փոխառյալ բառերի անհրաժեշտ թվային տվյալներ (իրան՝ 1405 /+121անձնանուն և 37 տեղանուն/, հուն՝ 915, արաբ.՝ 702, ասոր.՝ 209 /+ 22 անձնանուն և 10 տեղանուն/, թրք.՝ 170, եբր.՝ 138 /+98 անձնանուն/, վրաց.՝ 54 և այլն), այս վիճակագրությունը փաստում է, որ փոխառությունների գերակշռող մասը պատկա-

նում է իրանական շերտին: Նկատի պետք է ունենալ, անշուշտ, որ այս փոխառությունների մեծ մասը դուրս են մղվել հայերենի բառապաշարից պարսկական, արաբական, բուրբական և այլ նվաճողների տիրապետության լուծը թոքափելուց հետո: Օրինակ՝ արաբական 702 փոխառություններից արևմտահայերենում պահպանվել են միայն 21-ը (*իսսհոնի*՝ «սուրճ», *իիկար*՝ «խմաստուն», *իսպիս*՝ «ծնոտի տակի միսը» և այլն), իսկ ժամանակակից հայերենում՝ 32-ը:

Ինչպես նախորդ լեզվաբանները, այնպես էլ ակադեմիկոս Գ. Ղափանցյանը փորձել է պարզել հայոց լեզվի ծագման և նրա հետագա զարգացման ուղիները՝ հիմնվելով փոքրասիական մի շարք մեռած լեզուների՝ խեթերենի, ուրարտերենի, խուռերենի, պալայերենի և ոչ մեռած, այն է՝ քարքվելական լեզուներից զաներենի (ճաներեն կամ լազերեն և մեգրելերեն) փաստական տվյալների վրա: Քննելով հայ-զանական առնչությունների հարցերը՝ հայագետը քերում է հայերենի՝ զաներենից փոխառած 14 և զաներենի՝ հայերենից փոխառած 12 բառ՝ նշելով՝ «հայերը ևս, որ այդքան շփվել են լազերի և մեգրելեների հետ, բառեր և թերևս ձևեր պիտի վերցնեին այդ լեզուներից: Ի հայտ քերել երկուստեր տեղի ունեցած բոլոր փոխառությունները և սպառել այդ խնդիրը հնարավոր չեն»¹¹²: Սրանց և հայերենի լեզվական ընդհանրությունների հիման վրա Գ. Ղափանցյանը, ի հակառարություն իր նախորդների, ենթադրում է, որ հայերենն իր ծագումով ասիանիկ (փոքրասիական) լեզու է, որը, իհարկե, լայն արձագանք չգտավ և մերժվեց հնդեվրոպարանների կողմից: Հետագայում այս մասին Գ. Զահուկյանը գրում է, որ Գ. Ղափանցյանը ելուստ է հայերի ու խուսիների «ասիանիկ» ծագման վարկածից՝ հիմնավորելով դա անհամարժեք լեզվական փաստերով, երբեմն դիպվածային ընդհանրություններով: Այսպես՝ 1) նա խուռական բառերի հետ է համեմատում հնդեվրոպական ծագման մի շարք բառեր՝ *զեղ, երկար, զին, բուլել, նէր* (ներ) «տագերկին», *սէր*, և դրանց միջև տեսնում է նույնականություն, թեև խուռական բառերի իմաստը, երբեմն էլ հնչյունական ձևը դրա համար բավարար հիմքեր չեն տալիս. 2) խուռա-

¹¹² Գ. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Եր., 1961, էջ 80:

կան բառերի համար կամայականորեն ենթադրում է հայերենին մոտ իմաստներ՝ *ծառույ* - խուռ. «Քագավոր» ... 3) չի ճշտում խուռական բառերի բնիկ, թե փոխառյալ լինելը¹¹³: Սակայն մեր համոզմամբ, պետք է նշել, որ Գ. Ղափանցյանի բացահայտած լեզվական առնչությունները մեծ դեր կատարեցին հայերենի մեջ ասիմիկ, ավելի ստույգ՝ խեթալուրական, խուռական և կովկասյան ենթաշերտերի վերականգնման առումով, հատկապես հայոց տեղանունների, դիցանունների ու անձնանունների մեջ: Գ. Զահոնյանը, թեառես քննադասում է Գ. Ղափանցյանին, բայց իր գրեթե բոլոր աշխատություններում իրքն ելակետ ընդունում է նրա գոտած զուգաբանությունները և շատ դեպքերում հնդեվրոպաբանության դիրքերից ապացուցում Գ. Ղափանցյանի կոակտունները:

Տարբեր լեզուների հետ վաղնջահայերենի և իին հայերենի շփումների ու փոխառությունների քննությունը գիտական մի նոր աստիճանի է բարձրացնում ականավոր լեզվաբան ակադեմիկոս Գ. Զահոնյանն իր «Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան» ստվարածավալ աշխատության մեջ: Ի լրումն նախորդ քերականների ուսումնաայրությունների՝ Գ. Զահոնյանի այս աշխատությունն աչքի է ընկնում ընդգրկված նյութի մեծ ծավալով և դրա դասակարգման, մանավանդ ժամանակագրական բաշխման սկզբունքներով: Այստեղ արտացոլված են բազմաթիվ նյութեր ու աղբյուրներ, որոնք հայտնի չեն եղել ո՛չ Հ. Աճառյանին, ո՛չ Հ. Հյուրշմանին և ո՛չ եւ նրանց նախորդներին:

Գ. Զահոնյանը լեզուների փոխազդեցության երկու տեսակ է զանազանում՝ փոխաներթափանցում և փոխառություն: Առաջինը լեզուների համեմատաբար խոր փոխազդեցություն է, որն ընդգրկում է նաև լեզուների կառուցվածքային առանձնահատկությունները, և որի համար իիմք կարող են լինել հատկապես քաղաքական նվաճումը և ժողովուրդների մերձավոր հարևանությունը: Փոխաներթափանցման դրսորումներից են ենթաշերտը, մակաշերտը և առշերտը: Ենթաշերտը տեղացիների լեզվի ազդեցությունն է Եկվորների, հատկապես նվաճողների լեզվի վրա: Մակաշերտն արդեն Եկվորների, հատկապես նվաճողների լեզվի ազդեցուր-

¹¹³ Գ. Զահոնյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 422-427:

յունն է տեղացիների լեզվի վրա, իսկ առշերտը հարեան լեզուներից մեկի ազդեցությունն է մյուսի վրա խառը բնակության վայրերում: Փոխներքափանցման դրսևորումներից է նաև լեզվամիտքյունը՝ առաջացած լեզուների երկարատև շփման հետևանքով, որի անդամներն ունենում են կառուցվածքային ընդհանուր առանձնահատկություններ¹¹⁴:

Փոխազդեցության երկրորդ տեսակը՝ փոխառությունը, սահմանափակվում է բառապաշարով և բառակերտման ընդհանուր կաղապարներով: Այն պայմանավորված է բաղաքական, տնտեսական, կրոնական և մշակութային գործուներով: Փոխառության դրսևորման մի եղանակ է բառապատճենումը, որը բառակազմական կաղապարի փոխառություն է: Հայերենը իին շրջանում հատկապես պարսկերենից, հունարենից, նոր շրջանում՝ ռուսերենից (արևելահայերենում) կամ ֆրանսերենից (արևմտահայերենում) բառապատճենումներ է կատարել: Փոխառությունները լինում են անմիջական և միջնորդված, գրական կամ խոսակցական:

Ուսումնասիրելով իին հայերենի բառապաշարի հիմնաշերտն ու բարբառային տարրերակները՝ Գ. Զահուկյանը արժեքավոր դիտողություններ է անում խուսափարտական, հնդեվրոպական, քարքվելական և արևմտակովկասյան ընդհանրությունների վերաբերյալ և հերքում Ի. Մ. Դյակոնովի առաջ քաշած խուսափարտական և նախյանդաղստանյան լեզուների ցեղակցության գաղափարը՝ վկայակոչելով ակնհայտորեն փոխառյալ բնույթի մի շարք բառեր: Ի հակադրություն մի շարք լեզվաբանների՝ Ի. Բրատինի, Գ. Ա. Կիլմովի, Ի. Մ. Դյակոնովի, Գ. Ղափանցյանի, Գ. Զահուկյանը որդեգրում է հնդեվրոպական և խուսափարտական լեզուների ցեղակցության գաղափարը՝ հանգելով խուսափարտական լեզուների նոստրատիկ կամ ավելի մերձավոր ընդհանրության տեսակետին:

Նորագույն հետազոտությունների հիման վրա անվանի հայագետը, անփոփելով Հ. Հյուրշմանի և Հ. Աճառյանի՝ հայերենի՝ սեմական լեզուներից (ակկադերեն, ասորերեն, արաբերեն) կատարած փոխառությունների վերաբերյալ ուսումնասիրությունները, կատարում է անհրա-

¹¹⁴Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ.աշխ., էջ 10-12:

Ժեշտ լրացումներ ու ճշգրտումներ՝ նախորդների կազմած ցանկից հանելով այն բառերը, որոնց սեմական ծագումը կասկածելի է:

Նոյն սկզբունքով քննության է ենթարկում իրանական լեզուներից, իսկ առավել մանրամասն՝ պասկերենից հայերենին անցած փոխառությունները՝ ճշգրտելով հայերենի կրած իրանական ազդեցության շրջանները: Նա ոչ միայն քննում է հասարակ անունները, այլև, ըստ անհրաժեշտության, քննում է նաև դիցանունները, անձնանուններն ու տեղանունները: Հետինակի բերած տվյալների համաձայն՝ հայերենի պատմությունն սկսվում է մոտավորապես Ք.ա. 3-րդ, իրանական լեզուներինը՝ մոտավորապես 2-րդ հազարամյակի սկզբներից: Հետևաբար՝ իրանական ժողովուրդների վերաբերյալ առաջին տեղեկությունների ժամանակներից էլ սկսվում է հայ-իրանական շփման պատմությունը:

Անցնելով կովկասյան և հունալատինական փոխառությունների քննությանը՝ Գ. Զահուլյանն անդրադարձել է սրանց, ինչպես նաև իրանական փոխառությունների հնչյունական, ձևաբանական, բառակազմական և իմաստային առանձնահատկություններին: Մեծ գիտնականի մահից հետո (յամբագրությամբ Վ. Սարգսյանի) լույս ընծայվեց նրա «Հայերեն ստուգաբանական բառարանը՝ շուրջ 120 հազար բառահոդվածով, ներառյալ կեղծ, պիտագիր և միայն մեկ անգամ գործածված բառերը, որոնց մի մասին տրված է նոր բացատրություն և ստուգաբանություն: Բառարանն անշուշտ կլիմեր առավել ընդգրկուն, եթե հայագետն այն ավարտին հասցներ:

Հայերենի իրանական փոխառությունների բազմակողմանի հետազոտություն է կատարել Լ. Հովհաննիսյանը, որը, հետևելով վրաց լեզվաբան Մ. Անդրոնիկաշվիլիին, ճշտում է նաև փոխառությունն եզրի ըմբռնումը՝ օտար ձևույթ+մայրենի լեզվի ձևույթ կառույցները փոխառություն շահարելով: Հայերենի բառապաշտում նման կառույցները մեծաքանակ են¹¹⁵: Հ. Հյուրշմանի և Հ. Աճառյանի իրանական փոխառությունների ցանկից Լ. Հովհաննիսյանը հանում է մոտ 60 բառ և հավելում մոտ 200 նոր արմատներ և կազմություններ: Լ. Հովհաննիսյանն առանձին անդրադառնում

¹¹⁵Տե՛ս **L. Հովհաննիսյան**, Հայերենի իրանական փոխառությունները, Եր., 1990, էջ 35-36:

Է նաև բառապատճենումներին՝ նշելով, որ պատճենման իրողությունների տարածամանակյա լիակատար քննությունը անհաղթահարելի դժվարությունների է բախվում, որովհետև հաճախ անհնար է սպառիչ պատասխանել այն հարցին, թե տվյալ բառերը հայակազմություննե՞ր են, թե՞ օտար լեզվից փոխառությունները: Նա, որպես օրինակ, բերում է Հ. Աճառյանի մատնանշած մի քանի կազմություններ՝ *պիրակայ, ամօրահար, սրարեւ, նշելով*, որ այս բառերին համարժեք կազմություններ կան իրաներենում, բայց միանշանակ որոշել, թե որն է առաջնային առլյուրը՝ հաճախ հնարավոր չէ¹¹⁶:

Հ. Աճառյանի հետևողությամբ՝ հայերենի փոխառությունների քննություն կատարել են նաև Ա. Սուրբիայանը, Ա. Մարգարյանը, Է. Աղայանը: Հին և հնագույն փոխառությունների նրանց դասակարգումներն ըստ էության հիմնված են Հ. Աճառյանի ստուգաբանական դիտարկումների վրա¹¹⁷:

Հայերենի նոստրատիկ ընդհանրություններին և հնդեվրոպական սակավ ուսումնասիրված հնագույն լեզուների հնարավոր առնչություններին վերաբերող արժեքավոր հետազոտություններ ունի Վ. Համբարձումյանը¹¹⁸:

Սիջին հայերենի բառապաշարի փոխառյալ շերտերի ուսումնասիրությամբ գրաղվել և արժեքավոր բացահայտումներ են կատարել Ղևոնդ Հովհաննյանը («Հետազոտությունը նախնեաց ումակօրնին վրայ», Վիեննա, 1895), Նորայր Բյուզանդացին («Հայկական բառարնենութիւն», Կ. Պոլիս, 1880, «Բառզիրք ստորին հայերենի ի մատենագրութանց ԺԱԺԷ դարուց», Ստոկհոլմ, 1884), Յոզեֆ Կարստը («Կիլիկյան հայերենի պատճական քերականություն», Ստորաբորգ, 1901, հայերեն բարգմանությունը և տպագրությունը՝ Երևան, 2002), ինչպես նաև Հ. Աճառյանը, Ստեփանոս Մալխասյանը («Հայերենի բացատրական բառարան», 1-4

¹¹⁶ Հմմտ. Լ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 171- 179, նաև 219-263:

¹¹⁷ Տե՛ս Ս. Սուրբիայան, ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1980, Ա. Մարգարյան, ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1993, Է. Աղայան, Բառարնեական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Եր., 1974:

¹¹⁸ Տե՛ս Վ. Համբարձումյան, Հայերենի բառարնեական և ստուգաբանական ուսումնասիրություններ, Եր., 2012:

hh., 1944-1945): Նոր շրջանում այս հարցին առանձին աշխատություններով անդրադարձել են Մաղենա Մուրադյանը («Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», Ա, Բառազիտություն, Երևան, 1972) և Ռ. Ղազարյանը («Միջին գրական հայերենի բառապաշտը», Երևան, 2001), որոնցում տարբեր սկզբանորյութներից քաղված փաստական հարուստ նյութի հիման վրա, միջինհայերենյան բնիկ բառերի իմաստային ու բառակազմական քննությունից բացի, հանգամանորեն ուսումնասիրված են նաև գրական հայերենի՝ միջին շրջանում այլ լեզուներից կատարած փոխառությունները՝ արաբական, պարսկական, բուրքական, հունական և այլ։ Ըստ Ռ. Ղազարյանի հետազոտության՝ միջնադարում փոխառված բառերի մնացույն մասը ժողովրդական փոխառություններ են։ Այդ կարգի փոխառությունները միջին գրական հայերենի բառապաշտը մուտք են գործել ժամանակի ժողովրդախոսակցական լեզվից և տարբեր բարբառներից։ Այսուել հարկ է նշել, որ հաճախ ժողովրդական փոխառությունները դժվար է սահմանազատել գրականից՝ որոշել, թե դրանցից որոնք են ժողովրդական, որոնք՝ գրական, այլ կերպ ասած՝ փոխառությունների անցումը ինչպես է կատարվել՝ խոսակցակա՞ն ճանապարհով, թե՞ գրավոր։ Ռ. Ղազարյանը, ելնելով իր բերած վիճակագրական տվյալներից, շեշտում է միջին գրական հայերենի արաբական փոխառությունների ակնառու գերազանցությունը (1436) հնագույն շրջանի նույնատիպ փոխառությունների համեմատությամբ (702): Ըստ անհրաժեշտության՝ վերոհիշյալ աշխատություններում կատարվել են ինչպես բնիկ, այնպես էլ փոխառությալ հայերեն բառերի նոր, ոչազարվ ստուգաբանություններ։

Միջին հայերենի բառապաշտը 12-16-րդ դարերի ինքնուրույն և բարգմանական երկերում վկայված բառերով, դարձվածքներով ներկայացված է Ռ. Ղազարյանի և Հ. Ավետիսյանի «Միջին հայերենի բառարան» աշխատության մեջ, որը երկու հրատարակություն ունեցավ, վերջին՝ 2009 թվականին բարեփոխված տարբերակում հնարավորինս ամփոփ տրված են միջինհայերենյան բառերը՝ հնչյունական տարբերակներով, բերականական, ոճական և ստուգաբանական բացատրություններով, ինչպես նաև գրավոր աղբյուրներից քաղված հեղինակային վկայություններով։

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲՆԻԿ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐՔ

Հիմնաշերտ

Հայերենի բառապաշտում բնիկ կամ հնդեվրոպական ծագման բառերը իմաստային (քեմատիկ) դասակարգմանը բաշխվում են հետևյալ խմբերում՝ ա) ֆիզիկական աշխարհ, բ) մարդկություն, սեռ, տարիք, գ) կենդանիներ, դ) մարմնի մասեր, մարմնական գործառություններ և պայմաններ, ե) ուժեղիք և ըմպելիք, կերակրի պատրաստում, ամանեղեն, զ) հագուստ, անձնական զարդարանք և խնամք, է) բնակարան, կահիկարասի, լ) երկրագործություն և բուսականություն, թ) ֆիզիկական տարրեր գործողություններ և պրանց հարաբերություններ առանձին արհեստների և արվեստների հետ՝ համապատասխան գործիքներով, նյութերով ու արտադրանքներով, ժ) շարժում, տեղափոխություն, փոխադրում, նավագնացություն, ժա) ունեցվածք, սեփականություն, առևտուր, ժբ) տարածական հարաբերություններ՝ տեղ, ձև, չափ, ժգ) քանակ և թիվ, ժդ) ժամանակ, ժե) զգայական ընկալումներ, ժզ) զգացմունք, խառնվածքային, բարոյական և գեղագիտական ըմբռնումներ, ժէ) մտածողություն, միտք, ժը) ձայնական արտահայտություն, խոսք. ընթերցանություն, զիր, ժթ) տարածքային, հասարական և քաղաքական բաժանումներ, հասարակական հարաբերություններ, ի) ուազմական գործ, իա) օրենք, իբ) կրոն և նախապաշտումներ, իզ) դերանվաճական և սպասարկու բառեր, մասնիկներ:

Վաղնջահայերենի, այսինքն՝ հնդեվրոպական նախալեզվից առանձնացած հայերենի բառապաշտի միջուկը կազմում են հնդեվրոպական միասնության շրջանից ժառանգված բառերը, որոնց իմաստային խմբերը և հիմնային բառերն ու հասկացությունները կներկայացնենք առանձին բաժնով: Սակայն պակաս կարևոր չէ, ըստ այդ թեմատիկ խմբերի, հայերենի արմատների բովանդակային վերլուծությունը: Վեր հանված յուրահատկությունները բնորոշում են հնդեվրոպական միասնությունից անջատվելու շրջանում հայերի մշակույթը, մտածողության զարգացման մակարդակը, բնակության միջավայրը, աշխարհն-

կալումը: Ըստ այդմ՝ ֆիզիկական աշխարհին վերաբերող բնիկ բառերի մեջ արտացոլվել են շրջապատող աշխարհի հիմնական գոյացությունները՝ աւդ, արև, արեգ, լոյս, լուսին, ասրդ, հող, գերին, երկիր, ջուր, լիճ, գեղիք, առող, աղբեկը, փայլը, սար, քար, քլորը... Այս բառաշերտին բնորոշ է ցիկ, պիզմ, հոսող և կամուկած ջրեր, նրանց մերձակայք նշանակող բառերի առատությունը, ինչպես նաև քարեր և քարքարուր գեղանար նշանակող բառ-հասկացությունների մեծարանակությունը՝ առող, աղդը, զայռ, գեղը, զռո, մարդ, ջուր, լիճ, հեղեղ, հորդ, հում, քար, քերծ, խոր, խոչ, այր, անձաւ... Հետաքրքիր է, որ հայերենը չի պահպանել ժողի հնդեվրոպական որևէ անվանում, նաև ծովի հետ կապված կղզու անվանումը, ցամաք բառը Գ. Զահուկյանը ընդգրկում է հիմնաշերտում, այն վկայված է նաև Յ. Պոկռոնու «Հնդեվրոպական ստուգաբանական բառարանում», բայց նշում է, որ Հ. Աճառյանը ցամաքը համարում է ասորական փոխառություն: Ծառ անվանումը, «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ Գ. Զահուկյանը հարցականով է համարում հնդեվրոպական, սակայն «Հայերենի ստուգաբանական բառարանում» այն արդեն տրված է որպես բնիկ բառ, թեև նշենք, որ փայլը բառը գործածվել է նաև ծառ իմաստով:

Հայերենում պահպանվել են մարդուն, մրա սեղին, դարիքին և ընդունելիան հարաբերություններին վերաբերող հիմնական հասկացությունների հնդեվրոպական անվանումները՝ մարդ, անձն, այր, կիճ, ամուսին, հայր, մայր, եղբայր, քոյր, ուսարդ, դուսարդ, մամ, ման, ծնող, քոռն, հարսն, սկիսուր, քերի, ընկամակը, ազգական... Իսկ կնոջ կողմից ազգակցություն ցույց տվող բառերի որոշ մասը բացակայում է, թեև Գ. Զահուկյանը, ի տարբերություն Հ. Աճառյանի, փեսայ, աներ, քենի բառերի համար հնդեվրոպական գուգահեռներ է գտնում: Հայերենում վկայված չեն այրիացած կնոջ և տղամարդու հնդեվրոպական նշանակումները, մեր այրի-ն կա՛մ հայկական նորակազմություն է, կա՛մ անհայտ ծագման փոխառություն:

Կենդանական աշխարհի իմաստային դաշտը վկայում է, որ հայերը ծանոթ են եղել վայրի և ընտանի բազմաթիվ կենդանիների, քոչունների, ձկների, սողունների ու միջատների՝ տարբերակելով դրանց արուն և

Եզր, հասուն արարածներին ու ձագերին: Հայերը հմուտ են եղել որտորդության և անասնապահության գործերում՝ զայլ արջ, աղուէս, առիւծ, կորիւն, իմձ, լուսան, ոզմի, կով, եզմ, ցուլ, երինջ, հորք, մաքի, զառն, այժ, ուլ, էշ, ձի, արաղադ, հաւ, ագռավ, աղավնի, արծուի, բու, ցին, ուրուր, բիրենու, բրդուր, ամիծ, լու, փիզ, սարդ, մեղու, մրջիւն, աւձ, իժ...:

Հայերենում չկան ձիու, խոզի հնդեվրոպական անվանումներից շատերը՝ հովարդակ, զամքիկ, միրուկ, խոզ, զոճի, խոճկոր, վարազ, վոխառյալ բառեր են, որ վկայում է, որ ձիաբուծությունն ու խոզաբուծությունը հայերի մեջ զարգացած չեն եղել: Հայկական չեն նաև կարովի, վազրի, փիղի, կապիկի, ուղրի անվանումները, որոնց հայերը ծանոթացել են ավելի ուշ ժամանակաշրջանում:

Մարմնի մասերի և մարմնական գործառույթների հետ կապված գրեթե բոլոր բառերը բնիկ են՝ միս, ջիլ մեարդ, արիւն, ակն, ունկն, ռունզն, այր, բերան, լեզու, ալրամն, կոկորդ ուկր, ուս, լանջ, սիրն, ձեռն, մալրն, եղունզն, ուրն, ծունկն, սիրու, լեարդ, փայծաղն, արզանդ աճուկ, ծու, քիրում... Բնութագրական է հայերենում մաշկ, մորք, կաշի բառերի, ինչպես նաև մազի, եղջուրի, կրծքի, բոքի անվանումների բացակայությունը, որոնք գրեթե բոլորը փոխառություններ են: Թեև նշենք, որ Գ. Զահուկյանը կուրծքը համարում է հնդեվրոպական, պարզապես դեռ ճշտված չէ նրա բուն նախաձերը: Հնդեվրոպական չեն նաև զլիսի և դիմամասերի որոշ կարևոր նշանակումներ՝ զանգ, ուղեղ, ճակար, հոնք, կզակ, քիր, շուրբա, այս իիմբերը կորսայան են մատնվել՝ փոխարիմվելով անհայտ ծագման կամ իրանական փոխառություններով: Գլուխ բառն ինքնին քե՛ Յ. Պոկռոնին, քե՛ Գ. Զահուկյանը կասկածանքով են հայերենում բնիկ համարում, իսկ մարմին բառի համար Հ. Աճառյանը ենթադրում է իրանական աղբյուր, բայց այն չի պահպանվել, Գ. Զահուկյանը փորձում է հնդեվրոպական զուգահեռներ գտնել, բայց բոլորն էլ կասկածելի է համարում:

Ուտելիք և խմելիք, կերակրի պատրաստում, ամանեղեն նշանակող բառերի դաշտը հայերենում բնիկ բառերով հարուստ չէ, հնդեվրոպական մայր լեզվից հայերենին անցել են հիմնականում դրանց ընդիհանուր հասկացությունների բառանունները՝ ուղել, սնել, լափել, ծամել, կլանել,

կրծել, լակել, ըմբել, արքել, խարշել, եփել, խորովել, խարկել, կերպուր (կերակուր): Օրվա տարրեր ժամերի հետ կապված սննդի ընդունման հասկացությունները ևս բացակայել են՝ նախաճաշ, ճաշ, ընթրիք. դրանք բոլորը ուշ ծագման են: Աղքատ է նաև ամանեղենի դաշտը, բացի դիկից և կարգալից՝ մնացյալը փոխառված են դրացի հնդեվրոպական կամ ոչ հնդեվրոպական լեզուներից՝ կարսայ, սան, լրապակ, ափսէ, պնակ, զալար, քաժակ, քաս, սրուակ, դանակ. բոլորը փոխառություններ են:

Հագուստի և զարդարանքի, խնամքի իմաստային դաշտը ևս աղքատիկ է: Հայերին առավելապես ծանոթ է եղել բրդից գործված հագուստը: Բամբակի և վոշի անվանումները հնդեվրոպական չեն: Առկա են հնդեվրոպական ծագման զգեստ, աւրոց, աւձիք, քող անվանումները, բայց հագուստի առանձին տեսակների հնդեվրոպական անվանումները բացակայում են: Հայերենում դրանք կամ անհայտ ծագման, կամ իրանական փոխառություններ են, ինչպես՝ քաձկոն, շապիկ, վարդիք, գուզայ, կաւշիկ, մուճակ, գդակ, ճարմանդ: Զարդարանքներ նշանակող զարդ, զինդ, մարտաճի, ակն բառերը բնիկ են, բայց զարդ նշանակող մնացյալ բառերը փոխառվել են ավելի ուշ, հիմնականում դարձյալ իրաներենից:

Բնակարանին, տանը և կահույքին վերաբերող իմաստային դաշտում պահպանվել են հիմնական հասկացությունների անվանումները՝ լրուն, օրեւան, դուռն, յարակ, որմն, չեղուն, առասւրադ..., իսկ կահույքի մասերի անվանումները փոխառյալ են:

Բուսական աշխարհին և երկրագործությանը բնորոշ հնդեվրոպական անվանումները ներկայացնում են այն տեղանքը, կլիմայական միջավայրը, որտեղ բնակվել են հայերը հնդեվրոպական միասնությունից անջատվելուց անմիջապես հետո՝ կաղճի, քարդի, հացի, քեղի, եղինի... Ինչ վերաբերում է գուտ երկրագործությանը, ապա հայերենում պահպանվել են գործունեության այս ոլորտին վերաբերող որոշ բառեր՝ արդ, այզի, բիր, բրիչ, բերք, բոյս, սերմն, պղուղ, քաղ, հերկ, արար, եղան: Սակայն երկրագործական մի շարք կարևոր հասկացությունների անվանումներ հնդեվրոպական չեն՝ ակոս, փոցիս, մանզադ, հացահարիկ, ցորեն, լրարեկան, վարսակ:

Արիեստների և արվեստների իմաստային դաշտը երևան է բերում վաղնջահայերի հիմնական զբաղմունքը և նրանց հմտությունները: Ըստ այդք՝ հայերը հմտու են եղել ատաղձագործության, մետաղագործության ու դարրենության, կավագործության մեջ՝ սպառազգ, գերան, սիւմ, մուրճ, քակն, չող, շաղախ, արծար, բիբեղն, դպրին, հալել, չուղել բով հնոց, դուրգ: Մետաղների անուններից, սակայն, հնդեվրոպական է միայն արծարը, մյուս մետաղների անվանումները փոխառյալ են: Ուշագրավ է կառուցել, շինել կերպել, կազմել բայերի ոչ հնդեվրոպական բնույթը և այս գործողության հնդեվրոպական ծագման հոմանիշի բացակայությունը:

Ունենալու, ստանալու, տալու գործառույթների հնդեվրոպական անվանումները հայերենը պահպանել էր, սակայն առևտրի, հարստության, սեփականության, հատկապես դրամային շրջանառության հետ կապված հասկացությունների բառային հիմնական նշանակումները՝ պարոք, վճար, հաշիվ, ծախս, շահ, վճառ ոռնիկ, զին, փոխառյալ են: Վաղնջահայերենում այս ոլորտին առնչվող բառերը, ըստ Գ. Զահուկյանի, գրեթե վկայված չեն, որովհետև ինչպես հնդեվրոպացիների, այնպես էլ վաղնջահայերի մոտ բացակայել են զարգացած առևտուրը և դրանով պայմանաբարված դրամային հարաբերությունները: Բնութագրական է, որ անգամ հարուստ բառի մեջ «ունեցվածքի տեր» լինելու գաղափարը երկրորդային է. այս բառի առաջնային, նախնական իմաստն եղել է «ուժեղ», արմատը հար-ն է, հարել բայից՝ «հարվածել, զարկել» նշանակությամբ: Արծար բառի «դրամ», «հարստություն», «գանձ» իմաստները ևս երկրորդային են, ավելի ուշ առաջացած: Տվյալ իմաստային դաշտի հիմնական հասկացությունները հայերենը փոխառել է ավելի ուշ ասորենից և պարսկերենից: Բնիկ հիմնաշերտից պահպանվել են ունել, դրա առնուլ, սպանալ, զին, զնել, աղքատ բառերը:

Ժամանակի իմաստային դաշտը հարուստ է հնդեվրոպական անվանումներով, որոնք նշանակում են տարիք, տևողություն, տարվա եղանակներ, ժամանակի չափման միավորները, ինչպես՝ օր, դիւ, ցերեկ, զիշեր, երեկոյ, ամ, ամիս, ամառն, չմեռն, աշուն, զարուն: Ամիսների և օրվա ավելի ավելի մանրամասն բաժանումների անվանումները հնդեվրո-

պական չեն, և, ըստ ամենայնի, դրանք հայտնի չեն եղել վաղնջահայերենին:

Զգայական ընկալումների նշանակումները հայերենում գերազանցապես հնդեվրոպական ծագման են: Հոտի, համի, լսելիքի, տեսանելիքի և շոշափելիքի հետ առնչվող հասկացությունների բառ-անվանումները բնիկ են, ինչպես՝ *զզալ, իմանալ, լսել, դեսանել, հոկորդել, շոշափել, հպել, համ, քաղցր, կծու, աղի, սուր, բուր, կարծր, պինդ, փափուկ, մեղմ, մուգ, դեղիճ, դեղձան, բիլ, փայլ, ջերմն, ցուրտ, հով, ողորկ, դերբուկ, քաց, չոր...*

Ստածողության և գիտելիքի հետ կապված հիմնային հասկացությունների անունները հնդեվրոպական են՝ *միոր, բան, ոմքոնել, իմանալ, գիրենալ, ճանաչել, ուսանել...*

Տարածքային, հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների դաշտը հայերենում կազմավորվել է հիմնականում փոխառյալ բառերից, հնդեվրոպական բառանուններն այստեղ սակավաթիվ են: Հասարակական աստիճանակարգության վաղ շրջանի վկայություններ են հետևյալ բառերը՝ *լրէր, դիկիճ, դրանուրէր, ծառայ, արրանեալ, ընդոծին:*

Ուազմական գործին և օրենքին վերաբերող դաշտերը հարուստ չեն հնդեվրոպական բառերով: Կենսագործունեության այս ոլորտների հետ առնչվող բառերի հիմնական մեծամասնությունը հայերենը փոխառել է պարսկենից: Բերենք հնդեվրոպական պահպանված անվանումները՝ *մարդ (մարդնչել), սուր, բուր, աղեղմ, մեկ, ալար, իրաւունք, մեղատուր, յանցանք, յանցաւոր, արդար, գող, արգելու և այլն:*

Կրոնի և հավատալիքների իմաստային դաշտում հնդեվրոպական անվանումները դարձյալ փոքրաթիվ են: Հնդեվրոպացիներն ակնհայտորեն նախապաշարմունքներով ծանրաբեռն չեն եղել, կրոնական հավատալիքների համակարգն էլ սաղմնային վիճակում էր: Այս իմաստային դաշտի մեջ ներառենք ինչպես կրոնական բովանդակության անունները, այնպես էլ դիցանունները: Կրոնական բովանդակության բառերն ուղղակիորեն արտացոլում են հանրության կյանքում տեղի ունեցող պատմամշակութային, քաղաքական, տնտեսական զարգացումները՝ բնա-

պաշտական բազմաստվածությունից անցումը մենաստվածության, հիմնական հավատին գուգահեռ՝ այլ կրոնների առկայությունը տվյալ տարածքներում, կրոնական գործոնի ազդեցության աստիճանը պետական-քաղաքական կյանքի վրա և այլն: Կրոնական հասկացությունները դասակարգվում են իմաստային, ծագումնաբանական հատկանիշներով: Ինաստային դասակարգման միջոցով բացահայտվում են լեզվի և լեզվակիրների գաղափարականացման աստիճանը, հոգևոր արժեհամակարգը, լեզվանուածության իմացքը: Ինաստային դասակարգումը բազմաստիճան է: Նախ՝ առանձնացնում ենք ինքանոսական, ապա՝ քրիստոնեական հասկացությունները, իսլամական կամ մահմետական կրոնի հետ առնչվող անունները դիպվածային են: Ըստ ծագման՝ առանձնացնում ենք.

Ա. նախահայկական (ենթաշերտային),

Բ. հայկական,

Գ. փոխառյալ կրոնանուններ.

❖ իրանական

❖ հունական

❖ ասորա-երրայական

❖ արարական

❖ խառն:

Ենթաշերտային կրոնական եզրույթներն առանձին քննությունն արժանի են, որովհետև նման անունների ծագումնաբանության վարկածները երբեմն բավական հակասական են: Դրանցից նշենք խեթական արքյութերում հիշատակված Տարուս դիցանունը, որի անունից ածանցվել է Տուրուքերանում գտնվող բնակավայրերից մեկի անունը, այն հնչյունական աղերսներ ունի Տարուս տեղանվան հետ, և աշխարհագրական տեղադրումը ևս համընկնում է Տարոնի հետ¹¹⁹: Շումմեր-ակկադական ծագում է վերագրվում Նամէ աստվածուհու անվանը, որը հին շրջանում տեղանվանակերտ գործառույթ ուներ¹²⁰, ինչպես՝ Նամա, Նա-

¹¹⁹Տե՛ս Ա. Քոյսան, Հայկական լեռնաշխարիի տեղանունները (Ըստ խեթական արքյութերի), Եր., 2004, էջ 63:

¹²⁰Мифологический словарь, М., 1991, էջ 386:

նեն, Նանսս, Նանվի, Նանէական, Նանինց, Նանանց, Նանինց, Նանինց: Թեև վերջին տարիների աշխատանքներում Նանէ-ի համար որպես հիմք դիտարկում է նաև հնդեվրոպական արմատը, Զահուկյանը դա համարում է թիշ հավանական՝ հակված լինելով այս դիցանվանը ակվադական ծագում հատկացնելու¹²¹: Հնդեվրոպական փոխառյալ կրոնանուններից տարածված են իրանական կազմիներով կառույցները, որոնք հարաբերական հին շերտին են պատկանում, այնուհետև քրիստոնեության մուտքն ուղարկի հանգեցնում է հունական և աստրաերրայական ծագման անունների երևան գալուն, իսկ մահմեղականության հետ առնչվող սակավաթիվ անուններն արդեն արարական ծագման բաղադրիչներ ունեն: Հայերենում կրոնական հավատալիքների հետ կապված անունների առանձնացման և դասակարգման համար անհրաժեշտ է նախ քննել դրանք ընդհանուր բառապաշտի, ապա՝ հիմնական բառափոնդի մեջ: Բնորոշ է, որ Հ. Աճառյանը, ապա Գ. Զահուկյանը նման բառերի նախնական կրոնական բովանդակությունը ոչ միշտ են հավաստի համարում, այսպես՝ հենց կրոն բառը, որ ծագում է կրեմ բայից, վաղնջահայերենում ունեցել է առաջնային «կարգուկանոն, օրենք» իմաստը, որից միայն հետո է ածանցվել «հավատ, կրոն» նշանակությունը¹²²: Հնդեվրոպացիների մոտ աստծոն գաղափարը շատ յուրօրինակ զուգակցվում էր բաշխելու, բաժին հանելու գաղափարի հետ, որը հաստատվում է *bagh արմատով: Այս արմատից էլ ծագում է աստծոն անունը հնդիրանական ցեղերում, այն փոխառում են հայերը՝ և հասարակ, և՝ հասուկ անունների տեսքով (անձնանուն, տեղանուն): Բագին, Բազարան, Բազարար, Բազարար, Բազարին, Բազարան, Բազրինանդ, Բազրակերպ, Բազրակաշէն և այլն: Հիշյալ բագ-աստված արմատը վկայված է նաև փոյուգիացիների և պավոնական ցեղերի լեզուներում, այսպես՝ բօր, բօրտեա, յեօրի: Ընդ որում, ակնհայտ է, որ հարուստ լինելու հատկանիշը կապվում է աստծոն բարեհաճության հետ, այն աստ-

¹²¹ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, էջ 412:

¹²² Նշվ. աշխ., էջ 273-274:

վածատուր է, իսկ նրանից մերժված լինելը թշվառության հոմանիշն է. բօգատայի նշանակում է հարուստ, յօցուայ-թշվառ¹²³:

Հայերենի հիմնական բառաֆոնում, որ հնդեվրոպական մայր լեզ-վից է ժառանգված, կրոնի և հավատալիքների հետ առնչվող եզրերն ի սկզբանե, այսիմքն՝ վաղնջահայերենից սկսյալ (Ք.ա. 3-րդ հազարա-մյակից - Ք.ա. 13-րդ դար)՝ բավականին աղքատիկ են եղել: Հնդեվրո-պացիները և միասնությունից նոր տրոհված վաղնջահայերը, իհարկե, ունեին պաշտամունքային համակարգ՝ ծիսական արարողություններով և սրբության, աստվածայինի վերաբերյալ հատուկ հասկացություննե-րով, բայց դրանք սահմանափակ էին, այս իրողությունը մեր նախնիների իրապաշտ, իոդելեն աշխարհընկալման մասին է վկայում: Պատահա-կան չէ, որ հետագայում հայերը դյուրությամբ փոխառեցին իրանական դիցարանը՝ բավարարվելով փոխառյալ աստվածներով, հնագույն հայ-կական աստվածներից ոմանք անգամ դուրս մղվեցին իրանական աստ-վածների կողմից: Վաղնջահայերի երկրպագությունը սահմանափակ-վում էր հստակ շրջանակներով: «Ներմուծված» աստվածները հիմնա-կանում ծագում էին հնդիրանական աշխարհից, թեև կային նաև շումեր-ակադական ծագում ունեցող աստվածություններ: Փոխառյալ աստ-վածների դյուրին մուտքը Հայաստան և Ն. Աղոնցի, և՛ Հ. Կարազոյա-նի կողմից հիմնականում բացատրվում է Հայաստանի և Իրանի՝ միև-նույն արքայատոհմի տիրապետության ներքո գտնվելու հանգաման-քով¹²⁴: Արքայատոհմը, անշուշտ, նախաձեռնողն էր պաշտոնական հա-վատի ընդունման և ամրակայման, բայց պետք է նշել որ ժողովրդի կող-մից այդ եկվոր աստվածներն ընդունվեցին անմիջապես, հոժարությամբ, անգամ, ինչպես նշեցինք, տեղաբնակ որոշ աստվածների պաշտամուն-քը սկսեց փոխանցվել հնդիրանական ծագման աստվածություններին, ինչպես օրինակ՝ Արա Գեղեցիկի և Վահագն Վիշապարադի պարագա-յում: Արա Գեղեցիկին բնորոշ հատկանիշները, պաշտամունքային արարողությունները, կորողները, խորհրդանիշները, գրեթե ամեն ինչ

¹²³ Գ. Զահուկյան, ճշվ. աշխ., էջ 84:

¹²⁴ Տե՛ս Ն. Աղոնց, Հայաստանի պատմություն, Եր., 1972, էջ 370, Յ. Կարազեողեան, Սեպագիր տեղանուններ, Եր., 1998, էջ 287:

սկսեց վերագրվել Վահագն Վիշապաքաղին, թեև հայ դիցարանության մեջ նրանք հանդես են գալիս միաժամանակ¹²⁵: Արա դիցանունը, համեմատած Վահագնի հետ, դարձավ նվազ գործածական, թեև Արա Գեղեցիկը մեր առասպելաբանության սիրելի հերոսներից է, նա համարվում է ազգի նահապետ՝ Արամի որդին, այսինքն՝ միաժամանակ և՛ դիցանուն է, և՛ դյուցազնանուն (Էպոնիմ): Եթե Արայի անվամբ կան լեռ, բազմաթիվ բնակավայրեր՝ գյուղեր, ավաններ*, ապա Վահագնի անունից կազմվել են, և ամենակարևորը, կազմվում են ոչ միայն բնականուններ, այլև լեռնանուններ՝ լեռնազազար, լեռնարազուկ, գելրանում, զավառանում: Չուտ հայկական դիցանունները, այսպիսով, հայոց դիցարանում սակավարիվ են դարձել գուցե թե աստիճանաբար, օտար պաշտամունքների մշակութային և քաղաքական հղոր ազդեցությունների պատճառով:

Գ. Զահուկյանը, անդրադառնալով մեր նախնիների պաշտամունքային պատկերացումներին, նշում է, որ աստվածայինը վաղնջահայերի համար մի կողմից առնչվում էր շողացող երկնքին և լուսավոր օրվան, մյուս կողմից՝ նախահայրերի պաշտամունքին: Գուցե այս ընկալման հետ պետք է կապել գուտ հայկական ծագում ունեցող Ասրդիկի պաշտամունքը՝ որպես սիրո և գեղեցկության աստվածուիու:

Աստվածայինի հավերժական ըմբռնման արդյունք է արեգակնայաշտությունը լայն իմաստով՝ հեթանոսական և վերիերանոսական: *Արեգ, արև, ավելի սակավ արփի* արմատները գործունակ են եղել մեր պատմության գրեքե բոլոր ժամանակահատվածներում՝ *Արեգումի, Արեգիմ, Արեգա, Արեգավան, Արեգականածագ, Արեկիք, Արեաչոր, Արփի, Արփա, Արփիսական, Արփիսականածագ, Արփիսիք, Արփիսաչոր, Արփիսիք, Արփիսական, Արփիսազօծ* և այլն: *Արեգ, արև, արփի* արմատներով անվանումները աշխարհագրական մեծ տարածում ունեն՝ Տուրութերան, Սյունիք, Կարին, Ակն, Գեղարքունիք, Արարատյան դաշտ, Կիլիկիա: Արևի իմաստ արտահայտող անունները հաղիպում են լեռնազագարների, լեռնաշղթայի, գետերի, լճերի, աղբյուրների, ձորերի, գավառների, շեների և գյուղերի անվանումներում, անձնանումներում, որը վկայում է արևի պաշտամունքի խորության և ուժի մասին: Նշենք, որ այս

¹²⁵ Հմմտ. Յ. Կարագեողեան, նշվ. աշխ., էջ 285- 287: Ինչպես նաև՝ Գ. Ղափանցյան, Անտիպ գործեր, Արա Прекрасный. Мифотворческий образ у армян, Եր., էջ 18-23:

լուսատուի անվանումը գործուն անվանակազմիչ է նաև այսօր, թեև ուղղակի կրոնական բովանդակություն արդեն չունի, սակայն երկրպագության առարկա շարունակում է լինել ցարդ: Նույնը մասամբ վերաբերում է հնդեվրոպական **երկին** արմատին:

Քրիստոնեական բառապաշարը հայերենում մեծ մասամբ դարձյալ փոխառյալ է, ինչպես և հեթանոսական հավատի բառապաշարը, որովհետև այն ևս օտարածին էր: Պարսկական դիցանուններին, հավատքի խորիրդանիշներին փոխարինելու եկավ քրիստոնեությունը՝ իր հետ բեկով հրեական, հունաստրական փոխառությունների ալիքը:

Կրոնական շինություններ արտահայտող անուններից ամենակենառունակը և վաղնջականը **վան**/պ արմատն է, որը սկզբնապես նշանակել է բնակատեղի, հավաքատեղի՝ **ստան**, ապա որոշակիացել է իրքի ծխական, հոգեոր նպատակներ հետապնդող մարդկանց հավաքատեղի: Այս բառի ծագումը Հ. Աճառյանը համարում է իրանական, թեև առավել համոզիչ է նրա ընդիհանուր հնդեվրոպական ծագումը: Այստեղ ունենք **ստան**՝ **վան** հնարավոր զուգաձևությունը, առաջինն ամրակայվում է, որպես ընդիհանուր նշանակության բնակատեղի, իսկ երկրորդը վերածվում է կրոնական- շինարարական եզրույթի, իրքի տեղանվանակազմիչ՝ արդեն ավելի հազվադեպ ունենք **եկեղեցի**, **մայրու**, **անապար** արմատները, առաջին երկուսը հունական փոխառություններ են, **անապար-ը՝** իրանական:

Բարիմաստային վերջին՝ 23-րդ խումբն ընդգրկում է դերանվանական և սպասարկու բառ-մասնիկները, որոնք իմբնականում հնդեվրոպական նախալեզվից են ժառանգված՝ **ևս, դու ևս, մեր, դուք, նորա, իմ, քո, իւր, մեր, ձեր, իմն, ինչ, ուն, ոք, ո՞վ, այլ, երք, քան, ոչ, մի, առ, ընդ ըստ, ց, եւ, ու, վեր, գեր, ներ, -վոր, -ք և այլն:**

Ստորև ներկայացնենք հայերենի բնիկ բառերը՝ ըստ ընդունված իմաստային, թեմատիկ խմբերի՝ նշելով, որ Հ. Աճառյանը առանձնացնում է 713 բնիկ արմատ: Այս առումով գիտնականը գրում է, որ հունարենը կամ լատիներենը մայր լեզվի 2223 արմատների գրեթե կեսը ժառանգել են: Գ. Զահուկյանը բնիկ արմատների թիվը մասամբ ավելացնում է, ուստի կարող ենք արձանագրել, որ բնիկ արմատների թիվն այ-

սօր անցնում է 1000-ից, հետևաբար հայերենը ևս նախալեզվի արմատների կեսը պահպանել է:

Ա. Ֆիզիկական աշխարհ

Ալիք, աղբեւր, ամպ, արեւ, առու, աստղ, ատահձ, արեգ, ամպրոպ, այր, անձաւ, անդունի, անտառ, արեգակն, աւազ, աւղ, աւազ, բլուր, բոց, գետ, գետին, լիճ, լոյս, լուսին, խութ, կարկուտ, հեղեղ, հող, հողմ, հով, հուն, ձիւն, մառ, մարդ, մէզ, մոլիս, յորդ, յորձ-անք, շանք, որոս, ջուր, սառն, սար, ցլեպ, փայտ, քար, քերծ...

Բ. Մարդկություն՝ սեռ, տարիք, ընտանեկան հարաբերություններ

Մարդ, անձն, ազգական, այր, աղիշ (աղջիկ), ամուսին, դուստր, եղբայր, ընտանիք, քոռն, ծնող, կին, հարսն, հաւ, հոր (փեսա), մամ, նու (հարս), նան, հայր, մայր, ուստր, որդի, տալ, տայզը, քոյր, քենի...

Գ. Կենդանիներ

ա) ընտանի կենդանիներ՝ որչ, սրերջ, ցուկ, եղմ, կով, մողի, երինջ, առն, մարի, գառն, որոջ, այծ, էշ, քաղ (արու այծ), ուկ, ամիկ (մեկամյա արու ուկ), ձի, հաւ, քառ, պարադ, մարի (էգ բռչուն), սագ, շուն, ...

բ) վայրի կենդանիներ՝ գայլ, ինձ, առեւծ, լուսան, արջ, աղուէս, քռինի, եղմ, որս, երէ, ողմի, մուկն...

գ) թռչուններ՝ հաւ, քառ, ազռաւ, աղաւակ, արծովի, քու, քուէճ, ծիծառն, կոկու, կռումկ, յոպոս, ցին, ուրուր...

դ) ձկներ, միջատներ և սողուններ՝ ծուկն, քարք (ձուկ որսալու կողով), կարք, անիծ, լու, մրջին, սարդ, գիզ, մեղու, քոռ, քրէլու, մլակ, քիրոն, քրրուր, աւճ, իժ, քարք (արքայիկ օձ)...

Դ. Մարմնի մասեր, մարմնական գործառություններ և պայմաններ

Սիս, ջիլ, նեարդ, մալրու-ք, արիւն, ուկր, քէկն, կուռն, ողն, երես, մոռուր, ծնաւտ, ակն, ունկն, քերան, քիմ-ք, ատամն, լինդ, ոլն (պարանց), կոկորդ, ուս, քեւ, ձեռն, քուռն, մատն, բոյթ, ոտն, սրուն-ք, ոլոր, ծունկն, եղունզն, լանջ, ստին-ք, սիրտ, լեարդ, արգանդ, փայծաղն, փամփուշտ

(միզապարկ), քուք, քիրտն, շող-իք, կիծ-կծանել, խայբել, խածանել, լի-զանել, լպստել, ործկալ, քուն-քնել, մէգ-միզել, քեղմն, ծին-ծնանել, երկն-երկնել (ծննդյան ցավ քաշել), ամուլ, յոի, կեալ-կեան-ք, մեռանել, դի, գէշ, առ-ողջ, հիւանդ, հիւծանել, դալ-ուկն, ելունդ, պալար, խիթ (ցավ), այտ-նուլ (այտուցվել), քարախ, դեղ, խեղ (հաշմանդամ), մունչ, պապանձ, մերկ, հոլանի, բոկ, արբել...

Ե. Ուտելիք, ըմպելիք, կերակրի պատրաստում, ամանեղեն

Ուտել, սնել, լակել, լափել, ծամել, կլանել, կրծել, կերակոր, յագե-նալ, եփել, խորովել, խարկել, ըմպել, հում, շաղել, մաղել, աղար, աղարիք, երկան-ք, հնոց, պով-իկ (կավե աման), տիկ, տարգալ (գրայ), ալեր, աղանձ, բիթ, բոկեղ, միս, քան, մածուն, կաքն, սիսեռն, խսոռ, բողկ, պտուղ, կորիզ, որթ, դեղձ, չիր, սունկ, մոշ, մոռ, աղ, մեղր, գինի, մաճ-առ, կոզի (կարագ)...

Զ. Հազուստ, անձնական զարդարանք, խնամք

Ազանել, զ-գենուլ, զ-գեստ, մաշել, ասր, բուրդ, գեղմն, իլ-իկ, հեն-ք, ոստայն, ասեղն, հերիւն, արքոց (վերարկու, զգեստ, ծածկոց), աւճ-իք, աւդ (կոշիկ), զ-արդ, գինի, մատանի, աւծանել...

Է. Քնակարան, տուն, կահկարասի

Տուն, դուռն, նիզ (սողնակ), փեղկ, յատակ, աւք-աւքել (օթեան, օթեանել), որմն, ձեղուն, քիւ, առաստաղ, սեղան, սար-ք, ան-կող-ին...

Ը. Երկրագործություն, բուսականություն

Աճել, ածու, այզի, արտ, անդ, արար, քի, բիր, սերմն, քաղել, բեր-ք, դալար, քառամ, բոռոմ, բոյս, զինձ, դեղձ, դաղձ, բելուկ, մամուռ, արմ-ատ, ոստ, բողբոջ, ծիլ, շիւ, կաղին, մայրի, հացի, բեղի, ցախ...

Թ. Ֆիզիկական տարբեր գործողություններ, սրանց հարաբերությունը առանձին արհեստների ու արվեստների հետ՝ համապատասխան գործիքներով, նյութերով, արտադրանքներով

Առնել-արարել, եմ, եղանել, գոյ, լինել, դառնալ, ջանալ, փորձել, հայթայթել, հարկանել, քերթել, քորել, հաստատել (ամրացնել, շինել),

ստեղծանել, բեկանել, ճմլել, հեղուլ, քերել, քերքել, գործ, մուրճն, թակն, ձող, սիւն, դարքին, թերել, հալել, սալ, ձուլել, թիթեղն, բով (հնոց), արծաք, իր...

Ժ. Շարժում, տեղափոխություն, փոխադրում, նավագնացություն

Ելանել, բառնալ, անկանել, անցանել, յառնել, իջանել, ցածնուլ, ընկենուլ, քոչել, խրտնուլ, հարքնուլ, սարտնուլ, շրտնուլ, երքալ, չուել, անցանել, գալ, հասանել, մատչել, մերձենալ, մտանել, բերել, ածել, գեռալ, խաղալ, ընթանալ, ուղի, լողալ, նաւ, լաստ, առ-ազ-աստ...

ԺԱ. Ունեցվածք, սեփականություն, առևտուր

Ունել, առնուլ, ստանալ, տալ, աւգուտ, գտանել, գող, գողանալ, զին, զնել, տուրեւառ...

ԺԲ. Տարածական հարաբերություններ՝ տեղ, ձև, չափ

Ետղ-տեղ, դիր-ք, կալ-կամ, դիզանել, բանալ, բաքչել, բարձր, ցածր, վեր, լայն, հիմն, կէտ, կողմն, մէջ, մերձ, մօտ, հուպ, աջ, արեւ-ել-ք, արեւ-մուտ-ք, արեւ-ել-ք, անկիւն, ձև, հարաւ, փոքր, մանր, երկայն, հաստ, անձուկ (նեղ), բանձր, նուրբ, գոգ, կոր, կեռ, անկիւն, խաչ, արդ (ձև)...

ԺԳ. Քանակ և թիվ

Քան-ակ, քիւ, ողջ, յոլով (քազում), աւել, յ-աւելու, յոզն (շատ), բոլոր, սաստիկ, լի, լնուլ, սին, ունայն, առաջ-ին, երկու, երեք-եռ, չորք- քառ, հինգ, վեց, եաւթն, ութ, ինն, տասն, մետասան, երկոտասան, երեքտասան, չորեք-տասան, հնգետասան, վեշտասան, քսան, երեսուն, քառասուն, յիսուն, վարսուն, եւթանասուն, ութսուն, իննտուն...

ԺԴ. Ժամանակ

Տի-ք (տարիք, հասակ), նոր, թարմ, հին, ծեր, երեց, տեւել, յար, ստէպ, երբեմն, երբ-եք, աւր, տիւ, զիշեր, երեկոյ, ամ, ամիս, ձմեռն, գարուն, ամառն, աշուն, տեւել...

ԺԵ. Զգայական ընկալումներ

Իմանալ, հոտ, հոսութել, համ, քաղցր, լսել, անսալ, հունչ, լուր, տեսանել, ցուցանել, փողփողել, փայլել, երեւել, բիլ (քաց կապոյտ), դեղին, կարծր, պինդ, փափուկ, մեղլ (քույլ, մեղմ), ողորկ, սուր, բութ, ցուրտ, հով, քաց, թրջել, ջերմ, գոլ, գաղց....

ԺԶ. Զգացմունք, խառնվածքային, բարոյական և գեղագիտական ըմբռնումներ

Հոգի, ոգի, եռանդ, հոգ(ս), (զ)արմանալ, եղեռն (փորձանք, աղետ), հասանել, կայտիր (կայտառ), սիրել, սէր, փարել, ծիծաղել, փորկալ, ծաղր, լալ, ողբալ, արտասուր (արտասր), ատել, ատելուրին, գաճ, գարշ, գանել, գարշել, խոտել (զզվել, զզվանք), երկիր, երկնչել, ցասումն, քէն, մեղ-ք, քաւ-ուրին, սխալ, մոլոր, սուտ, արդար, գեղ-եց-իկ, տ-գեղ...

ԺԷ. Մտածողություն, միտք

Սիտ-ք, մտ-ա-լր-ութին, իմանալ, գիտել, ճանաչել, ուսանել, ուսանող, ուսուցիչ, գիտուն, իմաստուն, մեկնել (քացատրել), մոռանալ...

ԺԸ. Չայնական արտահայտություն, խոսք, ընթերցանություն և գիր

Չայն, երգել, գեղգեղալ, աղաղակել, գոչել, ճշալ, ճիչ, կարդալ, հարցանել, քան, քայ (քան, խոսք), քառ, անուն, ասել, լրել, գիր, գր-իչ, գիր-ք, ընթեռնուլ...

ԺԹ. Տարածքային, հասարակական և քաղաքական բաժանումներ, հարաբերություններ

Երկիր, ազգ, գաւառ, հայր-ենի-ք, ցեղ, զարմ, տէր (տի-այր), տիկին, թաղ, ընկեր, ընդոծին, արքանեակ, լր-ացի, իհր, բար-ք, լիրք, լայիրշ, լկտի ...

Ի. Ռազմական գործ

Մարտ, կրիս, մարտնչել, մարտիկ, աղեղն, նետ, սլաք, քուր, կումբ, գերի...

ԻԱ. Օրենք

Իրաւունքը, բողոքը, երդումն, երդմուլ, երդ-մն-ա-զ-անց-ութիւն, մեղա-
տր, մեղ-ա-դր-ել, յ-անց-աւոր, քաւել, արդար,...

ԻԲ. Կրոն և նախապաշտմունք

Դի (աստված), կրաւն, երկին-ք, ձօն, տօն, սուրբ, աւետել- աւետա-
րանել, անէծք, անիծանել, աղաթել, մաղթել, քովել...

ԻԳ. Դերանվանական և սպասարկու բառեր ու մասնիկներ, ածանց- ներ

Ես-մեք, դու-դուք, ինքն-ինքեանք, իմ, մեք, ձեք, իւր, սա, այս, սոյն, ս,
դա, դոյն, դ, նա, այն, նոյն, ն, աւասիկ, աւաղիկ, աւանիկ, ո(վ), ինչ, ոք,
ոմն, ուրեմն, ուստի, ոք, առ, առաջ, ընդ, ըստ, վեր, ներ գեր, արտ, մինչ,
եւ, ու, այլ, եթէ, երբ, քան, ոչ, մի, ան -անուն, տ- դժեւ, տր- մեղաւոր, յիմ-
հաւոր....

ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆՁՆԱՌԱՆԵՐ

Հ. Հյուրշմանը, որ իրավամբ համարվում է հնդեվրոպարանության
դիրքերից հնագոյն հայկական անձնանունների առաջին գիտական ու-
սումնասիրողներից մեկը, հետաքրքիր մի դիտարկում ունի անվանա-
դրման հայկական սկզբունքների վերաբերյալ, որը բնորոշում է մեր ազ-
գային մտածելակերպը. «Ազնվականները հիմնականում կրում էին
պարսկական (մեծ մասամբ Արշակոնյան) անուններ, հոգևորականնե-
րը՝ բիբլիական, հունական կամ ասորական, մինչդեռ ժողովուրդը հա-
վանաբար իր հին անունները դեռ երկար ժամանակ շարունակում էր
պահել, որոնք, սակայն, պատմիչները իրենց աշխատությունների մեջ
չեն հիշատակում, քանի որ հասարակ մարդիկ պատմիչների համար
որևէ դեռ չեն կատարում, և դժվար թե նրանք համարվեին հիշատակու-

թյան արժանի»¹²⁶: Բնիկ հայկական անձնանունների քննությամբ Հ. Աճառյանից հետո առանձին գրադպել է Գ. Զահուկյանը՝ նշելով, որ հայկական անձնանունների գիտական ուսումնասիրությունը համեմատաբար նոր զարգացող լեզվաբանական բնագավառ է: Բնիկ անձնանունների քննությունը նաև կատարում է ըստ հետևյալ շրջանաբաժնան. ա) հետագույն շրջան՝ մինչև 5-րդ դար, բ) իին շրջան 5-րդ դարի վերջերից մինչև 11-րդ դար, ց) միջին շրջան՝ 12-16-րդ դարեր, 4) նոր շրջան 17-րդ դարից մինչ 20-րդ դար: Վերջին բաժանման եզրափիծը հաստատապես կարելի է բերել մինչև 21-րդ դար, որովհետև անվանաստեղծման գործընթացը վաղուց արդեն մեծ ձևափոխությունների չի ենթարկվում:

Անձնանունները տեղանուն դառնալու մեծ ներուժ ունեն. իին շրջանում արքաների և իշխանների, հերոսների անուններով կոչվում էին ոչ միայն նրանց պատկանող, նրանց կողմից կառուցված կամ գրավված քաղաքներն ու ավանները, այլև նրանց ընծայված բնակավայրերը, որտեղ տարածվում, բազմապատկվում էր պաշտամունք դարձած նրանց փառքն ու հոչակը:

Պատմագիտության և լեզվաբանության մեջ իշխում է այն մոտեցումը, ըստ որի՝ ժողովրդանունները ծագում են անձնանուններից, այսինքն՝ պատմական որոշակի իրադարձություններից հետո (ռազմական հաղթանակներ, տնտեսական-մշակութային նվաճումներ) տոհմի նահապետի անունով սկսում է կոչվել նրա ողջ զարմը: Մեր պատմագրության հայր Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմությունը» կառուցել է հենց այս սկզբունքներով և մեր ինքնանվանումը որպես ազգային միավոր՝ հայ, ինչպես նաև այլ ազգերի կողմից մեզ տրվող անվանումները՝ արմեն, քորդումյան, սարսաւոյան և այլն, բացատրում է մեր ազգի հերոս նախնիների անձնանունների միջոցով: Խորենացին ոչ միայն մեր ժողովրդանունների ծագումն է կապում ոյտազումների անունների հետ, այլև նշանավոր բոլոր տեղանունները բխեցնում է Հայկյան զարմի ժառանգների անուններից¹²⁷:

¹²⁶ Հ. Հյուրշման, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, էջ 318-319:

¹²⁷ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Եր. 1981, էջ 48-52:

Քերթողահայր Խորենացուց հետո դարեր են անցել, սակայն տեղանվանգիտուրյան մեջ դեռևս քննության խնդիր է, օրինակ՝ Արմավիր կամ Արմաշ, Արմա, Հարմա տեղանունները ծագում են մեր էքնիկական արմենականականությամբ, որը ստուգաբանվում է որպես «արմ- արմատ, ցեղ, զարմ» կամ «ընձիւղ, ցողուն», «մեծ, ուժեղ, հզոր»¹²⁸, թե՞ մեր նախահայր Արմենի անձնանունից, որը մեծ հավանականությամբ կարող է առաջացած լինել հենց վերոնշյալ հասարակ գոյականներից կամ ածականներից, քանի որ դրանք կարող էին լինել անձի անվանադրման համար կարևոր բնութագրիչ ճականուններ:

Դեռևս նախորդ դարի սկզբին Ն. Աղոնցը¹²⁹, իսկ 1940-ական թվականներին Գ. Ղափանցյանը յուրօքինակ տարանջատում են կատարել՝ ուրարտական, նախյան, խեթական, խալդական և կովկասյան ցեղերից մեզ անցած տոհմանուն-տեղանունների վերլուծության ժամանակ՝ առանձնացնելով դրանց նախահայկական սկզբնաձևները կիրառությամբ հայկական ձևերից. ձուլող ժողովուրդը յուրացնում է բնիկների լեզուների բառապաշարը, նրա լեզվում առաջանում են նոր հնչյունական, ձևաբանական, բառակազմական և այլ օրինաչափություններ, որոնք հետագայում բնորոշվում են որպես ենթաշերտային: Ուշագրավ է այս առումով Ծոփիր տեղանվան ստուգաբանությունը. Ն. Աղոնցը նշում է, որ Ծոփիր նույն նախահայկական Տսրան-ն է, որը հայերենին անցել է Ս>Ծ հնչյունական անցումով, իսկ մեր ք-ն բնիկների լեզվի հոգնակերտն է, այսինքն՝ ունենք ենթաշերտային փոխառյալ արմատ + հայկական հոգնակերտ ձևույթ կառույցը. «Տսրան անվանումը հարազատորեն պահպանվել է ասորական Sofan-aje ձևի մեջ՝ հավանաբար հնարնակների հետ ասորիների ավելի մոտիկ ազգակցություն ունենալու հետևանքով: Հայկական և ասորական ձևերը իրապես, այսինքն՝ աշխարհագրական առումով համընկնում են և նշանակում միևնույն երկիրը, որ բնակեցված էր գերազանցապես հայ և ասորի ծագում ունեցող ժողովուրդներով»¹³⁰:

¹²⁸ Գ. Զահոռվյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային շրջան, Եր. 1987, էջ 287-288:

¹²⁹ Ն. Աղոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում. Քաղաքական կացությունը բայ նախարարական կարգերի, Եր., 1987, էջ 413-549:

¹³⁰ Նույն տեղում, էջ 52:

Հ. Կարագյողյանն իր «Սեպագիր տեղանուններ» աշխատության մեջ «Առեղծվածային լաբիրինտոս» խորագրով բաժնում զարգացնում է Գ. Ղափանցյանի դիտարկումներից ծագող այն տեսակետը, ըստ որի, պատկերավոր բնորոշմամբ, «Երկու սկյուր ցեղապետից երեք հայ բագավոր» է սերել. Իշրակա սկյուր ցեղապետը հայ մատենագրության մեջ հանդես է գալիս որպես հայ բագավոր Կայպակ, իսկ բիայնական-արամեական աղբյուրներում նշված Շագահ ցեղապետը, որը նոյն Իշրակա-ն էր՝ ըստ ասորեստանյան աղբյուրների, հայ մատենագրության մեջ դաշնում է Սկյուրոյի (Շագայորոյի): Իսկ Պարտաքրուան (Partat'ua), մեր ավանդական պատմության տվյալների համաձայն, հայ նախարարների մեջ առաջինը արքայական տիտղոս ստացած Պարոյրն է: Սրանք ծագմամբ ոչ հայկական անվանումների հայկականացման հետաքրքիր օրինակներ են¹³¹:

Բնիկ հայերեն (հնդեվրոպական արմատներից) կազմված անձնանունների սահմանազատումն որոշ չափով պայմանական է. անհայտ ծագման և հայցված անձնանունները նոյնքան հարազատ են հայերին, երբեմն անգամ ավելի, քան Գ. Զահուկյանի կողմից առանձնացվածները: Այսպիսով՝ բնիկ անձնանունների մեջ մեծ թիվ են կազմում հասարակ անուններից ծագած հասուկ անունները, որոնց մեջ, ըստ իմաստի, կարելի է տարրերակել մի քանի խումբ:

Ա) Կենդանիների անուններից ծագած անձնանուններ, պահն անձնանունների վաղնջական շերտին են պատկանում և արտացոլում են տոտեմական հավատալիքների շրջանի մարդկանց աշխարհընկալումը՝ Արլոյր, Այծեսմն, Այծեմնիկ, Անգդ, Գառնիկ, Գայլ, Ընձակ, Եղմիկ, Հատուկ, Զագիկ, Կորիմն, Մրջիմիկ և այլն:

Բ) Ազգակցական բառերից կազմված անձնանուններ՝ Դուսպր-Դսլրիկ, Եղբայր, Հայր, Հաւրոյ, Թոռնիկ, Որդի, Տղայ, Պաս/Պապիկ և այլն:

Գ) Մարմնամասերի անվանումներից ծագած անձնանուններ՝ Թարիկ, Թարուկ, Ձեռէս, Աշիկ, Հրաչյա և այլն:

¹³¹ Տես Յ. Կարագյողյան, նշվ. աշխ., էջ 273-277:

Դ) Բնության մարմինների և երևույթների անուններից ծագած անձնանուններ, բոլորը հերանոսական շրջանից ավանդված՝ *Արև/Արևիկ, Արևիկ/Արևզնազ, Արփի/Արփենի, Ամպ/Ամպակ, Շող/Շողիկ/Շողեր, Շաղ/Շաղիկ, Ասկրդ/Ասկրդիկ, Լոյս/Լուսիկ* և այլն:

Ե) Վերացական անուններից ծագած անձնանուններ՝ *Արքում, Գալուստ/Գալիկ, Գիւր, Յարութիւն, Հոյս/Հուսիկ, Քաջ/Քաջիկ, Քաղոց, Մանուկ* և այլն:

Զ) Այլ բառերից ծագած անուններ՝ *Գինդ, Երանեակ, Սլաք, Շուկիկ, Տէր/Տիր/Տիրուկ, Այր/Այրուկ/Առնակ* և այլն:

Նման անձնանունների թիվը զգալի է եղել հերանոսության շրջանում, իսկ քրիստոնեության տարածման և ամրակայման հետ մետեղ դրանք դուրս են եկել կիրառությունից՝ փոխարինվելով քրիստոնեական անուններով, որոնց էական մասն աստվածաշնչյան ծագում ունեն, այսինքն՝ երայական են, բայց հայերենին անցել են հունական և ասորական տառադարձնամբ և տարբերակներով, որովհետև Աստվածաշունչը թարգմանվել է այս երկու լեզուներից:

Բնիկ հայերեն արմատներով անձնանուններն ըստ կազմության բաժանվում են 4 խմբի՝ ա) պարզ, բ) ածանցափոր, գ) խոնարհման ձևունեցող և դ) բարդ:

Ի տարբերություն իրանական և հունական անձնանունների՝ բնիկ հայկական անձնանունները մեծ մասամբ պարզ են կամ ածանցափոր: Ածանցներից առավել գրքածական են -ակ, -իկ, -ուկ, -ոց ածանցներով անձնանունները, որոնք մեծ մասամբ կազմված են հասարակ անունները: Հոլովաճներից հաճախ անձնանուն են դառնում եզակի կամ հոգնակի սեռական հոլովի կառույցները՝ *Անգեղ, Առն, Տեսուն, Հաւրոյ, Պապին, Տիրոց, Ավոց, Բարոց, Ականց, Տիրանց*, բայց կան ձևերից հանդիպում են ինչպես խոնարհման, այնպես էլ դերայական վերջավորություններով կազմված անուններ՝ Գլույ, Յուսամ, Երանեակ, Խնադրուած, Տուսած և այլն: Բարդությունների մեջ գերազանցապես հանդիպում է այր բաղադրիչը՝ Զարմայր, Նորայր, Հրայր, Ուռնայր, Կորսայր, Տիրայր: Հազվադեպ հանդիպում են պուր և որդի բաղադրիչներով

կազմությունները՝ *Խաչալիքուր, Տեսոնկուր, Ասրւածալիքուր, Ազնորդի, Սկայորդի:*

Զգալի թիվ են կազմում խառն կամ հիբրիդ անձնանունները բնիկ հայերեն և փոխառյալ կամ անհայտ ծագման բաղադրիչներով՝ լինի արմատ, թե ածանց՝ Գիմեկարդ, Խոչեկարդ, Մայրապեկ, Հայիսարուն, Մեծպարոն, Նորկարդ, Վարդիքեր, Շողմելիք, Շաղուկի, Վեհանուշ, Երանուիկ, Զարմանուիկ, Սրբուիկ, Մարքուիկ և այլն¹³²:

ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՓՈԽՎՈ-ՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գ. Զահուկյանը պնդում է, որ իրանագետների կողմից տարբերակվող իրանական լեզուների հին, միջին և նոր շրջանները չեն համընկնում հայերենի զարգացման համապատասխան շրջանների հետ: Դա պայմանավորված է այս լեզուների զարգացման առանձնահատկությունների և շրջանաբաժանման տարբեր սկզբունքների հետ: Իրանական հիմք լեզվի անկախ գոյությունը տարածամանակավորման և լեզվածամանակագրության մերողների կիրառմամբ հաշվարկվում է Ը.ա. մոտավորապես 2-րդ հազարամյակից, երբ հնդիրանական միասնությունը սկսեց տրոհվել, իսկ հայոց լեզվի ինքնուրույն գոյությունը ուրվագծվում է 3-րդ հազարամյակում, այսինքն՝ մեր լեզվական փոխազդեցությունների պատմությունը վատճաշական է, բայց իրանական լեզվի և նրա բազմաթիվ բարբառների ազդեցությունը հայերենի վրա այս հազարամյակների ընթացքում չափազանց տարբեր է եղել, վաղնջական և հնագույն իրանական փոխառությունները արդի լեզվաբանական մերողներով վերականգնվում են ավելի շատ որպես փոխներբափանցում, իսկ բուն փոխառությունների շրջանը սկսվում է հայ-պահլավական հարաբերությունների դարաշրջանից, որից հետո իրաներենի ազդեցությունը հայերենի վրա էապես նվազում է:

Նշենք, որ հին շրջանի իրանական բարբառներից հայերենը շփված պետք է լիներ կիմերերենի, սկյուրերենի, մարերենի և հին պարսկերենի

¹³²Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Բնիկ հայերեն արմատներով կազմված հայկական անձնանունները, «Պարմա-բանասիրական հանդիս», հ. 4, 1984, էջ 32-43:

հետ¹³³: Իրանական գրավոր հուշարձանները ստեղծվել են հայերենի գարավոր հուշարձաններից ավելի քան 1 հազարամյակ առաջ: Հիմ պարսկերեն տեքստերը թվագրվում են Ք.ա. 6-4-րդ դարերից: Հիմ պարսկերեն ասելով՝ նկատի ունենք Ք.ա. 560-330 թվականների ժամանակահատվածում ավանդված լեզուն: Միջին պարսկերենը, որ առավել հայտնի է պահլավերեն անվանք, ունի 2 ենթաշրջան՝ արշակունյաց կամ հին պահլավերեն և սասանյան կամ նոր պահլավերեն, պահլավական ժամանակաշրջանն ընդգրկում է Ք. ա. 256-ից մինչև Ք. հ. 642 թվականը:

Նոր պարսկերենի ժամանակաշրջանը սկսվում է 10-րդ դարից և մասնակի փոփոխություններով ճգփում է մինչև այժմ: Այսօր Իրանի լեզուն նոր պարսկերենն է՝ զանազան բարբառներով:

Հայ-իրանական լեզվական սերտ առնչությունների մասին կարելի է խոսել Սերական պետության դեմ Կյուրոսի տարած հաղթանակից հետո, երբ Պարսկաստանը դարձավ Առաջավոր Ասխայի ամենահզոր տերությունը՝ իր տիրապետության տակ առնելով Հայաստանը: Դարեւ Առաջինի օրոր Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծվել են 13-րդ և 18-րդ սատրապությունները, որոնք ընդգրկում էին Հայաստանի տարածքը: Աքեմենյան թագավորները քողել են բազմաթիվ սեպագիր արձանագրություններ: Այս շրջանում պարսկերենի ազլեցությունը հայերենի վրա աճշուշ եղել է, բայց ոչ այնքան համակարգային և համատարած, ինչպես միջին պարսկերենի ժամանակահատվածում: Այդ ազլեցությունը ոչ թե էրնիկական մերձավոր շփումների և փոխներքափանցումների արդյունք էր, այլ՝ պետական գերիշխանության:

Պատմությունը վկայում է, որ հայերն իրանական ցեղերի հետ հարևանությանք ապրել են 1600 տարուց ավելի, որից շուրջ 900 տարի հայերը կամ անմիջաբար հպատակվում էին պարսիկ թագավորներին, կամ նրանց ենթակա վասալական իշխանություն ունեին: Մնացյալ 700 տարին, Հ. Աճայանի բնութագրմանք, հայերը շարունակել են սերտ շփման մեջ գտնվել Պարսկաստանի հետ: Հայաստանում երկար ժամանակ իշխել են իրանական ծագման արքաներ: Հատկապես զգալի էր

¹³³ Գ. Զահոռելյան, նշվ. աշխ., էջ 488-508:

պարթևական ազդեցությունը: Հայոց իշխանությունների գրագրությունը պարսկերեն էր, հազուստն ու ապրելակերպը, վարչական աստիճանակարգությունը, կրոնը, գրեթե ամեն ինչ պարսկառ էր: Մեր կյանքը մի մեծ ժամանակահատված գտնվել է պարսկական մշակույթի հզոր ազդեցության մերքո, այդ աշխարհինկալմամբ են ձևավորվել հասարակական-պետական, անգամ ներընտանեկան հարաբերությունները: Ուստի օրինաշափ էր հայերենի կողմից պարսկերենից մեծարիվ բառ-հասկացությունների, ոճերի ու դարձվածների փոխառությունը: Իր «Հայոց լեզվի պատմության» առաջին մասում Հ. Աճառյանը բերում է լատինատառ պարսկերեն և հայերեն շարադրված լեզվական նմուշներ, որոնք բառապաշարի առումով բազմաթիվ համընկնումներ ունեն և բավարար չափով հասկանալի են պարսկերեն չուսումնապիրած հայախոսին¹³⁴: Հայերենի և պարսկերենի այս վճռորոշ նմանությունն էլ պատճառ է եղել, որ շատ հետազոտողներ սկզբնապես կարծել են, թե հայերենը իրանական բարբառ է: Գերմանացի հայագետ Հայերիխ Հյուբշմանը առաջինն էր, որ 1875 թվականին իր «Հայերենի դիրքը հնդեվրոպական լեզուների շրջանակներում» աշխատության մեջ ապացուցեց, որ հայերենը հնդիրանական լեզվաճյուղին պատկանող բարբառ չէ, այլ նրանից անկախ, առանձին ճյուղ է հնդեվրոպական լեզվալինտանիքում:

Հայերենի և իրանական բարարառների ընդհանուր բառերը ընդունած է բաժանել 4 խմբի.

- 1) հնդեվրոպական նախալեզվից ժառանգված ընդհանուր բառեր, ինչպես՝ *մայր, լուսան* և *այլն*,
- 2) պարսկերենից հայերենի փոխառյալ բառերը՝ *ազար, սպասարկ, հրապարակ* և *այլն*,
- 3) մի երրորդ աղբյուրից հայերենի և պարսկերենի փոխառյալ բառեր՝ *աճպարար*. այս բառը արաբերենից վերցրել են թե՛ հայերենը, թե՛ արաբերենը,
- 4) հայերենից պարսկերենի փոխառյալ բառեր, ինչպես՝ *բարեկեռնադադադ, աղյուս, երկուսն* և գործածական են պարսկերենում:

¹³⁴ Հմմտ. Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 1, Եր., 2013, էջ 219-220:

Յուրաքանչյուր դեպքում պետք է ճշտել, թե իրանա-հայկական ընդհանուր բառերը իջշալ խմբերից որին են պատկանում: Ընդ որում, պետք է շեշտել, որ հայերենը փոխառություններ կատարել է պարսկերենից իր զարգացման գրեթե բոլոր շրջաններում՝ հնագույն հայերեն, գրաքար, միջին հայերեն, բացի այլ՝ մենք փոխառություններ ենք կատարել իրանական տարրեր լեզուներից. այդ փոխառությունները առանձնանում են միմյանցից իրենց հնչյունական, ձևաբանական, անգամ բառակազմական հատկանիշներով: Գ. Զահորկյանը «Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան» աշխատության մեջ փորձում է առանձին վերլուծել իրն իրանական տարրեր ժողովուրդների հետ հայերի ունեցած լեզվական առնչությունները՝ սկսելով հայ-կիմնրական հնարավոր լեզվական փոխազդեցություններից: Կիմեր ցեղանունը նա կապում է ոչ միայն Կապաղովկիայի հայկական Գամիրը անվան հետ, այլև Կումայրի> Գյումրի բնականվան հետ, իբրև բաղարկման արդյունք՝ Կիմ> Կում¹³⁵: Հայ-սկյութական առնչությունների կապակցությամբ շետադրվում է Գ. Ղափանցյանի և Բ. Պիատրովսկու կողմից առաջ քաշված վարկածը, ըստ որի՝ սկյութական բազավոր Պարտատուան (Պրոտոքյուս) և Խորենացու հիշատակությամբ Նինվեի կործանմանը մասնակցած Պարույրը նույն անձն են՝ Պարույր> Պարտապուա, ընդ որում, նշվում է, որ Պարույրը Սկյուրդու հաջորդն էր, իսկ սկյութները սակյան ցեղեր են՝ սկյա-սակ կապը հայագետը հնարավոր է համարում համաձայնելով Գ. Ղափանցյանի և ապա՝ Հ. Կարազյանի վարկածներին¹³⁶: Հայ սկյութական բառային գուգաղիպումներից Զահորկյանը առանձնացնում է՝ դարրին, արդար, եւրմ արմատները: Սակայն հայ-սկյութական, առավել ևս՝ հայ-կիմնրական բառային գուգաղիպումները շափազանց սակավ են, բոլորը ենթադրելի, ուստի դժվար է խոսել հայերենի և իրանական այդ լեզուների ուղղակի փոխազդեցությունների վերաբերյալ: Նույնը վերաբերում է հայ-մեղական և հին պարսկական լեզվական առնչություններին: Ուստմանափրողները կիմնականում ուշադրությունը բևեռում են հայերենի և միջին իրանական լեզուների բա-

¹³⁵ Հմտ. Գ. Զահորկյան, նշվ. աշխ., էջ 494-499:

¹³⁶ Նույն տեղում, էջ 502-505:

ուային լրնդիանքությունների վրա: Ինչպես վերը նշեցինք, պարսկերենն ունի հետևյալ շրջանաբաժանումը. 1) հին պարսկերեն, որը մեզ ավանդվել է Պերսեպոլիսի և մի քանի այլ քեռագիր արձանագրություններով, որոնք գրված են Ք.ա. 560-530 թվականներին: 2) Պահլավերեն կամ միջին պարսկերեն՝ երկու ենթաշրջաններով. ա) արշակունյաց պահլավերեն, որը կոչվում է հին կամ պարթևական պահլավերեն, որ գործածվել է Ք.ա. 256-226 թվականներին, և բ) սասանյան պահլավերեն, որ կոչվում է նոր պահլավերեն և գործածական է եղել 226-642 թվականներին: Պահլավերենն ավանդված է մի քանի արձանագրություններով, մազդեական կրոնական և մանիքեական գրվածքներով: 3) Նոր պարսկերել, որի հնագույն աղբյուրն է Ֆիրուզափի Շահնամեն՝ 10-րդ դար, այս լեզուն որոշ փոփոխություններով հանդերձ այսօր էլ խոսակցական լեզու է Պարսկաստանում՝ բարբառային մեծ տարբերակվածությամբ¹³⁷:

Հայերենի իրանական փոխառություններն ամբողջացվել են դեռ Հյուրշմանի, ապա՝ նրա աշակերտ Հ. Աճառյանի կողմից: Գ. Զահուկյանը արդի գիտության տվյալների հիման վրա փորձում է ճշգրտել այդ փոխառությունների ցանկը՝ մատնանշելով այն հակասությունները, որոնք կային, դրանք հատկապես վերաբերում են այն բառերին, որոնց իրանյան ծագումը կասկած չի հարուցում՝ ենելով նրանց հնյունական և բառակազմական առանձնահատկություններից, բայց դրանց համապատասխան ձևերը իրանական աղբյուրներում չեն հայտնաբերված, առաջարկված վերականգնումներն էլ արժանահավատ չեն, ինչպես օրինակ՝ արվարձան, աւազակ, ատմանակ, գերեզման, խորան, կարսպ, կարճ, կիրճ, ճառ, ճշմարիկ, մագ, յաւզորել, նշաւակ, պամղուխար պարանի, պաւրծառ, պաւրում, պարույր, վառել, վախճան, վեր-ը և այլն:

Կուտակված փաստական հարուստ նյութը թույլ է տալիս տարբերակել միջին իրանական լեզուներից հայերենին անցած բառերը: Նշենք, որ միջին իրանական լեզուները բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ հյուսիսարևմտյան և հարավարևմտյան: Ինչպես նշում է Լ. Հովհաննիս-

¹³⁷ Հմմտ. Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս I, էջ 227:

յանը, հայագետների համար հատկապես կարևոր է հյուսիսարևմտյան խմբին պատկանող պարբերենից և հարավարևմտյան խմբին հարող միջին պարսկերենից կատարված փոխառությունների տարրերակումը, քանզի դրանք են հայերենի փոխառության հիմնական աղբյուրները¹³⁸:

Բերենք Հ. Աճառյանի կողմից ժամանակագրութեան տարրերակված բառաշարքերը, որտեղ առաջին միավորներն առավել հին շրջանից են՝ արշակունյաց պահլավերենից, իսկ երկրորդները՝ սասանյան, ավելի ուշ՝ Արամագդ - Որմիզդ պաշտպան - փուշտիպան, պարքե - պահլավ, Վահագն - Վահրամ, Վրլէն - Գուրզէն և այլն¹³⁹:

Հ. Աճառյանն իր «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ իրանական փոխառյալ բառերի թիվը հասցնում է 1405-ի, որից 960-ը փոխառված պահավերենից, իսկ 445-ը փոխառված 12-րդ դարից՝ նոր պարսկերենից:

Իսկ Գ. Զահուկյանը «Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան» աշխատության մեջ իրենց նախաձներով բերում է 712, իսկ ածանցային ձևերի հետ 839 իրանական փոխառություն: Բայց անմիջապես էլ նշում է, որ դրանց թիվը շատ ավելի մեծ է, պարզապես դրանց նախաձները, ինչպես նշեցինք, չեն պահպանվել:

Ինչ վերաբերում է փոխառությունների ժամանակագրական դասակարգմանը, ապա այդ խնդիրը բավական բարդ է. 5-րդ դարում ավանդված բառերը ժամանակագրական առումով միատարր չեն: Դրանց մեջ կան, ինչպես դրանից առաջ կատարված իրանական փոխառություններ, այնպես էլ հենց այդ ժամանակաշրջանում սասանյան պարսկերենից կատարված փոխառություններ: Փոխառությունների ժամանակագրական դասակարգումը նետ լեզվաբանական խնդիր է, որը հայոց լեզվի պատմության ուսումնական դասընթացի ծրագրից դուրս է: Ա. Մեյեն, Հ. Աճառյանը փորձել են նաման տարրերակումներ կատարել, այնուհետև Գ. Զահուկյանը, հիմնվելով վրաց լեզվաբան Մ. Անդրոնիկաշվիլու առանձին ուսումնասիրության վրա («Իրանա-վրացական լեզվական փոխհարաբերությունների ակնարկներ»), այդպիսի տարանջատման փորձ է կատարում իբրև չափորոշիչ ընդունելով, ինչպես իրանական լե-

¹³⁸ Տե՛ս Լ. Հովհաննիսյան, Հայերենի իրանական փոխառությունները, էջ 68-69:

¹³⁹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 229-230:

զուների, այնպես էլ հայկական փաստերը՝ նշելով, իհարկե, որ դա բացարձակ արդյունք տալ չի կարող, որովհետև լեզվի մեջ ուժեղ է համարանության, համահարքման, ժողովրդական ստուգաբանության ու վերախմաստավորման հնարավորությունը¹⁴⁰:

Այժմ ներկայացնենք հայերենի կատարած իրանական փոխառություններն ըստ իմաստային խմբերի՝ առանց նշելու նրանց պարսկական վերականգնված նախաձեռքը և փոխառության հնարավոր ժամանակաշրջանը:

Ա. Ֆիզիկական աշխարհ

Աշխարհ, դաշտ, մարզ, աւազան, վտակ, ժայռ, վէմ, զմրուխտ, արուսեակ, ախտար-ք (աստղ), մահիկ...

Բ. Մարդկություն, սեռ, տարիք, ընտանեկան հարաբերություններ

Դայեակ, զաւակ, ազն (ցեղ, սերունդ), տոհմ, նահապետ, հարազատ, երիտասարդ, պառաւ...

Գ. Կենդանիներ

Մաստակ (էգ կենդանի), ախոռ, ասպաստան, զոմէշ, նոյսազ, յաւանակ, կուզ (կատու), վարազ, վիշապ, յովազ, վազր, սամոյր, կապիկ, վիխ, բազէ, սարեակ, սիրամարզ, տատրակ, ճուռակ...

Դ. Մարմնի մասեր, մարմնական գործառություններ, պայմաններ

Անդամ, ճարպ, դէմ-ք, դիմակ, ճակատ, երախ, գես, վարս, երակ, բազուկ, դաստակ, սմբակ, դմակ, ճանկ, մահ, ախտ, բոյժ (դեղ)-բուժել-բժիշկ, դարման, նշտիր/նշտար (վիրաբուժական դանակ), աշխատել, կոյր, ոյժ...

¹⁴⁰ Գ. Զահոռելյան, նշվ. աշխ., էջ 552-556:

Ե. Ուտելիք և ըմպելիք, կերակրի պատրաստում, ամանեղեն
(Ըմ)բոշխն-ել, պաշար, նպար, նկանակ, թոշակ, խորտիկ, ճաշ, պանիք, կարագ, հրուշակ, ապուխտ, աշարակ, վարունգ, սով, սոխ, միրզ, քութ, արմաւ, կուժ, դոյլ, ապակի, շիշ, սրուակ, բաժակ...

Զ. Հազուստ, անձնական զարդարանք, խնամք

Հանդերձ, պատմուճան, դերձակ, դիպակ, կերպաս, դրաւշակ, նարաւտ, պարեզօտ, շապիկ, կօշիկ, մոյկ, մուճակ, քագ, խոյր, պսակ, ապարանջան....

Է. Բնակարան, տուն, կահկարասի

Բնակ-իլ, ապարան, դաստակերտ, տաճար, վրան, տաղավար, գմբեթ, դակիմ, դիւան, շատրուան, սպաս, սրահ, պատշգամբ, պատուհան, պարիսպ, կահ, սպաս, դարան, պաստառ, գահ, քախտ, վարդոյր...

Ը. Երկրագործություն, բուսական աշխարհ

Մշակ, դրախտ, պարտէզ, ամբար, վարել, մած, բահ, բրինձ, բազուկ, աւշինդր, համասպրամ, հիրիկ, հօրոտ, մանուշակ, յասմիկ, նարգևս, վարդ, նոճ, պատուաստ...

Թ. Ֆիզիկական տարրեր գործողություններ, արվեստ և արհեստ

Արտեստ, քարշել, վանել, խորտակել, տաշել, տախտակ, ժանակ, պողովատ, արոյր, պղինձ, քանդի, քանդակ, նկար, պատկեր, կարել, կերտել, ճարտար...

Ժ. Շարժում, տեղափոխություն, նավագնացություն

Վազել, ճախրել, արկանել, ճեմել, ճանապարհ, նաւազ, մակոյկ, կարաւան, ճախսարակ...

ԺԱ. Ունեցվածք, առևտուր

Նույր, լճծայ, վճաս, աւերել, քանդել, գերդաստան, դրամ, քսակ, զանձ, կտակ, հանգանակ, պարտ-ք, զրաւ, զրաւ-ական, վաշխ, հարկ, օգուտ, օգտակար, մուրիակ, վարձել, վարձ, վճար, վաճառ-ական, վաճառապետ, կրպակ, արժան...

ԺԲ. Տարածական հարաբերություններ՝ տեղ, ձև, չափ

Ասպարեզ, հրապարակ, բազմել, բաժանել, կոյս (կողմ), ահեակ, տակ, վտարել, գունդ, հաւասար, նիշ, նշան, նշանակ, բարակ, նկուն...

ԺԳ. Քանակ, թիվ

Համար, համակ, բազում, շատ, յաւէտ, պակաս, նուազ, բաւական, գումար, ամբոխ, գումարտակ, երամ, խումբ, կոյտ, առատ, հազար, քեր....

ԺԴ. Ժամանակ

Ժամ, ժամանակ, անգամ, ուշ, արագ, շտապ, ճեավ, հանապազ, միշտ, յաւէտ, յաւէրժ, տակաւ, հակիրճ, նախ, նաւասարդ, տրէ, մեհեկան, ահեկան, մարերի, մարզաց, հրոտից, երիտասարդ, պառաւ¹⁴¹ ...

ԺԵ. Զգայական ընկալումներ

Բոյր-բորել, խունկ, կնդրուկ, նշմարել, դիտել, երանգ, դժգոյն, խաւար, ճերմակ, սպիտակ, սեաւ, կարմիր, աշխատ (կարմիր, հրագույն), կապոյտ, տապ, տօթ, երաշտ...

ԺԶ. Զգացմունք, բարոյական և գեղագիտական ըմբռնումներ

Բախտ, վիճակ, թշուառ, պատուհաս, որախ, համբոյր, ախորժ, պատի, վեհ, նուաստ, նկուն, փառք, բարզավաճ, վէս, ամբարտաւան, վստահ, վտանգ, կամ-ք, կամիլ, ապաւէն, երախտ, վատ, վատքար, դաժան, դժխեմ, ժանտ, խուժան, գով-ք, դրուատ...

¹⁴¹ Նշեմք, որ հայոց հենագույն տոմարի որոշ ամսանունների համար կան նոր սոուզարանուրյուններ՝ հօգուտ նրանց հնդկովոպական ծագման, ինչպես օրնակ՝ *Sret-ն,Մարզաց* ը: Տե՛ս **L. Հռվիաննիսյան**, նշվ. աշխ., էջ 228-231:

ԺԷ. Մտածողություն, միտք

Հանձար, ապ-ոչ, խրատ, հրահանգ, կիրք, վարժ, մարզել, աշակերտ, դաստիարակ, վարդապետ, յիշել, վաւեր, հաւաստել, նպատակ...

ԺԸ. Չայնական արտահայտություն, խոսք, ընթերցանություն և գիր

Թմբուկ, նուազ, տալիդ, վիճ, պատասխանի, պահանջ, խոստումն, ուխտ, մերժել, հրաւեր, զանգակ, ազդ, համբաւ, պատգամ, հրեշտակ, դպիր, նամակ, պատճեն, մատեամ...

ԺԹ. Հասարակական և քաղաքական հարաբերություններ

Մարզ, նահանգ, քաղաք, շեն, սահման, ռամփիկ, իշխան, քազար, կարապետ (առաջնորդ, ուղեցոյց), զահ, քամքիշն (քագուիի), իշխան, ասպետ, բդեշխ, դեհկան, դեսպան, հազարապետ, տակառապետ, մարզպան, նախարար, ոստիկան, սեպուհ, պարէտ, պետ, հպատակ, ազատ, հրաման, հրովարտակ, պատուէր, պատուիրան, պատուիրակ, թշնամի, ապստամբ, դաւ, դաւաճան, ստահակ, օտար, նժդիի (պանդուխտ)...

Ի. Ռազմական գործ

Պայքար, վեճ, պատերազմ, ռազմ, դաշն, զօր-ք, ճամբար, գունդ, սպայ, վաշտ, դրօշ, զինուոր, հրամանատար, սպարապետ, զէն-ք, աշտեայ, նիզակ, տէզ, զրահ, ասպազէն, սաղաւարտ, ասպար, վահան, պարտել (հաղթել), պարտիլ (հաղթվել), արշաւել, նախաճիր, ասպատակ, նահանջ, աւար, դարան, պաշտպան...

ԻԱ. Օրենք

Արենք, դատ, դատաստան, դատաւոր, դատախազ, վկայ, վճիռ, տոյժ, տուգար, դահիճ, քանտ, ապահարզան...

ԻԲ. Կրոն, նախապաշարմունք

Դէն (կլոն, հավատ), մազդեզն (զրադաշտական կլոն), մեհեան, ատրուշան, պաշտել, մոզ, մոզպետ, բուրբառ, օրհնել, նզովել, դժոխ-ք, սանդարամետ, հրաշ-ք, հրէշ, դեւ...

ԻԳ. Դերանուններ և մասնիկներ, ածանցներ

Դէմ, հանդերձ, յանդիման, վասն (մասիմ, համար), կամ, -ակ- արծակ, դերծակ, դիպակ, վանդակ, վիճակ, լրախրակ, -աճակ - ըմպանակ, յաղրանակ, ցուցանակ, -ատոր - դաւրատոր, զանջատոր, սպասատոր, զին - լալազին, ահազին, -պեր - վաճառապեր, լրակառապեր, -սրան - դաւրափան, շահասրան, -արար - մարտակարար, հուշարար, նախարար, -զան - սրբազն, հրաշազն, այլազն, -պէս - մեծապէս, առողջապէս, ներքնապէս, -օրէն - արիօրէն, սրբօրէն, նուսազօրէն...

Հայերենում իրանական փոխառությունների իմաստային խմբերը վերլուծելով՝ Գ. Զահուկյանն առանձնացնում է մի շարք կարևոր բնութագծեր, որոնց հավելենք նաև Լ. Հովհաննիսյանի դիտարկումները:

ա) Իրանական փոխառությունները մնացած բոլոր փոխառյալ բառերի համեմատությամբ միակն են, որ ընդգրկում են իմաստային-թեմատիկ բոլոր խմբերը: Այս առումով նրանք համարելի են միայն բնիկ հնդեվրոպական բառերի հետ: Ընդ որում, հնչյունական առանձնահատկությունների հիման վրա Գ. Զահուկյանը եզրակացնում է, որ հայերը շփվել են հիմնականում հյուսիսարևմտյան իրանական բարբառների կրողների հետ¹⁴²:

բ) Իրանական փոխառություններն իրենց քանակով, գործածությամբ և բառակազմական արժեքով զիցում են հնդեվրոպական բառերին այն խմբերում, որոնք վերաբերում են հիմնական բառաֆոնին, որը յուրաքանչյուր առանձին լեզվի միջուկն է: Մասնավորապես պետք է առանձնացնել մարդկային սեռերին, ընտանիքին, մարմնամասերին ու ֆիզիկական աշխարհին, շարժման և գործողության սովորական ձևերին վերաբերող իմաստային խմբերը, որտեղ իրանական փոխառությունները սակավաթիվ են, նույնը վերաբերում է դերանունների, թվականների իմաստային ենթադաշտերին:

գ) Իրանական փոխառությունները մեծաքանակ են և անգամ գերազանցում են հնդեվրոպական բառերին հետևյալ դաշտերում՝ արևա-

¹⁴² Հմմտ. Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 558:

դարձային գոտու կենդանիներ, մշակաբույսեր, կերակորներ և ամանեղեն, արդուզարդ, գունային նշանակումներ, ամսանուններ, առևտրային, պէտական-քաղաքական, վարչական, իրավական եզրույթներ: Հատկապես մեծարիվ են պարսկական տիրապետության ուղղակի արդյունք տիտղոսների, պաշտոնների, աստիճանների անվանումները: Ստվար են հայ հեթանոսական կրոնի հետ կապված բառերը, բայց կան նաև քրիստոնեական հավատի դաշտ անցած բառեր՝ *դրախտ*, *դժոխք*, *հրեշտակ*, *հրեշ* և այլն: Կա երկու մեծ թիվ նշանակող թվական՝ *հազար* և *քիլո* (տասն հազար):

դ) Հաճախ միննույն խմբերի կամ ենթախմբերի մեջ ընդգրկված բնիկ և իրանական ծագման բառերի միջև առկա են ընդհանուրի և առանձինի հարաբերությունները: Բնութագրական է, որ իրանական փոխառություններում չկան ընդհանուր անվանումներ, բայց շատ են տեսակների նշանակումները: Օրինակ՝ չկա *ամանի* ընդհանուր բառ-նշանակումը, բայց կան բազմապիսի ամանների տեսակային անվանումներ՝ *դոյլ*, *կուտ*, *շիշ*, *սրուսակ*, *բաժակ*, *բաշչի* և այլն: Չկան հացի և թխվածքի ընդհանուր անվանումներ, բայց կան հացատեսակների փոխառյալ նշանակումներ՝ *Ական*, *Ականակ*, *Աշխար*, *Կրապ*: Նույնը ծաղկի պարագայում ընդհանուր անվանումը իրանական չէ, սակայն իիմնական ծաղկատեսակների բառանունները իրանական են՝ *վարդ*, *մանուշակ*, *յասմիկ*, *մարզիկ* և այլն:

ե) Իրանական բառերի հայկականացման ընթացքում հաճախ տեղի են ունենում իմաստային տեղաշարժեր՝ իմաստի նեղացմամբ կամ մասնակիացմամբ: Եթենմն իրանական արմատները, կորցնելով բառային ինքնուրույնությունը, վերածվել են ածանցների, ինչպես՝ *-օրէն*, *-պէս*, *-շէն*, *-պատ*, *-պէտ* և այլն: Հաճախադեպ են նաև իրանական բառերի խոսքիմասային փոխանցումները՝ գոյական - ածական, ածական - գոյական, հայերենում այդ բառերի իմաստային տեղաշարժերը հանգեցնում են իրանական բառերի նոր՝ միայն հայերենում առկա իմաստների առաջացման: Իրանական փոխառությունների մեջ մեծ թիվ են կազմում գոյականները և բայերը, ունենք երկու թվական՝ *հազար* և *քիլո*, մի քանի մակրայ՝ *կամա*, *ակամայ*:

զ) Լ. Հովհաննիսյանը «Իրանական փոխառությունները հայերենում» աշխատության մեջ առանձնացնում և բնութագրում է այն հնարավոր բառապատճենումները, որ հայերենը կարող էր կատարել իրաներենից՝ օգտվելով հայ լեզվաբանության մեջ առկա երեք հիմնական չափորոշչիներից՝ կառուցվածքի կրկնօրինակում, իմաստի վերարտադրում և օտար միավորի ազդեցությամբ ստեղծված լինելու որոշակիություն։ Հայերենի բառապաշարի վրա իրանական լեզուների ունեցած մեծ ազդեցությունը պատճառ է դարձել ոչ միայն առանձին բառերի փոխառության, այլև իրանական բարդ բառերի, կապակցությունների, ոճերի պատճենաման՝ հայկական արմատների ու բառաձևերի միջոցով։ Լ. Հովհաննիսյանը բերում է միջին պարսկերենից ու պարքեներենից կատարված տարբեր պատճենումների օրինակներ, որոնց անդրադարձել են այնպիսի ճանաչված հնդեվրոպարան-համեմատարաններ, ինչպիսիք են՝ Ա. Սեյեն, Է. Բենվենիսատը, Զ. Բոլոնիեզին և այլք՝ լուսադրիկին, լուսադրէր, կէսօր, մահարժան, ուազմարդենչ, բիւրակն, աւրուծորդի, առիւծածին, նորածին, չնորիհակալ, գործակալ, ծերիհակալ, արեւելք, արեւուրդք, ազարարդին, աշխարհակալ, կուսակալ, դռնապան, սանձահարել, արքայից արքա, լուսականց լուսական, յափրիհանս յափրենից... Բայական հարազրությունների կազմության ընթացքում ևս հայերենը պատճենումներ է կատարել իրաներենից, օրինակ՝ հուր արկանել, փող հարկանել, քանակ հարկանել, խորան հարկանել, ազար առնել, հոչակ առնել, աղաղակ առնել և այլն¹⁴³.

Միջին հայերենը ևս բավական փոխառություններ է կատարել պարսկերենից, բայց դրանց մեծ մասն այսօր գործածական չէ գրական հայերենում։ Այդ փոխառությունների մանրամասն դասակարգում կատարել է Ռ. Ղազարյանը¹⁴⁴։ Բերենք միջինհայերենյան պարսկական փոխառությունների որոշ օրինակներ, որոնք այս կամ այն հաճախականությամբ գործածական և հասկանալի են արդի հայերենում՝ ասլառ, բարուճ, բեկ, բրինձ, զազար, զալ, զիժ, բուրդ, դարդ, դիու, երիշլար, բարիսում, բուրակ, լար, լախոր, լաչակ, լղար, խաշխաշ, խոզա, խուրմա,

¹⁴³ Հմնտ. Լ. Հովհաննիսյան, Իրանական փոխառությունները հայերենում, էջ 175-179:

¹⁴⁴Տե՛ս Ռ. Ղազարյան, Միջին գրական հայերենի բառապաշարը, Եր., 2001, էջ 114-130:

հիլ, մարիս, մզկիր, նամագ, նարզիզ, շաղամ, շարչի, ջան, ջուղիսկ, սի-
նի, սպանախ, փառչ, փլավ, քարան, քաշալ, քիչ և այլն:

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՅԱԼ ԴԻՑԱՆՈՒՆԵՐ ԵՎ ԱՆՁՆԱՌՈՒՆԵՐ

Հայկական հերանոսական դիցարանում մեծ դեր են ունեցել իրանա-
կան փոխառյալ աստվածությունները՝ սկսած բարձրագույն աստվածութ-
յունից՝ Արամազդից մինչև նրան ենթակա այլ աստվածներն ու ոգիները:
Նրանց անունները հիմն շրջանի փոխառություններ են: Ստորև ներկայաց-
նենք այդ դիցանունները՝ իրենց բարգմանական իմաստներով:

Արամազդ- Ռոմիզդ-Ռոմզդատ - տեր իմաստնագույն

Անահիտ - ամենամարուր, անարատ

Միհր - բարեկամություն, դաշինք, այս դիցանունից են ծագել *Միհ-
րան*, *Միհրդատ*, *Միհրշապուհ* անձնանունները:

Տիր - փայլածու մոլորակ, արեգակնային տոռմարի 4-րդ ամիս, ամս-
վա 13-րդ օրը: Այս հիմքից են ենթադրվում *Տիրան*, *Տիրիր* անձնանուննե-
րը:

Սպանդարամետ - սրբամիտ, սրբանվեր

Վահագն - հաղթական, հարձակումը խափանող: Այս ծագումը վե-
րագրվում է նաև *Վահրամ*, *Վուամ* անձնանուններին:

Անձնանուններ

Իրանական ծագման անձնանունները գերազանցապես արական
անուններ են, իգականները համեմատաբար սակավաթիվ են: Բառա-
կազմական տեսանկյունից բավական տարածված են անձնանվանա-
կերտ իրանական վերջածանցներով կազմությունները: Գ. Զահուկյանն
առանձնացնում է այդ ածանցները՝ *-ակ*, *-էն*, *-անոյշ*, *-դուկուր*, *-ուհի*
և այլն:

Հ. Աճառյանն իր «Հայոց լեզվի պատմության» առաջին հատորում 121 իրանական ծագման անձնանունների ցանկ է բերում, որոնց մի մասն այսօր գործածական չէ՝ **Բար**, **Գուրորոց**, **Դալրաբէն**, **Գորիդուխըր**, **Երազմակ**, **Զափրանիկ**, **Մամակ**, **Մերշապոհ**, **Քաւրար...**, սակայն մեծամասնությունը կենսունակ անուններն են, ընդ որում, շեշտված ազգային գունավորմամբ. դրանք հայոց պատմության, մեր անցյալի նշանավոր դեմքերի, հերոսների անուններն են, որոնք բնիկ հայկական են լընկալվում: Ինչպես արձանագրում է Հ. Աճառյանը, պարսիկները, լճդունելով մահմեղականությունը, հրաժարվեցին իրենց այս անուններից՝ վերցնելով արաբական անձնանուններ: Դրանով իսկ իրանական անունների հայկականացման գործնթացը հասավ իր տրամաբանական ավարտին:

Ներկայացնենք իրանական ծագման տարածված որոշ անձնանուններ՝ իրենց բարզմանական իմաստներով:

Աշխէն - քույս, մթագույն կամ տիրուիի, իշխանուիի

Արշակ - արջ

Արսէն - այր, տղամարդ

Արտակ, **Արտաշէս**, **Արտավազդ**, **Արտաշիր** - հաստատուն արդարամիտ

Բագրատ - աստծոն տվածքը կամ ստեղծածքը

Դրաստամատ - ուղիղ քայլվածքով եկող

Երվանդ - իղձ, փափազ

Խոսրով - բարեհամբավ

Ներսէն- այրական խոսք, պատզամ

Շահէն - մեծ, սպիտակ բազե

Սուրէն - ուժեղ, գորավոր

Վազգեն- գորտ

Վահան - վահան

Վահագն- խափանարար, հաղթական

Վարդան-վարդ

Տիգրան - նետերով մարտնչող

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՅԱԼ ՏԵՂԱՆՈՒՆԵՐ

Իրանական փոխառությունների կշիռը Հայաստանի տեղանունների մեջ ավելի փոքր է, քան սովորական բառապաշտում և անձնանուններում: Հ. Հյուրշմանն իր «Հայերենի թերականության մեջ» առանձնացնում է իրանական ծագման 121 անձնանուն, տեղանունների թիվը՝ 37 է: Հ. Աճառյանը համաձայնում է նրա ցանկին: Գ. Զահուկյանը վերապահությամբ է վերաբերում Հյուրշման-Աճառյան տեղանունների ստուգաբանությանը՝ առանձնացնելով խառն տեղանունների մի խումբ, որտեղ բաղադրիչներից մեկն իրանական է, մյուսը՝ հայկական: Բերենք մի քանի նման տեղանուններ՝ *Բազայառիճ*, *Բազմայր*, *Վարազարուր*, այս տեղանունների միայն առաջին բաղադրիչն է պարսկական: *Բազա* - աստված, *բազին* - մեհյան, *վարազ* - վայրի խոզ: Վերջին բաղադրիչներից՝ այր-ը, բլուր-ը հնդեվրոպական ծագում ունեն, իսկ *առիճ*-ի ծագումն անհայտ է, թեև այս արմատ-բաղադրիչով տեղանունները հայերենում հանդիպում են՝ *Առիճ-Հարիճ*, *Կրառիճ*, *Ջիրառիճ*: Գ. Ղափանցյանն այս կազմիչի համար խեթական ծագում է վերականգնում՝ *պեղ, վայր* իմաստով:

Գ. Զահուկյանը վերապահումով է գուտ իրանական համարում իրանական անձնանուններից իրանական տեղանվանակերտ ածանցներով բաղադրված տեղանունները: Կարծելով, թե այդ անձնանուններն արդեն հայկականացել են, և միայն դրանից հետո է կատարվել այդ անձնանուններից տեղանունների կազմությունը: Իսկ անձնանունները տեղանունների հիմք են դարձել, որովհետև հայ բազավորների և իշխանների անուններ էին, և նրանց հիմնարքած բնակավայրերը կամ նրանց պատկանող տեղանքի միավորները ստանում էին իրենց տերերի անունները: Այս տեսակետը բացատրելի է այն հանգամանքով, որ *Տիգրան*, *Վարդան*, *Ներսես*, *Երուանդ*, *Արշակ* և նման անունների հայկականացումն իրոք լիակատար է դարձել, թեև ծագումնաբանորեն դրանք եղել և մնում են իրանական: Բերենք նման տեղանունների օրինակներ՝ *Արշակաւան*, *Վարդանակերպ*, *Երուանդակերպ*, *Երուանդաւան*, *Տիգրա-*

Ասկերդ, Վարդաշէն, Վաղարշապատ, Վաղարշաւան, Խոսրովակերդ և այլն:

Բուն իրանական տեղանունները հիմնականում տարածված են Պատմական Հայաստանի հարավարևելյան ծայրագավառներում՝ Պարսկահայքում, Փայտակարանում, Ուտիքում, նաև Արցախում և Վասպորականում, որտեղ հայերի և պարսիկների շփումներն առավել սերտ էին և տևական:

Չուտ իրանական ծագման տեղանուններ Գ. Զահորկյանը համարում է ռուր (գետ), ասպ (ձի), պերոժ (հաղթ) արմատներով, ինչպես նաև տանդ և ունի ուրարտական վերջածանցով տեղանուններ՝ *Բազրիսանդ, Որմիզդպերոժ, Ասպական, Ասպահեն, Բաղանոր, ճուաշռուր, Ապահոնիք, Վարաժնունիք....*

Իրանական են համարվում նաև՝ *Գանձակ, Հրազդան, Ազար, Երասխ, Սեպուհ, Դոլիճ հայտնի տեղանունները*¹⁴⁵:

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՆՁՅՈՒՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Իրանական փոխառություններին բնորոշ են մի շարք հնչյունական առանձնահատկություններ, որոնք բխում են հայերենի և իրանական լեզուների հնչյունական համակարգերի, հատկապես բաղաձայնների տարրերություններից: Ստորև ներկայացնենք այն հիմնական, կասկած չհարուցող հնչյունական բնութագրիչները, որոնց միջոցով հնարավոր է հայերենում իրանական փոխառությունները տարրերակել այլ ծագման բառերից:

1. Հայերեն *՛վ-ով* և *յ-ով* (հատկապես, եթե *յ-ն* նախորդային ծագում չունի) սկսվող բառերի մեջ իրանական ծագում ունեցողները մեծ թիվ են կազմում: Ինչպես նշում է Գ. Զահորկյանը, մեծ հավանականությամբ իրանական ծագում ունեն հետևյալ բառերը՝ *վախճան, վայել, վայր,*

¹⁴⁵ Տե՛ս Գ. Զահորկյան, նշվ. աշխ., էջ 582-583:

վարագոյր, վարակ, վարկ, վարսակ, վարուժան, վէճ, վէպ, վէս, վրար, վիհ, վհավ, վհով, վրառ, վրիս, յախուռն, յիմար, յորսակ, յաւժար և այլն:

2. Քանի որ բնիկ հայերեն բառերի համար *իր* կամ *րի* զուգորդում-ները բնորոշ չեն, ի-ն էլ բուն հայերեն բառերի վերջում չի հանդիպում, ուստի կարելի է ասել, որ *իր-ով*, *րի-ով* բառերն անխտիր, իսկ բառավերջի *հ-ով* բառերի զգայի մասը իրանական ծագում ունեն, եթե անզամ դրանց սկզբնաձևերի իրանական առլյուրները վկայված չեն:

3. Բնիկ հայերեն *Ժ*նչյունը պարունակող բառերը խիստ ասկավարիվ են: Հետևաբար *Ժ*ունեցող, հատկապես *Ժ-*ով սկսվող (այս հնչյունով սկսվող բնիկ բառ հայերենում չկա) բառերի հիմնական մասը իրանական ծագում ունի՝ *Ժանիք*, *Ժապավին*, *Ժառանիզ*, *Ժիրել*, *Ժպիրի*, *Ապառաժ*, *Աժույզ*, *Աժգալ* և այլն:

4. Իրանական փոխառություններին բնորոշ են *Խոր*, *Ճի*, *Շիր*, *Չմ* տիպի զուգորդումներ: Մանավանդ *Ճի* հնչյունակապակցություն ունեցող բառերը գրեթե առանց բացառության իրանական ծագման են՝ *Աշխարի*, *Աշխելիք*, *Երաշխիք*, *Աշխույժ*, *Ապարերազի*, *Ռազմ* և այլն:

5. Իրանական փոխառություններին բնորոշ են *Գ/Ձ/Ժ*, *Կ/Ձ/Ձ* հնչյունական հերթագայությունները, ինչպես օրինակ՝ *Արգ/Արժ*, *Րազ/Րաժ*, *Կրուզամք/Կրույժ*, *Լար/Լերլիք/Ճար* և այլն:

ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինչպես աշխարհի բոլոր ժողովուրդներն ու ազգերը, այնպես էլ նրանց լեզուները իրենց զարգացման տարրեր շրջաններում շփումներ են ունեցել բազմաթիվ այլ լեզուների հետ, որոնց հետևանքով ենթարկվել են փոխադարձ ազդեցությունների: Երևոյթը պատմական անհրաժեշտություն է, որն իրապես նպաստել է փոխառյալ բառերի ներմուծմանը տարբեր լեզուների բառապաշտիքի մեջ: Այս առումով հայերենին անցած հունա-լատինական փոխառությունները հայ ժողովրդի կյանքում տեղի

ունեցած պետական և քաղաքական կարևորագույն իրադարձությունների արդյունք են:

Ք. ա. 11-րդ դարում իրենց նախահայրենիքից հեռանալով՝ հույները մտնում են Հունաստան՝ ուժացնելով նախարարիկ պելասգներին: Սակայն երկրի տնտեսության ծայրաստիճան աղքատ վիճակը հելլենիստին ստիպում է բռնել գաղքականության ճանապարհը և իմնել Զմյունիա, Եփեսու, Սիլես գաղքավայրերը, որոնք հետագայում ընկնում են պարսկական լծի տակ: Արան հաջորդում են աշխարհակալ Ալեքսանդր Մակեդոնացու՝ դեպի արևելք կատարած արշավանքները, որից էլ կործանվում է պարսից պետությունը: Այնուհետև տեր դառնալով ամբողջ Արևելքին, ինչպես նաև Վերադարձնելով բոլոր հունական գաղքավայրերը՝ հույներն Ալեքսանդրիա անունով մինչև 70 քաղաք են իմնում և սկսում տարածել իրենց լեզուն, գիտությունն ու արվեստը, հունական կրոնական գաղափարները: Հունական ազդեցությունն այնքան ուժեղացավ, որ Առաջավոր Ասիայի շատ ազգեր, այդ թվում՝ նաև հայերը, յորացրին հունական քաղաքակրթությունը, որի արդյոնքում զգալի թվով թե՛ հասարակ, թե՛ հասուն անուններ փոխառվեցին հայերի և տարբեր ժողովուրդների կողմից:

Գ. Զահուկյանը նախագրային շրջանի համար տարբերում է հայ- հունական լեզվական առնչությունների 4 հիմնական փուլ:

1) **Վաղ առնչությունների փուլ** (Ք.ա. 5-4-րդ դդ.): Այս փուլում հայերի շփումը հույների հետ պատահական բնույթ է կրել: Հայերն առևտրական կապի մեջ են եղել Փոքր Ասիայի ծովափեյա հունական գաղութների հետ: Բացի այս՝ շփում է եղել նաև Պարսկաստանում ծառայող հույն զինվորների հետ, բացառված չեն նույնիսկ իրանական, սեմական, փոքրասիական և այլ ժողովուրդների միջնորդավոր հարաբերությունները:

2) **Հունական քաղաքական և մշակուրային վաղ ազդեցության փուլ** (Ք. ա. 3-րդ դարի 30-ական թթ. - Ք. ի. 1-ին դարի 60-ական թթ.): Սա սկսվում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներով, պարսկական պետության անկմանը, հունական քաղաքակրթության ուժեղ ազդեցությամբ: Հելլենիզմի շրջանում Հայաստանը ևս ենթարկվել է հունական մշակուրային և սրանից անբաժան լեզվական ազդեցությանը:

3) Հռոմի քաղաքական ազդեցության ուժեղացման և հունական մշակուրայի ազդեցության շարունակման փուլ: Այս փուլն սկսվում է Հռոմի՝ Հայաստան կատարած արշավանքներով, Տիգրան 2-րդի հետ հոռմեացիների կնքած դաշնագրով: Թեև շարունակվում է հունական ազդեցությունը, բայց սրան զուգահեռ՝ զգալի դեր է կատարում նաև լատիներենի անմիջական և հունարենով միջնորդված ազդեցությունը: 1-2-րդ դարերի հունական և լատինական արձանագրություններ են պահպանված Գառնիում, Էջմիածնում, Արտաշատում, Տիգրանակերտում, Խորքերդում:

4) Բյուզանդական մշակուրայի և կրոնական ազդեցության փուլ (4-րդ դ.): Այս փուլը հայտնի է քրիստոնեության մուտքով Հայաստան: Հայերը կրոնակից են դառնում հոյների հետ և քրիստոնեական կողմնորոշումից հետո սերտ կապեր են հաստատում հունական պետության հետ, որն էլ միջնորդ է դառնում Հայաստանի ու Պարսկաստանի միջև: 367-374 թթ. (Պապ Քաղաքորի օրոր) դավանաբանական տարածայնությունների հողի վրա Հայաստանը եկեղեցու հարցում թեև անկախացավ Բյուզանդիայից, բայց և այնպես շարունակում էր գտնվել հունական մշակույթի ազդեցության ներքո: Պատմական այս ժամանակահատվածում հայոց մեջ սկսեցին լայնորեն տարածվել հունական կրոնանունները:

Սկսած հելլենիզմի շրջանից՝ հայերը օգտագործել են հունարենը՝ դրամների վրա հունական գրություններ քրոնելով, Տիգրանակերտում հիմնված քատրոնում հունարենով ներկայացնումներ տալով: Տիգրանի որդին՝ Արտավագորը, որ հունական կրթություն ուներ, հունարենով ողբերգություններ է գրել: Խորենացու պնդմանը՝ պաշտոնական գրությունները պարսկերենի հետ միասին նաև հունարենով էին գրում. «Գիր պարսից եւ յունաց, որովք այժմ գիտից եւ գաւառաց, եւս եւ իրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց եւ հանուրց հակառակութեանց եւ դաշնաց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ գրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեպհական ազատութեան պայազատութիւն...» (Խոր. Ա. զ): Այս ամենով հանդերձ Հայաստանը, ըստ Մոմսենի, միշտ մնում է «ոչ հունական» երկիր՝ պահպանելով արևելյան իր կերպարանը: Այս տեսակետին հետևում է

Հ. Աճառյանը. «Նախաքրիստոնեական շրջանում հայերենը հունարենից ոչ մի ազդեցություն չի կրել, և հայերը հույներից ոչ մի բառ փոխ չեն առել...»¹⁴⁶: Սակայն Գ. Զահոռվյանը հակառակն է պնդում. «Առանձին հատվածներում, այդ բվում՝ հունական մշակույթին ծանոթ մարդկանց մեջ, չին կարող զգրծածվել հունարեն որոշ բառեր»¹⁴⁷:

Եթե բաղաքական ասպարեզում հաղթող էին պարսիկները, ապա կրոնական դավանանքի և կրթության բնագավառում հաղթող դուրս եկան հույներն ու ասորիները, գուցե և այն պարզ պատճառով, որ հայ ազնվականության մի օգալի մասն իրանամետ, իսկ հոգևորականությունը հելլենասեր էր: Եկեղեցու դերը հայ իրականության մեջ միշտ ազդեցիկ է եղել: Հետևաքար 4-րդ շրջանում, երբ Հայաստանում բացվում են հունարեն և ասորերեն դպրոցներ, ակնհայտորեն ուժեղանում է հունարենի ազդեցությունն այն աստիճան, որ մրցակցությունից աստիճանաբար դուրս է մղում ասորերենը: Չնայած այս ամենին՝ հայերենում հունարենից կատարված փոխառությունների թիվը իրանականի համեմատությամբ այնքան էլ մեծ չէ: Հայ ժողովրդի լեզվի հելլենացումը սահմանափակվում էր գիտության և մշակույթի ոլորտներով, իսկ կենցաղը, պետական կառուցվածքը շարունակում էին մնալ արևելյան: Այնուհանդերձ հայերենի բառապաշտում առայսօր էլ գործածվող հունարեն և հասարակ, և հասուն բառեր կան:

Գերմանացի հայագետ Հ. Հյուշշմանը հունարենից փոխառված շուրջ 500 բառից հայերենում արմատացների թիվը հասցնում է իհսունի: Համեմատելով պարսկական փոխառությունները հունական, ինչպես նաև ասորական փոխառությունների հետ՝ գերմանացի հայագետը նշում է, որ դրանք ավելի նոր են, քան պարսկական փոխառությունները, և դրանք իմնականում հայերեն մուտք են գործել 3-րդ դարի վերջից մինչև 5-րդ դարի սկիզբն ընկած ժամանակահատվածում: Ելնելով այն փաստից, որ հունական փոխառությունները քանակով զիջում են պարսկականներին, գիտնականը հետաքրքիր դիտարկում է կատարում, ըստ որի՝ պարսկական մշակույթի ազդեցությունը պարբևական ժամանա-

¹⁴⁶ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, էջ 8-9:

¹⁴⁷ Գ. Զահոռվյան, նշվ. աշխ., էջ 615-616:

կաշրջանում մեզ վրա ավելի մեծ է եղել, քան քրիստոնեական մշակույթի ազդեցությունը. «Քանի որ հարյուրավոր պարսկական փոխառությունների դիմաց կանգնած են մոտավորապես հարյուրից մի քիչ ավելի աստրականներ և հիսունից ոչ շատ ավելի իսկական քաղաքացիական իրավունք ստացած հունական փոխառություններ, որոնց կողքին հանդպում են բավական մեծ քանակությամբ հունական ծագում ունեցող գիտական բառեր»¹⁴⁸:

Հունական փոխառությունների մեծ մասը գոյականներ են, փոքր մասը՝ ածականներ, որոնց բառակազմական արժեքն այնքան էլ մեծ չէ: Սրանք իմանականում մշակութային, առևտրական, հասարակական-քաղաքական և կրոնական բնոյրի պատրաստի բառային միավորներ են, որոնց մի ստվար մասն այժմ էլ կենսունակ է և շարունակում է գործածվել ժամանակակից գրական հայերենում: Որոշ բառեր անգործածական են դարձել՝ երբեմն իրենց տեղը զիջելով այլալեզու գուգահեռ ձևերին: Այսպես, բաղսամով(վ)ն բառը արարերենի բալասան-ն է, թէարդուն-ի փոխարեն սկսել է գործածվել ասորերենի միջնորդությամբ փոխառված բարդ ձևը՝ բարերական, բարերախաղ, բարդուն: Որոշ բառեր էլ վերակենդանացել են շրջակա լեզուների ազդեցությամբ՝ ողուպիսադ, այժմ՝ օյլմպիադա, պուէրէս՝ պոետ, լուսագիռ՝ տոպազ:

Միջին հայերենի ժամանակաշրջանում՝ 12-14-րդ դարերում, մեր լեզուն շարունակում է հարստանալ հունական փոխառություններով, թեև հայ-հունական ուղղակի շփումներն արդեն անցյալում էին: Սակայն հունական գիտությունը և մշակույթը շարունակում էր ուղղորդող ազդեցություն գործել հայ մտավորականության վրա, ուստի մեր մատենագրության տարբեր բնույթի երկերում հանդիպում են նորանոր հունական փոխառություններ: Ինչպես նշում է Ռ. Ղազարյանն իր «Միջին գրական հայերենի բառապաշարը» աշխատության մեջ, դրանք գրական ճանապարհով կատարված փոխառություններ են, երբեմն եզակի կիրառություններ: Հունարեն և լատիներեն գուգահեռ ձևերի առկայության դեպ-

¹⁴⁸ Հ. Հյուրշման, 62վ. աշխ., էջ 352-353:

քում չի բացառվում տվյալ գրական փոխառության անմիջական լատինական աղբյուրը:

Ըստ Բաքի իմաստային խմբերի բաշխման՝ ստորև ներկայացնում ենք հունարենից հայերենի փոխառյալ բառերը:

Ա. Ֆիզիկական աշխարհ - հիդ(է), փոս, աղամանդ, ալապաստր, օխրայ, կլիմ(ա), բիորեղ, մարմար, յակինք, տպագիոն (նոր ձևը՝ տոպազ), եթեր և այլն:

Բ. Կենդանիներ- փասեան, դ(ե)լֆին, կէտ, սպոնգ, բասիլիկոս և այլն:

Գ. Մարմնի մասեր, մարմնական գործառություններ և պայմաններ- ստամոքս, պատագրոս, բաղսամո(վ)ն, թերխակէ և այլն:

Դ. Ամանեղեն - ափսէ, կոնք, պնակ և այլն:

Ե. Հազուստ, անձնական զարդարանք և խնամք -մետաքս, աղարոնն, փիլոն, քղամիդ և այլն:

Զ. Քնակարան, տուն, կահկարասի-բաղանիք, կրկէս, պալատն, պանդոկ, կամար, դստիկոն, բեմ, կանքեղ և այլն:

Է. Երկրագործություն, բուսականություն -արգասիք, որիգ (բրինձ), դափնի, զմուռս, կիտրոն, մեղրապոպ, ռետին և այլն:

Ը. Ֆիզիկական տարրեր գործողություններ, արվեստ և արհեստ - տաղանդ, մեքենայ, կար(ա)կին, անդր և այլն:

Թ. Ունեցվածք, սեփականություն և առևտուր-դենար, սիկդ, տոկոս, լիսոր և այլն:

Ժ. Տարածական հարաբերություններ՝ տեղ, ձև, չափ- ստաղիոն, տիտան և այլն,

ԺԱ. Ժամանակ-կիրակէ, մարտ և այլն:

ԺԲ. Զգացմունք, խառնվածքային, բարոյական և գեղագիտական ըմբռնումներ- թէատրոն, կրկէս, ողոնպիադ և այլն:

ԺԳ. Մտածողություն, միտք- մորոս, սոփեստէս, փիլիսոփոս և այլն:

ԺԴ. Զայնական արտահայտություն, խոսք, ընթերցանություն և գիր - հուետոր, սիդրոբայ (վաճկ), տոմս, քարտ, տիպ, տոմար, գրամա(ր)-տիկ(նս), նոտար, պուտէս...

ԺԵ. Տարածքային, հասարակական և քաղաքական բաժանումներ, հարաբերություններ- սինկլիտոս (ծերակույտ), աւզուստոս, սերաստոս, հիգաստոս, սատրապ, բարբարոս, պոռճիկ, քարտողար, հերանու....

ԺԶ. Ռազմական գործ- լեգէո(վ)ն, բաղիստը:

ԺԷ. Օրենք- կանոն, գառագիլ:

ԺԸ. Կրոն, նախապաշտութեա- հերետիկոս, որբորքս, քրիստոն-(եայ), մարտիրոս, մատուն, սաղմոս, արքա(j), արքեպիսկոպոս, եպիսկոպոս, կաթողիկոս, կղերք, կղերիկոս, եկեղեցի, կաթողիկէ, տարտարոս, դեկան (վաճահայր), դիակոն (սարկավագ), թեմ (առաջնորդական վիճակ), սինակոկ և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, կրոնական- մշակութային բնույթի անունները մյուսների համեմատությամբ գերակշռում են, իսկ բույսերի ու կենդանիների անունները սակավաթիվ են և մեր բնակության վայրերին անձանոք: Փոխառությունների մեջ չկան բայեր, թվականներ, դերանուններ և քերականական մասնիկներ: Ինչպես վերը նշվեց, փոխառությունները հիմնականում գոյականներ են, մասնամբ՝ ածականներ. դրանք բառակազմական մեծ արժեք չունեմ, այսինքն՝ վերցվել են իրքն պատրաստի միավորներ:

ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՅԱԼ ԱՆՇԱՎԱՌՆԵՐ

Քրիստոնեությունն ընդունած մյուս ազգերի օրինակով հայերը հասարակ անունների հետ մեկտեղ հունարենից փոխառել են նաև հատուկ անուններ: Դրանք հիմնականում աստվածաշնչյան անուններ են, որոնց կրողները կամ հոգևորականներ, կամ ազնվականներ են: Վերջիններս, պահելով ժառանգած հերանոսական անունները, հազվադեպ, բայց ընդունում են քրիստոնեական անուններ: Այլ էր հայոց պարքևասեր թագավորների դիրքորոշումը: Նրանք ոչ միայն պահեցին հերանոսական անունները, այլև քաղաքական զանազան նկրտումներից դրդված՝ չիրաժարվեցին արշակունյան-պարակական անուններից: Մատենագրության մեջ ավանդված այս անուններում, անշուշտ, գրեթե տեղ չեն

գտել հասարակ ժողովրդի մարդկանց անունները: Քանի որ ժողովրդի դերակատարումը պատմական իրադարձություններում աննկատ էր, մեր մատենագիրները հասարակ մարդկանց անունները չեն նշում. Արանց հերոսները արքաներն էին, նախարարները և հոգևորականները: Կարող ենք ենթադրել, որ հասարակ մարդկանց անունները իրենց ծագմամբ առավելապես բնիկ էին՝ ի տարբերություն պարսկամետ արքաների ու իշխանների և հունամետ հոգևորականների:

Հ. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարանի» տվյալներով՝ հունական ծագում ունեցող անձնանունները՝ թվով 143, պատկանում են Ժամանակագրական տարբեր շերտերի: Գ. Զահուկյանը պանցից առանձնացրել է նախագրային շրջանում և 5-րդ դարում գործածված անունները, որոնք մինչև 52 հիշատակություն ունեն: Այդ շրջքում Հայաստանում պատմական դերակատարում ունեցած հոյների անուններն են՝ Գայիսան՝ Հոփիսիմյան կույս, Զենոռ՝ աշակերտ Լուսավորչի, Զենոն, Ողումայիսաղա՛ Արշակ 2-րդ-ի կինը և այլն:

Բերենք հայերենում վկայված հունական ծագման անձնանունները՝ զանց առնելով հազվադեպ կամ դիպվածային կազմությունները:

Ազարանգեղոս - բարի հրեշտակ

Ազապես - սեր

Աքանագինէս - աքենածին, Աքենաս աստվածուիոց ծնված

Աքանաս - անմահ

Անորէս - առնական

Անտիպոս - կառադեմիկ, թշնամու կառքի դեմ քշող կամ դիմակայող

Անտիպատրոս - հորը փոխարիխող

Անտոն (4-րդ դ.) - < լատ. Antonius, առաջնորդ, գլխավոր

Արիստակէս - ազնվորդի

Բասիլ (ուշ՝ նաև Բասիլիոս) - քագավորական (հմնտ. Բարսեղ)

Բարսեղ - քագավորական (տե՛ս նաև Բասիլ)

Գեղրգ - երկրագործ

Գրիգոր - զգոն

Գեմետը - երկրագործության աստվածուիու անունից

Եպիփան - հայտնի, երևելի, նշանավոր, փառավոր
Էրասոյ - սիրային բանաստեղծության և քնարերգության մուսան՝
«սիրուն, սիրելի» բառի

Երգենէոս - ազնիվ, ազնվացեղ

Եւլոկիա - բարի կամնցողություն, կամք

Եւսեբիոս - բարեպաշտ

Թէոդորոս - աստվածատուր, աստվածանվեր

Կիրակոս - տերունի, տերունական

Կիւրեղ - տեր

Կոստանդին - կայոն

Հեղիճէ - Գ. Զահուկյանը կարծում է, որ այս անվան վերաբերյալ եղած ստուգաբանությունները հավաստի չեն՝ վկայաբերելով Աճառյանի մեկնությունը, ըստ որի՝ անունը նշանակում է «նվիրական կողով, որը գեղեցիկ ծաղիկներով զարդարելով՝ նվիրում էին Արտեմիս աստվածութուն»։

Ղետնդ (իոս) (ոչ՝ նաև Լետն) - առյուծ

Ղուկիանոս - լուսավոր

Մատթէոս - Յահվեի (աստծո) նվեր

Մարկոս - մուրճ

Մարտիրոս - վկա, նահատակ

Պետրոս - քար, վեմ

Պողիկտոս - շատ ցանկալի

Պաւլոս - փոքրիկ

Սոփիա - իմաստություն

Ստեփաննոս - պսակ

Փաւառոս - երջանիկ

Փիլիպոս (Փիլիպպէ) - ձիասեր

Վերը նշված անձնանուններից բացի՝ հայերը հայկական հեթանոսական դիցարանի աստվածությունները հաճախ համարվել են հունական աստվածությունների հետ։ Այսպես, հայերի գլխավոր աստվածը՝ Արամագդը, զուգարրվում էր Զևսի հետ։ Ազաթանգեղոսի վկայությամբ՝ սրանք հավասարարժեք են։ «Եւ անդ կործանեցին զբագինն Զևս դիցն

Արամագդայ» (գլ. ճք.): Մյուս աստվածություններից Միհրը նույնական էր Հեփեստոսի, Վահագնը՝ Հերակլեսի, մասամբ նաև՝ Ապոլլոնի, Անահիտը՝ Արտեմիսի, Աստղիկը՝ Ափրոդիտեի, Նամեն՝ Արենասի հետ: Հայոց դիցարանի աստվածություններին նվիրված հեթանոսական տաճարներում դրվել են հունական համապատասխան աստվածների արձանները:

ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՆՉՅՈՒԱԿԱՆ ԵՎ ԶԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հնագույն հունական փոխառություններում դրսևորված հնչյունական մի շարք առանձնահատկություններից կանդրադառնանք հիմնականներին՝ ա) փոխառված քառերում հունարենին ոչ հասուկ **զ, Ճ, Ճ, Ճ, Ճ**, պայթաշփականների և **Ճ, Ճ** շփականների բացակայում, բ) եթե այս հնչյունները բացակայում են, ապա կրկնակ բաղաձայնները հիմնականում պահպանվում են՝ *արքա, սիղղորսայ*, գ) հանդես են գալիս նաև հայերենին ոչ բնորոշ այնպիսի հնչյունակապակցություններ, ինչպիսիք են՝ *փս, բս, բթ* և այլն, դ) հետևողական բնույթ չունի երկար ու կարծ ձայնավորների և երկբարբառների տառադարձությունը, որոնք տառադարձված են և՛ երկբարբառներով, և՛ մենաբարբառներով, ե) առանձին դեպքերում նկատվում են ձայնավորի աղման, ձայնեղների խլացնան դեպքեր, զ) սովորական երևույթ պետք է համարել ձայնեղի դիրքային խլացումը կամ խուլերի ձայնեղացումը ոնգայինից հետո և այլն: Նշված շեղումներին զուգահեռ՝ կամ այնպիսի բառեր ել, որոնք փոխառվել են համապատասխան հնչույթակազմով:

Զեարանական մակարդակում հունարենում 1-ին և 2-րդ հոլովման պատկանող հունական փոխառությունների երկու շերտ կա՝ ա) խոսակցական լեզվից եկող և ժամանակագրական առումով իին բառեր, որոնց մեջ հունական վերջավորություններն ընկնում են, բ) կանոնավոր լեզվի և կրթված խավի կողմից ավելի ուշ կատարված փոխառություններ, որոնց մեջ դրանք պահպանվում են: Առաջին շերտի բառերից են՝ *ար-*

գասիր, բաղանիր, բիւրեղ, դեմար, եկեղեցի, լաւդիկ, լիպր, կղերը, հիստ /հիւղէ, հի(ւ)պալր/ հիւպալրու, ռեւրին, սալրապ, սիկդ, բաղանդ / բաղանկ, դիպ, դումար, փու և այլն: Երկրորդ շերտի բառերից են՝ արքեպիսկոպոս, բարբարոս, դուկոս, թերիակէ, կարողիկէ, կիրրոմ, սարդիոն և այլն: Կան նաև զգալիորեն ձևափոխված փոխառություններ, որոնք նոյնպես մուտք են գործել խոսակցական լեզվից՝ մարուոն, պալալոն, սրամորս, դում:

Հունական ծագում ունեցող բառերը բաղադրվում կամ թերքում են հայերենի բառակազմական հիմքերին բնորոշ եղանակներով՝ աղամանդ - աղամանդիայ, արգասիր - արգասաւոր, բարբարոս - բարբարոսկան և այլն: Կան նաև հայերենի բուն ձևերից և բառակազմական հիմքերից տարբերվող դեպքեր՝ ա) հունական վերջավորությունների անկումով՝ աւգոստոս - աւգոստական, բ) հունական հայցականի ձևով՝ Քրիստոս - քրիստոնեայ, գ) հունարենի բառակազմական հիմքերին մոտ ձևերով՝ զմուռու - զմուռնենի - զմոնել (հմնտ. նաև զմոսել):

Անդրադարձալով հատուկ անուններին՝ պետք է ասել, որ դրանց -սս, -էս, -ոս վերջավորություններն ընկնում են թե՛ ձևերում՝ Արիստակէս - Արիստրակայ, կան դեպքեր էլ, որ պահպանվում են: Հոգմակերտ -քի փոխարեն կարող են ստանալ -ունք՝ եպիկոպոսունք...

Հայերենի զարգացման հետագա շրջաններում հունական սս, ոս, ևս վերջավորությունները պահպանվում են և ուղիղ ձևերում, և բառաթերման ժամանակ՝ ի տարբերություն սլավոնական կամ եվրոպական շատ այլ լեզուների, որտեղ հունական վերջավորություններն ընկնում են ի սկզբանէ:

ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ՓՈԽՎՈՐԻԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հռոմեացիները, որ հնդեվրոպական ցեղի իտալյան ճյուղի ներկայացուցիչն են են, ստեղծում են իրենց գերտերությունը, որով սկսվում է Հռոմի մեծ աշխարհակալությունների շրջանը: Այն ժամանակ Հռոմն ուներ երկու մրցակից՝ մակեդոնացիները: Հետագայում՝

սելսկյանների դեմ մղած Մագնեսիայի ճակատամարտում հռոմեացիների հաղբանակից հետո, թե՛ Հունաստանը, թե՛ Ասիան մտան հռոմեացիների իշխանության տակ: Հայաստանը, որ սելսկյաններին հպատակ երկիր էր, այդ ժամանակ դարձավ անկախ պետություն:

Սելսկյան գորեղ պետության կործանման ժամանակներից էլ սկսվում է հայ-հռոմեական հարաբերությունների պատմությունը: Նշանակված երկու կառավարիչները՝ Արտաշեսը՝ Արևելյան Հայաստանում, Զարեհը՝ Արևմտյան Հայաստանում, թեև սելսկյանների զորապետներից էին, բայց ծագումով՝ հայոց հին քաջավորական ցեղից էին: Լինելով հունական քաղաքակրթության կրողը և բորբակելով սելսկյանների լուծը՝ նրանք լնդարձակում են իրենց տիրույթները. Զարեհը քաջավորում է Փոքր Ասիայում, Արտաշեսը՝ Մեծ Հայքում:

Երբ հռոմեացիք գրադարձ էին քաղաքացիական և քաղաքական մեծ պատերազմներով, Առաջավոր Ասիայում հիմնվում է մի մեծ կայսրություն՝ հայ-պոնտական կայսրությունը, որ պիտի պատերազմեր նախ՝ պարբենների, ապա՝ հռոմեացինների դեմ: Սակայն Պոնտոսը նվաճվում է և դառնում հռոմեական նահանգ, իսկ Հայաստանը վերածվում է Հռոմին դաշնակից պետության: Բայց հետագայում հայերը հեռանում են հռոմեացինների դաշինքից՝ միանալով պարբեններին, որոնց միությունն ամրապնդվում է հայ և պարթև քաջավորների խնամությամբ: Հայ հռոմեական կապերը նորից վերահաստատվում են Արտավագրի օրոք, որը, փոխելով իր քաղաքականությունը, անցնում է հռոմեացինների կողմը, դրանց հետո հայերի և հռոմեացինների միացյալ բանակ է կազմվում՝ կռվելով Աստրապատականի դեմ: Հայ-հռոմեական հարաբերությունները տևել են շուրջ 400 տարի: Հայերը մերք միացել, մերք ապստամքել են հռոմեացինների դեմ մինչև նրանց քանակի վտարումը Հայաստանից և Պոլսի հիմնումը: Այս պատմական-քաղաքական իրադարձությունների հորձանութում պարզ է, որ հռոմեական քաղաքակրթությունը չէր կարող չափել հայոց կյանքի և հայերենի վրա, մասնավանդ որ Հայաստանում շարունակ տեղակայված էր լինում հռոմեական զորքը: Որտեղ գտնվել է այդ բանակը, այսուղ էլ տարածվել է լատիներենը՝ իրք վարչական ու գինվորական լեզու: Այնուամենայնիվ, հռոմեական ազդեցութ-

յունը մեծ չի եղել նախ այն պատճառով, որ այդ ազդեցությունը եղել է նախքան գրերի գյուտը, երբ գրավոր մշակոյթ չի եղել, հետևաբար փոխառությունները գրի չեն առնվել և չեն փոխանցվել հետագա սերունդներին, բացի այդ՝ լատինական բառերը Բյուզանդական կայսրության ժամանակ տարածվում էին հունարենի միջնորդությամբ, այսինքն՝ հունական և ոչ թե լատինական հնչյունակազմով:

Հայ-հոռմեական պատերազմների հետևանքով Ք.ա. 1-ին դարում՝ Տիգրան 2-րդի ժամանակներում, Հայաստանը դարձում է Հռոմին ենթակա պետություն: Քաղաքական գերիշխանության այս պայմաններում լատիներենի ազդեցությունը հայերենի վրա անխուսափելի էր: Այդ ազդեցությունը սկզբում տեղի է ունեցել վարչական օղակներով և հատկապես ուժեղացել է Հայաստանի՝ հոռմեական նահանգ հայտարարվելու շրջանում, հետո՝ Հայաստանում գտնվող հոռմեական բանակի միջոցով: Ք. հ. 4-րդ դարում, երբ ձևավորվում է Արևելյան հոռմեական կայսրությունը, միաժամանակ դադարում է լատիներենի ազդեցությունը, քանի որ նոր կայսրության պաշտոնական լեզուն արդեն հունարենն էր:

Լատիներեն փոխառությունները կատարվել են անմիջաբար և միջնորդավորված: Հունարենի միջնորդությամբ լատիներենից հայերենին են անցել մի շարք բառեր՝ *աւուրու, դենար, լատիկ, լեգեն(վ)ն, կամքեղ, կիպրոն, կղեսուր, կրկէս, նուրար, պալարն, դասպալի, փու:*

Հ. Հյուրշմանի հետևողությամբ՝ Հ. Աճառյանը, այնուհետև Գ. Զահուլյանը լատիներենից անմիջական փոխառությունների ինը բառ են աներկրա նշում, որոնք՝ որպես անմիջական փոխառություններ, լատիներենից հայերենին են անցել նախազրային շրջանում: Դրանք են՝

սրկդ, -եղ, հմնտ. ժող. լատ. Arcta՝ գրական arcula-ի դիմաց,

լիդիր «զահավորակ», հմնտ. լատ. Lectica,

բաստեռն, -ան, -անց, «զահավորակ», հմնտ. լատ. Basterna,

կայսր, -եր, հմնտ. լատ. Caesar (հունարենի միջնորդությամբ՝ կեսար)

կասոր, -ի, -աց, հմնտ. լատ. Carrus

դենջակ, -ի, -աց, «անձեռոց, սրբիչ», հմնտ. լատ. Lentium / linteum

մարզարիդ, -ի, -աց, հմնտ. լատ. Margarita

պամ, «կլոր հաց, բլիթ», հմնտ. լատ. Panis «հաց»

սկուլպդ -եղ (ուշ՝ սկուլպեղ), հմնտ. լատ. scutella:

Բառիմաստային առումով լատինական փոխառությունները ունեցել են ակտիվ գործածություն մանավանդ բարբառներում: Դրանք բաշխվում են հետևյալ թեմատիկ խմբերի՝

Ա. Փիզիկական աշխարհ՝ մարգարիտ,

Բ. ուսելիք, ընպելիք, կերակրի պատրաստում և ամանեղեն՝ սիտոյ, սկուտոյ, պան,

Գ. հագուստ, անձնական զարդարանք և խնամք՝ դեմքակ,

Դ. բնակարան, տուն, կահկարասի՝ արկոյ,

Ե. շարժում, տեղափոխություն, փոխադրում, նավագնացություն՝ կառք, բաստեռն, լկտիք,

Զ. տարածքային, հասարակական և քաղաքական բաժանումներ, հասարակական հարաբերություններ՝ կայսր:

Լատինական փոխառությունները բնութագրվում են մի շարք առանձնահատկություններով, որոնցից առանձնացնենք մի քանիքը: ա) Այդ բառերում, ինչպես բնիկ հայերեն բառերում, նկատվում է վերջնավանկերի նույն կարգի բուլացում կամ անկում՝ կայսր < caesar, պան < panis, սկուտոյ < scutella և այլն: բ) *Լկողիք* բառում լի պահպանմաք տեղի է ունեցել անկանոն հնչյունափոխություն՝ ե-ի անկում՝ lectica, իսկ դեմքակ բառում լ-ն փոխվել է դ-ի: զ) Լատիներենից փոխառված բառերը զգալիորեն ավելացնում են դ-ով և -դ-ով հիմքերով բառերի թիվը, որն այնքան էլ մեծ չէ:

Միջին հայերենում առկա լատինական փոխառությունները Ո. Ղազարյանը համարում է միջնորդավորված փոխառություններ, որոնց անմիջական և հիմնական աղյուրը հունարենը, ֆրանսերենը և իտալերենն են: Բերենք միջին հայերենի շրջանում լատինական փոխառությունների օրինակներ, որոնք հիմնականում կրոնաելեղեցական, իրավունքի, պետական-հասարակական կյանքին առնչվող հասկացությունների անուններ են՝ միջինհայերենյան հնչյունական օրինաչափություններով, որոնք հայերենին չեն մերժում և մնում են որպես օտարարանություններ՝ *pprogłoszony*-*սիռն-քափոր*, *gnuperekonieco*-*եկեղեցական* թեմի առաջնորդ, *apostoł*-*առաջապեսական*

փաստաբան, *զանցելար-* դիվանատան պետ, *կուրայոր-* հոգաբարձու, *զննող-* կուսակալ, *սենապոր-* ծերակուտական, *քաղրիկ/քաղրիկու-* պատրիկ, *պիալօղէր-* գրքերի հավաքածու, *Մարս-* Հրատ, *սղ-արեգակ,* *լումայ-լուսին* և *այլն:*

Մեր թվարկության VI-IX դարերում լատիներենն աստիճանաբար դադարում է խոսակցական լեզու լինելուց, բայց շարունակում է ծառայել որպես գրական և մանավանդ գիտական լեզու Եվրոպական ժողովուրդների (Փրանսիացիներ, գերմանացիներ, անգլիացիներ, իսպանացիներ, իտալացիներ) համար՝ խոշոր դեր կատարելով տերմինաշխնության բնագավառում: Հաճատեսակների, դեղերի, հիվանդությունների, նյութերի գիտական անվանումները, որպես կանոն, լատիներեն են:

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ՓՈԽՎՈ-ՌԻԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ք.ա. Երկրորդ հազարամյակի մոտավորապես Երկրորդ կեսին արամեացիները, գաղթելով իրենց նախահայրենիքից, հաստատվում են Ասորիքում և Հյուսիսային Միջագետքում:

Արամեացիների գիրը եղել է արամերենը, որի հիշատակությունների մեջ ամենահինը ավանդվել է Ք.ա. 7-րդ դարից, և որը պարսկական կայսրության շրջանում Առաջավոր Ասիայում դառնում է տիրապետող՝ համարվելով ընդհանուր հաղորդակցական, ինչպես նաև պաշտոնական լեզու: Գրականության մեջ այն հայտնի է «քաջավորական արամեերեն» (Ք. ա. 6-րդ դ.) անունով: Այս գրի ազդեցությունը հետզհետև մարում է, և Ք.հ. 7-15-րդ դր. արդեն այն արաբերենի կողմից դրս է մղվում: Արամեական գիրը փյունիկյան գրի պարզեցված տեսակն է: Որոշ փոփոխություններով այդ գիրն ընդունել են պարսիկները և հետագայում օգտագործել պահլավերենի և միջին պարսկերենի համար:

Արևմտյան, հյուսիսային և արևելյան արամեական լեզուների շարքում նշվում է նաև ասորերենը: Վերջինս համարվում է արևելաարամեական բարբառներից մեկը, որի գրավոր հիշատակությունն սկսվում է

Ք.հ. սկզբներից, իսկ գրականության ծաղկումը՝ քրիստոնեության մուտքից մինչև 14-րդ դ.:

Սելևյանների տիրապետության կործանումից հետո (Ք. ա. 3-1-ին դդ.), երբ Ասորիքը սկզբում Հայաստանի, այնուհետև հռոմեացիների հշխանության տակ է ընկնում, Ք. ա. 136 թ. այստեղ ձևավորվում է Օսրոյեանի թագավորությունը, որի մայրաքաղաքը Ռոտան կամ Եղեսիան էր՝ հիմնականում ասորի և հայ բնակչներով: Այստեղ բացվում է ասորական դպրոց, որ կոչվել է նաև «Աստվածաբանական համալսարան», որը գալիս էին տարբեր տեղերից՝ կրոնական ուսում ստանալու համար: Իբրև քրիստոնեության քարոզիչ՝ Հայաստանում հիշվում է Եղեսացի մեծ բանաստեղծ ու պատմաբան Բարդածանը: Հունարենից բացի, Գրիգոր Լուսավորչի համաձայնությամբ հայ Եկեղեցու պաշտամունքի լեզուն համարվել է նաև ասորերենը: Իսկ Ներսես Մեծը նոյնիսկ ասորական դպրոցներ է բացել: Հունարենն ու ասորերենը դառնում են մրցակից լեզուներ: Հունարենն արգելվում է պարսիկների կողմից, և հայ Եկեղեցու ծիսական ու պաշտոնական լեզուն դառնում է ասորերենը: Այսպիսով՝ ասորերենը դարձավ տիրապետող լեզու: Հասարակական ու քաղաքական այս դժվարին պայմաններն ել առաջ են բերում հայոց գրերի գյուտի պատմական անհրաժեշտությունը: Եվ երբ ստեղծվեց հայ գրական լեզուն, ժողովուրդը ձերբազատվեց ասորական ազդեցությունից:

Հայերն ու ասորիները սերտ հարաբերությունների մեջ են եղել նախ՝ Ծոփի քազավոր Զարեհի (Ք. ա. 2-րդ դ.) և ապա՝ Տիգրան Մեծի ժամանակ: Վերջինս իր տիրապետության օրոր (Ք. ա. 83 թ.) շատ ասորիների բնակեցնում է Հայաստանում: Այնքան են ամրապնդվում այդ հարաբերությունները, որ Օսրոյեանի քազավորներն իրենց կոչում էին ասորիների և հայերի քազավորներ: Ք.հ. 7-րդ դարում, սակայն, երբ արարները նվաճում են Ասորիքը, ասորիները մահմելականանում և ընդունում են արաբական լեզուն: Այժմ Ասորիքում (Սիրիայում) ասորի ժողովուրդ չկա:

Ասորերենը պատկանում է սեմական լնատանիքի արամեական լեզուների շարքին: Կազմավորվել է Եղեսիա քաղաքի և նրա շրջապատի բարբառի հիման վրա: Նախապես եղել է գրական լեզու և որպես այդ-

պիսին՝ բուռն զարգացում է ունեցել քրիստոնեության մուտքից հետո: Ասորիների թիվը մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը շուրջ կես միլիոն էր, այժմ՝ մոտ մեկ միլիոն, որոնք ապրում են հիմնականում Անդրկովկասում և Միջին Արևելքի երկրներում: Նոր ասորերենը, որ ձևավորվել է ասորական բարբարի հիման վրա, միակ կենդանի արամեական լեզուն է:

Ասորական գիրը արամեական գրի մի տեսակն է, որն առաջին քրիստոնյաների գիրն է: Այս գրով, որը սկզբնապես հայտնի է եղել Հայութանգելու անունով, 3-րդ դարում բարգմանվեց Աստվածաշունչը: Սկզբում գրել են Վերևից ներքև, տեքստը կարդացել՝ աջից ձախ: Արաբական տիրապետությունից հետո և ասորերենի բուլացման ու քրիստոնեական երկու աղանդի գոյացման հետ կապված՝ գիրը ներարկվեց փոփոխությունների: Գրի մի ձևափոխությունը կոչվեց արևմտյան կամ յակոբինյան, որ հայտնի է նաև *սերլոռ* անունով, մյուսը՝ արևելյան կամ նեստորական: Հետագայում յակոբինյան գրի հիման վրա գոյացան ասորապաղեատինյան և եզիդական գրերը, իսկ նեստորականի հիման վրա՝ մանիքեական գիրը, քարչունին: Ասորական գիրը բաղաձայնական-հնչյունական գիր էր: Զայնավորների նշանակումը սկսվում է 6-րդ դարից, ընդ որում՝ արևմտյաններն օգտագործում են հունական ձայնավորանիշերի մանր տեսակները, իսկ արևելյանները՝ կետերը, որոնք դրվում են տողավերևում կամ տողատակին: Հ. Աճայշանը իր «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության մեջ հայերենի վրա ասորական ազթեցուրյան 4 շրջան է առանձնացնում:

ա) Նախնական շրջան, երբ Հայաստանի հարավային նորանվաճ գավառների ազգաբնակչության մեծ մասը ասորիներ են, որոնք հետագայում ծովզում են բնիկներին (Ք. ա. 1-ին դար):

բ) Քրիստոնեական քարոզության շրջան, երբ հայ եկեղեցու պաշտոնյաներն ու ծխական լեզուն ասորերենն է (Ք. հ. 3-4-րդ դր.):

գ) Մատենագրական շրջան, երբ Եղեսիայի դպրոցում ուսանելու են գնում հայ երիտասարդները, և ասորական եկեղեցական գրականության կարևոր գործերը թարգմանվում են հայերեն (4-5 դր.):

դ) Անկման շրջան: Այս փուլում ասորիները, հայերի հետ ազգային, կրոնական սերտ հարաբերությունների մեջ գտնվելով, ակնկալում են հայերի հովանավորությունն ու պաշտպանությունը:

Ըստ Հ. Հյուրշմանի և Հ. Աճառյանի՝ հայ-արամեական լեզվական հարաբերությունները սահմանափակվում են միայն հայ-աստրականով, սակայն Գ. Զահուկյանը հատկապես նշում է արևմտյան քարբաններին հարող «քագավորական արամեերենի» հայերենի վրա ազդելու հնարավորությունը՝ նկատի ունենալով նաև պարսկական պիտության մեջ նրա կատարած դերը: Պատմական-քաղաքական իրադարձություններից ելնելով՝ հայագետը հայ-արամեական հարաբերությունների երեք հիմնական փուլ է տարրերում՝ ա) ընդհանուր արամեական, մասնավորապես՝ արևմտաարամեական ազդեցության փուլ (Ք.ա. 6-րդ դարից մինչև Ք.ա. 4-3-րդ դ.), բ) Հայ-աստրական էթնիկական փուլ (Ք.ա. 2-րդ դարից մինչև Ք. հ. 2-րդ դ.), երր հայերի և ասորիների շփումը տեղի է ունենում աշխարհագրական և հարևանության և քաղաքական սերտ հարաբերությունների պայմաններում. Օսրոյենի պիտության մեջ մեծաթիվ էին հայերը, Հայաստանի հարավային շրջաններում՝ ասորիները, զ) աստրական կրոնաքարոզական և դպրոցական ազդեցության շրջան (3-4-րդ դ.):

Հայ գրերի գյուտից հետո ասորերենի ազդեցությունը տեղի է ունենում մատենագրական ճանապարհով՝ ասորերենից կատարված քարգմանությունների միջոցով:

Հ. Հյուրշմանը հիմնականում վերլուծության է ենթարկել 5-8-րդ դարերի աստրական փոխառությունները՝ չբացառելով դրանից ավելի վաղ կատարված փոխառությունների հնարավորությունը, բայց չնշին քանակով: Նա աղբյուրների առումով գուգահեռ է անցկացնում աստրական և հունական փոխառությունների միջև. «Աստրական և հունական կրօքախններում (Եղեսիա և այլն) ուսանում էին ուսման ծարավ և ջերմեռանդ հայ հոգևորականները, ասորիներն ու հույնները Հայաստան էին գալիս և այնտեղ քարոզում քրիստոնեություն, և V-VII դարերում ասորերենից և հունարենից քագմաթիվ աշխատություններ քարգմանվեցին հայերեն: Ծնորիկ այն ազդեցության, որ ասորիները ունեցան հայերի վրա, քավական մեծ քանակությամբ աստրական քառեր մտան հայերեն, ըստ

որում, ինչպես առօրյա-խոսակցական, այնպես էլ այնպիսինները, որոնք միայն գիտական-գրքային լեզվին են պատկանում»¹⁴⁹:

Վաղ արամեական փոխառություններն են՝ *բարկ* «կայծակ», *բերդ* գաղուր (գաղք, գաղթել), *գոր*, դար «դարաշրջան», *քանաքար* «վաճառական», *խմոր* (խմեալ «խմորված», ամխում «չխմորված»), *խոր* «ծակ», փոս, խոռոչ», *կացին*, *կուպր*, *հաղթ-ք*, *հաշիւ*, *ձեր*, *ձիւր*, *մազաղար*, *մանգադ*, *մաշկ*, *մաքս*, *շալիդ*, *շղրայ*, *սակուր* (սակր) «ռազմատապար», *ցեց*, *քանձար*, *քնար*... (ընդամենը՝ 26 բառ):

Բուն ասորական փոխառություններն են՝ *արեւայ*, *արեւան* (արին) «երեմ, դրախտ», *առնելր*, *արսոր*, *քասրել* (քասիր), *զոյգ*, *զուպայ* «ծոթրինակերպ բոյս», *քարզման*, *քարշիշ* «մի տեսակ քանկագին քար», *լումայ*, *խանձարուր*, *խանուր* (*հանուր*), *խարամանի* (*խարամայնի*, *խարամուն*, *խարամանի*) «դե, սատանա, չար օճ», *խարբալ-ել* «մաղել. տակնուվրա անել, վնասել, վտանգել», *իս(ի)ւայ* «պարզևնած զգեստ. կանացի շոր», *իլուրդ* ծարիր (*ծարուրդ*) «աչքի սև ներկ», *ծում*, *ծրար* «կապոց. կծիկ. քսակ. ուշ՝ ծրար», *կարսայ* (*կարսայ*), *հեզ* «վաճկ», *հեզենայ* «զիր, այբուբեն», *հերանու*, *հոփրորայ* «ճարտասան, հոետոր», *հրեայ*, *չանձախարիր* «մուգ, սև, (մուգ) կարմիր. մուր», *ղե(ա)կ*, *մանանայ*, *մաշկն*, *մծդնեայ* «մի աղանդ», *միրակ*, *նաշին* «մանր աղացած՝ նուրբ ալյուր», *շարար*, *շամփուր*, *շափիղայ* (*շափիլայ*, *շափիլայ*), *շեփորայ* (*շիփորայ*), *ուրրար*, *պախորէ* (ուշ՝ պախարայ), *ու(ա)բունայ* «գրավական, ավանդ», *սալդանայ*, *սափր-ել*, *սկահ* (*սկիհ*), *սուսեր*, *սրիկայ*, *սրո(ւ)բէ* (ձևափոխված՝ քերովբէ-ի նմանակորթյամբ «մի հրեշտակադրաս»), *տղայ*, *փեզանայ* (փեզենայ) «մի տեսակ բոյս՝ սատափ», *փիլիսոփայ*, *փրկ-ել*, *փրկան-ք*, *քահանայ*, *քաղդեայ*, *քանոն* (*քանոն*), *քարոզ* «մունետիկ, երաժիշտ. քարոզ», *քաշ* «արու այծ», *քուրայ*, *քուրմ...* (ընդամենը՝ 92 բառ):

Արամեաասորական փոխառությունները բաժանվում են հետևյալ իմաստային խմբերի (վաղ արամեական փոխառությունները առանձ-նացվում են աստղանիշով):

¹⁴⁹ Հ. Հյուրշման, Աշվ. աշխ., էջ 264:

Ա. Ֆիզիկական աշխարհ՝ թարշիշ «թանկագին քար», շափիղայ «թանկագին քար», բարկ «կայծակ», սիլք, տեղ (լրեղում իմաստով) և այլն:

Բ. Մարդկություն՝ սեռ, տարիք, ընտանեկան հարաբերություն՝ հրեայ, տղայ:

Գ. Կենդանիներ՝ պախրէ «տափար», ամարու «գառնուկ», քաւշ «արու այծ», առնետ, խլուրդ, կատու, կաքաւ, ջայլամն, հաղբ-ք (խաղբ-ք) «քակարդ, քակարդի թուկ», ցեց և այլն:

Դ. Մարմնի մասեր, մարմնական գործառություններ և պայմաններ՝ մաշկ, մարսել, շալակ, շէք:

Ե. Ուտելիք և խմելիք, կերակրի պատրաստում, ամանեղեն՝ մանաւայ, խմոր, նաշիի «նուրբ ալյուր», ձեթ, խաւիծ, շամփուր, ապուրայ «ձեթի տիկ», կարսայ, սկսահ (սկիհ) «բաժակ», կրղայ, կողով և այլն:

Զ. Հազուստ, հարդարանք՝ ամդան «վերարկու», խ(ի)լայ «պարզ» տրված զգեստ», քուսիրայ «կրոնավորի գլխարկ», խանձարուր, գուլպայ, սափրել, ծարիդ «աչքի սև ներկ», շպար և այլն:

Է. Շինություն, շենքի մասեր՝ ագուգայ, բուրգն, գուռն (ակազան)

խանութ, բերդ և այլն,

Ը. Երկրագործություն, բուսականություն՝ մանգաղ, գաղիշ «դեղ (ցորենի, խոտի)», խարբալ-ել «մաղել», զոպայ «ծոքրինակերպ մի բույս», տերել, կեղեւ, փեղանայ (փեղենայ) «սատափ» և այլն:

Թ. Արհեստներ և արվեստներ, համապատասխան գործիքներ, նյութեր՝ խարտել, շղթայ, ծրար «կապոց, կծիկ», կացին, մախաք, մտրակ, կուպր, ձիթ, քուրայ, և այլն:

Ժ. Շարժում և տեղափոխություն, փոխադրում, նավագնացություն՝ շալիդ, պողոտայ, սեռն «առանցք», կարկուրայ «նավակ», դե(ա)կ և այլն:

Ճ. Ունեցվածք, սեփականություն և առևտուր՝ լումայ, քանքար, հաշիս, ո(ա)բունայ, քանգար «վաճառական», խանութ (հանութ) մամոնայ և այլն:

ԺԲ. Տարածական հարաբերություններ, տեղ, ձև, չափ՝ գուր, խոռ (ծակ, փոս), դարգ «կարգ, շարք» և այլն,

ԺԳ. Քանակ և թիվ՝ զոյգ:

ԺԴ. Ժամանակ՝ դար, (երկու-, երեք-, չորեք-, հինգ-) շաբաթ(ի), ուրբաթ:

ԺԵ. Զգացմունք. խառնվածքային, բարոյական և գեղագիտական ըմբռնումներ՝ տառապել, փրկել, փարատել, թոհուրոհ, սրիկայ, բասր-ել (բասիր) «պարսապել, անարգել»:

ԺԶ. Մտածողություն, միտք՝ վիլխոտվայ:

ԺԷ. Զայնական արտահայտություն, խոսք. լճթերցանություն և գիր՝ շեփոր(այ), ծնծղայ, քնար, թարգման, հոխոտրայ, հեգ «վանկ», մագաղաք (զիրք), բարտէզ և այլն:

ԺԸ. Պետական, քաղաքական, տնտեսական հարաբերություններ, աստիճանակարգություն՝ ամիրայ, կոմս, մաքս և այլն:

ԺԹ. Ռազմական գործ՝ սակ(ո)ր «ռազմատապար», խարք «սուր, բուր», սուսեր, շեղը, սոին և այլն:

Ի. Օրենք՝ արտոր-ք, գաղութ (գաղը), քուեայ / քուէ և այլն:

ԻՎ. Կրոն և նախապաշարմունք՝ աբեղայ, քահանայ, քուրմ, քարոզ, ծոմ, սրով(վ)րէ, քերովքէ, սատանայ, խ(հ)արամանի, հեքանոս, քաղդեայ (քադեայ) «հմայող, գուշակ» և այլն:

Արամեաստրական այս փոխառությունները վերաբերում են գրեթե բոլոր հիմնական իմաստային խմբերին, չունենք միայն ասորական փոխառյալ դերանուններ կամ սպասարկու բառեր, բայց շատ խմբեր ներկայացված են սակավարիվ արմատներով, որոնց մի մասն աստիճանաբար դուրս է մղվել հայերենի բառապաշարից: Ինաստային (քեմատիկ) խմբերից ավելի քազմանդամ են քաղաքակրթական-մշակութային և կրոնական բնագավառներին վերաբերող հասկացությունները, օրինակ՝ ուտելիքի, հագուստելենի, արիեստագործության, առևտրի, գրի և գրականության, ինչպես նաև ժամանակի հետ կապված անվանումները: Սակավարիվ են ֆիզիկական աշխարհի, մարդկային տարիքի, մարմնի մասերի, բնակարանի, տարածական հարաբերությունների, քանակի ու թվի, հոգեկան աշխարհի, նաև հասարակական հարաբերությունների, ռազմական գործի և օրենքի հետ կապված բառերն ու եզրույթները, որոնք հիմնականում բնիկ են կամ իրանական փոխառություններ են: Համեմատաբար մեծարիվ են

կրոնի, տոմարի և գրի հետ կապված անվանումները, որոնք ուշ շրջանի փոխառություններ են՝ կապված քրիստոնեության մուտքի ու Հայաստանում գործող ասորական դպրոցների հետ: Ժամանակագրական առումով ուշ շրջանից են նաև գրի և կրոնի հետ կապված անվանումները, իսկ այն բառերը, որոնք վերաբերում են արհեստներին, ուսումնական գործին, ֆիզիկական գործողություններին, ուտելիքին, կենդանիներին և ընդհանրապես՝ կենցաղին, վաղ շրջանի փոխառություններ են:

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գերմանացի ականավոր հայագետ Հ. Հյուրշմանն իր «Հայերենի քերականության» մեջ քննել է ասորական փոխառությունների հնչյունական կապերը և ցույց տվել իրար համապատասխանող հնչյունները, ինչպես նաև որոշ կրկնակ բաղաձայնների կրծատ՝ մեկ բաղաձայնով փոխառյալ ձևերը: Այսպես, ասորերենում առկա կրկնակ բաղաձայնները հայերենում կարող են փոխարիմվել մեկ բաղաձայնով, օրինակ՝ ասոր. **bb**-ն >հայ. **p**-ով՝ *գուր, շարար*, ասոր. **pp**-ն >հայ. **t**-ով՝ *քնար, շուշան*, ասոր. **pp**-ն >**փ**-ով՝ *շափիղայ, շոշիայ, սափիրեմ*, ասոր. **qq**-ն > **p**-ով՝ **կարս**: Կան փոխառյալ բառեր, որտեղ կրկնակ բաղաձայնը փոխարիմվել է ոնգային+պարզ բաղաձայնով՝ ասոր. *taggārā* > հայ. *թանզար* «վաճառական», ասոր. *maggla*> հայ. *մանզադ*, ասոր. *kakkēā* > հայ. *քանձար* և այլն: Որոշ հնչյունակապակցություններ դրափոխվել կամ այլ փոփոխությունների են նմարկվել՝ *mṛ* > *րմ*, *ψl* > *ղբ* (քուրմ, հաղբ-ը) և այլն:

Չույզ բաղաձայններից առաջինի՝ ոնգայինով փոխարիմվելու (*gg* > *նգ*) լեզվական երևութը անսովոր է հայերենում: Հիշյալ բառերը, ըստ Հ. Հյուրշմանի և նրա հետևորդ Հ. Աճառյանի, նախապես ոնգային ձև են ունեցել, այսինքն՝ *taggārā*-ն սկզբնապես ունեցել է **tangārā*, *magəlā*-ն՝ **mangəlā*, *kakkəlā*-ն՝ *kankəlā* ձևերը:

Հայերենը ասորերեն **w, γ, δ, ι, τ** շնչեղ հնչյունները փոխարինում է **բ, գ, դ, փ, թ**, **պ** պայթականներով, երբեմն **w, f** հնչյունները՝ **ւ-ով**, և **թ-ով**՝ **կարալ, հաշիւ, շափիդ, քաւշ, կեղեւ, պերեւ, հրեայ, շամփուր, ծարիիր**:

Ասորերենում գոյականների երեք ձևներում է տարրերակված՝ բացարձակ, սաստկական, բաղադրյալ: Բացարձակն է համարվում բառի սկզբնաձևը: Սաստկական են համարվում անով վերջացող գոյականները. ան- ավելանում է բառի գրությունը: Իսկ բաղադրյալ տեսակն այս երկուսի միախառն ձևն է: Հիմ ասորերեն գրական լեզվում սաստկականը բառի սկզբնաձևն է համարվել, իսկ բարբառների մեջ անով վերջացողությունը՝ հոդ, որը գրական լեզվում արդեն կորցրել է հոդի արժեքը: Սակայն ոչ բոլոր գոյականներն են, որ գործածվել են հիշյալ երեք ձևով: Կան այնպիսիք, որ միայն երկու, շատ դեպքերում առավելապես մեկ սաստկական ձևով են հանդես եկել: Օրինակ՝ *զաղուր* բառը ունի երեք ձև՝ բաց. *gālū*, սաստկ. *gālūā*, բաղադր.՝ *gālūā*, իսկ *ყերեւ-ը՝ երկու՝* բաց. *teref*, սաստկ. *tarpā*: Այս ձևերից փոխառվել են հիմնականում անով վերջացող սաստկական գոյականները (Ք.հ. 2-5-րդ դդ.)՝ պահպանելով այդ վերջացողությունը (-*այ*), կամ էլ սղելով՝ *արելայ, շափիղայ, շղրայ, զաղուր, մաքս, իսանուր* և այլն: Բացարձակ ձևերից ծագող բառերը, ըստ Հ. Աճայշյանի, նախարիստունեական շրջանի հնագույն փոխառություններ են, դրանք փոքր թիվ են կազմում (*լոկեւ, կեղեւ, ավելի ուշ՝ բրբո. կեսայ*):

Նշված օրինաչափություններից շեղվող ասորական փոխառություններ են կան, այդ շեղումների միջոցով երեմն հնարավոր է բացահայտել տվյալ փոխառությունների աղբյուրը և ժամանակը: Այսպես օրինակ՝ ասորական **z, x, s, k, p** հնչյունները ստվորաբար փոխարինվում են հայերեն **գ, խ, ս, թ, փ** հնչյուններով, սակայն մի շաբք բառերում դրանք փոխարինվել են **ձ-ով՝ ձէր, հ-ով կամ կ-ով՝ հաշիւ, հաղը, կացին, շ-ով՝ շափիղայ, մաշար, պ-ով՝ կուպր, շպար:** Ենթադրվում է, որ ձէր-ը փոխառվել է իրաներենի միջնորդությամբ, քանի որ իրանական **z-ն հայերենում դառնում է ձ՝ հանդերձ, վարձ:**

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՅԱԼ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆԵՐԸ

Հայերի անվանադրման խնդրում ասորերենն աննշան ազդեցություն է ունեցել հունարենի համեմատ: Հնագոյն ժամանակներում հիշատակված արամեական կամ ասորական փոխառյալ անունները տարածված են եղել որոշ հայ ազնվական ընտանիքների, ինչպես նաև հոգևորականների շրջանակներում, հասարակ ժողովրդի համար այդ անունները խորթ և օտար էին: Բերենք օրինակներ՝ ա) հայ ազնվականներ՝ *Արա Գնունի, Գաղիշո Խորխոռունի, Մար Իշխան Սեծ Ծոփեցի, Յովինան կամ Յոհանն Ռափուլյան լրաց, Շարաբ (Շամբիր) Իշխան Գողթան, Շմատու Անձնացի, Սարգիս Դիմարյանն, թ) հոգևորականներ՝ Եզր կարողիկոս, Եղիշա եպիսկոպոս Ամագրունի, Մուշէ եպիսկոպոս Արծրունի և այլն:*

Աստվածաշնչյան անունները հայ քարգմանիշները առավելապես հունական և ոչ թե ասորական ձևերից են փոխառել, թեև երբեմն ունենք նաև ասորերենի միջնորդությամբ փոխառված սուրբգրային անուններ:

Գրական տարրեր աղբյուրներից մեզ ավանդված և հայերենի տարրեր շրջաններում վկայված ասորական անձնանուններից հիշատակենք հետևյալները՝ *Արգար, Արշամ, Արքահամ, Մահրոն, Իսահակ, Բարդածան, Բարշամ, Գաղիշոյ, Եզր, Եղիշայ, Եփրեմ, Հարէլ, Մարուր, Մուշէ, Յովինան, Շարաբ, Շաղին, Շաղիրայ, Շամիրամ, Շամբիմ, Շատու/Սալուդ, Շիլայ, Շմատու, Շմոկլ/Սամկել, Շուշան, Սարգիս: Տեղանուններն ավելի սակավարիվ են՝ Յորդանան, Մծրին, Համձիր, Ծոփիք, Ուռիայ, Նինուէ, Ծաւդէ:*

ԵՐՐԱՅԱԿԱՆ ՓՈԽԱՎՈՌԻԹՅՈՒՆՆԵՐ

Երրայերենը, որ պատկանում է սեմաքամյան ընտանիքի սեմական ճյուղի քանանական խմբին, իին իրեանների լեզուն է: Չափազանց մոտ լինելով փյունիկերենին՝ նրա հետ հաճախ մեկ լեզվի բարբառ էր համարվում: Հրեական գիրը կազմավորվել է փյունիկյան-քանանական

հիմքի վրա: Ք. ա. II-I հազարամյակներում երրայերենով խոսել են Պա-ղեստինի հրեաները: Հնագույն հուշարձանը Հին կտակարանն է, որի տեքստերի մի մասը վերաբերում է Ք. ա. XIII-XII դդ.: Գրավոր աղբյուր-ները, արձանագրությունները ավանդված են Ք.ա. IX դարից («Հողա-գործի օրացոյցը»): Ք.ա. VI-V դարերից խոսակցական երրայերենը աս-տիճանաբար դուրս է մղվել արամեերենի կողմից և վերածվել մեռած լեզվի: Նույն շրջանից ավանդվել են քանակուսական, կրոնական և իրավական բնույթի ստեղծագործությունները: Ք.ա. III-II դդ., փոխառե-լով արամեական գիրը, տառերի չափսերը հավասարեցրել են և քառա-կուսի տեսք տվել դրանց: Այսպես ստեղծվել է հրեական «քառակուսի գիրը»: Հին հրեերենը, որն այժմ պետական լեզու է Իսրայելում, կոչվում է նաև *իվրիս*, ունի քառակուսի գրատեսակներով այրութեն: Գիրը սկզբնապես բաղաձայնական էր, ձայնավորների համար տառեր չկա-յին: Հետագայում որոշ բաղաձայն տառանշաններ գործածվել են որ-պես ձայնավոր, իսկ VII-VIII դդ. սկսել են կիրառվել հնչույթատարբերա-կիչ (դիակրիտիկ) նշաններ:

Հայերը երրայեցիների հետ շփման մեջ են եղել Տիգրան Սեծի օրոք, որի կողմից նվաճվեց Հրեաստանը և կարճ ժամանակ հայոց պետության հպատակության տակ մնաց: Հայաստանի զանազան բաղադրե-րում բնակություն հաստատեցին Պաղեստինից գերի թերված հրեանե-րը, որոնք բխով նույնիսկ գերազանցում էին հայերին: Այս փաստը որոշ չափազանցությամբ հիշատակել է Փ. Բուզանդը իր «Հայոց պատմության» այն դրվագում, որտեղ նկարագրում է պարսիկների արշավանքի ծանր հետևանքները Հայոց աշխարհում. «Եւ յետ այսորիկ եկին ի քա-ղաքն մնծ յԱրտաշատ, և առին զնա, և կործանեցին զպարիսազ նորա. առին անտի զգանձս մբերեալս՝ որ կային, և գերեցին զամենայն քա-ղաքն: Եւ խաղացուցին ի յԱրտաշատ ի քաղաքէ ինն հազար տուն երդ Հրեայս, զոր ածեալն էր գերի Տիգրանայ արքայի Արշակունյաց յերկրէն Պաղեստինացոց. և քառասուն հազար երդ Հայ, զոր յԱրտաշատ քաղա-քէ խաղացուցին...» (Բուզանդ, 4-րդ, ԾԵ):

Հայաստան թերված այս գերիների հաղորդակցության լեզուն արա-մեերենն էր (ասորեննը), արամեախոս էին նաև Բարեկոնից Երուսաղեմ

վերադարձած իրեա գերիները: Որպես նվաճյալ ժողովուրդ՝ իրեաները թեև իրաժարվել էին իրենց լեզվից, սակայն այն պահպանել էին եկեղեցական հաղորդակցման համար: Ըստ Էոթյան եքրայերենը հայերենի վրա անմիջական ազդեցություն չի ունեցել: Այդ ազդեցությունը թե՛ հայերենի և թե՛ աշխարհի բազմաթիվ այլ ժողովուրդների լեզուների վրա եղել է անուղղակի՝ գրական և կրոնական: Հրեաների ունեցած քաղաքական և տնտեսական դերակատարումը հնագույն և իին ժամանակներում աննշան էր: Տարբեր լեզուներով թարգմանված Հին կտակարանի միջոցով եքրայական բազմաթիվ բառեր փոխառվեցին բոլոր քրիստոնյա, մասամբ նաև մահմեդական ազգերի կողմից: Իսկ որոշ բառեր էլ միջազգայնացվեցին, ինչպես՝ *ամէն*, *ալէլուի* ա:

Ըստ մատենագրության՝ Սուրբ գիրքը նախ՝ ասորերենից, ապա՝ հունարենից է հայերեն թարգմանվել եքրայական բնագիր չունենալու պատճառով: Ուստի հայերենի եքրայական փոխառությունները կատարվել են իիմնականում հունարենի միջնորդությամբ: Այսպես, եքրայական այն հնչյունները (հատկապես *ց* և *շ*), որոնք բացակայում են հունարենում, փոխառյալ բառերում վերածվել են **ս-ի**: Օրինակ՝ *շ-ն* դարձել է **ս ովսաննաս** բառում: Հունարենը ջնջել է նաև եքրայերենի **հ** հնչյունը տառադարձնան ժամանակ՝ *ալէլուիս* < *halelu yāh*, *արքանս* < *habāmā*, *Աննա* < *Hannā*: Հենց հունական սույն տառադարձությամբ էլ եքրայական բառերը նույնությամբ անցել են հայերենին:

Բացի Սուրբ գրքից՝ եքրայական բառերի օրինակներ կան վկայված նաև ինքնուրույն կամ թարգմանական այլ երկերում՝ Եզնիկ Կողբացու, Կյուրեն Աղեքսանդրացու, Հովհան Ոսկեքրամի, Եփրեմ Ասորու գործերում, Ենքաղըլում և, որ դրանք ևս փոխառվել են հունարենի միջնորդությամբ: Հ. Աճառյանի բերած տվյալներով՝ Սուրբ գրքի և եքրայական գրականության միջոցով հայերենին անցել են 138 եքրայական բառեր, որոնց ամենաստվար մասը (123 բառ)՝ անզործածական են, հայերենին չմերված, իսկ մնացյալը (15 բառ) կրոնի իմաստային դաշտին են պատկանում՝ *ազազայէլ* «չար ոզի», *ալէլուիս*, *ակրան* «փուշ» (գրական՝ *եկքանիկ*), *ամէն*, *բակեղեր* «տոպրակ», *բեկիար* «սատանա», *բէկղերուղ* «սատանայապես», *բոսոր*, *գեհեն*, *եհովա*, *յորելեան*, *ովսաննայ*, *ուար-*

թի, ուսքրումի, սակրան «հակառակորդ, չարախոս»: *Ազազայէլ-ն* ունի նաև ազազիլ բարբառային ձևը, որը տարածված է Լոռիում և Փամբակում:

ԵՐԵՎԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՅԱԼ ԱՆՁԱՎՈՒՆԵՐ

Երայական անձնանունների երկու խումբ կա: Ա) Անուններ, որոնք թեև վկայված են Հին կտակարանում կամ այլ գործերում, սակայն հայերի կողմից չեն փոխառվել, և Բ) անուններ, որոնք հայոց լեզվում գործածական են դարձել հատկապես Սուրբ գրքի հումարեն թարգմանության միջոցով: Հ. Աճառյանն առանձնացնում է երբայերենից փոխառյալ 98 անուն: Ընտրողաբար ներկայացնենք այդ անունների ցանկը՝ *Արիստոն*, *Արրահամ*, *Աղամ*, *Ահարոն*, *Ամանիա*, *Ամանա*, *Ասրանազ*, *Բաղդասար*, *Բարբուղիմէոս*, *Բերդիհէմ*, *Բենիամին*, *Բենիկ*, *Գարրիէլ*, *Գասպար*, *Գեղէոն*, *Դանիէլ*, *Դալիք*, *Եղեկիէլ*, *Եղիա*, *Եղիազար*, *Եղիսարեր*, *Ենովը*, *Եսայի*, *Եսրեր*, *Երեմիա*, *Եռա*, *Եփրեմ*, *Զաքարիա*, *Էմմանուէլ*, *Թամար*, *Թորգոն*, *Իսմայէլ*, *Իսրայէլ*, *Լիա*, *Հեղի*, *Մարտիսադա*, *Մամրէ*, *Մանասէ*, *Մարիամ*, *Միսար*, *Միքայէլ*, *Մովսէս*, *Ցեղական*, *Ցովասակի*, *Ցովիաննէս*, *Ցովնարաս*, *Ցովս*, *Ցովսակի*, *Ցովսակին*, *Նազարէր*, *Նոյ*, *Ուափայէլ*, *Ուերեկա*, *Ուուրէն*, *Սահակ*, *Սաղարիէլ*, *Սամուէլ*, *Սամփոն*, *Սառա*, *Սիմէոն*, *Սիոն*, *Սիրաք* և այլն: Մնացյալ անունները՝ *Արդիու*, *Արեղմազով*, *Ասանէք* և այլն, հայերենում շամբակայված անուններ են, ուստի դրանց չենք անդրադառնա:

Բացի վերոհիշյալ անուններից կան մի շարք անուններ էլ, որոնց մուտքը հայերեն կատարվել է Սուրբ գրքի առաջին՝ ասորական թարգմանության միջոցով: Քանի որ Հայաստանում քրիստոնեության քարոզչությամբ հայտնի առաջին հոգևորական գործիչները ասորի էին, ուստի Սուրբ գրքի թարգմանության լեզուն էլ դարձավ ասորերենը, որի միջնորդությամբ փոխառվեցին քրիստոնեական-երբայական այնպիսի անուններ, ինչպիսիք են՝ *Դկաք*, *Եղիշէ*, *Ծուր*, *Մուշէ*, *Ծիմ*, *Ծամրին*, *Ծմաւոն*, *Ծուրհայ* (Եղեսիա) և այլն: Որոշ անունների ասորական ձևերը՝ *Արեշա-*

ղովմ, Եղիշարէր, Յիշով, Շամշոն, Հարէլ, Շատուղ, Շմուէլ և այլն, ջնջվել են, սակայն պահպանվել են սրանց զուգահեռ հունական ձևերը՝ Արխուղում, Եղիսարէր, Յետու, Սամփսոն, Արէլ, Սատուղ, Սամուէլ: Հիշյալ աստրական ձևերից պահպանվել են միայն Եղիշէ և Շմատուղ անունները: Փոխառության ընթացքում անվան սկզբանձից կարող են ծագել նրա հնչյունական տարրերակները, որոնք երբեմն բառային ինքնուրույնություն են ձեռք բերում, այսպես օրինակ՝ Եղիսարէր անունը Եվրոպական լեզուներում (իսպաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն), որութենում, ինչպես նաև հայերենում ունի զուգաձևություններ՝ Իզարելլա, Եղիզավելիքա, Լիզա, Բելա, Զապել, Սարէր, Բերրի և այլն:

Այսպիսով՝ հրեաների լեզվական ազդեցությունը աշխարհի մեծագույն մասի վրա կրոնական բնույթ է կրել, Աստվածաշոնչը՝ Հին Կտակարանի հատվածով, դարձավ և՛ քրիստոնեության, և մահմեդականության սուրբ գիրքը՝ թարգմանվելով բազմաթիվ լեզուներով: Հայերենի վրա երրայերենի ուղղակի ազդեցությանը խոչընդոտող պայման է եղել աշխարհագրական տարրեր մայրցամաքներում երկու ժողովուրդների ապրելու և գործելու հաճախմանը: Հայերի և հրեաների քաղաքական, պատմական կամ տնտեսական շփումները միջնորդավորված են եղել, ուստի երրայերենի ազդեցությունը հայերենի վրա էական չի եղել:

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՓՈԽՎՈՌԻԹՅՈՒՆՆԵՐ

Քանի որ կովկասյան ժողովուրդները (աղվաններն ու վրացիները) միշտ եղել են հայերի հյուսիսային հարևանները, ուստի հայերենը փոխառություններ է կատարել նաև կովկասյան լեզուներից: Սակայն ավելի բարձր մշակույթ ունեցող հայերը վրացիների, աղվանների և մյուսների համեմատությամբ միշտ էլ եղել են ավելի շուտ փոխատու, քան վրայացու: Այսպես, վրացերենն ունի հայերեն փոխառությունների մի մեծ թվաքանակ, իսկ հայերենին անցած վրացերեն բառերը, ընդհակառակը, թվով սահմանափակ են:

Կովկասյան լեզուները բաժանվում են երեք լեզվաճյուղի՝ հարավկովկասյան կամ քարթվելական (երբեմն՝ իրերական), արևմտակովկասյան կամ արխագ-աղլդեական, արևելակովկասյան կամ նախյան-դաղստանյան, որոնց միջն ոչ թե մերձավոր, այլ հեռավոր (նոստրատիկ) ցեղակցական կապեր են եղել:

Հայերենը և քարթվելական լեզուները

Քարթվելական կամ հարավկովկասյան լեզվաճյուղին են պատկանում վրացերենը, զաներենը և սվաներենը: Զաներենն ունի երկու հիմնական բարբառ՝ ճաներենը կամ լազերենը, որը հիմնականում տարածված է քուրքական Լազիստանում (մասամբ Վրաստանի Հանրապետությունում), և մեզրելերենը, որը կիրառվում է Վրաստանի Հանրապետության արևմտյան շրջաններում: Այս բարբառներն ունեն բավականին խոր տարբերություններ, որի պատճառով երբեմն գնահատվում են որպես առանձին լեզուներ: Սվաներենը բավական տարբերվում է վրացերենից և զաներենից, կիրառվում է Վրաստանի Հանրապետության հյուսիս-արևմուտքում:

Վրացերենն ունի V դարից վկայված գրավոր պատմություն՝ երկու շրջաններով. V-XI դր. ընկած շրջանը համարվում է հին, հաջորդող՝ նոր վրացերենի շրջան: Ունի շուրջ մեկուկես տասնյակ բարբառներ՝ բարբեյան, կախեթյան, փշավյան, խեսուրյան, քուչյան, իմերեքական, գուրիական և այլն: Բաղաձայնների և ձայնավորների հարաբերությանը վրացերենը և զաներենը հայերենից քիչ են տարբերվում: Նրանք ունեն հինգ ձայնավոր (a, e, i, o, u) և մոտ երեք տասնյակ բաղաձայն:

Հայ-քարթվելական գուգաղլապումները Գ. Զահուկյանը բաժանում է երկու խմբի՝ բնիկ և ձեռքբերովի: Առաջին խմբին պատկանում են նախ հեռավոր ցեղակցության՝ նոստրատիկ ընդհանրության միավորները, երկրորդ՝ բնաձայնությունները, ձայնարկություններն ու մանկական բառերը. պայմանականորեն այս խմբում են նաև պատահական գուգաղլապումները:

Այսպես՝ դա, այդ, դմել, եղմ «եղնիկ, եղօքերու». իմ, իմձ, լմիլ, լմլմիլ նաև, այն, դրուրմ, դրում «կատար», դի «մեծ», սիրո, կեր/կուր/կոկորդ,

դուլ «կին ազգական», փերք «կտոր», քերել, քերքել բառերը համարվում են նոստրատիկ բնույթի ընդհանրություններ, իսկ բգէզ, բզզալ, բու, կկու, կարս, կռումկ, յոպուց, կրիմչ, կռկուալ, ծիւ, ծկալ, ծվծկալ, փափա «ուտելիք», փուք, փուչ, փշել և այլ բառերը բնաձայնական ընդհանրություններ են, դրանց մի մասը առկա էր դեռ հնդեվրոպական նախալեզվում:

Մեծ թիվ են կազմում իրարից (անմիջաբար կամ միջնորդավորված) և երկրորդ աղբյուրից կատարած փոխառությունները: Հայերենը և կովկասյան լեզուները փոխառություններ են կատարել ուրարտերենից, ինչպես նաև իրանական լեզուներից, ասորերենից և հունարենից: Վրացերենում վկայված փոխառյալ որոշ բառերի համեմատությունը դրանց հայերեն հնչյունական տարրերակների հետ ցույց է տալիս, որ վերը նշված լեզուներից բարբեկական լեզուների կատարած փոխառությունների որոշ մասը հայերենի միջնորդությամբ է կատարվել:

Հայերենի և կովկասյան լեզուների զուգայիպումների ընդհանուր քանակը, ըստ Հ. Աճառյանի, շուրջ 900 է, որոնց առավելագույն մասը հայ-քարթվելականն է: Այս երկու ժողովուրդները, քաղաքական ու մշակութային սերտ կապերի մեջ լինելով, խաղաղ համակեցությամբ ապրելով, մեծ բիով փոխառություններ են կատարել միմյանցից, ընդ որում հատկապես մեծաթիվ են վրացերենի՝ հայերենից կատարած փոխառությունները:

Հ. Աճառյանը իր «Հայոց լեզվի պատմության» 1-ին հասորում ներկայացնում է հայերենի՝ բարբեկական լեզուներից կատարած (քվով՝ 47) հնագույն փոխառությունները, որոնց մի մասն այսօր արդեն բնիկ է համարվում, ինչպես՝ աղբ, գուրայ, գուրան, խում, խմել, վաղ, վաղի, ծանր: Հ. Աճառյանի կողմից բարբեկական համարված փոխառություններից նշենք հետևյալները՝ անրեղ, բակ, բող, զզուել, զրոյց, լակուր, խամուր, խամրիլ, խծուծ (կանեփի), խոճ(կոր), խոփ, խոռվել, ծիր, ծմել «սպանախ», ծուխ, կոճան «խոզ», ճանճ, ծիպոր, ճկոյր, ճղոպուր(փ) «ընկոյզ», շլան «մոխիր», շմորիլ «նեխվել», մշակ, ոչխար, չաճչ, պոլոճ, ջախել, ջախչախել, սահմի (ամսանուն), դրաղախ «ցեխ», ցմախ «բույս», փարախ, փոշեկ «քրիք», փուխը, փիսրել և այլն:

Արդի լեզվաբանության տվյալների հիման վրա Գ. Զահուկյանը քարթվելական փոխառությունների մի մասի համար՝ *աղբ, անրեղ, զաւառ, գդակ, զուրան (զուրայ), խմել, խոռվ, ծանր, ծիծ - ծուծ, ծիր, ծմել - ծիմել - զիմել, ծուխ, ճողովուրդ, մակ, մշակ - մշակել, շաման, պողոճ, ջախել - ջախջախել, վաղ - վաղի - վաղվաղել, փշոր - փշրել, փոշի, փոշկ, փուխր - փխրել, ենթադրում* է այլ ծագում՝ ուրարտական, խեթական, իրանական՝ դիտողություններ անելով Հ. Աճառյանի ցանկի յուրաքանչյուր բառի հավանական ծագման վերաբերյալ։ Այսպես, լսու Գ. Զահուկյանի, իրանական աղբյուրից են գդակ (հմնտ. -ակ), խոռվ, խուս (խմել), մշակ (մշակել) բառերը։ *Աղբ, անրեղ (ան+թեղ), ծանր* (հայերենի թ/ն հերքագայությունը իին հնդեվրոպական օրինաչափ երևույթ է), ծիծ (ունի փիփ տարբերակը) բառերը զալիս են հնդեվրոպական աղբյուրից, և սրանց նմանությունը քարթվելականի հետ պատահական է։ Իսկ գուրան (զուրայ), ծիր, վաղ, վաղի, վաղվաղել «շտապել», պողոճ «միջատ» (քարբառային տարբերակներն են՝ պողոճ, բողոճ, բոլոճ, պլոճ և այլն) բառերի համար մի լինիանուր աղբյուր է ենթադրվում՝ ուրարտենելով։ Ճողովուրդ-ը հանդիպում է Երեմիա Սեղրեցու բառարանում և քարբառներում, ուստի այն կարելի է հանել հայերենի՝ քարթվելական լեզուներից կատարած իին փոխառությունների ցանկից։ Կասկածելի է նաև փշոր (փշրել), փոշի, փոշկ «թրիք», փուխր (փխրել) բառերի՝ քարթվելական աղբյուրից ծագած լինելը, դրանց համար վերականգնվում են արևմտակովկասյան, ինչպես նաև ուրարտական նախաձևեր, իսկ փշոր-ի դեպքում՝ խեթա-լուվական գուգահեռներ և այլն¹⁵⁰:

Հիշյալ դիտարկումները Գ. Զահուկյանին հիմք են տվել քարթվելական լեզուներից հայերենի կատարված 29 փոխառություն առանձնացնելու, որոնցից տասը տարբեր աղբյուրներից են և պատկանում են հնագույն շերտին՝ լակոր, խամոր (խամրի), խծուծ «կանեփի մնացորդ», խզուզ «կալի մնացորդ», խծել «կտրտել պատառուտել», խոճ - «խոզ» (խոճ-կոր), խրամ «պատի վրա բացվածք», կոճան «խոզ», ճանճ, ճանջ, ճիպոր (ավելի ուշ՝ ճպուռ) «աչքի կեղտ» (բրբո. ճպուռ «ոչխարի աղբ»),

¹⁵⁰ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, էջ 586-599:

Ճկոյթ (ծկոյթ), **ոչխար**: Մնացած տասնինը բառերը վրացերենից են անցել հայերենին:

Քարքվելական փոխառությունները բաշխվում են իմաստային հետևյալ խճքերի:

Ա. Ֆիզիկական աշխարհ՝ տաղախ, արեթ, ծիւ:

Բ. Կենդանիներ՝ ոչխար, խոճ-, կոճան, կինճ, լակոտ, ճանճ (ճանջ):

Գ. Մարմնի մասեր. մարմնական գործառություններ և պայմաններ՝ կրծտել, ճկոյթ, ճիպո (ճպուռ):

Դ. Բնակարան, տուն, կահկարասի՝ բակ:

Ե. Երկրագործություն, բուսականություն՝ խոփ, խծուծ (խզուց), ցմախ, չանչ:

Զ. Ժամանակ՝ հոռի, սահմի:

Է. Զգայական ընկալումներ՝ շմորիլ, ծանր, խամուր:

Ը. Զգացմունք՝ զգուել, խտիղ:

Թ. Մտածողություն, միտք՝ շղու(արարոյ) «խենք»:

Ժ. Չայնական արտահայտություն, խոսք՝ զրոյց:

ԺԱ. Հասարակական հարքերություններ՝ բող «պոռնիկ»:

Կան ավելի ուշ ավանդված մի քանի բառեր ևս, որոնք, ըստ Գ. Զահովյանի, հնարավոր է փոխառված լինեն հայերենի զարգացման միջին շրջանից ավելի վաղ: Այդ բառերից են՝ բողի «արեգակ», մոծիր (մոծիր, մծիր, մծիր) «մոխիր», բարբառային են՝ զջել «պոկել, պատռել», ճմել (ավելի ուշ՝ ճխմել), բարոխիկար «գարի և ցորեն խառնված» և այլն:

Հայերենը և արխագ-աղբյութական լեզուները

Արխագ-աղբյութական կամ արևմտակովկասյան լեզվաբնաւանիքի մեջ մտնում են արխագերենը, արագիներենը, ուրիխերենը, աղբյութերենը և կարարդիներենը: Սերծափոր ցեղակիցներ են արխագերենն ու արագիներենը և աղբյութենն ու կարարդիներենը: Սրանց նկատմամբ միջակա դիրք է գրավում ուրիխերենը:

Արևմտակովկասյան լեզուները տարածված են Սև ծովից հյուսիս-արևելք ընկած տարածաշրջանում՝ Արխագիայի ու Կարարդինա-Բալ-

կարիայի Հանրապետություններում և Աղբյեայում ու Կարաչայ-Չերքեզիայում: Ուրիշերենով մոտ երկու տասնյակ խոսողներ են բնակվում Թուրքիայում:

Հնչյունական առումով արխագ-աղբյեական լեզուներն աչքի են ընկնում բաղաձայնների հարատությամբ և ձայնավորների աղքատությամբ (ընդամենը 2-3): Աշխարհում ամենահարուստ բաղաձայնական կազմ ունեցող լեզուն ուրիշերենն է (82): Բաղաձայնների ամենափոքր քանակն ունի կարարիններենը՝ 47, որը, ի տարբերություն մյուսների, ունի 7 ձայնավոր:

Արխագ-աղբյեական լեզուները հայերենի հետ շփման մեջ են եղել իին ժամանակներից սկսած: Այդ մասին է խոսում Հայասայի Arirša քաղաքի անվան -քա-ն, որ համահունչ է աղբյ., կար. *ուս* «ջուր» բառին: Կամ Arhita քաղաքանունը, որը կարող է բացատրվել արխագերեն արխա, արագ, քառա «հարթություն» բառի և տեղանվանակերտ իտ մասնիկի միջոցով:

Հայերենը արխագ-աղբյեական փոխառություններ չունի: Այդ լեզուների հետ հայերենն ունի նոտարատիկ և բնաձայնական բնույթի բառային ընդհանրություններ միայն՝ *լակել, մի՛, ածել, աւագ, ընդ, բաց/բանալ, կոլ, խոզ, սիսուռն, ցախ, չին, չոր, մոծակ, դաղոն «հայրիկ», դադա, դադէ «քույր», խուալ, խոշխոսալ* և այլն:

Ինչպես նկատելի է, եղածներն ընդամենը բառային զուգադիպումներ են: Կան նաև համընկնումներ, որոնք կամ պատահական են, կամ հնդեվրոպական լեզուներից արևմտակովկասյան լեզուների հնագույն փոխառությունների արդյունք:

Այս լեզուների նկատմամբ հայերենը ոչ թե փոխառու, այլ փոխառու լեզու է: *Արծաք, ափսէ, գերի, գիշեր, կակաչ, կիր, որբ* բառերը արխագ-աղբյեական լեզուներին են անցել հայերենից:

Հայերենը և նախյան-դադատանյան լեզուները

Արևելակովկասյան լեզուների մեջ մտնում են նախյան մեկ և դադատանյան չորս խումբ՝ ավարա-անդի-ցեզյան, լակյան, դարգիա-

կան, լեզգիական: Այս լեզուները տարածված են Չեչեն-Ինգուշեթիա-յում, Դաղստանում և նրան հարակից որոշ շրջաններում:

Հնչյունական առումով նախյան և ավարա-անդի-ցեզյան լեզուները հարուստ են ձայնավորներով, աղքատ՝ բաղաձայններով, իսկ լեզգիական խմբում՝ ընդհակառակը: Արևելակովկասյան լեզուներն ունեն հարուստ հոլովական համակարգ, դասեր. բարասարաններենն ունի 48, իսկ լակերեն՝ 40 հոլով: Տարբերակվում են տղամարդկանց, կանանց, կենդանիների և իրերի դասերը:

Արևելակովկասյան լեզուները բաժանվում են հետևյալ խմբերի.

Ա) նախյան խումբ՝ չեչեններեն, ինգուշերեն, բացրիներեն,

Բ) ավարա-անդի-ցեզյան՝ 1) ավարերեն, 2) անդիներեն, բորյիխերեն, գողորերերեն, տինդերեն, կարատերեն, ախվախերեն, չամպերեն, բագուլակերեն, 3) ցեզերեն խվաշերեն, բեմիտերեն, դունգիրերեն, դինուխերեն,

Գ) լակերեն,

Դ) դարգերեն,

Ե) լեզգիերեն, բարասարաններեն, ազուլերեն, ոուտուլերեն, ցախուրերեն, բուլուխերեն, կրիզերեն, ուտիերեն, հինալուղերեն, արչիերեն:

Հայերենի շփումը տևական ու ուժեղ է եղել հավանաբար լեզգիական խմբին պատկանող աղվաներենի հետ, որի մնացորդը ուտիերենն է: Սակայն աղվաներենի լեզգական մնացորդները սակավարիվ են, նրանով գրված արձանագրությունները՝ ոչ լիովին ընթանելի:

Հայերենի և արևելակովկասյան լեզուների առկա ընդհանրությունները հետափոր ցեղակցությունը փաստող լեզգանմուշներ են: Կան նաև հնդեվրոպա-արևելակովկասյան տարածքային կապերով և հնագույն լեզգական շփումներով բացատրվող հայ-արևելակովկասյան բառային գուգաղիպումներ: Հնդեվրոպացիների և կովկասյան ժողովուրդների բնակության վայրերի մերձավորության հետևանքով առաջացել են հնդեվրոպա-արևելակովկասյան բառային բազմաթիվ ընդհանրություններ: Այս շարքում տեղ գտած բառերից են՝ *ամիս*, *բարձր*, *գլուխ* մեղք, *մոր*/*մորինի*, *մառախուղ*, *մուայլ*, *մեղմ/մեղղ*, լր «Ժխտական ածանց», լրք «մեծ քայլ» և այլն:

Հայերենի և արևելակովկասյան լեզուների գուգաղիպումների մեջ առանձնանում են նաև բնաձայնություններն ու մանկական բառերը՝ բրբո. *ասիի*, *ափի*, *ափո*, *բու*, բրբո. *դադա* «հայրիկ», *բուր*, *կորան* «թխսկան», *ճայ*, *ճիկ* - *ճիչ*, ծիծառն, բրբո. *նան* - *նանի*, *պազ* - պազանմ, բրբո. *պաշել*, *սարսուու* և *այլն*:

Արևելակովկասյան լեզուներից կատարած փոխառությունները հանգամանորեն քննության է ենթարկել նաև Հ. Աճառյանը իր «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ՝ այդ փոխառությունների թիվը հասցնելով մինչև 11-ի՝ *արուր* «ոտք», *արջն* «սև», *արջասպ*, *ար* «ոտք», *խոր*, *ճադար*, *ճայդ* «ցեխ», *մազիլ*, *մոծակ*, *ուղիս*, *քած*: Գ. Զահուկյանը, վերանայելով այս բառերի քննությունը, գտնում է, որ սրանցից *արջն*-ը և *արջասպ*-ի առաջին մասը նախյան լեզուներում բնավ էլ բնիկ չէ, այլ փոխառված է իրանական աղբյուրից, իսկ *մոծակ* բառի կովկասյան լինելով կասկածահարույց է: Մի քանի հավանական բառ ավելացնելով՝ հայագետն առաջարկում է հիմ շրջանի սկզբին ավանդված արևելակովկասյան փոխառությունների հետևյալ ցանկը (16 բառ)՝ իրենց իմաստային խմբերով¹⁵¹.

Ա. Փիզիկական աշխարհ՝ ու(η)իս «հեղին»,

Բ. մարդկություն, սեռ, տարիք, ընտանեկան հարաբերություն՝ հարճ,

Գ. կենդանիներ՝ քած, չղջիկ,

Դ. մարմնի մասեր՝ գանգ, կտուց, մազիլ, արուր, ար, բոր,

Ե. երկրագործություն, բուսականություն՝ խոտ,

Զ. տարածական հարաբերություններ՝ տեղ, ձև, չափ՝ կախ, կից:

Է. զգայական ընկալումներ՝ ծավի, կակույ,

Ը. տարածքային, հասարակական և քաղաքական բաժանումներ, հասարակական հարաբերություններ՝ գիտ:

Ավելի ուշ շրջանում ավանդվել են *արցան*, *լելիր* «չղջիկ», *խլէզ* «մողես», *կարիլ* - *կարիլ*, *ճայդ* «տիղմ» բառերը:

Ինչպես հայերենն է բառեր փոխառել արևելակովկասյան լեզուներից, այնպես էլ վերջիններս են փոխառություններ կատարել հայերենից,

¹⁵¹ Հմմտ. **Գ. Զահուկյան**, նշվ. աշխ., էջ 599-615:

հատկապես վրացերենի միջնորդությամբ: Ստորև բերվող բառերի հնարավոր աղյօտը է հանդիսանում հայերենը՝ *ածուխ* (անձող), *աճուկ*, *ար* «բուրդ», *արծաթ*, *արծիկ*, *արջառ* (բրբռ. աշառ), *դուսպր*, *եղան*, *երկան*, *քոր*, *լիզոր*, *կաշի*, *կոր և ծուռ*, *հաց*, *շաղ*, *ողձի*, *փունկ*, *ցախ*, *լրուն*, վրացերենի միջնորդությամբ՝ *կիր*, *մանգաղ*, *յարդ* և այլն:

ՓՈԽԱՌՅԱԼ ԿՈՎԿԱՎՅԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆԵՐ

Հայերենը արևելակովկասյան լեզուներից անձնանուններ չի փոխառել: Որոշ տեղանուններում պահպանվել են այդ լեզուների հետքերը մատնանշող արմատներ, ինչպես՝ *Նախիճաւան*, *Ուղիք*: *Նախիճ-աւան* տեղանվան առաջին մասը խոսում է նախյան ժողովուրդների անվան հետ ունեցած կապի մասին: Չեչենները հիմա էլ իրենց կոչում են հօչո (բրբռ. հաչո), որ պահպանվել է «Աշխարհացոյց»-ի հիշատակած նախամատնեանք («նախճալեզվյաններ») ժողովրդանվան մեջ:

Ուտինները հիմն աղվանների ժառանգորդներ են, և նրանց անվամբ կոչվող *Ուրիք* տեղանունը ևս արևելակովկասյան ծագում ունի: Արևելակովկասյան տարրեր կարող են լինել նաև Արցախի մեջ մտնող *Հարձլանք*, *Մուխիսնք*, *Թիանք*, *Կողք*, ինչպես նաև Ուտիքի *Տոհ* և *Աղուէ* գավառանուններում:

Նախյան-դաղստանյան ծագում ունի նաև *Կուր* գետի անունը. կրիզերեն և բուրդիստեն լեզուներով կур նշանակում է «գետ», ուտիննեն՝ «ձոր», կա նաև կурօ՝ «առու» տարրերակը:

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՅՈՒԹՅՈՒՆԵՐ

Հայերենի վրա արաբերենի գործած համեմատաբար զգալի ազդեցության մասին գիտնականները դատողություններ են կատարում միայն 7-րդ դարից սկսած, եթե Հայաստանը հայտնվում է Արաբական Խալիֆաթի տիրապետության ներքո:

Հ. Հյուրշմանը և Հ. Աճառյանը ժխտում են մինչ այս դարը հայերենում արաբական ծագման բառերի գոյությունն ընդհանրապես: Այս տեսակետը վիճարկում է Գ. Զահուկյանը, որը «Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան» աշխատության մեջ առաջ է քաշում սկզբունքային նոր մոտեցում՝ հայերենի սեմական փոխառությունների ցանկում առանձնացնելով 11 բառ, որոնց թիվ թե շատ հավանական աղբյուրը կարող է լինել արաբերենը, ավելի ստույգ «ասորա-արաբական կոյնեն», ինչպես նշում է գիտնականը: Այս պնդման պատճական հիմնական կովանը հետևյալն է. արաբական տարրեր ցեղեր բնակվել են Իրանի և Բյուզանդիայի սահմանամերձ վայրերում 7-րդ դարից ավելի վաղ, և այս տարածքում՝ Հայաստանի հարավային նահանգներում, գոյություն է ունեցել յուրատեսակ «ասորա-արաբական կոյնեն»՝ խոսվածք, որից էլ Գ. Զահուկյանը բխեցնում է հիշյալ 11 բառերը: Արաբները դեռ մինչև իսլամ ընդունելը բնակվել են Հյուսիսային Միջազգետքում և 5-րդ դարի հայ մատենագրության մեջ հիշատակվում են իրանական բարբառներից փոխառյալ լրամական բառով, որ նշանակում էր և՛ արաբ, և՛ արագավազ:

Բերենք արաբական հին փոխառություններն ըստ իմաստային դաշտերի՝ որոշ բացատրություններով.

Ա. մարդկություն, սեռ, տարիք, ընտանեկան հարաբերություններ՝ կատար,

- Բ. կենդանիներ՝ շառաւմ - ուղտ, բուրող - ճիճու, որդ, ցեց,**
- Գ. ուտելիք, ըմպելիք, պատրաստում՝ ալրշել (իմ) - ծարավել,**
- Դ. հագուստ՝ զունար - գոտի,**
- Ե. բնակարան, կահ-կարասի՝ աղիս - կողաքեք, մահիճ,**
- Զ. շարժում, տեղափոխություն՝ շալակ - պարկ, պատզարակ,**
- Է. զգացմունք, բարոյական և գեղագիտական ըմբռնումներ՝ սիրանալ - սրանչանալ, հիանալ, այսկն - ծաղը,**

Ը. մտածողություն, միտք՝ ախաւախ - հիմար, տխմար:

Գ. Զահուկյանը եզրակացնում է, որ արաբական հնագույն փոխառություններն առօրյա կյանքի բառեր են, մարդկային հարաբերություն-

ներով և կենսական կարիքներով պայմանավորված երևույթների անուններ (շարժում, տեղափոխություն, բնակարան, նշանակումներ):

Հայ-արաբական հարաբերությունների բուն շրջանը, ինչպես վերը նշվեց, սկսվում է 7-րդ դարի կեսից՝ ձգվելով մինչև 10-րդ դար՝ 250 տարի: Առաջին արաբական քանակը հարձակում գործեց Հայաստանի վրա 640 թվականին՝ հասնելով մինչև Դվին: Այս արշավանքին հաջորդեց 53 տարի ձգվող պատերազմների շրջանը արաբների և հույնների միջև՝ համուն Հայաստանի նվաճման: 693 թվականին արաբները հայթականորեն ավարտեցին կեսդարյա պատերազմը՝ պաշտոնապես տիրանալով Հայաստանին՝ իրենց տիրապետությունը տարածելով մինչև Կովկասյան լեռնաշղթա: Հայերը մի շարք ձախողված ապստանքություններից հետո արաբական լուծը կրեցին մինչև 9-րդ դար, երբ արաբական կայսրությունը սկսեց քայլայվել օրյեկտիվ գործոնների ազդեցության ներքո՝ ներքին կենտրոնախույս ուժերի քախումը, արաբական էքնոսի անմիատարրությունը, իսլամի զանազան հոսանքների, հերձվածների ծավալումը: Անկախության ողին տարածվեց Արաբական Խալիֆարի ոչ միայն քրիստոնյա, այլև մահմեդական ժողովուրդների մեջ, որոնք ապստանքելով իմանեցին անկախ խալիֆայություններ: Խորասանում ստեղծվեց Թահիրի պարսկական պետությունը, Աֆղանստանում՝ Սաֆարիների պետությունը: Նույն ժամանակահատվածում Աշոտ Ա-ի հմտության շնորհիվ իմանվում է Բագրատունյաց թագավորությունը. Աշոտ Ա-ն արաբներից ստանում է թագավորական տիտղոս 885 թվականին: Բագրատունյաց թագավորությունը սկզբում հարկատու էր արաբներին, որոնց նշանակած ոստիկանը մի շրջան նստում է Դվինում, սակայն աստիճանաբար Հայաստանը կատարյալ անկախություն է ձեռք բերում:

Հայերի և արաբների սերտ հարաբերությունների երկրորդ շրջանը սկսվում է 12-րդ դարից: Արձրունյաց և Բագրատունյաց թագավորության անկման ժամանակ շատ հայեր գաղթում են Կիլիկիա՝ իմանելով Կիլիկիայի թագավորությունը, որը Լևոն Բ-ի օրոք դարձավ հզոր և ազդեցիկ պետություն: Առաջանալով դեպի Եփրատ և Ասորիքի հյուսիսային կողմը՝ հայերը շփման մեջ մտան Հաղեպի և Դամասկոսի արար սուլթա-

նորյունների հետ, որը վերածեց թշնամության: Հալեպի, Դամասկոսի և Եգիպտոսի սուլթանները ջանացել են ասպատակել Կիլիկիան, սակայն հայերը, դաշնակցելով քարարների հետ, ոչ միայն դիմակայեցին այդ հարձակումներին, այլև նվաճեցին Հալեպը, Դամասկոսը, Երուսաղեմը, մտադիր էին անօամ արշավել դեպի Եգիպտոս, սակայն քարարների հետ դաշինքը քանդվեց, քանի որ վերջիններս դափանեցին իսլամը: Հայերի նախկին դաշնակիցները վերածվեցին ախոյանների և արաբների հետ միանալով՝ հարձակվեցին Կիլիկիայի վրա: Կիլիկիայի հայկական թագավորությունն աստիճանաբար թուլացավ, սկսեց մաս-մաս նվաճվել, իսկ 1375 թ. դադարեց գոյություն ունենալ՝ ընկնելով Եգիպտոսի արաբների լծի տակ: Արաք նվաճողներին հետագայում փոխարինեցին թուրքմեն և բուրք տիրակալները: 1597 թ. Կիլիկիան Ասորիքի, Պաղեստինի և Եգիպտոսի հետ նվաճվեց օսման թուրքերի կողմից:

Պատմաժամանակագրական այս ընթացքից ելնելով՝ Հ. Աճառյանը հայ-արաբական հարաբերությունները բաժանում է երկու շրջանի՝ 1) արաբական տիրապետություն բուն Հայաստանում՝ 7-րդ դարի կեսերից մինչև 10-րդ դար՝ 250 տարի տևողությամբ և 2) արաբական տիրապետություն Հայկական Կիլիկիայում և Ասորիքում՝ 12-րդ դարից մինչ այժմ, քանի որ այսօր էլ հայերն այնտեղ ապրում են արաբական տարբեր պետությունների կազմում՝ գտնվելով արաբների հետ հանապազորյա շփումների մեջ: Այս երկու շրջանում էլ հայերենը փոխառություններ կատարել է արաբերենից:

Հ. Աճառյանը կարծում է, որ 7-8-րդ դարերում հայերենը չափազանց թիշ փոխառություններ է կատարել արաբերենից: Փոխառությունների ազգեցիկ մասը կատարվել է կիլիկյան կամ միջին հայերենի ժամանակահատվածում, ինչպես նաև արևելահայերենի կողմից Պարսկաստանի և պարսիկների միջոցով: Արաբերենն ի սկզբանե ողջ մահմեդական Արևելի մշակութային լեզուն էր: Հայերին շրջապատող մահմեդական բոլոր ազգերը՝ պարսիկ, բուրք, բուրդ, թարար, հսկայածավալ փոխառություններ են կատարել արաբերենից, և այդ փոխառություններն այնքան են ծովվել քնիկ լեզուների մեջ, որ հաճախ անհնար է որոշել, թե որ բառի սկզբնաղբյուրն է արաբերենը, որինը՝ պարսկերենը կամ

թուրքերենը: Հ. Աճառյանը նշում է, որ Արևելքում ձևավորվել էր մի յուրօ-
րինակ միջազգային բառարան, որն էլ մասամբ փոխանցվել է հայերե-
նին: Հայագետի հաշվարկներով՝ հայերենի արաբական փոխառություն-
ների թիվը 702 է: Դրանց մի մասը կատարվել է գրական ճանապարհով,
գիտական - բժշկագիտական աշխատությունների միջոցով և, ըստ ամե-
նայնի, ժողովրդական լեզվում գործածական չի եղել: Գրական հայերե-
նը այդ բառերը հիմնականում դուրս է մղել. արաբական փոխառություն-
ներն առավել կենսունակ եղան բարբառներում: Հ. Աճառյանի դիտարկ-
մամբ՝ գրական հայերենն այդ 700 բառերից պահպանել է միայն 111-ը,
որոնց կազմում հայագետն առանձնացնում է 53 գուտ արաբերեն, 58
նոր պարսկերեն փոխառություններ:

Ո. Ղազարյանն իր «Սիրին գրական հայերենի բառապաշարը»
աշխատության մեջ, անդրադառնալով 12-րդ դարից հետո արաբերենից
հայերենի կատարած փոխառություններին, նշում է, որ այդ բառերի
զգալի մասը գրական փոխառություններ են, որոնք հայերենին են անցել
արաբերենից կատարվող բարգմանույթ բարգմանությունների միջոցով:
Արաբական գիտությունը, միջնադարում հասնելով էական բարձունքնե-
րի, մեծ դեր է կատարել հայ գիտական մտքի զարգացման համար:
Հատկանի բժշկությանը, մաքենատիկային, աստղաբաշխությանը, ալ-
քիմիային վերաբերող արաբական գիտական երկերը բարգմանվում էին
հայ հեղինակների կողմից, և այդ բնագավառների գիտական բառապա-
շարը եզրույթներով հանդերձ փոխառվում էր՝ լայն կիրառում գտնելով
հայերենում: Բազմաթիվ բուսանուններ, կենդանանուններ, բժշկությա-
նը, դեղագործությանը, աստղագիտությանը, քիմիային, գյուղատնտե-
սությանը, ձիաբուծությանը վերաբերող բառեր առ այսօր ել գործածա-
կան են հայերենում՝ *բակլա, բալասան, բաս, լուրիս (լորի), խսիր, կա-
պս, կապալ, հար, հապալաս, հինա, հոգնապ, մարջան, մկրատ,* և ան-
դուկ:

Ընտրողաբար ներկայացնենք այդ փոխառություններ՝ ըստ
Հ. Աճառյանի և Ո. Ղազարյանի առանձնացրած հիմնական իմաստա-
յին խմբերի:

Ա. Քնություն, բնական երևոյթներ՝ ալամ (երկիր, աշխարհ), ա-գատ, շամս (արև), ֆալաք (երկինք, երկնականար), եաշմ, եասպ, սա-մում, մարջան:

Բ. Մարդ, մարդու և կենդանիների մարմնամասեր, մարմնական գործառույթներ՝ հարիֆ (ընկեր), խաւ, խպիա (կրկնակզակ), կոտոշ, ճիտ, նափաս (շունչ):

Գ. Կենդանիներ՝ բլրով, դաւար (ոչխար), դահուճ (թռչուն), թութակ, մալ (եղ), մեմուն (կապիկ), պախրա, սակո (ագռավ):

Դ. Երկրագործություն, բուսանուններ՝ աղարիկոն (սունկ), ափիոն, բալ, բակլայ, բարխուն, թուրինջ, լալայ, լոբիա, խաշխաշ, զափրան (քրում), հիլ, հինայ, շահպրակ (ծաղիկ), սալաթ, սանտալ, սմբով, սպա-նախ:

Ե. Անասնապահություն, ձիաբուծություն՝ լկամ, նալ, փալան:

Զ. Գիտություն, ուսում և արհեստներ՝ ալյիմիա, քիմիա, դալամ, տաւրար, նաղաշ, դամ (ձայնակցում), նաղարայ (թմբուկ), աճպարար, պայտար, ջուլիակ, փալանտոկ, քասապ (մասգործ):

Է. Վաճառականություն և դրամական գործարք՝ ամանաք (ա-վանդ), բազազ (կերպասավաճառ), կապալ, կաւատ (միջնորդ), մալ, մուլք (հարստություն), նարտ:

Ը. Շինություն և շենքի մասեր՝ ամարաք, աճառ (տանիք), բար (դուռ), մլլակ (փական), պուրճ (բուրգ), չափար, փնտուկ (իջևան):

Թ. Հագուստ և զարդերեն՝ լաթ, խալխալ (ապարանջան, մանյակ), խսիր, կապայ, կումաշ (կերպաս), չմուշկ (պայտած կրունկներով, սուր քրով մաշիկ), չուխսայ, տրէզ (զգեստի կտոր), փարտայ (վարագույր), քքան (կտավ):

Ժ. Ուտելիք և ըմպելիք՝ աղիտայ, խահուէ, հերիսայ, նշայ (օսլա), նշաստակ, քուֆտայ:

ԺԱ. Առտնին տնտեսություն, կահ-կարասի՝ ակիշ, բոխարի, թաս, թափուր, կառան (պարան), կողպեք, մկրատ, սալա, սինի (կողով), սնդուկ, քաֆշայ:

ԺԲ. Թիվ, չափ, կշիռ, դրամ՝ դաստայ, թոխս, տրցակ, փարսախ:

ԺԳ.Երկիր և պետություն, պաշտոնակարգություն՝ ամիր, զգիր, խալիֆայ, շահնայ, ջիհանգիր, ռայխա, սուլտան, ֆառաշ (ոստիկան):

ԺՊ. Պատերազմ, զենքեր՝ բալան, հարամի, խանդակ, խուխայ (կողիվ), սատիր (տապար):

ԺԵ. Կրոն, նախապաշարմունք՝ կուրան, կուրայ (կուրան կարդացող), հորի, դարի (դատավոր), մալում (մոլլա), մահտեսի, մզկիթ, մլուն (անիծյալ), մեհրապ (մզկիթի խորան), մուղի, մալիմանակ (մահմեդական), նալար (նզովք), սունար, տլախ (կախարդանք):

ԺԶ. Սովորական կյանքի բառեր՝ բետար, դրուստ, խեր (բարիք), շառ (խոռվություն), խալատ (սխալ, թերություն), շիւան, սազիլ, սաղրիլ, սղկել, տնազ, կողուտ, ազապ (ամորի, չամուսնացած):

ԺԷ. Մակրայ, եղանակավորող բառեր՝ ափսոս, բարէ (գոնե), թէզ (վաղ, շուտ), ֆուլան (այս ինչ):

Բացի հասարակ անուններից՝ հայերենը արաբերենից փոխառել է նաև հասուկ անուններ, որոնք գերակշիռ մեծամասնությամբ արդեն պատմական անուններ են՝ արդի հայերենում անգործածական: Դրանք պահպանվել են միայն ազգանուններում՝ Արուսահել, Ազիզ, Ազիզունիլիք, Ամիր, Ամիրդուլլար, Ամիրունիլիք, Ապումուսէ, Ապուպարը, Ասադ, Ասիլ, Ասլի, Բաղալ, Բաղդ, Դուլար, Դումիս, Եռաղուր, Զարիֆ, Զուլար, Էղիլ, Քսիմ, Համամ, Հասամ, Զալալ, Սամիսը և այլն:

ՓՈԽՎՈՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆԻՑ

Բարբառի խալիֆները դիմակայելու համար իրենց հսկա տերության տարրեր ծագերու բռնկվող խոռվություններին պետական ծառայության են կանչում Սիջին Ասիայի իրենց հպատակ քուրքերին, որոնք ճանաչված են իրենց դաժանությամբ: Այս քուրքերից կազմավորվում են տարրեր գնդեր՝ տեղակայված ոչ միայն Բաղրամի, այլև Փոքր Ասիայի, Եգիպտոսի, Ասորիքի սահմաններում: 9-րդ դարի կեսին Հայաստան արշաված Բուղա գորավարն այդ քուրքերից մեկն էր: Երբ քուրքերը դարձան մեծաքանակ և հզորացան, դադարեցին ծառայել արաբներին, ապստամբեցին՝

ստեղծելով թուրք-մոնղոլական պետություններ, ինչպես Սամանիների պետությունը 901 թ.՝ Բոլխարա և Սամարղանդ նայրաքաղաքներով, և Ղազ-նիների սուլթանությունը՝ 10-րդ դարավերջին Աֆղանստանի և Հնդկաստանի պատմական տարածքում:

Թուրքական ցեղերից սելջուկները Կասպից ծովի հարավային եզերքով շարժվեցին դեպի արևմուտք: Սելջուկներից Տուրքի բեկը Սիհագետքն ասպատակելուց հետո առաջին անգամ Վասպուրականի կողմից 1021 թվականին նոտավ Հայաստան: Նա հարեց Վասպուրականի Մեծերերին քաջապահին, խորացավ մինչև Նախիջևան, որտեղից հետ դարձավ՝ մտնելով Պարսկաստան: Այսուեւ էլ իրեն քաջապահ հոչակեց՝ գրավելով Իրաքը, Մոսուլը և Բաղդադը: Տուրքիլը հաջորդաբար երեք մեծ արշավանք է ձեռնարկել Հայաստանի դեմ 1042, 1047 և 1048 թվականներին՝ ասպատակելով ողջ Երկիրը՝ մինչև Տարոն, Կարին, Բասեն, Տայր և Սպեր: Նրա հաջորդը՝ Ալփալանը, գրավեց Աճին, Սեբաստիան՝ հասնելով մինչև Կեսարիա: Իսկ Սելջիք շահի օրոք՝ 1086-1092 թթ., ամրող Հայաստանը հայտնվեց սելջուկների իշխանության ներքո: Այս բռնակալի տիրապետության ժամանակ սելջուկյան պետությունը հզրացավ: Այն իր մեծությամբ գերազանցեց իին պարսկական կայսրությանը և արաբական խալիֆայությանը՝ ընդգրկելով ողջ Փոքր Ասիան, Եգիպտոսը, Աստրիքը և Սիրիան Ասիայի մի մասը: Սելջիքի մահից հետո այս գերկայսրությունը փլուզվեց, և նրա բեկորների վրա, այդ քում Հայաստանում, կազմավորվեցին զանազան անկախ քրիստոնեական իշխանություններ, մահմերական ամիրայություններ՝ Խոլաթ, Դվին, Կարս, Անի, որոնք գոյատևեցին մինչև մոնղոլ-բարբարական արշավանքները:

1236 թ. մոնղոլ-բարբարները գրավեցին Աղվանքն ու Վիրքը՝ մուտք գործելով Հայաստան: Նրանցից մեկը՝ Հուլաղու իշխանը, արռողջասու դարձրեց Ատրպատականի Մարաղա քաղաքը՝ իիմնելով պարսկա-թարական նոր հարատություն՝ իր ենթակայության տակ պահելով նաև Հայաստանը: 1340 թ. բարբարական մեծ պետությունը քայրայվեց: Իսկ Հայաստանը, թեև պաշտոնապես ենթակա էր Պարսկաստանի թարական պետությանը, բայց երկրում իշխում էին տարբեր ցեղեր. արև-

մուտքում՝ թուրքմենները, արևելյում՝ թուրքացած պարսիկները, հարավում՝ քրդերը:

1372 թ. Լեռնկրեմուրը վերականգնեց Զինգիզ խանի կայսրությունը՝ Զինաստանից մինչև Փոքր Ասիայի ծովեզերը, Մոսկվայից մինչև Եգիպտոս: Լեռնկրեմուրը երկու անգամ է հարձակվել Հայաստանի վրա՝ ասպատակ և ավեր սփուելով բոլոր նահանգներով ու քաղաքներով, ընդհուպ մինչև Սերաստիա: Հայաստանը մինչև Լեռնկրեմուրի մահը՝ 1405 թ., մնաց թարարական լծի տակ: Լեռնկրեմուրի մահից հետո Հայաստանը դարձյալ ընկավ թուրքացած պարսիկ և բոլոր իշխանների ձեռքը, մինչև որ Ուգուն Հասանը 1468 թվականին, տիրելով պարսից գահին, նվաճեց ամբողջ Հայաստանը: Այդ պահից ի վեր սկսվում է 250-ամյա տևական մի պատերազմ թուրքացած պարսիկների և օսմանցիների միջև՝ հանուն Հայաստանի վերջնական նվաճման: Օսմանցիները 1473 թ. առաջին անգամ մուտք գործեցին Հայաստան, որից հետո Հայաստանը, ինչպես նաև Կովկասը, Վրաստանը, Ատրպատականը մերք թուրք-պարսիկների, մերք օսմանցիների լծի տակ էր հայտնվում մասսամբ կամ ամբողջովին: Ավանդաբար Հայաստանի արևելյան հատվածը պարսիկների ձեռքում էր, արևմտյանը՝ օսմանցիների, մինչև որ Արևելահայաստանը շմիակցվեց Ռուսական կայսրությանը: Այս իրավիճակը շարունակվում է մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմ, որի քողածածկույթի ներքո Արևմտյան Հայաստանում Թուրքիան իրականացրեց հայերի բնաջնջման, ցեղասպանության իր քաղաքականությունը: Իսկ Արևելահայաստանը Ռուսաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման արդյունքում անկախության կարգատու շրջանից հետո ևս խորհրդայնացավ մինչև 1991 թվականը: 20-րդ դարասկզբի հայ-թուրքական հարաբերությունների վերջին փուլը ավարտվեց 1921 թվականին, երբ մուսկովյան պայմանագրով Վ. Լենինի և Աքաթուրքի պայմանավորվածությունների արդյունքում հայկական Կարսը և Արդահանը ևս հանձնվեցին հայերի ցեղասպանություն իրագործած Թուրքիային՝ հետևողականորեն հայագրկվելով:

Պատմությունը վկայում է, որ հայերը շուրջ 900 տարի գտնվել են տարբեր թուրքական (թյուրքական) ցեղերի գերիշխանության տակ՝ սելջուկներ, Պարսկաստանի թուրքեր, մոնղոլ թարարներ, Էօգբեկ թաթար-

ներ, քուրքմեններ և վերջապես օսման թուրքեր: Թուրքական այս բոլոր ցեղերի լեզուն կարելի է միավորել ընդհանուր թուրքերն անվան ներքո: Հայ-քուրքական շփումների այսքան երկարատև, ընդ որում՝ նվաճողական բնույթը (թուրքերը միշտ եղել են գերիշխող տերության ներկայացուցիչներ) պատճառ դարձավ հայոց լեզվի վրա քուրքերնի ճնշող ազդեցության: Բայց պետք է նշել կարևորագույն մի առանձնահատկություն. եթե մեզ նվաճած կամ մեզ հետ հոգևոր, մշակութային, քաղաքական տնտեսական շփումների մեջ գտնված այլ ժողովուրդների լեզուները ազդել են գրական հայերենի՝ գրաքարի, միջին հայերենի, աշխարհաքարի վրա, ապա քուրքերնը մեծապես ազդել է միայն բարբառների վրա: Հայոց գրական լեզուն գրեթե գերծ մնաց քուրքական փոխառություններից, քուրքերնի լեզվական այլ ազդեցություններից:

Հ. Աճառյանը փաստում է, որ դեռևս 13-րդ դարից հայերը սկսել են սովորել թուրք-քարաքան ցեղերի լեզուն՝ մեջբերելով Կիրակոս պատմիչի (1201-1272թթ.) բերած բառացանկը, որը գիտնականի դիտարկմանը՝ ճշգրիտ է արտացոլում մոնղոլ-քարաքան լեզվի հնչյունական և իմաստային յուրահատկությունները. «Այլ և խօսք նոցա խժականք եւ անձանօքք ի մէնց քանզի կոչէին զանուն աստուծոյ Թանկրի եւ զմարդի՝ երէ, եւ զկինն եմն ափին. եւ զանուն հօր՝ էջրա եւ զմօրն աքա, եւ գեղքայրն՝ աղա, եւ զրոյրն՝ աքամի, եւ զգլուխն՝ թորօն, եւ զաչ՝ նիտօն, եւ զականջու՝ ջիքին, եւ զմօրուս՝ սախալ, եւ զերես՝ յիզնիուր, եւ զրերանն՝ աման...»¹⁵²: Թուրքերնի ազդեցությունը հայերենի վրա բննելու նպատակով Հ. Աճառյանը 1902 թ. առանձին աշխատություն է գրել՝ «Թուրքերնի ազդեցությունը հայերենի վրա և քուրքերնէ փոխառեալ բառերը հայերենի մէջ», որտեղ ներկայացնում է վիճակագրական տվյալներ Պոլսի, Վանի, Ղարաբաղի և Նոր Նախիջևանի բարբառներում առկա քուրքական բառերի բանակի վերաբերյալ: Ըստ այդմ՝ Պոլսի բարբառում այդ փոխառությունների թիվը 4000 է, Վանի բարբառում՝ 2100, Նոր Նախիջևանի բարբառում՝ 1170, Ղարաբաղի բարբառում՝ մոտ 800: Վերջինիս պարագայում, սակայն, Հ. Աճառյանը նշում է, որ ինքը չի հաշվել այն բառերը, որոնք գործա-

¹⁵² Հմմտ. Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, էջ 258-259:

ծական են միայն ազերի թուրքերի լեզվում, դրանք ևս նկատի առնելու դեպքում թուրքական փոխառությունների թիվը՝ Ղարաբաղի բարբառում հասնում է 1000-ի¹⁵³:

Իբրև եզրահանգում՝ Հ. Աճառյանը նշում է, որ թուրքերնենից ոչ մի գրական փոխառություն չի կատարվել այն պարզ պատճառով, որ թուրքական մատենագրությունը, բավական ուշ ձևավորվելով, շղարձավ հարուստ և բազմաբնույթ՝ ի տարրերություն հայերի հետ շփումներ ունեցած այլ ժողովուրինների՝ պարսկականների, արաբների, ասորինների և հույնների գրավոր մշակույթի, որոնց աղբյուրներից հայերնը գրական ճանապարհով մեծարիվ փոխառություններ է կատարել: Թուրքական բոլոր փոխառությունները ժողովրդական փոխառություններ են՝ բանավոր շփումների արդյունք: Դրանք ժողովրդական թուրքերնենի բառապաշարի միավորներ են, ուստի ձևով հաճախ տարրերվում են գրական թուրքերնենի համարժեք բառերից հնչյունական պատկերով և իմաստային նրբերանգներով: Գրական հայերնեն՝ իին շրջանում կատարած թուրքերն ափառությունների թիվը Հ. Աճառյանը համարում է 170, իսկ արդի հայերնենում այդ թիվը խիստ նվազում է՝ հասնելով ընդամենը 20 բառի: Այստեղ պետք է կատարել մի կարևոր վերապահում. թուրքերնենն ինքը կատարել է մեծարիվ արաբական, պարսկական փոխառություններ, որոնց մի մասը հայերնենը վերցրել է հենց միջնորդ թուրքերնենից և ոչ թե բուն աղբյուրից: Նման բառերը չեն դիտարկվում որպես թուրքական փոխառություններ, որովհետև ըստ էության անհնար է առանձին դեպքերում ստույգ պարզել, թե տվյալ արաբական կամ պարսկական ընդիհանուր արմատը ինչպես է հայտնվել հայերնենի բառապաշարում:

Ու. Ղազարյանը ևս իր «Միջին գրական հայերնենի բառապաշարը» աշխատության մեջ նշում է, որ միայն 13-րդ դարից սկսած՝ մատենագրական մի քանի գործերում սկզբնապես հանդիպող մոնղոլ-բարբարական փոխառություններին զուգահեռ՝ հայերնենի մեջ աստիճանաբար նույր են գործում թուրքական բառեր: Իսկ 14-15-րդ դարերի ընթացքում, եթե թուրքերը հիմնում են Օսմանյան կայսրությունը՝ դառնալով տարածաշրջանի

¹⁵³ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., 270-273:

հզոր տերություններից մեկը, քուրքերենի լեզվական ազդեցությունը հայերենի վրա աննախաղեաւ մեծանում է, և միջին գրական հայերենի զարգացման երկրորդ շրջանի գրավոր հուշարձաններում քուրքական փոխառությունների քանակը գգալի է, ավելիմ՝ միջինհայերենյան ուշ շրջանի մեծարիվ փոխառյալ բառեր, որոնք ծագումով արաբական, պարսկական և հունական կազմություններ կամ արմատներ են, քուրքերենում ունենալով համարժեք փոխառյալ ձևեր՝ հայերենին անցել են քուրքական միջնորդությանը:

Այժմ, ըստ իմաստային խմբերի, ընտրողաբար ներկայացնենք Հ. Աճառյանի և Ռ. Ղազարյանի առանձնացրած քուրքական այն փոխառությունները, որոնք, միջին հայերենից սկսած, գործածական են նաև արդի հայերենում կամ բարբառներում:

Ա. Մարդ, մարդու և կենդանիների մարմնամասեր՝ ազագուն (ատամ), բեղ, բօղազ (կոկորդ), դօշ (կուրծք):

Բ. Գերդաստան, ընտանեկան հարաբերություններ՝ արա (հայր), բիճ (ապօրինի երեխա), դարաւաշ (սպասավոր), դարդաշ (եղբայր, հարազատ), դումայ (ապօրինի կիմ):

Գ. Կենդանիներ՝ բուլայ (ցուլ), թախտաբիթի (փայտոչիլ), խանտալայ (միջատի տեսակ), դարդաշ (ագռավ), մլակ, սազան (ծածան), սառչայ (ճնճղուկ), փիլիճ (վառեկ), փորսուխ (գորշուկ):

Դ. Բույսեր, բույսի մասեր, պտուղներ՝ ելակ, կոկմար, մառօլ (սալար), չամ (սոճի), չօփ (ոստ, շյուլ), պիհեռ (պրաել, տարդել), պուշալախ (գազար), քօք (արմատ):

Ե. Առտնին տնտեսություն, կահ-կարասի՝ բուխերիկ (բուխարի), թաղար, թաւայ (տապակ), խամաճիք (տիկնիկ), խապախ (կափարիչ), դազան (կարսա), չանախ (լայնաբերան կավե աման), չատր (վրան), տոպրակ, օթաղ (իջևան), օտայ (սենյակ):

Զ. Ուտելիք և ըմպելիք՝ դրմաճ, երշիկ, լեպլեպի (բոված սխտո), խալիք (ձկնկիթ), պարմազ (դոշաբ), պօրակ (մսով կամ պանրով կարկանդակ), չորպայ (ապուր):

Է. Ռազմական գործ, զինատեսակներ՝ բարան, բարութ, ենիշարի, թօփ (թնդանոթ), պօլուկպաշի (խմբապետ, հրամանատար):

Բ. Հասարակական հարաբերություններ՝ ամակ (վաստակ), բարիշել (հաշտվել), խորաթայ (գրույց), չորել, պէի (գրավ), սաւաշ (աղմուկ-ադաղակ):

Թ. Պետական կազմ, պաշտոններ՝ աթաքէկ, բէկ, խարուն, դան, չառչ:

Ժ. Հագուստ, գարդեղեն՝ թօփ (գործվածք, կտոր), սուրմա, փարաճիկ (թրուիմ շրջազգեստ), խաղայ (մուշկի յուղ), կապակ (կարճ կապա, վերնազգեստ), ճօք (ծայր, քրանցք):

ԺԱ. Մետաղներ, հանքանյութեր՝ աղութ (հակինք), եաղի (յուղ, ձեր), զմրութ, քորութ (ծծումբ):

ԺԲ. Քանակ, տարածական հարաբերություններ, չափ, տեղ, ձև՝ բոյ (հասակ, բարձրություն), դիք (ողղահայաց, ցցված), եան (կողմ), չիֆքայ (գույզ), պուճախ (անկյուն), սաղ (բողոք):

ԺԳ. Ֆիզիկական աշխարհ՝ իւրդ (արտավայր), մէշայ (անտառ), շամութ (ցեխ, տիղմ):

ԺԴ. Խաշնարածություն և գյուղատնտեսություն՝ աղալ (փարախ), խամութ (ձիու լծի կաշին):

ԺԵ. Կրոն՝ աղթարմայ (կարողիկացած, հավատափոխ հայ), արքայուն (քրիստոնյա), կեատուր (անհավատ), սօֆի (բարեպաշտ, աստվածավախ):

ԺԶ. Չքերվող խոսքի մասեր՝ անճայ (այնչափ), գէնայ (կրկին, նորից), կօրէ (համնմատ, հարմար):

ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌԱՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայերի շփումը Եվրոպացիների հետ, իմշապես փաստում է Հ. Աճառյանը, սկսվում է Կիլիկիայում 11-րդ դարի սկզբում, երբ Եվրոպացի կրոնավորներն ու ուխտավորները սկսեցին այցելել Երուսաղեմ ուխտագնացության և արկածափիրության դրապատճառներով: Այդ հարաբերություններն առավել սերտացան Խաչակրաց առաջին արշավանքի ժամանակ՝ 1096 թ., երբ խաչակիրները կեսմիլինանց բանակով եկան անցան

Կիլիկիայով՝ զորակցություն ստանալով հայ Կոստանդին Ա իշխանից, որին շնորհեցին մարկիզի տիտղոս: Ասորիքում Եվրոպացիները իմանեցին մի քանի ավատական իշխանություններ, որոնցից նշանավոր էին Անտիոքի, Եղեսիայի, Տրիպոլիսի դքսությունները: Երուսաղեմի լատին թագավորների թագուհիները գրեթե բոլորը հայ էին: Այս և այլ կերպ լատին իշխանները փորձում էին ամրացնել իրենց դիրքերը հայաշատ վայրերում:

Հայ-Եվրոպական շփման գագաթնակետը Ռուբինյան թագավորության հաստատումն էր Կիլիկիայում Լևոն Բ-ի օրոք, որն իր թագը ստացավ Երկրորդ խաչակրաց արշավաճրի առաջնորդ՝ Գերմանիայի Ֆրեդերիկոս և Հենրիկոս Զ կայսրերից: Լևոն Բ-ն ստեղծեց Եվրոպական կառույցի պետություն՝ Եվրոպական կարգերն ու աստիճանակարգությունը ներմուծելով հայ հասարակական-պետական կյանքի մեջ: Հրավիրվեցին ֆրանսիացի, իտալացի, գերմանացի ու անգլիացի բազմաթիվ պաշտոնյաներ, զորականներ ու դատավորներ, վաճառականներ, որոնք ել իրենց գործունեությամբ պատճառ դարձան հայերենում փոխառությունների մի նոր շերտի առաջացման: Այս փոխառությունների աղբյուրը հիշյալ Եվրոպական լեզուներն էին՝ հիմնականում իտալերենն ու հին ֆրանսերենը: Հ. Աճառյանը տվյալ շրջանի բառարաններից ու իրեն հայտնի աղբյուրներց քաղում է շուրջ 87 բառ, որոնց մեծ մասը հոգևոր-կրոնական և պետական կյանքին վերաբերող բառեր են, ըստ էության՝ հայերի համար նոր հասկացությունների անվանումներ: Այս երկու դաշտերի փոխառությունները միախան Հ. Աճառյանի հաշվումներով 51 բառ են՝ 13 կրոնական, 38 պետական հասկացություններին վերաբերող: Այսինքն՝ Եվրոպական լեզուների ազդեցությունը հայերենի վրա պայմանավորված էր երկու խոշոր գործուներով՝ հոգևոր դաշտում կարողիկ եկեղեցին, աշխարհիկ կյանքում՝ ավատական կարգերը:

Ո. Ղազարյանն իր «Սրբին գրական հայերենի բառապաշարը» աշխատության մեջ Եվրոպական փոխառությունները փորձում է զանազանել՝ կատարելով երկու խմբավորում՝ ֆրանսիական և իտալական փոխառություններ, ինչպես նաև լեհական փոխառություններ, բայց վերջին դեպքում հատուկ նշում է, որ լեհական փոխառությունների մեջ շատ

Են այն բառերը, որոնք բնույթով գերմաներեն, ռումիներեն, ուկրաիներեն և ռուսերեն են, օրինակ՝ դայլառ/դայլար -արծարադրամ, լոդ- կշիռ, չափ, ձեխմխտը - համբարուրյան ավագ (գերմ.), բրալապ - բերդապահ, պուկար - քաղաքային վարչուրյան խորհրդական (ռում.), սքադերդ - սփռոց (ուկր.), ռուրօմոյ - լվացարան, տրուշլաք - քամիչ, օքերուն- իմասմակալ (ռուս.) և այլն¹⁵⁴: Եվրոպական տարբեր լեզուներից կատարված փոխառությունների մերքին տարբերակումը բավական պայմանական է, որովհետև հաճախ անհնար է որոշել, թե, օրինակ, լատինական արմատ ունեցող բառերը ֆրանսերենից, իտալերենից, թե գերմաներենից են փոխառված, կամ ընդիանուր սլավոնական արմատները հայերենին անցել են ռուսերենից, թե ուկրաիներենից կամ լեհերենից:

Ներկայացնեմք Հ. Աճառյանի և Ռ. Ղազարյանի առանձնացրած Եվրոպական լեզուներից կատարված փոխառություններն ըստ հիմնական իմաստային դաշտերի: Նշենք նաև, որ այդ բառերի մեծամասնությունը չարմատավորվեց հայերենում, որովհետև դրանք ունեին հայերեն համարժեքներ, չմերվեցին մեր բառապաշարին և դուրս մղվեցին: Լեզվառնական տարբեր շերտերում պահպանվեցին այն հասկացությունների անունները, որոնք մեզ համար նոր էին. դրանք հիմնականում Եվրոպական ազնվականների դասային անվանումներ են, կարողիկ եկեղեցու աստիճանակարգության, Եվրոպական դրամական միավորների անունները՝ բարոն, մարկիզ, դուքս, գունդարար, կանցլեր, կարդինալ, լեզուր, դուկայր և այլն:

Ա. Կրոնական բառեր՝ բրաջուր (լատին քարոզիչ), լեկաք (պապի նվիրակ), կարդինալ, պրեֆաց (պատարագի նախարան), ֆռա (լատին կրոնավոր):

Բ. Հազուստ և զարդեր՝ գաղջեր (սռնապան), պակ (զարդ), պրացող (բազպան), ջաբրոն (վեղար), սօլեր (կոշիկներ):

Գ. Թիվ և չափ՝ լիվր (դրամ), մարկ (դրամ), ունծայ (կշիռ), տուալ (կրկնակի), սօլ (դրամ), տուգատ (դրամ):

¹⁵⁴ Հմմտ. **Ռ. Ղազարյան**, Միջին գրական հայերենի բառապաշարը, էջ 143-148:

Գ. Երկիր, պետություն՝ անսիզ (օրենք), բլայթել (դատապաշտպանություն անել), բրինձ (պրինց, արքայազն), գունդատապ (ախոռապէտ), գոճը (կոմս), մայստոր (խորհրդական), մարածախտ, մարզիզ, պայլ (իշխան), պաներ (դատի կանչող), պատրոն, պարոն, ջամբոր (դիվանատուն), ջամբուլայն (սենեկապետ), ջանալեր (պաշտոնյա), տամ (տիկին, դամա), տամոջել (օրիորդ, մադմուազել), տուկ (դուքս), քումանտուր (հրամանատար), ֆրեր (խաչակիր գինվոր):

Ե. **Երկրագործություն՝** արտիճոնկ (կանկառ, բանջարեղենի տեսակ):

Զ. Սովորական կյանքի բառեր՝ մարիած (ամուսնություն), ոիծ (հարուստ), սայզել (ըմբոնել), տուայր (օժիտ) և այլն:

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՓՈԽԱՌԱԴՐ-ՅՈՒՆՆԵՐ

Նոր շրջանի փոխառություններ են համարվում 20-րդ դարի սկզբից մինչև 60-70-ական թվականները կատարված փոխառությունները, որոնք հիմնականում իրենց ժամանակի տեսանկյունից նոր հասկացությունների, երևոյթների անվանումներ են: Այս փոխառությունները դժվար է ենթարկել ավանդական իմաստային-թեմատիկ դասակարգման, որովհետև դրանք գրեթե առանց բացառության վերաբերում են զիտության, պետական կառավարման և հասարակական հարաբերությունների իմաստային դաշտերին: Առաջնայինը գիտաքառերի ոլորտն է, որտեղ բնական և հասարակագիտական գիտաճյուղերի անկասելի զարգացումն անընդիատ պատճառ է դառնում նոր երևոյթների հայտնաբերման կամ հների վերաբիմաստավորման, որոնցից յուրաքանչյուրը պետք է անվանվի: Հայենք, լինելով Խորհրդային կայսրության կազմում գտնվող երկրի պետական լեզու, այդ անունները բնականորեն պետք է փոխառներ ուսերենի միջնորդությամբ, ուստերեն արտասանությանը համապատասխան, թեև այդ բառերը հիմնականում լատինական արմատներից կազմված կապակցություններ են: Այնուհանդերձ հայերենին բնորոշ է մնում մի բացառիկ հատկանիշ՝ հաճախ անգամ կարճաժամկետ օգտագործումից հետո

օտար բառ-փոխառությունը բարգմանել, գտնել նրա հայեցի հոմանիշը: Այսպես է փոքր ազգի լեզուն, որի կրողների պետական-տնտեսական անկախությունը բավական հարաբերական է, փորձում է ինքնապաշտպանվել, պահպանել իր ինքնությունը: Եվ որքան էլ նույն հայկական շրջապատում քննադատվի նոր հասկացությունների, միջազգային բառերի հայցման այդ միտումը, միևնույնն է, այն շարունակում է գործել և պարտադրել իր կաղապարները. դա վեր է անհատների կամքից և մեր լեզվի ինքնական հատկանիշն է, հայերենի՝ որպես ազգային լեզվի ավանդույթ դարձած պարտադրանքը, որը չի կարող փոխվել առանձին անհատների և անգամ առանձին կառույցների կամքին ընդառաջ:

Հայերենը մշտապես փոխառություններ է կատարում տարբեր լեզուներից և դարերով արդեն կայուն օրինաչափությամբ սկզբնական շրջանում փոխառված օտար կազմությունները փոխարինում է հայերեն արմատներից բաղադրվող նորակազմություններով՝ անկախ այն փաստից, թե որ իմաստային դաշտին է պատկանում տվյալ փոխառյալ կազմությունը: Փոխառությունների մեջ ամենակայունը գիտաբառերն են, պետության կառավարման ոլորտին առնչվող անվանումները, բայց դրանք ևս հայերենում բավական արագ հայկական տարբերակներով են փոխարինվում, որոնք սկզբնապես գործածում են գուգահեռաբար, ապա հաղթում է հայերեն համարժեքը: Բերենք այս միտումը հաստատող բնութագրական օրինակներ. գիտաբառեր՝ *սպարհարիկիա - վիճակագրություն, սոցիոլոգիա - ընկերաբանություն, դեպրեսիա - ընկճախիզ, դալրուկիզ - գումակուրություն, շոկ - ցացակարված, էյֆորիա - բերկրաբրմիք, կապսուլա - պարիճ, լերսիկոն - բառամբերք, տինդենաց - միւրում, անալոգիա - համարանուրյուն, սիսրեն - համակարգ, էկոլոգիա - քնապականություն և այլն, քաղաքագիտություն և պետության կառավարում՝ լիրերալիզմ - ազարականուրյուն, լիրերալ - ազարական, կոնսերվարիզմ - պահպանականուրյուն, կոնսերվարոր - պահպանողական, դեմոկրատիա - ժողովրդավարություն, դեմոկրատ-ժողովրդավար, ավտոմոնիա - ինքնավարություն, ավտորիկար - ամձնիշխան, գրուալիկար - բռնադիրական, ֆեդերացիա - դաշնուրյուն, ֆեդերալիզ - դաշնային, կռնֆեդերացիա - համադաշնուրյուն, միլիտարիզացիա - ռազմականացում, դեմի-*

լիրարիզացիա - ապառագմականացում և այլն, տեխնիկա և սպորտ՝ ինդրենալ համացանց, ակումուլյարոր - ուժակուրակիչ, միկրոֆոն - խոսափող, պիքսել - կելլուայնուրյուն, բադմինթոն - վինյորագնդակ, դերջուր - առաջնակույր և այլն:

Նորագոյն շրջանի փոխառություններն արդեն 20-րդ դարավերջին կատարված փոխառություններն են, որոնց առաջացման գործընթացին ականատես ենք այսօր՝ 21-րդ դարում: Նորագոյն շրջանի փոխառությունների առաջին ավիքը պետական-քաղաքական, տնտեսական կյանքին, կառավարման ոլորտին վերաբերող փոխառություններն են, որոնք շատ արագ փոխարինվեցին հայերեն համարժեք բառերով՝ **սպիկեր** - խոսնակ, **բրիֆինգ** - ձեպագրույց, **բոյկոր** - մենագաղուց, **բանկրուտ** - սնանկ, **մինիստր** - նախարար, **պրեմիեր** մինիստր - վարչապետ, **պառլամենտ** - խորհրդարան, **դեպուրատ** - պարզամագոր, **դելեգատ** - պարտիարակ, **հիմն** - օրինակ, **ապարատ** - աշխարհակազմ, **մայլացիա** - սղաճ, **դեֆիցիտ** - պակասուրդ, **պրոֆիցիդ** - հավելուրդ, **կապիկալ** - դրամագույն և այլն:

Փոխառությունների երկրորդ ավիքը պայմանավորված էր Հայաստանում նոր՝ աջ ազատական տնտեսակարգի հաստատմանք, որին բնորոշ հասկացությունների, երևոյթների անզերեն անվանումներն արագ հայտնվեցին հայերենի բառապաշարում՝ դառնալով համագործական՝ **մարքերինգ**, **մարքերույզ**, **մենեջեներ**, **մենեջեր**, **ռոփ** մենեջեր, **դիլեր**, **մակեր**, **վառչեր**, **օվշոր**, **դեֆոլտ**, **դեֆլյացիա** և այլն:

Հայաստանի պետական անկախացումն այս պարագայում պատճառ դարձավ կարենոր մի երևույթի. հայերենը դադարեց փոխառություններ կատարել ուստերենի միջնորդությամբ. փոխառություններն արդեն կատարվում են ուղղակի բուն մայր լեզվից, որը հիմնականում անզերենն է:

Նորագոյն շրջանի փոխառությունների առյուծի բաժինը վերաբերում է համակարգչային տեխնիկայի, ծրագրավորման ոլորտներին, կապի նոր տեխնոլոգիաներին, ինովացիոն տնտեսությանը, որովհետև այսօր այս ոլորտներն են պայմանավորում մարդկության զարգացումը: Բերենք նման փոխառությունների օրինակներ՝ վերստին նշելով, որ այս դեպքում

ևս հայերենը փորձում է բավական արագ թարգմանել օտարական շփոխառությունները՝ ինչպերևելու - համացանց, կոմպուտեր - համակարգիչ սկաներ-լուսածրիչ պրինտեր - դրամիչ դիմակ - սկանառակ, սայր - կայր, վիճակիչ - կուրակիչ մառս - մկնիկ, հայ-լուր - բարձր լրեհնողոզիա, դիջիուալ - բվային, քսերոքս - պալրմենահանում, կոնդիսիցիոներ - օդորակիչ ֆոնիք - դառնարենակ, բոլղ - բակ, իրավիկ - շեղ, բողդ-իրավիկ-բավշեղ, ֆլեշ - կրիչ դառնալող - մերքեռնում, լայր - հավանություն և այլն: Փոխառությունների մի մասն էլ, ինարկե, դեռ չի հայացվել կամ գուցն չի էլ հայացվելու՝ ֆայլ, ուզու, սերվեր, վորդ, վիճառուց, էքսել, բվարկ, բվարկ-էքսպրես, մեզապիքսել բայր, մեզաքայր, զիզաքայր, քարորիչ, սիդի, սիդի ռում, սիդի ռայրեր, կոմքորոք, դայլ - ափ, քիք, ավարար և այլն:

Երբեմն նման փոխառյալ արմատները, հայերեն արմատների ու բառահարաբերական և բառակազմական միավորների հետ զուգակցվելով, կարող են տարբեր խոսքիմասային պատկանելության նոր կազմություններ ստեղծել՝ մենաշերական, մենաշերություն, ֆեյրության, լայրել բազմասպիքսել քլիք անել, պրինտ դրակ, բոլղ անել, սքան անել դառնալող անել և այլն: Սակայն ընդգծենք, որ նման կազմությունները հայերենում ժամանակավոր են. բավական է՝ նրանց նշանակած հասկացությունները ամրակային մեր լեզվակիրների գիտակցության մեջ, և ստեղծվում են նրանց հայերեն համարժենները, օրինակ՝ մենաշունը-կառավարում, մենաշերական-կառավարչական, ֆեյրութ-դիմագիրք, ֆեյրության-դիմագրային, պրինտեր-դրամիչ պրինտ անել- դրամ, քսերոքս-պալրմենահանում սարք, քսերոքսել-պալրմենել, սկան անել- լուսապարմենել կամ լուսածրել և այլն:

Այսուեղ նշենք մի հետաքրքիր միտում ևս, որ առկա է նորագույն փոխառությունների դեպքում. որոշ եզրույթներ, բառ-հասկացություններ փոխառվում են ուղղակի, լատինատառ հնչյունապատկերով, այսինքն՝ անգլիատառ, արտասանությունն էլ անգլիական է, սրանց հայատառ գրությունը տվյալ ժամանակահատվածում անգամ անսովոր է, խորք, ինչպես՝ PR (հանրային հարաբերություններ), GR (պետական հարաբերություններ), DVD, MP3, IP, XP և այլն:

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Բառաշերտ	Ընդհանուր թիվը
Քնիկ կամ հնդեվրոպական բառեր	713 արմատ, 927 բառ
Խրանական փոխառություններ	1415, որից 966 պահլավական, 445 պարսկական
Ասորական փոխառություններ	211
Եբրայական փոխառություններ	138
Հունական լատինական փոխառություններ	918 151
Կովկասյան փոխառություններ	60
Արարական փոխառություններ	702
Թուրք-քարարական փոխառու- թյուններ	170
Եվրոպական փոխառություններ	86

Այս աղյուսակը ներկայացնում է Հ. Աճառյանի տվյալները, որոնք մեծապես հիմնված են Հ. Հյուրջնանի և նախորդ դարի այլ հայտնի հնդեվրոպարանների ծագումնաբանական թճնությունների արդյունքների վրա: Անշոշտ, այն այսօր մասամբ միով հնացած է, սակայն հիմնականում արտացոլում է փոխառությունների պատմության հիմնական համամասնությունները:

Գ. Զահուկյանի և հետագա ուսումնասիրողների ստուգաբանությունների շնորհիվ հնդեվրոպական արմատների թիվն ավելանում է՝ հասնելով 1500 բառի, ընդ որում՝ ոչ միայն չստուգաբանված բառարմատների, այլև հատկապես մինչ այդ իրանական համարված փոխառությունների հաշվին: Գ. Զահուկյանը հաշվարկներով՝ իրանական փոխառությունների թիվը նվազում է՝ հասնելով շուրջ հազարի: Պետք է նշել, որ Գ. Զահուկյանն իր թվային հաշվարկներում այնքան միանշանակ չէ, որքան Հ. Աճառյանը. նա նոր ստուգաբանություններ կատարե-

լիս առավել թեական է, հիմնականում տեղ է քողնում տարընթերցումների համար:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աղոնց Ն., Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում. Քաղաքական կացությունը բատ նախարարական կազմերի, Եր., 1987:
2. Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Եր., 1972:
3. Աղայան Է., Բառաքանական և սոուզաբանական հետազոտություններ, Եր., 1974:
4. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. I, 1971, հ. II, 1973, հ. III, 1977, հ. IV, 1979:
5. Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Եր., 2005:
6. Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս I-II, Եր., 2013:
7. Առաքելյան Վ., Հիմքերորդ դարի հայ բարգմանական գրականության լեզուն և ոճը, Եր., 1984:
8. Դիլքարյան Ն., Խաչատրյան Ա., Հայերենի բնիկ և փոխառյալ բառերը, Եր., 2013:
9. Խաչատրյան Վ., Հայկական տեղանունները սեպագիր աղբյուրներում, Եր., 2012:
10. Կարագեողեան Յ., Սեպագիր տեղանուններ, Եր., 1998:
11. Համբարձումյան Վ., Հայերենի բառաքանական և սոուզաբանական ուսումնավիրություններ, Եր., 2012:
12. Հյուրշման Հ., Հայերենի քերականություն, Եր., 2003:
13. Հովհաննիսյան Լ., Հայերենի իրանական փոխառությունները, Եր., 1990:
14. Հովհաննիսյան Լ., Հայ բարգմանական գրականության բառապաշարը (Վ դար), Եր., 2007:
15. Հովհաննիսյան Լ., Գրաբարի բառապաշարի իմաստային խմբերի քննություն, Եր., մաս I, 2008, մաս II, 2012:
16. Հովհաննիսյան Լ., Բառերի մեկնությունները հիմքերորդ դարի հայ մատենագրության մեջ, Եր., 2016:
17. Հովսեփյան Լ., Գրաբարի բառակազմությունը, Եր., 1987:
18. Ղազարյան Ռ., Միջին գրական հայերենի բառապաշարը, Եր., 2001:
19. Ղափանցյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. Հին շրջան, Եր., 1961:

20. Ղափանցյան Գ., Անտիպ զործեր, Արա Прекрасный. Мифотворческий образ у армян, Еր., 2008:
21. Մալխասեան Ս., Հայերէն բացատրական բառարան, հ. I, II, III, 1944, հ. IV, 1945:
22. Ակրտչյան Է., Խաչատրյան Լ., Հայոց լեզվի պատմության դասընթաց, Եր., 2016:
23. Նոր բառզիրք հայկազեան լեզուի, հ. I, 1979, հ., II, 1981:
24. Զահուկյան Գ., Բնիկ հայերեն արմատներով կազմված հայկական անձնանունները, Պատմա-բանասիրական հանդես, հ. 4, 1984:
25. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987:
26. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հիմնահարցերը, Համազգային Վահե Սերենան տպարան, 2005:
27. Զահուկյան Գ., Հայերենի ստուգաբանական բառարան, Եր., 2010:
28. Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (Ըստ խեթական աղյուրների), Եր., 2004:
29. Տуманян Է., Структура индоевропейских имен в армянском языке, М., 1978.

Մաս III

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԽՈՇԱՐՀՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Դարերի ընթացքում հայերենը կարողացել է պարզեցնել հնդեվրոպական մայր լեզվի խոնարհման համակարգի բազմաձևությունը և մշակել խոնարհման իր համակարգը, որ կազմության տեսանկյունից պարզության դասական օրինակ է: Հին հայերենի բայի խոնարհումը կատարվում է ըստ չորս լծորդությունների, որոնք ձայնավորների անունով կոչվում են **ե**, **ի**, **ա**, **ու**, իսկ մեկ բայ՝ **զում-ը**, պատկանում է **ո** խոնարհման: Գրաբարի խոնարհման համակարգը շատ հատակ է: Կան չորս խոնարհումներ՝ պարզ և ածանցավոր ձևերով, երկու հիմք՝ ներկայի և կատարյալի, դրանցից կազմվող երեք եղանակների ութ բայաձևեր, որոնք հավասար բաշխվում են ժամանակ կազմող երկու հիմքերի վրա. ներկայի հիմքից կազմվում են սահմանական եղանակի անկատար ներկա, անկատար անցյալ, ստորադասական եղանակի 1-ին ապառնի, արգելական հրանայական ժամանակները, կատարյալի հիմքից՝ սահմանական անցյալ կատարյալ, ստորադասական 2-րդ ապառնի, բուն և հորդորական հրանայական ժամանակները:

Գրաբարի խոնարհման համակարգի այս պարզությունն էր պատճառը, որ դարերի ընթացքում այն քիչ փոփոխությունների ենթարկվեց: Այս առումով Հ. Աճառյանը, համեմատելով խոնարհման և հոլովման համակարգերը, նշում է, որ միջին հայերենում հոլովման համակարգը շրջադարձային փոփոխությունների ենթարկվեց, որոնց համեմատ խոնարհման համակարգի փոփոխությունը ոչինչ է: Հ. Աճառյանն ընդգծում է, որ հոլովմը գրաբարում հատակ կանոններ չունի, այնինչ ցանկացած բայ իր լծորդությամբ, կազմությամբ արդեն հուշում է՝ ինչ խոնարհման պետք է ենթարկվի, ինչ վերջավորություններ ստանա: Նրա վերլուծու-

թյամբ գրաբարի խոնարհման համակարգը միջին գրական հայերենում կրեց հետևյալ փոփոխությունները.

- 1) Վերացավ ստորադասական եղանակը,
- 2) Վերացավ գրաբարյան ապառնին,
- 3) գրաբարի ներկան և անցյալ անկատարը վերածվեցին ստորադասական ներկայի և անցյալի,
- 4) **Կու** եղանակիչով նոր սահմանական ներկա և անցյալ անկատար ժամանակներ կազմվեցին:

Հավելենք ևս երեք վճռորոշ փոփոխություններ:

Առաջացան այնպիսի նոր դերբայներ, որոնք սկսեցին մասնակցել եղանակաժամանակային ձևերի կազմությանը՝ համադրական ձևերը հասցնելով նվազագույնի և ավելացնելով վերլուծական բայական ժամանակների քանակը հայերենում, որոնք կազմվում էին **եմ** բայի ներկա և անցյալ ձևերից (ապառնու ձևերն արդեն զնջվել էին՝ **եմ** բայը դարձնելով էլ ավելի պակասավոր) և տարբեր դերբայներից՝ *ում, իս, ելոյց ելու, ալոյց ալու, ած, ել/եր* վերջավորություններով:

Ավելացան բայական եղանակները, որը պայմանավորված էր ինչպես նոր եղանակիչների առաջացմամբ՝ *կոյ/կու/կ, պիկի*, այնպես էլ նոր դերբայների առաջացմամբ:

Կրավորականի կազմության հին սկզբունքները վերացան, որը միջին հայերենի աշխարհաբարացման շրջանում հանգեցրեց կրավորական սեռի կազմության համար նոր *ու/վլ* ածանցի առանձնացմանը:

Սրանք համակարգային այն փոփոխություններն էին, որ միջին հայերենը տարանջատում էն գրաբարից: Իսկ գրաբարից և միջին գրական հայերենից դեպի աշխարհաբար տանող ճանապարհին կատարված փոփոխությունները լիովին խմբավորել դժվար է, որովհետև աշխարհաբարը երկճյուղ դարձավ՝ արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների բաժանմամբ: Գրաբար-միջին հայերեն-արևելյան գրական աշխարհաբարը շղթայում բայական համակարգի վճռական փոփոխությունները դարձյալ հանգում են հետևյալին:

- Սահմանական եղանակի անկատար ներկայի և անցյալի կազմության նոր ձևերի առաջացմանը՝ այս անգամ արդեն ոչ թե

Եղանակիչով, այլ ուս-ով անկատար դերբայի և հմ բայի պահպանված ներկա և անցյալ ձևերի միջոցով:

- **Կը և պիտի** եղանակիչներով և գրաբարյան սահմանական ներկայի ու անցյալ անկատարի ձևերի հնչյունափոխված տարրերակներով ենթադրական ու հարկադրական եղանակների տարանջատմանը:
- **Վ** ածանցի միջոցով ներգործածն և կրավորածն խոնարհումների հատակ հակադրության ձևավորմանը:

ԱՆՈՐՈՇ ԳԵՐԲԱՅԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Անորոշ դերբայն անվանում է գործողությունը կամ եղելությունը ամենաընդհանուր ձևով: Այս դերբայը անցյալի քերականները առանձնացրել են դերբայական մյուս ձևերից և ներկայացրել որպես եղանակ: այն կոչում են անորոշ եղանակ: Հայերենում, սակայն, անորոշ դերբայն ինքնին ժամանակի իմաստ չի արտահայտում, ուստի եղանակ համարվել չի կարող: Գրաբարում անորոշ դերբայն ուներ չորս լծորդություն՝ **ա**, **ե**, **ի**, **ու**: **Ա** լծորդության ընդամենը մեկ բայ է վկայված՝ **գոլ-ը**, որը պակասավոր էր: Անորոշի վերջավորությունը **լ-ն** է, որը ծագել է հնդեվրոպական ***io** վերջավորությունից: Այս **լ-ից** առաջ դրվում էին խոնարիիչ ձայնավորները: Գրաբարյան անորոշ դերբայի վերջավորություններն էին՝ **ալ**, **ել**, **ուլ**, միայն **ի** լծորդն էր, որը **լ-ի** հետ դասական գրաբարում, որպես կանոն, չէր հանդիպում: Այս լծորդության բայերն անորոշ դերբայում նույնանում էին **ե** լծորդության բայերի հետ, և միայն խոնարիման ժամանակ էր երևան գալիս **ի** լծորդը: **Իլ-ով** անորոշ դերբայներն առավելապես վկայված են հետդասական շրջանում: Բերենք օրինակներ՝ **ալ-**անսալ, **զրալ**, **լալ**, **յուսալ**, **փուրալ**, **մուրալ**, **յագենալ**, **գոհանալ**, **ել-** ածել, **քերել**, **յիշել**, **առնել**, **հալանել**, **իջանել**, **մլանել**, **ուլ-** առնոլ, **զենոլ**, **զրունոլ**, **հեծնոլ**, **իլ/ել-** **իսաւիլ/ել**, **հայիլ/ել**, **մարդաշիլ/ել**, **երկաչիլ/ել**, **բարձիլ/ել**:

Սիջին հայերենը ժառանգում է գրաբարյան չորս լծորդությունները՝ **ալ-** խնդալ, լալ, մնձնալ, ուրախնալ, **ել-** ածել, բերել, յիշել, այնել, հաղ-նել, ցուցնել, **ով-** բողով, առնով, մրնով, իջնով, **իլ-** խօսիլ, խորհիլ, մնո-նիլ, պապկարիլ:

Արևմտահայ գրական աշխարհաբարը ունի երեք լծորդություն, օրինակներ՝ **ալ-** խնդալ, բոպիկնալ, կենալ, հասկնալ, ճանչնալ, **ել-** ա-ծել, խալբսել, ընել, յիշել, ցուցնել, սպաննել, **իլ-** արգիլովիլ, հաղորդովիլ, համիլ:

Արևելահայ ժամանակակից գրական լեզուն պահպանել է միայն երկու լծորդություն՝ **ա** և **ե** (Վաղ շրջանում կար նաև **ի** լծորդությունը, որը, սակայն, ձուլվեց **ե-ին**)՝ **ալ-** խնդալ, հազենալ, գոհանալ, լրալ, **ել-** սպա-ննել, իջնել, մրննել, գրննել:

Անորոշ դերբայի մասնիկներից առաջ հայերենում կարող էին լինել միջածանցներ, որոնք հայերենի զարգացման տարրեր փուլերում տար-բեր դրսնորումներ և տեսակներ ունեն:

Գրաբարյան միջածանցները հետևյալներն են՝

1. սոսկածանցներ, որոնք կոչվում են նաև կամ բաղադրական ածանցներ, կամ կերպածանցներ՝ **-ան-, -են-, -ն-, -նչ-, -չ-, -անչ-, -չ-**, օրինակ՝ սպանանել, մերժենալ, հեծնով, երկնչել բաքչել,

2. բազմապատկական ածանցներ՝ **-ատ-, -ոտ-, -տ-**, ինչպես՝ խա-ծարել, խոցուրել, բեկդել,

3. պատճառական ածանց՝ **-ուցան-/ուզան-/ուսան-**, օրինակ՝ **մա-լուցաննել, վլուզաննել, կորուսաննել**:

Սիջին հայերենի բայական ածանցներն են՝

1. սոսկածանցներ՝ **-ն-, -նչ-, -չ-,** օրինակ՝ մեղնալ, մոռնալ, զիկ-նալ, երկնչիլ, փլչիլ, փախչիլ,

2. բազմապատկական ածանցներ, օրինակ՝ **-ոտ-, -տ-**, ինչպես՝ խոցուել, կտրտիլ,

3. պատճառական ածանց՝ **-ուցան-**, որն ավելի հաճախ վերածվում է **ցն-ի-** կակդեցուցաննել, կացուցաննել, զիճացննել, չորացննել, հասցննել:

4. կրավորական ածանց՝ **ու/ւի**: Հաճախ այս ածանցից առաջ ածանցից լծորդը փոխվում էր **ի-լծորդի**. պատճառը գրաբարի ազդեցությունն էր,

կրկնակի կրավորական էր կազմվում, որովհետև գրաբարում ներգործական սեռի **ե** լծորդության բայերը կրավորականի իմաստ արտահայտելու համար ե>ի անցումով էին հանդիս գալիս՝ *սիրեմ-սիրիմ, շիմ-շիմ:* Բերենք օրինակներ՝ *սրեղծուիլ, վճարուիլ, լցուիլ, լրեսնել, բաժնել:*

Արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուներն ունեն **-ան-, -են-, -ն-**, **-չ-** սոսկածանցները, բայց տարբեր գործունակությամբ: Արևմտահայերենում ամենահաճախադեպը **-ն-** ածանցն է տարբեր լծորդությունների բայերում: Օրինակներ՝ *գոնջանալ, մերժենալ, ընթեռնոլ, երդնոլ, հասնել, մեռնիլ, փլչիլ, դիպչիլ, կպչիլ:* Արևելահայերենում ամենագործունը **-ան-** ածանցն է **ա** լծորդության դեպքում՝ *գոհանալ, նրանալ, հիմարանալ, քարանալ:* Մյուս ածանցներից կազմված բայերի օրինակներ՝ *հսգինալ, մերժենալ, մրգնել, լրեսնել, հանգչել, փախչել:* Պատճառական և կրավորական ածանցները արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներում նույնն են՝ **-ցն- և -ութ-:** Այսպես, արևմտահայերենում ունենք հետևյալ պատճառականները և կրավորականները՝ *ավելցնել, գողցնել, ձևնչցնել, կորսնցնել, կորսուիլ, կուրպակուիլ:* Արևելահայերենում **-ցն-** ածանցը գուգակցվում է **ա** և **ե** լծորդների հետ՝ **ացն/եցն**, այսպես՝ **մեծացնել, մուրեցնել,** իսկ կրավորական ածանցը ուղղագրական բարեփոխումից հետո ունի **պ** ձևը, որը կարող է գործածվել նաև չեզոք սեռի որոշ բայերի հետ՝ *սիրահարվել, ցնորվել:*

Անորոշ դերբայը ձևաբանական և իմաստաբանական սերտ կապեր ունի մյուս դերբայների հետ: Ինչպես հավաստում է Ա. Աբրահամյանը, «հետազոտությունները պարզում են, որ հայերենում անորոշ դերբայից են գոյացել ուրիշ դերբայներ՝ նրա հոլովման, ածանցման և դերբայական մասնիկների գանագան հնչյունական փոփոխությունների հետևանքով»¹⁵⁵:

Այսպիսով՝ անորոշ դերբայը մայրն է մնացյալ դերբայների: Գրաբարում այն հոլովվում էր միայն եզակի թվով՝ **ո** հոլովմանք: Սիջին հայերենի ուշ շրջանում **ոյ>ու** հնչյունափոխության պատճառով այս

¹⁵⁵ **Ա. Աբրահամյան,** Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Եր., 1953, էջ 72:

դերբայն անցնում է **ու** հոլովման: Աշխարհաբարում անորոշը պահպանում է **ու** հոլովումը:

Գրաբար - ուղղ.՝ մկրանել, հայց.՝ (գ)մկրանել, սեռ/տրակ.՝ մկրանելոյ, բացառ.՝ ի մկրանելոյ, գործ.՝ մկրանելով, ներգ.՝ ի մկրանել:

Միջին հայերեն - ուղղ.՝ մկրնել, հայց.՝ (գ)մկրնել, սեռ/տրակ.՝ մկրնելոյ>ու, բացառ.՝ (ի) մկրնելոյ, գործ.՝ մկրնելով:

Արևելահայ աշխարհաբար - ուղղ.՝ մկրնել, սեռ/տրակ.՝ մկրնելու/ն, բացառ.՝ մկրնելուց, գործ.՝ մկրնելով:

ԵՆԹԱԿԱՅԱՎԱՆ ԴԵՐԲԱՅԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Հ. Աճառյանը հայերենի ենթակայական դերբայի **աւլ/օղ** վերջավորությունը կապում է սլավոնական, իսկ Գ. Ղափանցյանը՝ հատկապես խեթերենի համապատասխան ձերի հետ՝ բխեցնելով դրանք հնդեվրոպական *atł*-ից, որը ցույց էր տալիս գործողություն կատարողին, օրինակ ոռուսերեն՝ **‘ատելь- սօզատելь, պисатеլь,** խեթերեն՝ halugatallas – բաներ, լուր բերող. գործողություն կատարողի համար կիրառվում էր **atall(as)** ձևույթը¹⁵⁶: Ա. Ղարիբյանը, ի տարրերություն Հ. Աճառյանի և Գ. Ղափանցյանի, փորձում է ստուգաբանել **ող-ը**՝ այն համարելով գրաբարի երբեմնի **ու** լծորդության անորոշ դերբայի մասնիկից ծագած՝ ոլ>ող. լ-ն **ու** դարձել, և իմաստի տարբերակմանը վերջինս վերածվել է ենթակայական դերբայ կազմող ձևույթի:

Ենթակայական դերբայի մասնիկը մեր հնագույն գրավոր հիշատակարաններում մեզ ավանդվել է երկու ձևով՝ **ող** և **աւլ**: Առայսօր դժվար է ասել՝ որն է ավելի հիմ: Ա. Արքահամյանը ենթադրում է, որ դրանք տարբեր մասնիկներ են եղել՝ գուցե անգամ իմաստային տարբերությամբ, սակայն հետագայում դրանց գործառույթները նույնացել են, իսկ աւ>ո հնչյունափոխությունը և **օ**, **ո** հնչյունների արտասանության հետագա նույնացումը նպաստել է այդ մասնիկների խառնվելուն:

¹⁵⁶Տե՛ս Ա. Արքահամյան, նշվ. աշխ., էջ 228-229:

Գրաբարում այս դերբայի կիրառությունը խիստ սահմանափակ է: Գրաբարի քերականության մեջ այն ընդունված էր կոչել «ընդունելութիւն ներկայ», քանզի այս դերբայն արտահայտում էր ներկայում կատարվող գործողություն՝ ներառելով բայական և անվաճական հատկանիշներ: Թ. Շահկերոյանը նշում է, թե Ենթակայականը որքանով որ բայ է, այնքանով, գուցե և ավելի անուն է. «Ենթակայական դերբայները գործողություն կատարող անուններ են, կամ գործողությամբ բնութագրվող անուններ»¹⁵⁷: Կրավորական սեռի բայերը Ենթակայական դերբայ բնավ չեն ունենում, ու լծողության չեզոք սեռի բայերը՝ ևս: Որոշ անկանոն բայերի Ենթակայականի ձևերը նմանապես կամ չեն եղել, կամ մեզ չեն հասել (*երբաւ, լիմել, յառնել, զոլ, պարտել*): Գրաբարում այս ձևերի սահմանափակությունը լրացվում է դրսորման այլ ձևերով:

- ա) **Իչ** դերբայական մասնիկով, որը շատ տարածված էր՝ *ամիծիչ, ապրեցուցիչ, զնացուցիչ, զրիչ, ծնիչ, սիրիչ, սնուցիչ, արարիչ, լորիչ*: Այս ձևերը ներգործական նշանակություն ունեին, օրինակ՝ *ծնիչ-ծնող, բայց ոչ՝ ծնվող*:
- բ) **Տվյալ** բայի դիմավոր ձևով և **որ** հարաբերական դերանունով, հատկապես հունարենից կատարված թարգմանություններում՝ *որ վաճառին մի ողբացէ՛ վաճառողը, որ չեկ լոէ, ինչ լոէ, որ չեկ անարգէ, զիս անարգէ - ձեզ լսողը, ձեզ անարգողը*:

- գ) **Այլ** դերբայների կամ բայանունների միջոցով, օրինակ՝ **ի-ով** ապառնի-*գործելի-գործող, կրելի-կրող, ու, ացու, ան, ուչ, օն* ածանցներով՝ *այցելու, շարժում, մահացու, ջնշան, գործոն = այցելող, շարժող, մահացնող, ջնշող, գործող* և այլն: Մ. Ասատրյանը կարծում էր, թե գրաբարում Ենթակայականը բայանուն է եղել, ոչ թե դերբայ, ահա թե ինչո՞ւ **իչ** և **որ** վերջավորությամբ ձևեր ոչ բոլոր բայերից են կազմվում, այլ հատուկ են են միայն սահմանափակ թվով բայերի, բացի այդ՝ Ենթակայականի ձևերը կրավորականի իմաստ գրաբարում չեն կարող արտահայ-

¹⁵⁷ **Թ. Շահկերոյան**, Գրաբարի դերբայները. Զնարանություն և շարահյուսություն, Եր., 2001, էջ 98:

տել, իսկ ներգործական բայահիմքից կազմված ձևերն ունեին որ թե հայցական, այլ սեռական խնդրառություն¹⁵⁸:

Սիօհին հայերենում ենթակայական դերբայի կիրառությունն անսահմանափակ է. բոլոր բայերն առանց բացառության կարող են կազմել ենթակայականի ձևեր:

Այս դերբայը կազմվում է երկու հիմքից՝ ներկայի և կատարյալի: Գրաբարում **եւ** և **ի** լծորդության պարզ և ածանցավոր բայերը (**ի** լծորդության միայն **ան** ածանցով բայերը) ենթակայական կազմում են և՛ ներկայի, և՛ կատարյալի հիմքերից, օրինակ՝ **երգել-երգող/երգեցող, ասել-ասող/ասացող, լրեսանել-լրեսանող/լրեսող, հայել-հայող/հայեցող, ուսանել-ուսանող/ուսանող**: **Ա** լծորդության բայերը ենթակայական կազմում են միայն կատարյալի հիմքից՝ **զոհանալ-զոհացող, զնալ-զնացող**, թեև կան ներկայի հիմքից կազմված մուրող, հոգող, որոշող, իմանող, լուսանող ձևերը: **Ու** լծորդության բայերը ենթակայական դերբայ գրեթե չեն կազմում, կազմելիս ել՝ միայն կատարյալի հիմքից՝ **ընթեռնուլ-ընթեռող, առնուլ-առող**:

Սիօհին հայերենում, աշխարհաբարում, բարբառներում ենթակայականը կազմվում է կատարյալի հիմքից միայն **ա** լծորդության բայերի դեպքում: Մնացած խոնարհումների բոլոր սեռերի, այդ թվում՝ պատճառական բայերի ենթակայականը կազմվում է ներկայի հիմքից:

Բերենք օրինակներ միջին հայերենից՝ ներգործել>ներգործող, խօսիլ>խօսող, կարդալ>կարդացող, ուսնել>ուսնող, ուսցնել>ուսցնող, տարցնել>տարցնող, կակդցնել>կակդցնող, սպաննել>սպաննող, գտնոլ>գտնող և այլն:

Արդի հայերենում՝ զնալ>զնացող, տաքացնել>տաքացնող, ծիծաղել>ծիծաղող, գտնել>գտնող: Սիայն որոշ անկանոն բայերի դեպքում՝ գալ>եկող, տալ>տվող և այլն:

Գրաբարում ենթակայական կամ ներկա դերբայը հոլովկում էր **ի-ա** վերջադրական հոլովմամբ: Օր.՝ եզակի ուղղ.՝ **զրացող, հայց.**՝ (q) **զրացող,** սեռ/տրակ.՝ **զրացողի,** բացառ.՝ **ի զրացողէ,** գործ.՝ **զրացողաւ,**

¹⁵⁸ Տե՛ս **Մ. Վաստրյան**, Ժամանակակից հայերենի ձևաբանության հարցեր, հ. Բ., Եր., 1973, էջ 392-393:

ներգ.` ի զրացողի, հոգն. ուղղ.՝ զրացողը, հայց.` (զ)զրացողս, սեռ/տրակ.` զրացողաց, բացառ.` ի զրացողաց, գործ.` զրացողաւր, ներգ.` ի զրացողս:

Միջին հայերենում խառը հոլովումները վերանում են, և այս դերքայր դառնում է ի ընդհանրական հոլովնան, որը և աշխարհաբարում պահպանվում է:

Մնացած դերքայրերի կազմության մասին կխոսենք եղանակաժամանակային համապատասխան ձևերի կազմության ժամանակ՝ ցույց տալով դրանց սերտ կապը խոնարհման համակարգի հետ:

ԿՈՒ/ ԿՈՅ ՄԱՍՆԻԿԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Միջնահայերենյան շրջանում՝ 12-րդ դարում, ստեղծվեց սահմանական ներկա և անցյալ անկատար ժամանակների կազմության մի նոր եղանակ՝ կոյ (կամ կու) գումարած գրաբարի սահմանական ներկա և անցյալ անկատար՝ կոյ//կու գամ, կոյ// կու գայի և այլն:

Այս մասնիկի ծագումը գրադարձել է շատ հայագետների: Առաջինը կու-ի ծագումնաբանության հարցով գրավել է Արսեն Այտրնյանը: Նա իր «Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի» աշխատության մեջ (Վիեննա, 1866 թ.) նշում է, որ դեռ 5-րդ դարում գրաբարի սահմանական ներկա և անցյալ անկատար ժամանակները օգտագործվում էին ստորադասական ապառնիների փոխարեն: Այս բազմիմաստուրյունը և խառնակությունը դարերի ընթացքում առավել խորացան, և լեզվի մեջ անհրաժեշտաբար ստեղծվեց նոր մասնիկ, որը, դրվելով ստորադասական դարձած ներկայի և անցյալ անկատարի վրա, նրան պիտի հաղորդեր անկատար ներկայի և անցյալի իմաստ: Այտրնյանը ենթադրում է, որ այս կու-ն կայ և ու բառերի բաղադրությունն է, որը կրճատմամբ դարձել է կու, փոխանակ կայ ու նայի - կու նայի, փոխանակ կայ ու ուտէ - կու ուտէ, հետագայում էլ երրորդ դեմքից տարածվել և ընդհանրացել է բոլոր դեմքերի համար, ինչպես օրինակ՝

կանք ու լսենք-ը դարձել է կու լսենք, կայր ու տեսանէր-ը վերածվել է կու տեսանէր և այդպես շարունակ:

Հ. Աճառյանը փորձում է հիմնավորել Այտրնյանի վարկածը հայենանի բարբառների հիման վրա: Կեսարիայի բարբառում կան չկամ կարդամ, չկամ գրեկիր բայաձներ, որոնք նշանակում են չեմ կարդում, չեմ գրում: Այս չկամ, չկամ ձևերը նա բխեցնում է կայ/ կհնալ բայից, որից առաջացել է կայ ու > կու ձեր:

Առավել հետաքրքիր է Կեսարիայի բարբառում ներկա ժխտականի կազմությունը՝ չիրամ զիրեմ, չիրաս զիրէս, չիրա զիրէ, չիրանը զիրէնը, չիրաք զիրէք, չիրան զիրէն, որտեղ չիրամ, չիրաս, չիրա և մյուս ձևերը չ+ կամ, կամ, կայ ձևերից են ծագել:

Հ. Պետերմանը առաջ է քաշում այլ տեսակետ, ըստ որի՝ **կու** եղանակիշը միջին հայերենում առաջացել է կամ/ք բառից ա-ի սղմամբ և **մ՛ու** հնչյունափոխությամբ: Պետերմանը կարծում է, որ կու-ն ապառնիության իմաստ է արտահայտում, այսինքն՝ ապագայում գործողություն կատարելու կամք է արտահայտում, բայց **կու** մասնիկն այս իմաստն ունի աշխարհաբարում, ոչ թե միջին հայերենում, ուստի Հ. Աճառյանն այս վարկածը սխալ է համարում թե՛ իմաստային, թե՛ հնչյունական տեսանկյուններից. կամ-ը չի կարող հնչյունափոխել **կու-ի**:

Մ. Արելյանը «Աշխարհաբարի քերականության» մեջ սկզբում ընդունում է Այտրնյանի վարկածը, բայց հետագայում «Հայոց լեզվի տեսության» մեջ նոր ստուգաբանության է հանգում՝ դարձյալ ելնելով հայերենի բարբառների ընձեռած փաստերից: Ըստ այդմ՝ **կու** մասնիկի հին ձևն է **կոյ-ը**, որը վկայված է հին ձեռագրերում. այդ **կոյ-ը** սկզբնապես եղել է ամելի բառ՝ *ահա* նշանակությամբ, որը ցայսօր էլ կիրառվում է մեր բարբառներում հնչյունական մի բանի տարբերակներով՝ **կո**, **կյո**, **գո**, **գյո**: *Ահա* բառը, դրվելով գրաբարյան իմաստափոխված ներկայի և անկատարի վրա, դրանց հաղորդել է ներկա պահին կատարվող գործողության իմաստ, իսկ **ոյ-ն** էլ աստիճանաբար հնչյունափոխվել է **ու-ի**: Այս հնչյունափոխությունը բնորոշ է հայերենի զարգացման գրեթե բոլոր փուլերին՝ *ոյժուուծ*, *բոյս*>*բուսական* և այլն: Հավելենք, որ ունենք բարբառներ, որտեղ ներկան կազմվում է *հայ>ահա* մասնիկով:

Ն. Մատի տեսակետը զարգացնելով՝ Գ. Ղափանցյանը պնդում է, որ հայերենի կու մասնիկը ծագումնաբանորեն կապվում է լազերենի **կօ** նույնապաշտոն մասնիկի հետ: Այս կապակցությամբ Հ. Աճառյանը նշում է, որ լազերենում **կօ** մասնիկն ապառնի է կազմում միայն կատարյալից, ուստի անհավանական է համարում դրանց ծագումնաբանական նույնությունը:

Ա. Մուրվալյանը կու-ն բխեցնում է քարբվելական **օկոն** եղանակից, բայց վերջինս նշանակում է **պիկոի**, բացի դրանից՝ հնդեվլուպական հայերենը կովկասյան լեզուներից հարկ չուներ եղանակիչ փոխառելու:

Ա. Մարգարյանը կու մասնիկի ծագմանն առանձին հոդված և աշխատություն է նվիրել, որտեղ զարգացնում է Հ. Պետերմանի տեսակետն արդեն բայական տարրերակով: Նրա համոզմանը՝ կու եղանակիչն իր ծագմամբ կապվում է գրաբարի **կամիլ** եղանակավորիչ բայի ներկա ժամանակի եզակի երրորդ դեմքի **կամիլ** բայաձևի հետ և առաջ է եկել դրա ու անորոշ դերբայի լայն կիրառությունների հիմքի վրա, այսպես՝ **կամիլ** քաշել-ու դարձել է **կամիլ քաշի**, ապա՝ **կու քաշի**, վերջինս էլ՝ **կրաշի**¹⁵⁹:

Հիշյալ տեսակետներից առավել համոզիչ են Ա. Այտըլյանի և Ս. Աբեղյանի հիմնավորումները, որոնք ելնում են կու-կոյ մասնիկի արտահայտած ներկա պահին գործողության կատարման իմաստից: Ապառնի գործողության կատարման իմաստ կու-ն հետազայում է ձեռք բերել:

ՊԻՏԻ ԵՊԱՆԱԿԻՉԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Սիջին հայերենում գրաբարի ստորադասական ապառնու ջնջվելուց հետո իբրև ապառնի գործածվում էին **կամիմ** բայով կառույցները (սիրել կամիմ կամ կամիմ սիրել), սրա հետ նաև կու-ով ներկան: **Կամիմ**-ով ձևերը չամրակայվեցին լեզվի մեջ, իսկ կու-ով ձևերի գործածությունը՝ և՛ ներկայի, և՛ ապառնու իմաստներով, հաղորդակցման և ըմբռնման

¹⁵⁹ Հմմտ. Հայոց լեզվի պալրմական քերականություն, հ. 2, Եր., 1975, էջ 117-182:

դժվարություններ էր առաջացնում, ուստի արևմտահայերը կը-ով ձևերը հատկացրին ներկային, իսկ պատճու համար ստեղծեցին **պիտի** եղանակիչը: Արևելահայերը ներկայի համար ստեղծեցին *ում-ով* վերջավորվող անկատար դերբայը: Այսպիսով՝ **կը-ն** հատկացրին միայն ապառնում՝ որպես ենթադրական կամ պայմանական եղանակի կազմից, իսկ **պիտի-ն՝** հարկադրական կամ պարտադրական եղանակի:

Պիտի-ն նախապես անդեմ բայ էր **պետք** է նշանակությամբ և գործածվում էր անորոշ դերբայի հետ: 5-րդ դարում ունենք այդպիսի կառույցներ՝ **դարձեալ գալ պիտի,** **ոչ պիտի սպանանել** և այլն: Սինչև այժմ էլ **պիտի-ն պետք** է իմաստով անորոշի հետ կառույցներ է կազմում՝ **պիտի գնալ, պիտի մարրել** և այլն: Այնուհետև այն միացավ գրաբարի սահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի հետ՝ ստեղծելով հարկադրական եղանակի երկու ժամանակաձևեր՝ ապառնի և ապառնի անցյալ՝ **պիտի ասեմ, պիտի ասեի:**

Հայերենում **պիտի-ն** ծագումնաբանորեն *ի լծորդության սովորական բայ է եղել՝ պիտել*, որը կարող էր խոնարիկել ներկա՝ **պիտի**, անցյալ անկատար՝ **պիտէր**, և կատարյալ ժամանակներով՝ **պիտեցաւ**: Այս ձևերը գործածվել են մինչև 17-րդ դարը ներառյալ, այնուհետև պիտէրը համարանությամբ դարձավ **պիտիք՝ պիտիք տանիմ, պիտիք գայք, պիտիք ուղարկեն**: Բայց այդ **պիտիք-ը** դուրս մղվեց, և գործածության մեջ հաղթեց **պիտի-ն**: Աստիճանաբար այն կորցրեց բառային ինքնուրույնությունը, բայսակից վերածվեց մասնիկի՝ եղանակիչի, սկսեց կրծատվել՝ **պիտ, պտի, տի, պ, տ** տարբերակներով, որոնք արևմտյան բարբառներում դարձան՝ **բիդ, բի, դ**: Ակսեց միանալ **որ շաղկապին՝ ստեղծելով պիտոր/ բիդոր եղանակիչը՝ պիտոր գրեմ, բիդոր երթամ**:

Բարբառներում այն պահպանել է իր խոնարիման ձևերը, օրինակ՝ Թիֆլիսի բարբառում ունենք՝ **պիտիմ սիրի, պիտիս սիրի, պիտի սիրի, պիտինը սիրի, պիտիք սիրի, պիտին սիրի ձևերը¹⁶⁰**:

¹⁶⁰ Հմմտ. Հայոց լեզվի պարմական բերականություն, հ. 2, էջ 333-340:

ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ՆԵՐԿԱ ԵՎ ԱՆՑՅԱԼ ԱՆԿԱՏԱՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Ներկա ժամանակի վերջավորություններն են **-մ, -ս, -յ, -մք, -յք, -հ**՝ բոլորը հնդկական ծագման, միայն նշենք, որ հոգնակի 1-ին և 2-րդ դեմքերի **ք-ն** հայկական կազմություն է, որն առկա է նաև հոլովման համակարգում։ Այս վերջավորությունների սկզբից կցվում են գրաբարի չորս խոնարիհ ձայնավորները՝ համապատասխան հնչյունափոխություններով։ Վերջավորությունները մաքուր ձևով պահպանվում են միայն **ա** լծորդության դեպքում, որովհետև **ա-ն** գրաբարում ուժեղ ձայնավոր էր և հնչյունափոխությունների գրեթե չէր ենթարկվում։

Այսպես՝ **ա** լծորդություն՝ **-ամ, -սս, -յյ, -ամք, -յք, -ահ, ե** լծորդություն՝ **-իմ, -իս, -է** (**ն+յ=է**), **-իմք, -էք** (**ն+յ=է**), **-իհ, ու** լծորդություն՝ **-ուս, -ու** (**յ-ն սղվում է**), **-ումք, -ուք** (**յ-ն սղվում է**), **-ուհ, ի** լծորդություն՝ **-իմ, -իս, -ի** (**յ-ն սղվում է**), **-իմք, -իք** (**յ-ն սղվում է**), **-իհ։ Անցյալ անկատարի վերջավորություններն են՝ -յի, -յիր, -յր, -յաք, -յիք, -յիհ։ Այս վերջավորություններին ևս կցվում են լծորդ ձայնավորները։ Պատճական հնչյունափոխության հետևանքով **ե** և **ի** լծորդությունների վերջավորությունները նույնանում են։ Ա լծորդության բայերը ստանում են՝ **-այի, -այիր, -այր, -այաք, -այիք, -այիհ, ե** և **ի** լծորդությունների բայերը՝ **-էի, -էիր, -էսք, -էիք, -էիհ, ու** լծորդությանը՝ **-ուի, -ուիր, -ոյր, -ուաք, -ուիք, -ուիհ**։**

Խոնարիման հարացույցներ

ԳՐԱԲԱՐ

Աճապ-սահմանական ներկա՝ անսամ, անսաս, անսայ, անսամք, անսայք, անսան։

Սահմանական անցյալ անկապար՝ անսայի, անսայիր, անսայր, անսայաք, անսայիք, անսային։

Իջանել- **սահմանական ներկա՝** իջանեմ, իջանես, իջանէ, իջանեմք, իջանեք, իջանեն։

Սահմանական անցյալ անկարգար՝ իջանէի, իջանէիր, իջանէր, իջանէար, իջանէիր, իջանէին:

Մոլորել(իլ)- սահմանական ներկա՝ մոլորիմ, մոլորիս, մոլորի, մոլորիմք, մոլորիք, մոլորիմ:

Սահմանական անցյալ անկարգար՝ մոլորէի, մոլորէիր, մոլորէր, մոլորէար, մոլորէիք, մոլորէին:

Երդնուկ- սահմանական ներկա՝ երդնում, երդնուս, երդնու, երդնումք, երդնուք, երդնուն:

Սահմանական անցյալ անկարգար՝ երդնուի, երդնուիր, երդնոյր, երդնուար, երդնուիք, երդնուին:

ՄԻԶԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ

Լալ- սահմանական ներկա՝ կու լամ, կու լաս, կու լայ, կու լանք/լամք, կու լար, կու լան:

Սահմանական անցյալ անկարգար՝ կու լայի, կու լայիր, կու լայր, կու լայաք, կու լայիք, կու լային:

Ժողվել- սահմանական ներկա՝ կու ժողվեմ, կու ժողվես, կու ժողվէ, կու ժողվենք/եմք, կու ժողվեք, կու ժողվեն:

Սահմանական անցյալ անկարգար՝ կու ժողվէի, կու ժողվէիր, կու ժողվէք, կու ժողվէաք, կու ժողվէիք, կու ժողվէին:

Նմանիլ- սահմանական ներկա՝ կու նմանիմ, կու նմանիս, կու նմանի, կու նմանիմք, կու նմանիք, կու նմանին:

Սահմանական անցյալ անկարգար՝ կու նմանէի, կու նմանէիր, կու նմանէր, կու նմանէար, կու նմանէիք, կու նմանէին:

Լնուկ- սահմանական ներկա՝ կու լնում, կու լնուս, կու լնու, կու լնումք, կու լնուք, կու լնուն:

Սահմանական անցյալ անկարգար՝ կու լնուի, կու լնուիր, կու լնոյր-նոր, կու լնուար, կու լնուիք, կու լնուին:

Եթե գրաբարի անցյալ կատարյալը և հրամայականը դարերի ընթացքում, որոշակի փոփոխություններով հանդերձ, պահպանվեցին նոյն իմաստով, ապա սահմանականի անկատար կերպի երկու ժամանակներն էլ իմաստափոխվեցին՝ վերածվելով լողական եղանակի երկու

ժամանակների՝ ապառնի և անցյալի ապառնի: Փաստենք, որ 5-րդ դարում արդեն սահմանական եղանակի ներկայի ձևերը զուգահեռաբար կարող էին արտահայտել ըղձականի իմաստ: Քանի որ գրաբարի ստորադասական երկու ապառնիներն ել չունեին անցյալի ձևեր (*սիրեցից, սիրիցիս - սիրեմ, կսիրեմ, պիրի սիրեմ, սիրելու եմ*), ոե՛ռ 5-րդ դարում սահմանական անցյալ անկատարը բազմաբիզ դեպքերում կիրառվում էր որպես ըղձական անցյալ: Ակավելով անցյալ անկատարից՝ այս երեսույթը տարածվեց նաև ներկայի վրա՝ ավարտին հանգելով 12-րդ դարում: Իսկ այդ նույն ժամանակ արդեն սահմանական եղանակի ներկայի և անկատարի համար ստեղծվեց ու ամրակայվեց **կու** եղանակիչը, որը, ավելանալով գրաբարյան իմաստափոխված ներկայի և անկատարի վրա, ստեղծեց նոր՝ **կու ասեմ, կու ասէի** ձևերը: Միաժամանակ նշենք, որ այս **կոյ-կու-կը-կ'** եղանակիչը միջին հայերենում արտահայտում էր նաև պայմանական ապառնու և անցյալի ապառնու իմաստ, որը տարածվեց նաև հայերենի բարբառներում: Գրաբարի ապառնին ջնջվեց, միջին հայերենը մնաց առանց առանց առանձին ապառնու, ուստի արևմտյան բարբառախումբը ձևավորեց **պիտի** ձևով ապառնի՝ **կը-ով** ձևերին հաղորդելով սահմանական ներկայի, անցյալ անկատարի և պայմանական ապառնու իմաստներ: Արևելյան բարբառախումբը գնաց առավել արդյունավետ ճանապարհով. ա) ստեղծեց **ում-ով** վերջավորվող անկատար դերբայ, որին կցվեցին **եմ** օժանդակ բայի ներկայի և անցյալի ձևերը, բ) **կը-ն** դարձրեց միակ ապառնի, գ) **պիտի-ն** հարկադրականի համար պահեց:

Ում- ով վերջավորվող դերբայի համար **չ**. Աճառյանը բերում է հնագույն մի վկայություն՝ *ի կուումն են ընդ իրեար*, որ նշանակում է՝ իրար հետ կովի մեջ են, այսինքն՝ *կուումն են*. **ում-ը** ներգոյականի հոլովածն է: **չ**. Աճառյանի համոզմամբ՝ անկատար դերբայի ձևերը ծագել են ներգոյականի կազմություններից¹⁶¹: Նույն կարծիքին հանգել էր նաև Ա. Այտղենյանն իր «*Քնննական բերականության» Նախաշավիդ* ներածակա-

¹⁶¹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Լիակատար բերականություն, հ. 4, Եր., 1959, էջ 156:

նում¹⁶²: Գ. Զահորկյանն այս կապակցությամբ գրում է, որ անկատար դերքայի ում վերջապահությունը, իրոք, կապվում է ներգոյականի ում-ի հետ, բայց այն անորոշ դերքայի ներգոյականը չէ, այլ այն սկզբնապես դրվել է բայահիմք անունների վրա, ապա համարանությամբ տարածվել մնացած ձևերի վրա¹⁶³:

Ընդունված է այն տեսակետը, ըստ որի՝ **ում-ով** ներկայի ձևեր 12-14-րդ դարերում չեն եղել. այն ծագել է ավելի ուշ: Բայց պետք է իշխել, որ միջին հայերենով պահպանված գրականությունը մեծ մասամբ կիլիկյան է, որտեղ **ում-ով** ձևերը չպետք է լինեին: Բայց կան նաև այնպիսի աղբյուրները, որոնք վկայում են **ում-ով** անկատարի գոյությունը դեռ 12-րդ դարում: Այսպես՝ 12-րդ դարի բժշկապետ Մ. Հերացու «Զերմանց մխիթարութիւն» աշխատության մեջ հանդիպում ենք «մաշում լինի» արտահայտությանը, 13-րդ դարի պատմիչ Վ. Արևելցու «Պատմութիւն տիեզերական» երկի մեջ՝ «աղօրք են առնում», 15-րդ դարի գրիչ Զաքենսի հիշատակագրության մեջ՝ «գրում ի»:

Տագումնարանորեն **ում-ը** տրականի հոլովակերտ է, որը հանդիպում էր և գոյականների, և ածականների, և թվականների, և դերանունների հոլովման հարացույցներում՝ կղզում, հնում, առաջնում, այլում, քում և այլն: Եզակի ներգոյականի կազմության դեպքում այս տրականին ավելանում էր **ի** նախոդիրը՝ **ի կղզում, ի հնում, յառաջնում, յայլում, ի քում**: Գրաբարյան նախոդիրների անկումն օրինաչափորեն պետք է հաճգեցներ **ում** հոլովակերտի մեջ ներգոյականի նշանակության ընդգծմանը և համարանությամբ **ում-ի** տարածմանը նաև այլ բառերի վրա: Նման երևույթի արդեն հանդիպել ենք բացառական հոլովի պարագայում, երբ է-ն առանց **ի** նախոդիրի տարածում գտավ՝ իբրև բացառական հոլովի կազմիչ: Մեր լեզվամտածողությամբ սահմանական ներկան գործողության մեջ գտնվելու գաղափարը է արտահայտում: Այս ընկալումը հաստատվում է նաև սահմանական ներկայի կազմության այլ ձևերի ծագումնարանությամբ: Այսպես, հայերենի բարբառներ կան, որտեղ

¹⁶² Ա. Այտքնեան, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866, էջ 203:

¹⁶³ Տե՛ս Գ. Զահորկյան, Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Եր., 1964, էջ 46:

անկատար ներկան կազմվում է ելով, որը ևս ներգոյական է, ավելի ստույգ՝ անորոշ դերբայի ներգոյական հոլովիք գրաբարում անորոշ դերբայը հոլովվում է միայն եզակի թվով՝ ո հոլովիչով, այսինքն՝ նրա ներգոյականը պետք է կազմվեր **ի+անորոշի հայցական** կաղապարով՝ ի խօսել է-խոսելու մեջ է-խոսում է, եմ ի կռուիլ- կռվում եմ, ի գնալ էր- զնում էր:

«Հայոց լեզվի պատմական քերականության» 2-րդ հասորում Ս. Անքոյանը, ներկայացմելով հայերենի խոնարհնան համակարգի զարգացման պատմական ընթացքը, գրում է, որ ելով ներկայի և անցյալ անկատարի ձևերի և ներգոյական հոլովածների նույնությունը հաստատվում է նրանց ժխտման կաղապարներով՝ չէ ի յերևել- չի երևում, չէ ի յերեւենաւ»¹⁶⁴:

Ներկայի և անցյալ անկատարի կազմության հաջորդ ձևը նույնպես հաստատում է նրանց և ներգոյական հոլովիք սերտ կապը: **Ա** ճյուղի բարբառներում ներկան և անկատարը կազմվում են գրաբարյան **լիր**-ով կազմված բայանունների ներգոյական հոլովից՝ **ասելիք-** յասելիս (ի+հոգնակի հայցական), **լսելիք - ի լսելիս:** Նախդիրն աստիճանաբար ընկել է, ձևավորվել է **իս-ով** անկատար դերբայ: Օրինակ՝ **յասելիս եմ - ասելիս եմ, ի լայիս եմ - լայիս եմ, ի բալիս էր- բալիս էր** և այլն:

Ըստ Ս. Անքոյանի՝ գրաբարյան սահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի իմաստափոխությունից հետո առաջացած բազմաձևությունը բացատրվում է հայոց լեզվի տրամաբանական ներքին մղումով. ունենալ հնարավորինս հստակ և միանշանակ քերականական ներկա ու անցյալ, որը գեղեցիկ ձև ստացած լեզվամտածողության արդյունք է. «Անառարկելի է, որ լեզվամտածողության միևնույն հիմքի վրա ձևերի այդ բազմագանությունն առաջացավ անուր և անհատն ներկա ունենալու անհրաժեշտությունից: Մեր լեզուն այն ունեցավ և այս անգամ արդեն իրապես զատորոշված իմաստով»¹⁶⁵:

¹⁶⁴ Տե՛ս Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 2, Եր., 1975, էջ 190:

¹⁶⁵ Նշվ. աշխ., էջ 192-193:

ԿԱՏԱՐՅԱԼԻ ՀԻՄՔԸ

Կատարյալի հիմքը հայերենում կազմվում է որոշակի կանոններով: Այն լինում է պարզ և բաղադրյալ կամ ցոյական, որի դեպքում բայահիմքն ավարտվում է *ցով վերջացող աց* (գողաճալ-գողաց), *եաց-ից* (երգեաց- գրք., երգեց- աշխ.) և *ոյց-ոց* (հեռացուցանել-հեռացոյց-գրք.) վերջավորություններով: Բաղադրյալ են նաև ի բույլ բաղադրիչի միջոցով կազմվող հիմքերը, որոնք սահմանափակ կիրառում ունեն, բնորոշ են գրաբարում **-չ-**, **-նչ-** սուկածանց ունեցող բայերին և գրաբարի **նում-չիւ** փոխանցման բայերին: Բերենք **նում-չիւ** փոխանցման տարածված բայերի ցանկը՝ *այլուով, զարթուով, ընդուարանով, իսակնով, իսրայելով, հարթնով, շրբնով, ուրբնով, ուռնով, պակնով, պշնով, սարդով, ցածնով, ցաւնով, քաղցնով:* Կատարյալի հիմքի այս **-ի-ն** կոչվում է բույլ, որովհետև հնչյունափոխության է ենթարկվում՝ հանդիպելով կատարյալի կրավորաձև վերջավորություններին՝ *կորհչիւ>կորի, կորի-+այ=կորիայ:*

Աշխարհաբարում բաղադրյալ հիմքն ունի ևս մեկ տարբերակ՝ *ր-ական*. պատճառական բայերը կատարյալի հիմքը կազմում են *ր-ով՝ և>ր իսաղացնել-իսաղացր, հազեցնել-հազեցր, բոցնել-բոցր:* *Ռ-ով* կառույցը ձևավորվել է միջին հայերենում և բնորոշ է միայն պատճառական բայերին: Միջին հայերենում արդեն ունենք *ր-ական* հիմքի կազմության հայսարյալները այն կառույցների համար, որոնց մեջ կան **-ացն-, -եցն-, -ցն-** ածանցները՝ իրքն պատճառական բայեր:

Ներկայացնենք կատարյալի հիմքի կազմությունը գրաբարում՝ ըստ լժորդիչների:

Ե ԽՈՅՆԱՐԻՄԱՆ ԲԱՅԵՐ

Պարզ բայերն ունեն *եաց-ով* ցոյական հիմք՝ *երգել-երգեաց, սիրել-սիրեաց, զարդարել-զարդարեաց* և այլն:

Բազմապատկական ածանց ունեցող բայերը չեն տարբերվում պարզ բայերից՝ *իսածարել-իսածարեաց, բեկուլ-բեկուեաց* և այլն:

-ԱՅ- սոսկածանց ունեցող բայերն ունեն արմատական հիմք, այսինքն՝ ածանցն ընկնում է՝ լրիսանել-լրիս, հասանել-հաս, զեղծանել-զեղծ, իշանել-էջ, ցուցանել-ցոյց, հալրանել-հալր:

Պատճառական ածանց ունեցող բայերն ունեն ոյց-ով ցոյական հիմք՝ նարուցանել-նարոյց, հեռացուցանել-հեռացոյց, խաղացուցանել-խաղացոյց:

Սխայն յանցանել և մեղանչել բայերը շեղվում են ընդհանուր կանոնից և ունեն ի թույլ բաղադրիչով հիմք՝ յանցի, մեղի: Ընդ որում՝ մեղանչել բայը հանդես գալիս նաև մեղ հիմքով:

Ա խոնարհման բայեր

Պարզ և **-ԱՅ-** սոսկածանց ունեցող բայերն ունեն ցոյական հիմք՝ աց-ով վերջացող՝ խաղալ-խաղաց, անսալ-անսաց, ջանալ-ջանաց, զոհանալ-զոհաց, ուրանալ-ուրաց: Որոշ ել լծորդության բայեր ունեն աց-ով հիմքեր՝ զիրել-զիրաց, ասել-ասաց, մարքել-մարքաց և այլն:

-ԵՆ- սոսկածանց ունեցող բայերը ունեն եաց/եց-ով ցոյական հիմք՝ յագհնալ-յագհաց/յագհց, մերժենալ-մերժեաց/մերժեց:

Ի խոնարհման բայեր

Ի լծորդության պարզ բայերն ունեն եաց-ով ցոյական հիմք՝ բազմիմ-բազմեաց, դժուարիմ-դժուարեաց, ապարամբիմ-ապարամբեաց: Ունենք երկու բացառություն՝ նարիմ-միսլ, զաւծիմ-զզած:

-ԱՅ- սոսկածանց ունեցող բայերն ունեն արմատական հիմք՝ անկանիմ-անկ, ազանիմ-ագ, բուանիմ-բու:

-Զ-, -Ե- սոսկածանց ունեցող բայերն ունեն պարզ կամ արմատական հիմք, որին ավելանում է **Ի** բաղադրիչը՝ թռչիմ-թռ+ի, փախչիմ-փախ+ի, թաքչիմ-թաք+ի, երկնչիմ-երկ+ի, կորնչիմ-կոր+ի:

Ու խոնարհման բայեր

Պարզ բայերն ունեն արմատական հիմք՝ հեղուլ-հեղ, բողուլ-բող, արգելուլ-արգել:

Ն սուլածանց ունեցող բայերն ունեն արմատական հիմք՝ ջեռանոլ-ջեռ, հեծնոլ-հեծ:

Նում-շիմ փոխանցման բայերն ունեն **ի** թույլ բաղադրիչով հիմք՝ բաղցնոլ-բաղց+ի, մածնոլ-մած+ի, ուսկնոլ-ոսկի:

Սի քանի սուլածանցավոր բայեր ունեն հնչյունափոխված հիմքեր՝ ընթեռնոլ-ընթերց, լնոլ-լից, խնոլ-խից, ընկեռնոլ-ընկերց, զգենոլ-զգերց, յենոլ-յերց:

Միջին հայերենում պահպանվում են կատարյալի հիմքի կազմության գրաբարյան հիմնական օրինաչափորթյունները. Վերանում են միայն **ի** թույլ բաղադրիչով և **ոյց/ուց**-ով հիմքերը: Այսպես՝ պարզ կամ արմատական հիմք ունեն -չ- և -մ- սուլածանց ունեցող բայերը, որոնց սուլածանցներն ընկնում են՝ **մլրանել-մուլը, փախչել-փախի, ջեռանոլ-ջեռ, հեծնոլ-հեծ:** -**Ն-** սուլածանցավոր բայերի մեծամասնորթյունը միջին հայերենում գրաբարի **ան** սուլածանցավոր բայերի հնչյունափոխված ձևերն են՝ **մլրանել-մլրանոլ (ան-ա), դրեսանել-դրեսանոլ (ան-ա), զլրանել-զլրանոլ (ան-ա):**

Բազմապատկական ածանցները գրաբարում հիմքակազմորթյան կամ խոնարիման ժամանակ որևէ դեր չեն կատարում, ինչպես նաև միջին հայերենում և աշխարհաբարում: Կրավորական **ու/վ** ածանցով բայերը իրենց կատարյալի հիմքը կազմում են **ե** լծորդորթյան պարզ բայերի պես, օրինակ՝ **սիրովել-սիրովեց, ցնորվել-ցնորվեց:**

Աղոփի հայերենում ցոյշական հիմք ունեն՝

ա և **ե** լծորդորթյան պարզ և **-ան,** **-են-** սուլածանցներով **ա** լծորդորթյան բայերը. Անրկայացնենք դրանք գրաբարի համեմատորթյամբ:

Գ-բաբար

- վազել – վազեաց/վազեց
խաղալ – խաղաց
զարմանալ – զարմաց
յագենալ – յագեաց/յագեց

Արդի հայերեն

- վազել – վազեց
խաղալ – խաղաց
զարմանալ – զարմաց
հագենալ – հագեց և այլն:

Արմատական հիմք ունեն **ե** լծորդության -ա- և -չ- սոսկածանց ունեցող փորբաթիվ բայերը՝

Գրաբար	Արդի հայերեն
հասանել – հաս	հասնել – հաս
գտանել – գիտ/գտ	գտնել – գտ
թռչել – թռի	թռչել – թռ
փախչել – փախի	փախչել – փախ և այլն:

Բ-ական հիմք ունեն պատճառական բայերը՝ *իսաղացնել-իսաղացր*, *մուրեցնել-մուրեցր*, *բոցնել-բոցր*: Ժողովրդայսակցական լեզվում այս բ-ով կատարյալի հիմքերին հաճախ ավելանում է **եց** ձևույթը՝ *փախցրեց*, *մոցցրեցի*, *խոսեցր>խոսեցրեցի*: Լեզվական կանոնի ուժ չունեցող այս երևոյթն ապացուցում է, որ հայերենի բոլոր շրջաններում ամենագործունը կատարյալի ցոյական հիմքն է, որն աստիճանաբար կլանում է մյուս հիմքերը՝ ձգտելով դառնալ ընդհանրական:

Բ-ն հայերենում բազմիմաստ ձևույթ է, և համարանության հիմքով այն կարող էր դառնալ հիմքակազմիչ ձևույթ: Միջին հայերենում ունենք *իսաղացուցնել-իսաղացուցնել-իսաղացնել* փոփոխությունը: Հրամայականում՝ *իսաղացնիր*-ապա դրափոխությամբ՝ *իսաղացրն*, որն արդեն կատարյալի հիմքի դրսելորում է: Բացի այդ՝ գրաբարում (նաև մյուս փուլերում) ունենք -ա- սոսկածանցով ամելանոն բայեր, որոնց կատարյալի հիմքում -ա- սոսկածանցը դառնում է ը՝ *դահնել*- ներկայի հիմքը *դահն*, կատարյալի հիմքը՝ *դահր*, *դահն-դահ*՝ *դր/դիր*:

Այսփառով՝ կատարյալի հիմքը գրաբարում ուներ երեք դրսելորում՝ պարզ կամ արմատական, բաղադրյալ կամ ցոյական, **ի** թույլ բաղադրիչով, իսկ միջին և նոր գրական հայերեններում դրանց ավելանում է նոր՝ ր-ական կոչվող հիմքը, որը բնորոշ է պատճառական բայերին, վերանում են **ի** թույլ բաղադրիչով հիմքերը, որոնք դարձել են պարզ կամ արմատական՝ կորցնելով **ի** բաղադրիչը:

ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԱՆՑՅԱԼ ԿԱՏԱՐՅԱԼ

Անցյալ կատարյալը ցույց է տալիս առանց տևականության գործողություն, որը սկսվում և միանգամից կատարվում-ավարտվում է անցյալ ժամանակակետում։ Կարող ենք ասել, որ այն ավարտված կերպի գործողություն ցույց տվող բայաձև է։ Գրաբարի անցյալ կատարյալ ժամանակը համարյա մենիմաստ բայաձև է իր կերպաժանանակային նշանակությամբ և հայերենի զարգացման հետագա վիճերում գրեթե իմաստային վիփոխտությունների չի ենթարկվել։ Այս իմաստով անցյալ կատարյալն կարող են հավասարվել հրամայականի միայն առանձին ձևեր¹⁶⁶։ Անցյալ կատարյալը գրաբարի չորս խոնարհումների դեպքում ունի կազմության հետևյալ սկզբունքը՝ կատարյալի հիմքի որոշում՝ կախված բայերի կազմությունից և լծորդությունից, որին գումարվում են խոնարհման տիպերի հատուկ վերջավորությունները։ Վերջավորություններն ունեն խոնարհման երկու տիպ՝ ներգործածն և կրավորածն։ Խոնարհման տիպի ընտրությունը դարձյալ պայմանավորված է բայի կազմությամբ՝ կերպաժանների առկայությամբ և լծորդությամբ։

Ե խոնարհման բայերի կատարյալի կազմությունը հստակ է։ Աերգործական սեռի պարզ և ածանցավոր բայերն ունեն ներգործածն խոնարհում, իսկ կատարյալի հիմքը պարզ բայերի դեպքում, որպես կանոն, ցոյական է՝ **եաց/եց**, ածանցավոր բայերի դեպքում՝ արմատական։ Ներգործածն վերջավորություններն են՝ **-ի**, **-եր**, **-**, **-ար**, **-էր/իր**, **-ին**։ Եզակի երրորդ դեմքն աննշույթ է. որպես վերջավորություն՝ կատարյալի շեշտված հիմքն է հանդես գալիս, որը, եթե միավանկ է, կարող է ստանալ աճական՝ **ե/է** (**ե-ն** բաղաձայնով սկսվող հիմքերի համար, **է-ն**՝ ձայնավորով, օրինակ՝ *ածել-ած> էսծ, թիրել-թիր> իրիր*)։ Օրինակ՝ **գտանել- գիտ/ գտ- գտի, գտեր, եգիտ** կամ **գիտ**, **գտար**, **գտէր/գտիր**, **գտին**։ Կամ՝ **յաղթել-յաղթեաց/յաղթեց- յաղթեցի, յաղթեցեր, յաղթեաց, յաղթեցար, յաղթեցէր/իր, յաղթեցին**։ Այս նույն բայերը կրավորական սեռի իմաստ արտահայտելու համար խոնարհվում են կրավորածն՝ ստեղծելով սեռային

¹⁶⁶ Տե՛ս **Ա. Աբաջյան**, Անցյալ կատարյալ ժամանակը հայերենում, Եր., 2015, էջ 30-31։

հակադրություն՝ յաղթեցի, յաղթեցեր, յաղթեաց, յաղթեցար, յաղթեցիք-էք, յաղթեցին - յաղթեցայ, յաղթեցար, յաղթեցաւ, յաղթեցար, յաղթեցայք/արուք, յաղթեցան (հաղթեցի- հաղթվեցի իմաստներով):

Ե խոնարհման պարզ բայերը և միջին գրական հայերենում, և բարբառներում, և գրական երկու լեզուներում պահեցին գրաբարյան խոնարհման այս ձևերն աննշան հնչյունափոխություններով: Այլ է և լծորդության ածանցավոր բայերի զարգացումը. գրաբարի կերպասեռային խոնարհման համակարգի վերացմանը զուգահեռ՝ կրավորաձև վերջավորությունները կորցրին իրենց սեռային իմաստը և վերածվեցին -ն- սոսկածանցով բայերի անցյալ կատարյալի վերջավորությունների՝ զուրկ որևէ սեռային իմաստից: Միջին հայերենի արդեն վաղ շրջանից ունենք՝ **տեսնով//տեսնել- տեսայ, տեսար, տեսաւ...՝ տեսի, տեսեր,** **ետես...ներգործակերպ** ձևերի փոխարեն, **գտնով//գտնել-գտայ, գտար,** **գտաւ...՝ գտի, գտեր, եգիտ** և համապատասխան այլ ձևերի փոխարեն: Զրկվելով կրավորականի իմաստից՝ այս վերջավորությունները սկսեցին դրվել նաև չեզոք սեռի բայերի վրա՝ **անցնիլ- անցայ** միջին հայերենում, **ելնով//ելնել/ելնել/ելնալ՝ ելայ՝ գրաբարյան անցի, ելի** ձևերի փոխարեն:

Գրաբարի ե խոնարհման ածանցավոր բայերը աշխարհաբարում դարձան -ն- սոսկածանցով բայեր, որոնց միացան **ի** լծորդության -ան- սոսկածանցով գրաբարյան բայերը մի մասը՝ կորցնելով -ան- սոսկածանցի **ա-ն՝ մեռանիլ>մեռնել, բուսանիլ>բուսնել, ազանիլ>հազնել** և այլն: **Ե** խոնարհման բայերի անցյալ կատարյալի համեմատական պատկերը ներկայացնենք ստորև:

Պարզ բայեր

Ա. Գրաբար - *սիրեցի, սիրեցեր, սիրեաց, սիրեցար, սիրեցէք/իք, սիրեցին:*

Բ. Միջին հայերեն - *սիրեցի, սիրեցեր/իք, սիրեաց/եց, սիրեցար, սիրեցէք/իք, սիրեցին:*

Գ. Արևելահայերեն - *սիրեցի, սիրեցիր, սիրեց, սիրեցինը, սիրեցիք, սիրեցին:*

Դ. Արևմտահայերեն - նույնը:

Սովորածանցավոր բայեր

Ա. Գրաբար - միրի, միղեր, եմուլք, միրաք, միրէք/իք, միղիմ:

Բ. Միջին հայերեն - միրայ, միրար, միրաւ, միրաք, միրայք, միրամ:

Գ. Արևելահայերեն - միրա, միրար, միրակ, միրանք, միրաք, միրամ:

Դ. Արևմտահայերեն - միրայ, միրար, միրաւ, միրաք, միրամ:

Գրաբարյան **ի** խոնարհման բոլոր բայերը խոնարիվում են կրավորածներ: Այս խոնարհման չեզոք սեռի բայերը կրավորական ձևով արտահայտում են չեզոք սեռի իմաստ:

Միջին հայերենում **ի** խոնարիումը պահպանվում է, բայց նոր կրավորական ածանցի առաջացման հետևանքով այս խոնարհման ներգործածն բայերը ստանում են **ու/վ** ածանցը՝ կրավորական իմաստ արտահայտելու համար, օրինակ՝ **դարիլ-դարուիլ**: **Ի** խոնարիումը պահպանվեց միայն արևմտահայերենում: Արևելահայ գրական լեզվում մինչև 19-րդ դարի վերջը այս լծորդությունը դեռ պահպանվում էր, այսպես՝ **ծագել-ը** խոնարիվում էր՝ **ծագեցաւ**, որովհետև ի լծորդության էր, նույնը՝ **բացւեցաւ-բացիլ**, **հոգմեցաւ-հոգմիլ** և այլն: Բայց 20-րդ դարասկզբին **ի** լծորդության պարզ բայերը, ինչպես նաև **վ** ածանցն ունեցող կրավորական և չեզոք բոլոր բայերն անցնան **ե** պարզ խոնարհման շարքը:

Ինչ վերաբերում է **ի** խոնարհման ածանցավոր բայերին, ապա նրանք և՛ միջին հայերենում, և՛ երկու գրականներում պահպանում են կրավորածն խոնարիումը, օրինակ՝ **բուսնել-** **բուսավ/վ**, **հագնել-** **հագաս/վ**, **հեծնել-** **հեծաւ/վ**: Գրաբարում **ի** խոնարհման ածանցավոր բայերը ունեին նաև **չ** կերպածանցները, որոնք գրաբարում կատարյալի հիմքում ունեին **-ի** բույլ բաղադրիչ՝ **երկնչել/իլ/-երկի, բոչել/իլ/-բռի, մարտնչել/իլ/-մարտի**: Այս բայերի կատարյալի **ի** բաղադրիչը կրավորածն խոնարհման **ա-ից** առաջ դառնում էր **ե**, օրինակ՝ **երկի+ա=երկեայ, բռի+ա=բռեայ** և այլն:

Միջին հայերենում, թեև այս ձևերը տեղ-տեղ կան, բայց դրանք ակնհայտ հնարանություններ են: Միջին հայերենում **ի** թույլ բաղադրիչը վերանում է, **-չ-** սոսկածանցով բայերի կատարյալի հիմքը դառնում է

պարզ կամ արմատական, իսկ կրավորածն խոնարհումը պահպանվում է (գրաբարում՝ **փախեայ, փախեար, փախեաւ, փախեաք, փախեայք, փախեան**, միջին հայերենում՝ **փախայ, փախար, փախաւ, փախաք, փախայք, փախան**): Խոնարհման նույն կերպը փոխանցվում է աշխարհաբարին: Արևելահայ աշխարհաբարում մնացել են չ սոսկածանց ունեցող 8 բայեր (**փախէել, բռչէել, կորչէել, կպչէել, դիպչէել, ուռչէել, սառչէել, հանչչէել**), որ ունեն կրավորակերպ անցյալ կատարյալ՝ **-ա, -ար, -ավ, -անք, -աք, -ան:** Գրաբարյան **-նչ-, -աչ-, -անչ-** ածանցները ձուլվել են արմատին, այդ բայերն ել անցել են ցոյական հիմքի ներգործակերպ խոնարհման՝ մարտնչեցի, երկնչեցի, մեղանչեցի, ճանաչեցի և այլն:

Ա խոնարհման պարզ բայերը ներգործական սեռի դեպքում ունեն ներգործածն խոնարհում, կրավորական սեռի դեպքում՝ կրավորածն՝ **աղաց-աղացաւ:** Սոսկածանցավոր բայերը, անկախ սեռից՝ ներգործական, չեղոք, միայն կրավորակերպ են խոնարհում, օրինակ՝ **գողանալգողացայ, գողացար, գողացաւ, գողացաք, գողացայք/արուր, գողացան, սլանալ-սլացայ, սլացար, սլացաւ, սլացաք, սլացայք/արուր, սլացան:** Գրաբարյան **ա** խոնարհման այս ձևերը գրեթե նույնությամբ անցան միջին հայերենին, միայն **ա** խոնարհման պարզ բայերի կրավորակերպ խոնարհման ձևերը վերացան, փոխարենը **-ու/ւ-** ածանցն էր դրվում՝ **աղացւեց/աղացուեց:**

Աշխարհաբարում հարացույցը նույնն է. պարզ բայերը ստանում են ներգործածն՝ **-ի, -իր, -եց, -ինք, -իք, -ին, սոսկածանցավորները՝ -ա, -ար, -ավ, -անք, -աք, -անք:**

Ու լծորդության պարզ բայերը գրաբարում ներգործակերպ են խոնարհում, եթե ներգործական սեռի են, և կրավորակերպ, եթե արտահայտում են կրավորականի իմաստ, ինչպես՝ **կիզուկ- կիզի, կիզեր, եկեզ, կիզաք, կիզէր/իք, կիզին** (այրեցի, այրեցիր...) - **կիզայ, կիզար, կիզաւ, կիզաք, կիզայք/արուր, կիզան** (այրվեցի, այրվեցիր...): Ածանցավորները, անկախ սեռից, միայն՝ կրավորակերպ, օրինակ՝ **զեռնուլ - զեռայ, զեռար, զեռաւ, զեռաք, զեռայք/արուր, զեռան:**

Սիջին հայերենում պահպանվում է խոնարհման գրաբարյան ձևը, միայն կրավորական սեղի դեպքում ավելանում է **ու/ւ** ածանցը՝ **թողնով>թողլաւ - թողնվեց**:

Արևելահայ աշխարհաբարում **ու** լծորդությունը վերանում է՝ վերածվելով **ե** լծորդության: Արևմտահայերենում ևս **ու** լծորդությունը գրեթե վերացել է (կան որոշ բացառություններ միայն):

Պատճառական բայերի **ուցան** ածանցը կատարյալում դառնում էր՝ **-ոյց/ուց**, խոնարհման վերջավորությունները ներգործակերպ էին՝ **հասուցանել՝ հասուցի, հասուցեր, հասուցյ, հասուցաք, հասուցէք/իք, հասուցին**:

Սիջին հայերենի առաջին շրջանում խոնարհման այս սկզբունքը պահպանվում է, այնուհետև եզակի 3-րդ դեմքի **ոյց-ը** դառնում է **բուց-հաւեւցոյց>հաւեւցրուց**: Փոխվում է բուն հրամայականը. **հաւեւցն**-ն դառնում է **հաւեւցնիք, գօրացնիք, կակղեցնիք**:

Հրամայականի համար ընդհանրական այս **թ** ձևույթը ներթափանցում է խոնարհման ողջ համակարգ՝ ստեղծելով **-ցն>-ցր** հիմքային հակադրությունը՝ ներկա՝ **-ցն** -կատարյալ՝ **-ցր**:

Աշխարհաբարում պատճառական բայերը խոնարհվում են **թ-ական** հիմքով ներգործակերպ վերջավորություններով, օրինակ՝ **վազեցնել - վազեցրի, վազեցրիր, վազեցրեց, վազեցրինը, վազեցրիրը, վազեցրինն**:

Ե/Է ԱՃԱԿԱՆ

Գրաբարում կատարյալի միավանկ հիմքերը սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի ներգործակերպ խոնարհումների եզակի 3-րդ դեմքում կարող էին ստանալ հնդեվրոպական մայր լեզվում վկայված նախահավելված մասնիկ՝ ածական՝ **ե/է**, ձայնավոր արմատները՝ **է - անցանել-** **էանց, անկանել - էանկ**, բաղաձայն արմատները՝ **ե - հասանել-** **եհաս, մտանել-** **եմուտ, գտանել-** **եգիտ**: Սակայն գրաբարի բուն ածական պետք է համարել **ե-ն**, իսկ **է-ն** ուշ շրջանի հնչյունափոխության արդյունքը: Ա. Անթոսյանը բերում է վիճակագրություն Աստվածա-

շնչի համարքարքառից, որտեղ է աճականով ձևեր գրեթե չկամ՝ ի տարրերություն ե-ով կազմությունների¹⁶⁷:

Երեւ մայր լեզվում բայածնն ինքնին չեր արտահայտում անցյալ ժամանակի իմաստ, աճականը կամ նախահավելվածը պարտադիր ցուցիչ էր դառնում բայի անցյալ ժամանակի համար, ապա հայերենում կատարյալի հիմքն արդեն ավարտուն անցյալի ցուցիչ է: Սակայն հայերենում կար այլ խնդիր. **ե** լծորդության ածանցավոր և **ու** լծորդության պարզ բայերի խոնարհման դեպքում անցյալ կատարյալի եզակի թվի 3-րդ դեմքը և բուն հրամայականի եզակի 2-րդ դեմքը նույնանում էին՝ **մո՛ւսմուտ**, **գի՛տ-գիտ**, **գե՛ն-գե՛ն**, **կէ՛զ-կէ՛զ**: Այս պարագայում աճականը դաշնում էր քերականական համանության վերացման միջոց՝ **մո՛ւսմուտ**, **գի՛տ-եգիտ**, **գե՛ն- եգե՛ն**, **կէ՛զ-եկէ՛զ** և այլն:

Աճականոն տալ, դնել բայերի խոնարհման դեպքում աճականը դրվում է նաև այլ դեմքերի վրա՝ **ետու**, **ետուր**, **ետ**, **եղի**, **եղեր**, **եղ** և այլն: Բացի այդ՝ **դնել** բայի 2-րդ ապառնու 1-ին դեմքը ևս ունի աճական՝ **եղից-եղայց**: Անցյալ դերբայր ևս աճականով է՝ **եղեալ**: Պատճառը կատարյալի հիմքի հնչյունական կազմն է. **դնել** բայի դեպքում ունենք մեկ բաղաձայնով կատարյալի հիմք՝ **դ**, որը հայերենի համար բացարձակ խորք է, ուստի բայական վերջավորություններից բացի՝ հիշյալ **դ** հիմքին ավելանում է աճականը՝ **եղի**, **եղեր**, **եղ**: Գրեթե համանման է **տալ** բայի կատարյալի հիմքը, որը, ճիշտ է, բաղկացած է արդեն երկու հնչյունից՝ **տու**, բայց հայերեն բառերն ու բառաձևերը հիմնականում բաղկացած են լինում երեք և ավելի հնչյուններից, ուստի բառասկզբում դարձյալ օգնության է գալիս աճական-նախահավելվածը:

Սիշին հայերենի վաղ շրջանում այս աճականը տեղ-տեղ պահպանվում է որպես գրաբարաբանություն, որոշ բայերում կատարվում է **ե/է>ի** հնչյունափոխություն՝ **ելաց-իլաց**, **եհան - իհան**, **էառ - իառ**, **եղիր - իղիր**, ապա անհետանում: Այս աճականը միջին հայերենում փոխում է իր արտասանությունը, որի պատճառով փոփոխվում են որոշ աճականն բայերի անցյալ կատարյալի եզակի երրորդ դեմքերը: Այսպես՝ միջին

¹⁶⁷ Տես Հայոց լիզվի պալրմական քերականություն, էջ 218-220:

հայերենում **գալ**, **տալ**, **դնել** բայերի անցյալ կատարյալի եզակի III դեմքում ունենք **երեկ**, **երես**, **երեխ** բայաձները: Յ. Կարստի և Հ. Աճառյանի վարկածով՝ այս ձևերը ծագում են և նախահավելվածի հնչյունափոխությունից. գրաբարյան **եկն**, **ես**, **եղ** ձևերը միշտն հայերենում պետք է հնչին՝ ***եյեկ**, ***եյես**, ***եյեղ**: Բայց քանի որ *եյ* հնչակապակցությունը բառասկզբում խորք էր հայերենին, ուստի դրանք դառնում են՝ ***եղեկ**, ***եղես**, ***եղեղ**, ապա *յառնել* և *զալ* բայերի հարադիր գործածության հրամայականի կարծ ձևի համարանությամբ՝ *արի՝ եկ>արեկ*, դրանք վերածվում են՝ **երեկ**, **երես**, **երեխ** կառույցների: Ս. Անքոսյանի ճիշտ դիտարկմամբ՝ այս պարագայում ավելորդ է ենթադրել ***եղեկ**, ***եղես**, ***եղեղ** միշտանկյալ ձևերը, մանավանդ որ դրանք միշտնայերենյան շրջանից չեն վկայված, ուղղակի *արեկ* ձևը ազդել է ***եյեկ**, ***եյես**, ***եյեղ** կառույցների վրա, և *յ>ր* հնչյունափոխությամբ առաջացել են **երեկ**, **երես**, **երեխ** ձևերը¹⁶⁸: Սա, իրոք, ավելի հավանական և անմիշական ճանապարհ է հիշյալ ձևերի առաջացման համար:

Աճականի հետագա անհետացման ազդեցիկ պատճառն է դառնում հայերենում կատարյալի միավանկ հիմքերի և դրանցից կազմված բայաձների վերացումը: Այսպես՝ **ե** խոնարհման ածանցավոր բայերը միջին հայերենում սկսում են ստանալ կրավորածն վերջավորություններ՝ **եզիտ>գտաւ**, **եմուտ>մտաւ**: Իսկ **ու** լծորդության բայաձներն արդեն դուրս էին մղվում կիրառությունից: Աշխարհաբարի գրական երկու տարբերակներում էլ աճականը վերացել է:

ԲՈՒՆ ԿԱՄՆԵՐԿԱ ՀՐԱՄԱՎԱԿԱՆ

Գրաբարի բուն կամ ներկա հրամայականը կատարյալի հիմքից կազմվող ժամանակներից է, որն ուներ ներգործակերպ և կրավորակերպ խոնարհումներ: Հրամայականը հայերենի զարգացման բոլոր շրջաններում արտահայտվել է միայն երկրորդ դեմքով, եզակի-հոգնակի հակադ-

¹⁶⁸ Այս մասին առավել մանրամասն տես՝ Հայոց լեզվի պալրմական քերականություն, էջ 213-215:

բությամբ: Գրաբարում ներգործակերպ խոնարհման բայերը եզակի թվի 2-րդ դեմքում վերջավորություն չեն ստանում, իրամայականի դեր կատարում է կատարյալի շեշտված հիմքը: Ցոյական բայերի դեպքում վերջին ց-ն ընկնում է՝ **կիզուլ - կէզ, մտանել - մո՛ւտ, գտանել- զի՛տ, ասել-ասա՛, յաղթել- յաղթեա՛**, հոգնակի թվում կատարյալի հիմքին ավելանում է -էր-ը, օրինակ՝ **գտէ՛ք, մտէ՛ք, կիզէ՛ք, ասացէ՛ք, յաղթեցէ՛ք**: Կրավորածն խոնարհման դեպքում ունենք եզակի թվում՝ **-իր**, հոգնակիում՝ **-այր/արուր**. Վերջիններս **-ի** բույլ բաղադրիչով հիմքերի դեպքում դառնում են՝ **եա՛յր/երո՞ւ**:

Օրինակներ՝ **փախչել/իմ** - **փախի՛ր, փախեայր/փախերո՞ւք, մարդուչել/ իմ - մարդի՛ր, մարդեայր/մարդերո՞ւք, զրունուլ - զրուի՛ր, զրուայր/արո՞ւք, սլանալ - սլացի՛ր, սլացայր/արո՞ւք, դարել/իմ - դարեա(ց), դարեցայր/արո՞ւք, ծիծադել/իմ - ծիծադեցայր/արո՞ւք:** Ինչպես տեսնում ենք, **ի** լծորդության պարզ բայերը եզակի թվում **իր** չեն ստանում, այլ պահպանում են կատարյալի շեշտված հիմքը, որի վերջին ց-ն կարող էր **ե** լծորդության պարզ բայերի համարանությամբ երբեմն ընկնել՝ **ծիծադեա՛, դարեա՛**: Պատճառական բայերը խոնարհվում են ներգործակերպ վերջավորություններով, բայց բուն իրամայականի եզակի թվում **ոյց** հիմքի ոչ միայն ց-ն է ընկնում, այլև **յ-ն**. ունենք **ո-ով** ավարտվող ձևեր: Օրինակ՝ **նստուցանել-նստոյց>նստո՞ն, ուսուցանել-ուսոյց>ուսո՞ն, բազմեցուցանել - բազմեցոյց>բազմեցո՞ն: Հոգնակիում ուց անշեշտ հիմքին գրւմարվում է -էր վերջավորությունը՝ նստուցէ՛ք, ուսուցէ՛ք, բազմեցուցէ՛ք**:

Սիջին հայերենի շրջանում նախ փոփոխվում է բուն իրամայականի ներգործակերպ խոնարհման եզակի 2-րդ դեմքը **եա** վերջավորությունը դառնում է **է՝ եա>է** հնչյունափոխությամբ, **սիրեա-սիրէ՛, խօսեա- խօսէ՛, հոգնակին նույնն է՝ -է՛ր**, օրինակ՝ **սիրեցէ՛ր, խօսեցէ՛ր**: Ապա **ե** և **ի** լծորդության բայերի համար ընդհանրանում է կրավորականի **իր** վերջավորությունը, որն արդեն կորցրել էր կրավորականի կերպային ինաստը **ու/ւ** կրավորական ածանցի առաջացման պատճառով: Այսկերպ առաջանում են բուն իրամայականի հետևյալ ձևերը՝ **սիրի՛ր, խօսի՛ր, սիրի՛ր, յաղթի՛ր**:

Աստիճանաբար տեղի է ունենում ներգործակերպ և կրավորակերպ վերջավորությունների միաձուլում. բուն հրամայականը սկսում է կազմվել -իր, -էք ձևույթներով, իսկ -այր, -արութ վերջավորությունները շնչվում են:

Պատճառական բայերը միջին հայերենում բուն հրամայականի եզակի երկրորդ դեմքում սկսում են ստանալ -ութ վերջավորությունը, օրինակ՝ զայրացուցանել - զայրացնիր, նատեցուցնել-նստեցնիր: Հոգնակին գրաբարատիպ է՝ -էք վերջավորությանք, այսպես՝ զայրացնցէք, նաւրեցուցէք:

Արևելահայերենում պատճառականների եզակին ունի **ու** վերջավորությունը՝ *զայրացնել-զայրացրու*, *ծիծաղեցնել-ծիծաղեցրու*, հոգնակիում՝ **-եք** կատարյալի բեական հիմքի վրա, ինչպես՝ *զայրացրեք*, *ծիծաղեցրեք*:

Արևմտահայերենում **ե** և **ի** լծորդության պարզ բայերի համար պահպանվել է հրամայականի եզակի 2-րդ դեմքի միջին հայերենում առաջացած -է վերջավորությունը՝ եա>է, օրինակ՝ *զրել-* *զրէլ-*, *խորիիլ-* *խորիիք*: Պատճառական բայերի հրամայականի եզակին դարձյալ միջինայերենյան **ուր** վերջավորությունն ունի *հարցնել-հարցուրու*, *իշեցնել-իշեցնուրու*: Հոգնակին **-էք-ով** է՝ *հարցուցէք*, *իշեցուցէք*: **Ա** խոնարհման պարզ բայերը եզակի թվում զցում են կատարյալի հիմքի **ց-ն**, ինչպես գրաբարում՝ *յուսալ-յուսաւ*, *կարդալ-կարդաւ*: **-Ն-, -Շ-, -ԱԲ-, -ԵԱ-** սուկածանցներով բայերը ստանում են **-իր** վերջավորությունը, օրինակ՝ *մոռնալ-մոռնցիր*, *բռչիլ-* *բռիր*, *խոսկանալ-խոսկացիր*, *մերժնենալ-մերժեցիր*: Հոգնակի հրամայականը բոլոր դեպքերում կազմվում է կատարյալի հիմքից **-էք** վերջավորությանք, այսպես՝ *զրեցէք*, *խորիիցէք*, *մոռցէք*, *խոսկացէք*, *բռէք*:

Խոնարհման հարացույցներ

Գրաբար

Իշանել- է՞ջ, *իշէք*, *յուսալ-* *յուսաւ*, *յուսացայր/արութ*, *զրել-* *զրեաւ*, *զրեցէք*, *ծիծաղել(իս)*-*ծիծաղեաց*, *ծիծաղեցայր/ծիծաղեցարութ*, *ազանել(իս)*- *ազիր*, *ազայր/ազարութ*, *հեծնուլ-* *հեծիր*, *հեծայր*/*հեծարութ*,

բողոք- բո՞ն, բողե՞ք, փախչել(իմ)- փախի՞ր, փախեա՞յթ/փախերո՞ւթ, զարքնով- զարթի՞ր, զարթեա՞յթ/ զարթերո՞ւթ:

Այջին հայերեն

Իշնել- է՞ջ, իշե՞ք, յուսալ-յուսա՛, յուսացե՞ք, գրել- գրե՛, գրեցե՞ք, ծիծառել- ծիծառել՛, ծիծառեցե՞ք, հազնել-հազի՞ր, հազե՞ք, հեծնով- հեծի՞ր, հեծե՞ք, բողոք- բո՞ն, բողե՞ք, փախչել- փախի՞ր, փախե՞ք, զարքնով-զարթի՞ր, զարթե՞ք:

Արևելահայերեն

Իշնել- իշի՞ր, իշե՞ք, հուսալ-հուսա՛, հուսացե՞ք, գրել- գրի՞ր, գրե՞ք// գրեցե՞ք¹⁶⁹, ծիծառել- ծիծառի՞ր, ծիծառե՞ք, հազնել-հազի՞ր, հազե՞ք, հեծնել- հեծի՞ր, հեծե՞ք, բողոք- բո՞ն, բողե՞ք, փախչել- փախի՞ր, փախե՞ք, զարքնել-զարթնի՞ր, զարթե՞ք:

Արևմտահայերեն

Իշնել- իշի՞ր, իշե՞ք, յուսալ-յուսա՛, յուսացե՞ք, գրել- գրի՞ր, գրե՞ք, ծիծառել - ծիծառէ՛, ծիծառեցե՞ք, հազնել-հազի՞ր, հազե՞ք, հեծնել- հեծի՞ր, հեծե՞ք, բողոք- բո՞ն, բողե՞ք, փախչել- փախի՞ր, փախե՞ք, զարքնել-զարթի՞ր, զարթե՞ք:

ՀՈՐԴՈՐԱԿԱՆ ԿԱՄ ԱՊԱՌԵՒ ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ

Հրամայական եղանակի այս ապառնի ժամանակն ունի ներգրածական կրավորածն ընդիանուր վերջավորություններ՝ -ջի՞ր, -ջի՞ք, որոնք դրվում են կատարյալի հիմքի վրա: Այս հրամայականն առաջացել է ստորադասական եղանակի երկրորդ ապառնուց, արդի հայերեն թարգմանվում է լղձական, ենթադրական, հարկադրական եղանակների ապառնիներով՝ հրամայական շեշտով, երբեմն նաև՝ հաստատական

¹⁶⁹ -Եցե՞ք-ով ձևերը այժմ հմարանուրյուններ են:

հրամայականով: Այսպես՝ *խորինսցիք/* կխորիեն կամ խորիիք: Բերենք տարբեր լծորդության և կատարյալի տարբեր հիմքեր ունեցող բայերի հորդորական հրամայականի կազմության օրինակներ՝ *մարդուշելիիմ/*՝ *մարդի-մարդիչիք,* *մարդիչիքը,* *ցաւնուլցասից-ցասիցիք,* *ցասիչիքը,* *ասելցասասցիք,* *ասասցիքը,* *յիշելցյիշեցյիշելցիք,* *մարդուցանելցյիշեցյիշելցիք-* մատուսցիք, մատուսչիք: **Աց, եց** և **ուց** վերջավորությամբ կատարյալի հիմքերի ց-ն օ-ի ազդեցությամբ փոխվում է ս-ի, ինչպես երկրորդ ապառնի ժամանակաձևի կազմության դեպքում: Այս հնչյունափոխությունը չի վերաբերում արմատական **ց** ունեցող բայարմատներին՝ *լալց-լացցիք,* *լացցիքը,* *հարցանելց-հարցցիք,* *հարցցիքը,* *լնուլց-լից-* *լիցիք,* *լիցիքը:*

Միջին հայերենում հորդորական հրամայականը վերանում է այնպես, ինչպես նրան ծնունդ տված ստորադասական երկրորդ ապառնին: Որոշ հեղինակների մոտ հանդիպող ձևերը զուտ գրաբարաբանություններ են: Այդ ձևերը չանցան նաև աշխարհաբարին: Պահպանվում են հրամայական եղանակի երկու բայաձևեր՝ հաստատական և արգելական:

ԱՐԳԵԼԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ

Այս հրամայականը գրաբարում կազմվում է ներկայի հիմքից: Վերջավորություններ են **-ր,** **-յը,** Ժխտումն արտահայտվում է **մի՛** մասնիկով, որը կարող էր ժխտել նաև ստորադասականի առաջին կամ երկրորդ ապառնիների ժամանակաձևերը՝ **մի՛ լրեսցիւ,** **մի՛ յագենայցեն:**

Արգելական հրամայականի հարացույցը ներկայացնենք գրաբարյան չորս խոնարհման բայերի օրինակներով: **Ասել-** *մի՛ ասեր,* *մի՛ ասէր,* **դատիլ-** *մի՛ դատիր,* *մի՛ դատիրը,* **անսալ -** *մի՛ անսար,* *մի՛ անսայր,* **հեղուլ -** *մի՛ հեղուր,* *մի՛ հեղուրը:*

Միջին հայերենի շրջանում արգելական հրամայականի եզակի թվում սկսում է տարածվել **իիր** վերջավորությունը երկու լծորդությունների համար՝ *մի՛ ծածկիր,* *մի՛ քաղիր,* *մի՛ յիշիր* և այլն: Այս երևոյթն անցնում

է աշխարհաբարին: Պատճառն այն էր, որ **ե** և **ի** լծորդության շատ բայեր դեռ գրաբարում ունեին վիխանցումներ, այսինքն՝ ենթարկվում էին և **ե**, և **ի** խոնարհման:

Ե լծորդության պարզ բայերի արգելական հրամայականի հոգնակին միջին հայերենում և աշխարհաբարում նման է գրաբարին՝ ներկայի (ըղձական ապառնու) հոգնակի թվի 2-րդ դեմքի բայաձեին գումարած **մի** արգելականը՝ **մի՛ սիրէք, մի՛ լուսաջէք, մի՛ յիշէք:** **Ի** լծորդությունը միջին հայերենում զուտ գրաբարատիպ է, ինչպես նաև արևմտահայերենում՝ **իր, իր:** Օրինակ՝ **մի՛ աշխարիք, մի՛ աշխարիք, մի՛ լինիք, մի՛ լինիք:** Արևմտահայերենում **ի** լծորդություն չկա. այդ բայերն անցել են **ե** լծորդության, ուստի ունենք՝ **-իր, -եր** վերջավորությունները, այսպես՝ **մի՛ եղիք, մի՛ եղիք:**

Ու լծորդությունը միջին հայերենում պահպանել է գրաբարյան վերջավորությունները, իսկ արևմտահայ աշխարհաբարում այս լծորդությունից մնացել է միայն **բողոք** բայը, որի արգելական հրամայականը գրաբարակերպ է՝ **մի՛ բողոք, մի՛ բողոք:** Արևմտահայերենում **ու** լծորդության բայերն անցել են **ե** խոնարհման (բացառություն է **լուսնու լուս** հարադրությունը):

Ս խոնարհման բայերի դեպքում միջին հայերենը և արևմտահայերենը պահպանում են գրաբարյան սկզբունքներ՝ **մի՛ հասկնար, մի՛ հասկնայք:** Արևմտահայերենում սկզբնապես եզակի թվում գրաբարյան **ար** վերջավորությունն էր առկա, բայց հետագայում վերջին **թ-ն** ընկնում է՝ **մի՛ զնար-ը** դասնում է **մի՛ զնաս:** Հոգնակիում վիխսվում է հիմքը. ներկայի վիխարեն՝ կատարյալի հիմք, որին գումարվում է **-եր** հրամայականի վերջավորությունը՝ **մի՛ զնացիք, մի՛ անսացիք:** Արգելականի **-ցեր** վերջավորությունը վկայված է արդեն միջին հայերենի աշխարհաբարացման շրջանում:

Արևմտահայ աշխարհաբարում հանդիպում էր նաև բարբառային **միր-ով** արգելականի կազմություն՝ **մի՛ք խաղա, մի՛ք խոսի, մի՛ք սասի:** Երբեմն **միր-ով** կառույցներում նրանց հետո դրվում էր անորոշ դերբայը՝ **մի՛ք սասի, մի՛ք խոսի, մի՛ք խաղա:** Այժմ հնացած են նաև մի՛ արգելական + անորոշի ձևափոխված կադապարով կառույցները (**մի՛ զի-**

միր, մի՛ մուրենար): Կանոնական են համարվում հաստատական հրամայականից մի արգելականով կազմությունները, օրինակ՝ մի՛ զրիր, մի՛ մուրեցիր:

Իսկ արևմտահայ գրական լեզվում գրաբարյան այթ-ը դառնում է աք՝ այ երկբարբառի պարզեցմամբ, որն օրինաչափ երևույթ էր հայերենի համար՝ մի՛ զնայր- մի՛ զնար:

ՍՏՈՐԱԴԱՍՎԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

ԱՌԱՋԻՆ ԱՊԱՌՆԻ

Այս ժամանակն իր ծագումով վաղնջական չէ. առաջացել է սահմանական ներկայից, որի վերջավորություններին կցվել է ց ձևույթը՝ ապառնիության իմաստ հարդրելու համար, իսկ ց-ից առաջ դրվում է բայական լծորդ ձայնավորը. Ա լծորդության բայերի դեպքում ունենք նաև յ ձայնակապը: Կազմվում է ներկայի իիմքից, այսինքն՝ կազմության ժամանակ կարող է ունենալ կերպածանցներ՝ -ան-, -են-, -ն-, -չ-, -նչ-, -աչ-, -անչ-: Ա լծորդության վերջավորությունները կազմվում են հետևյալ կերպ՝ **ա+յ+ց+** սահմանական ներկայի և լծորդության վերջավորությունները՝ **-այցեմ, -այցես, -այցէ, -այցեմք, -այցէք, -այցեն:** Օրինակ՝ **անսայցեմ, անսայցես, անսայցէ, անսայցեմք, անսայցէք, անսայցեն:**

Ե լծորդության բոլոր բայերը՝ ներառյալ պատճառական, առաջին ապառնին կազմում են ոչ թե **-եցեմ, -եցես....** սպասելի վերջավորություններով, այլ՝ **-իցեմ, -իցես, -իցէ, -իցեմք, -իցէք, -իցեն:** Օրինակներ՝ **իջանիցեմ, իջանիցես, իջանիցէ, իջանիցեմք, իջանիցէք, իջանիցեն, նարուցանիցեմ, նարուցանիցես, նարուցանիցէ, նարուցանիցեմք, նարուցանիցէք, նարուցանիցեն:**

Ու լծորդության վերջավորությունները կանոնավոր են՝ **-ուցում, -ուցուս, -ուցու, -ուցումք, -ուցուք, -ուցուն,** օրինակ՝ **զարքնուցում, զարքնուցուս, զարքնուցու, զարքնուցումք, զարքնուցուք, զարքնուցուն:**

Ի լծորդության բայերի վերջավորությունները կազմվում են նույն սկզբունքով՝**-իցիմ**, **-իցիս**, **-իցի**, **-իցիմք**, **-իցիք**, **-իցին**, օրինակ՝ **ծիծաղիցիմ**, **ծիծաղիցիս**, **ծիծաղիցի**, **ծիծաղիցիմք**, **ծիծաղիցիք**, **ծիծաղիցին**:

Այս ժամանակն արտահայտում է լրձական, պայմանական, հարկադրական և սահմանական եղանակների ապառնի ձևերի իմաստ՝ **ծիծաղիցիմ** - **ծիծաղիս**, **կծիծաղիս**, **պիլի ծիծաղիս**, **ծիծաղելու եմ**: Ըստ անհրաժեշտության՝ գրաբարի առաջին ապառնին կարող էր արտահայտել նաև լրձական, պայմանական, հարկադրական և սահմանական եղանակների անցյալի ապառնու իմաստ, օրինակ՝ **յումնէ կարուրանայր խնդրել որդի, որ զայցէ (զար) եւ զերկինս եւ զերկիր առնիցէ....** (ստեղծեր) (Եզնիկ, Էջ 82):

Քանի որ առաջին ապառնին ներկայի հիմքից է կազմվում, որոշ լեզվաբաններ այս ապառնի ժամանակի մեջ տեսնում են անկատար կերպի արտահայտություն, որով այն հակադրվում է երկրորդ ապառնուն: Այս հակադրություն-տարրերակումը միանշանակ եղել է, սակայն արդեն դասական գրաբարի շրջանում այն մքագնել էր, և առաջին ու երկրորդ ապառնիներն իրենց իմաստով դարձել էին նույնական, ուստի նույն նախադասության մեջ գրաբարագիր հեղինակները կարող էին առաջին և երկրորդ ապառնիները գուգակցել, օրինակ՝ **ՏՇՌ**, որ լուսաւոր **առնիցէ** զգաղտնիս խաւարի, եւ **յայտնիցէ** զիտրիուրդս սրտից. Եւ ապա իրաքանչիր գովութիւն **եղիցի** (Կորնք.Դ 3): Այս բայաձների ժխտումը կատարվում է **մի**, երբեմն նաև՝ **ոչ** մասնիկներով: Ուշագրավ է, որ հատկապես առաջին ապառնին երբեմն կարող էր նաև ներկայի և անցյալ անկատարի իմաստներ արտահայտել¹⁷⁰:

Գրաբարի քերականագետների վիճակագրական ուսումնախրությունները ցույց են տալիս, որ հետդասական գրաբարում երկրորդ ապառնին ավելի հաճախ է գործածվել, քան առաջինը, այսինքն՝ առաջին ապառնին մեր լեզվի դեռ հին շրջանում աստիճանաբար դուրս էր մղվում¹⁷¹:

¹⁷⁰ Առավել մանրամասն տես՝ **Հայոց լեզվի պալրմական քերականությունն**, Էջ 316-319:

¹⁷¹ Տես նույն տեղում, Էջ 322-324:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՊԱՌՆԻ

Այս ժամանակը կազմվում է կատարյալի հիմքից: Ներգործակերպ և կրավորակերպ վերջավորություններն իրար հակադրվում են **ե-ի** խռնարիչների հերքագայությամբ. **ե-ն** ներգործական սեփի ցուցիչ է, **ի-ն՝** կրավորական: Գուցե այս սեռային հնագույն հակադրության պատճառով էլ չ նշ անշ աչ սուկածանցով, ինչպես նաև *նում-շիմ* փոխանցման **ի-** թույլ բաղադրիչով կատարյալի հիմք ունեցող չեզոք սեռի բայերը երկրորդ ապառնու իրենց խոնարհման ձևերում չունեն **ի** լծորդ. այն փոխարինվում է **ե/է-ով՝** առաջացնելով, այսպես կոչված, խառը վերջավորություններ՝ -այց, -իցես, -իցէ, -իցոր, -իջիք, -իցեն: Եերենք այս խոնարհման օրինակներ՝ *մարդկնչել- մարդի - մարդինայց, մարդիցես, մարդիցէ, մարդիցոր, մարդիջիք, մարդիցեն, պակնուլ- պակի -պակինայց, պակիցես, պակիցէ, պակիցոր, պակիջիք, պակիցեն, մեղամշել - մեղ/մեղայց, մեղիցես, մեղիցէ, մեղիցոր, մեղիջիք, մեղիցեն:* Այս բայերի առաջին դեմքում կրավորաձև վերջավորությունն է հանդես գալիս, իսկ մյուս դեմքներում ներգործաձև:

Այժմ ներկայացնենք ներգործաձև խոնարհման բայերի հարացույցները՝ *յիշել- յիշեց - յիշեցից, յիշեսցես, յիշեսցէ, յիշեսցոր, յիշեսչիք, յիշեսցեն, ուսուցանել-ուսուց-ուսուցից, ուսուցես, ուսուցէ, ուսուցուր, ուսուցչիք, ուսուցեն:* *Եց/աց կամ ուց կատարյալի հիմքերի ց-ն երկրորդ ապառնու ց կամ զ ունեցող վերջավորությունների ազդեցությամբ դառնում է ս՝ հայեց+ցիս=հայեսցիս, անաց+շիք=անասաշիք, սակայն կատարյալի արմատական հիմքի բաղաձայն ց-ն փոփոխություններ չի կրում, դիցուր՝ ցուցանել - ցուց ցուցից, ցուցցես, ցուցցէ, ցուցցուր, ցուցչիք, ցուցցեն, լալ-լաց-լացից, լացցես, լացցէ, լացցուր, լացչիք, լացցեն:*

Կրավորաձև խոնարհման դեպքում՝ *դարել/իլ- դարեց - դատեցայց, դատեսցիս, դատեսցի, դատեսցոր, դատեսչիք, դատեսցին, հեծանուլ- հեծայց, հեծցիս, հեծցի, հեծցոր, հեծչիք, հեծցին:*

Սիջին հայերենում ստորադասական եղանակն իր երկու ժամանակաձևերով վերանում է, սակայն հատկապես վաղ շրջանի միջինհայերե-

նյան աղբյուրներում այս ձևերը դեռ հանդիպում են, բայց դրանք արդեն գրաբարաբանություններ են: Չնորանանք, որ 12-16-րդ դարերում ուսումնառությունը գրաբարով էր կատարվում, և դեռ մի քանի դար ևս գրաբարը պահպանելու էր իր գերակայությունը՝ իբրև գիտության, արվեստի լեզու:

Սիջին հայերենը ձևափորել էր ստորադասականի իր ձևերը՝ ըղձական, պայմանական, հարկադրական եղանակները:

Արդի հայերենում գրաբարյան երկրորդ ապառնու սակավարիվ ձևեր են պահպանվել, որոնց մի մասն ակնհայտ գրաբարաբանություն են և գործածվում են բարձր ոճերում՝ *քաղլիցի, Ասրւած մի արասցե, կեցցես, կեցցե, մի մասն էլ իմաստափխավել է, կորցրել բայական արժեքը՝ դառնալով վերաբերական կամ գոյական, ինչպես օրինակ՝ դիցուք, գուցե, հասցե և այլն:*

ԸՆԴՀԱՎԱՆ ԵՂԱՎԱԿԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Ըղձական եղանակը միջին հայերենում կազմվել է գրաբարյան սահմանական ներկայի և անկատարի ձևերից, որոնք անգամ 5-րդ դարում բազմիմաստ էին, ունեին այնպիսի կիրառություններ, որտեղ հստակ արտահայտում էին ըղձական և պայմանական ապառնիների իմաստ: Թեև 12-րդ դարում արդեն գրաբարյան ներկան և անկատարը կորցրել էին իրենց իմնական իմաստը, և այդ իմաստով կիրառվում էին **կոյ/կու/կը** եղանակիչով կազմված կառույցները, այնուհանդերձ իին ներկան դեռևս շատ բազմիմաստ էր: Կարող էր արտահայտել. ա) ներկայի իմաստ, թ) ըղձականի իմաստ, գ) պայմանականի իմաստ, ուստի երբեմն զուտ ըղձականի իմաստն ընդգծելու համար սկսեցին կիրառվել միջինհայերենյան **կենալ** բայի ներկայի ժամանակաձևերը *ու շաղկապի հետ:* Առաջացավ ըղձականի եղանակային կառույց՝ **կենան ու ասեն** (ասեն), **կենայ ու մեռնի** (մեռնի), **կենաս ու ասես** (ասես) և այլն:

Ինչպես արձանագրում է Հ. Աճառյանը, «կենայ ձևը ստեղծվել էր ստորադասականը սահմանականի հետ շշփոթելու համար»¹⁷²: Լեզվաբանը նշում է, որ այս ձևերը միջին հայերենի վաղ շրջանին էին բնորոշ, ուստի **կոյ/կու** եղանակիչի արմատավորումից հետո դրուս են մովում, և գրաբարյան ներկան ու անցյալ անկատարն առանց որևէ օժանդակ միջոցի սկսում են արտահայտել ըղձական ապառնու և անցյալի իմաստներ: Արևմտահայերենը նույնությամբ ժառանգում է միջինհայերենյան այս իրողությունը, իսկ արևելահայերենը հնայունափոխում է դիմային վերջափորություններից մեկը՝ և լորդության եզակի Յ-րդ դեմքի Է-ն դարձնում ի, այսպես՝ միջին հայերեն, արևմտահայերեն՝ **պատէ, ծաղրէ, տոնիէ**, արևելահայերեն՝ **պատի, ծաղրի, տոնի**:

Ըղձականի կազմության ևս մի բաղադրյալ եղանակ ուներ գրաբարը **քողով** բայի **քող** եզակի հրամայականի միջոցով՝ **քող հանից, քող բառնամ**: Աշխարհաբարում նման կառույցներում **քող-ը** դիտվում է վերաբերական:

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՋԱԿԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Արևմտահայերենի քերականներն առանձին պայմանական եղանակ չեն նշում, որովհետև ձևով այն նույն սահմանական եղանակի ներկան և անկատար անցյալն է, իսկ արևելահայ աշխարհաբարում պայմանականն առանձին եղանակ է, որն արտահայտում է հիմնականում հաստատապես կատարվելիք գործողություն, որոշ կառույցներում էլ՝ խոսելուց հետո պայմանով կատարվելիք գործողություն՝ թեական երանգով: Միջին հայերենում **կոյ/կու** եղանակիչով բաղադրված ձևերն ի սկզբանե արտահայտել են ապառնության իմաստ, ինչպես գրաբարյան ներկան 5-12-րդ դարերում, օր՝ *Զիրար սիրենը խօշ կու լինի կամ շասելոյ բանն ըս լրան շասես, լիզուդ կոսվրի և այլն*: Այս իմաստն էլ ժառանգել են երկու գրական հայերենները, բայց ինչպես նշեցինք, արևմ-

¹⁷² Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. IV, էջ 396:

տահայերենում **կու-ով** ձևերը սահմանական եղանակի ներկա և անկատար են կազմում և ապա միայն՝ երկրորդաբար արտահայտում ապառնիության իմաստ, իսկ արևելահայերենում կա հստակ հակադրություն՝ սիրում եմ- կսիրեմ, սիրում էի- կսիրեի: Այս եղանակի ժխտական բայաձերի կազմության համար ձևավորվել է մի նոր դերբայ՝ ժխտական կամ ըղձական, որը **եմ** օժանդակ բայի ներկա և անցյալ ժխտական ձևերի հետ կազմում է պայմանական եղանակի ապառնի և անցյալ ժամանակների ժխտական խոնարիումը, որինակ՝ կզործեմ, կզործես, կզործի, կզործենար, կզործեք, կզործենար> չեմ գործի, չես գործի, չի գործի, չենք գործի, չեք գործի, չեմ գործի կամ կզործեիր, կզործենիք, կզործենին> չէի գործի, չէիր գործի, չէր գործի, չէինք գործի, չէիք գործի, չէին գործի:

ԺԽՏԱԿԱՆ ԴԵՐԲԱՅԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Սինէլ 20-րդ դարի 30-ական թվականները ժխտական դերբայը՝ որպես ինքնուրույն ձև, հայերենում չի եղել: Այն որպես առանձին դերբայ արդի գրական հայերենում առաջինը ճանաչվել է Ա. Ղարիբյանի կողմից: Ժխտական դերբայը ցույց է տալիս մի գործողություն կամ եղելություն, որի կատարումը ժխտվում է օժանդակ բայի ժխտական ձևով: Ա. Ղարիբյանը քերականության իր դասագրքում ցույց է տալիս, որ կեղանակիչով ժամանակաձևերի ժխտումն արդեն կազմվում է ոչ թե եմ բայի ժխտական ձևեր + անորոշ դերբայ կադապարով՝ կզրամ-չեմ գրալ, կզրայի-չէի գրալ, կլսեմ-չեմ լսիլ, կլսեի-չէի լսիլ, քանի որ և լծորդության բոլոր բայերը ժխտնան դեպքում պարտադիր վերածվում էին ի լծորդության, այլ եմ բայի ժխտական ձևեր + անորոշ դերբայից լ-ի անկումով կազմված նոր դերբայով¹⁷³: Արդի գրական հայերենի բայի պայմանական եղանակի երկու ժամանակների ժխտական ձևերի կազմությանը մասնակցող այս բայաձերը նա համարեց նոր դերբայ՝ ըղձական անու-

¹⁷³ Տե՛ս **Ա. Ղարիբյան**, Հայոց լեզվի քերականության դասագիրը, Եր., 1941, էջ 167:

նով: Այն կազմվում է անորոշ դերքայից. **Ե** խոնարհման դեպքում անորոշ դերքայի լ-ն ընկնում է, **Ե** լծորդը դառնում է **ի**, իսկ **ա** խոնարհման բայերի դեպքում ընկնում է միայն անորոշի լ-ն: Օրինակ՝ **բողնել>բողնի- չեմ բողնի,** **մոռանալ>մոռանա- չեմ մոռանա:**

Գ. Սևակն այս դերքայը կոչեց ժխտական՝ իր միակ գործառույթի նշանակությամբ (կազմել պայմանական եղանակի ժխտական խոնարհումը՝ կրերեմ- չեմ բերի, կրերի- չեմ բերի, կանսամ- չեմ անսա, կանսայի- չեմ անսա:

Ըստ Ա. Աբրահամյանի՝ ժխտական դերքայ չի ունեցել միայն գրաքարը. այն ծագել է միջին հայերենում, փոխանցվել երկու աշխարհաբարներին և բարբառներին, բայց բերականագիտությունն այն անտեսել է: Ժխտականը, ինչպես նշեցինք, ծագում է անորոշ դերքայից. Վերջինս միջին հայերենում և վաղ աշխարհաբարում նաև ակցում էր սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար, պայմանական եղանակի ապառնի և անցյալ ապառնի ժամանակների ժխտմանը՝ երբեմն եճարկվելով լր հնչյունափոխության, երբեմն ստանալով ի նախտիքը, այսպես օրինակ՝ չեմ զրի, չեմ զրնու, չեմ աւրար, չեմ մոռնար, չիր սիրեր, չի լինիր, չէ ի հասանել, չէր ի բացվիր, չեմ ի հաւարար, չեմ ի կենար, չեմ ի դար և այլն¹⁷⁴: Ելնելով լեզվական այս փաստերից՝ Ա. Աբրահամյանը եզրակացնում է. «Այս դեպքում անորոշ դերքայի կրած փոփոխությունը վկայում է տվյալ լեզվական համակարգի մեջ ժխտական դերքայի պահանջի մասին, և այդպիսով առաջանում է նոր դերքայ՝ անորոշ դերքայի տարրերացման հիման վրա»¹⁷⁵:

Արևմտահայ աշխարհաբարում, ինչպես արձանագրում է Ա. Այտբեյանը. «Բայի մը բացասական ծեր (սահմանական ներկայի ու անկարգարի-Ն. Դ.) կը շինուի՝ աներեւութին ծայրի լ գիրը թէի փոխելով. այսպէս. լսեր, սորվիր, կարդար, մոռնար»¹⁷⁶: Արևելահայ աշխարհաբարում անորոշի լ ձայնորդը, որը միջին հայերենում կարող էր դառնալ թ, ընկ-

¹⁷⁴ Ա. Աբրահամյան, Հայերենի դերքայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Եր., 1953, էջ 239-240:

¹⁷⁵ Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 238:

¹⁷⁶ Ա. Այտբեյան, Քննական բերականություն, Եր., 1987, էջ 82:

նում է, օրինակ՝ չեմ կարդալ>չեմ կարդար> չեմ կարդա, չեմ ասել> չեմ ասեր> չեմ ասի, կու մոռնամ> չեմ մոռնար>չեմ մոռանա:

Թեև արդի արևելահայ գրական լեզվում **ի** խոնարհման բայերը ձուլվեցին **ե** խոնարհման բայերի հետ, բայց ժխտական դերբայում **ի** խոնարհչը պահպանվեց, **ե** խոնարհման բայերի **ե** լծորդը վերածվեց **ի-ի**, օրինակ՝ **գրել-գրի**, **բերել-բերի**, **ասել-ասի**: Այս դերբայն այլ գործառույթ չունի՝ բացի պայմանական եղանակի ժխտական ձևերը կազմելուց:

ՀԱՐԿԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Մ. Աբեղյանն առաջինն էր հայ քերականագիտության մեջ, որ «Աշխարհաբարի քերականության» մեջ գրաբարյան ներկայից կազմված ըղձականից զանազանեց և իբրև ինքնուրույն եղանակներ առանձնացրեց **կը** և **պիտի** եղանակիչներով կազմված բայաձները. առաջինները՝ իբրև ենթադրական, երկրորդները՝ հարկադրական եղանակ: **Պիտի + ըղձական ապառնին** հայ քերականագիտության մեջ կոչվում է հարկադրական ապառնի, **պիտի + ըղձական անցյալը**՝ հարկադրական անցյալ: Այս ժամանակաձևերը կան նաև արևմտահայերենում, բայց որպես բացարձակ ապառնի՝ **պիտի ասեմ**, և անկատար ապառնի՝ **պիտի ասէի**:

Գրաբարում առկա էր **պիտիմ** պակասավոր բայլ, որը հիմնականում միաժմիմի բայ էր, այսինքն՝ համադրում էին նրա եզակի և հոգնակի թվերի 3-րդ դեմքի ձևերը՝ **պիտի, պիտին**: Սիզին հայերենում արդեն գործածական էին դրա տարրեր դեմքերի ոչ միայն ներկա, այլև անցյալ ձևերը՝ հիմնականում անորոշ դերբայի հետ, օրինակ՝ **հայիլ պիտի, զանալ պիտիի** և այլն: Երբեմն նաև **որ** շաղկապի հետ **պիտի որ** ձևը հանդիպում էր բարդ ստորադասական նախադասություններում: Այս կաղապարը բարբառներում հնչյունափոխվել դարձել է **բիդօր**: Ընդհանրապես բարբառներում **պիտի** եղանակիչը երբեմն գրեթե անձանաշեկի փոփոխություններ է կրել՝ **պիդի, բիդի, բուդու, բրդօր**:

Աստիճանաբար այս պակասավոր միադիմի բայր զրկվում է նյութական բովանդակությունից և դառնում է եղանակիչ՝ հարկադիր-պարտադիր կատարման ենթակա գործողություններ արտահայտելու համար: Միջին հայերենում **պիտի** + **ըղձական** բայաձևերի կառույցներում **պիտի-ն** բազմաթիվ հնչյունավոխությունների է ենթարկվում **պիտի**, **պիտ**, **պտի**, **տի**: Օրինակ՝ *սիր սպաշիսրիէ, տի կոչէ, տի տանիս, պիր զոչէ*: Այս կերպավոխությունները վկայում են, որ **պիտի-ն** արդեն բայց չեր, այլ եղանակիչ էր՝ ապառնիտրյան և գրդողության պարտադիր կատարման նշանակությամբ: **Պիտի** եղանակիչով բայաձևերը, ինչպես նշեցինք, ժառանգում են արևելահայ և արևմտահայ գրական հայերենները՝ մի կարևոր իմաստային տարբերությամբ. արևմտահայերենում **պիտի ասեմ-ը** համարժեք է սահմանական ապառնուն՝ **ասելու եմ**: Արևելահայերենում **պիտի-ով** ձևերը, թեև արտահայտում են ապառնիտրյան իմաստ, բայց նաև պարտադիր կատարման, հարկադրականի նշանակություն ունեն: Ժխտումը կատարվում է չ մասնիկով՝ *չպիտի*:

Հարկադրականի իմաստով արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներում հանդես է զայիս նաև **պետք** է կազմությունը, որի մեջ հարկադրությունը կարծես առավել շեշտված է, քան **պիտի-ի** մեջ, որը նաև ապառնիտրյուն էր արտահայտում: **Պետք** է-մ եղանակիշ բայ է, որ գործածվում է ըղձականի եղանակի ներկայի և անցյալի ձևերի հետ՝ *պետք է ասեմ// պետք է ասեի*, երբեմն **որ** շաղկապով՝ *պետք է որ*:

Այս միադիմի կառույցը ծագում է գրաբարից, որտեղ ունենք **պէտք** - **անհրաժեշտություն**, կարիք գոյականից առաջացած այլ բաղադրություններ ևս՝ **պիտոյ** է. սա **պէտք-ի** եզակի սեռականն է, որ գրաբարում անորոշ դերբայի հետ ստեղծում էր միադիմի կառույցներ՝ *պիտոյ է երբաւ*: Համարժեք է **պարտ/թ** գոյականից առաջացած **պարտ** է կառույցին:

Միջին հայերենում կար նաև ապառնու իմաստ արտահայտելու մեկ այլ եղանակ, ոչ թե **պիտիմ** բայի միջոցով, այլ՝ **կամիմ** + անորոշ դերբայ: Օրինակ՝ *կամիմ հասնել, կամիմ չափել* և այլն, բայց այս ձևերը, մրցակցության մեջ մտնելով **պիտիմ** բայի համանման կառույցների հետ, պարտվեցին և դուրս մղվեցին:

ԲԱԴԱՊՐՅԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

Անցյալ, վաղակատար և հարակատար դերբայներով կազմվող ժամանակները հայերենում

Գրաբարում բաղադրյալ ժամանակներ կազմվում էին անցյալ և ապառնի դերբայների միջոցով, որոնց ստորոգումային բաղադրիչը **եմ** և **լինել/իմ** բայերն էին, երբեմն նաև՝ **կամ-ը**, օրինակ՝ **գրեալ եմ/ գրեալ լի-նիմ/ գրեալ կամ**: Որպես օժանդակ բայ, որը ստորոգում է հաղորդում դերբայներին, առավել հաճախ կիրառվում էր **եմ-ը**: Այս բաղադրյալ ժամանակներ եր կազմում և անցյալ, և ապառնի դերբայների հետ, իսկ **լի-նել/իմ-ը**՝ միայն անցյալ դերբայի հետ:

Եմ բայն անցյալ դերբայի հետ կազմում է երեք ժամանակ. ա) **սահմանական եղանակի վաղակատար-հարակատար ներկա՝ ասեալ եմ,** ասեալ ես, ասեալ է, ասեալ եմք, ասեալ էք, ասեալ են, բ) **վաղակատար-հարակատար անցյալ՝ ասեալ էի, ասեալ էիր, ասեալ էր, ասեալ էար, ասեալ էիք, ասեալ էին, գ) **ստորադասական եղանակի վաղակատար-հարակատար ապառնի՝ ասեալ իցեմ, ասեալ իցես, ասեալ իցէ, ասեալ իցեմք, ասեալ իցէք, ասեալ իցեն:****

Ապառնի դերբայի հետ **եմ-ը** դարձյալ երեք ժամանակ է կազմում. ա) **սահմանական եղանակի բաղադրյալ ապառնի՝ ասելոց եմ, ասելոց ես, ասելոց է, ասելոց եմք, ասելոց էք, ասելոց են, բ) **սահմանական եղանակի անցյալ ապառնի՝ ասելոց էի, ասելոց էիր, ասելոց էր, ասելոց էար, ասելոց էիք, ասելոց էին, գ) **ստորադասական եղանակի բաղադրյալ ապառնի՝ ասելոց իցեմ, ասելոց իցես, ասելոց իցէ, ասելոց իցեմք, ասելոց իցէք, ասելոց իցեն :******

Անցյալ դերբայի հետ **եմ** բայի եզակի թվի III դեմքի բայաձները կազմում են այնպիսի բաղադրյալ կառույցներ, որտեղ ենթական դրվում եր սեռական հոլովով, օրինակ՝ **իմ լրեսեալ է//իմ լրեսեալ էր// իմ լրեսեալ իցէ**: Նման կառույցները գրաբարում արդեն հաճախադեալ չեն, իսկ միշտ հայերենում, ապա աշխարհաբարում դադարում են գոյություն ունենալ:

Լիմել(իմ) բայն անցյալ դերբայի հետ կազմում է ութ բաղադրյալ ժամանակածներ: Բերենք դրանց միայն եզակի առաջին դեմքերի օրինակները՝ *ասեալ լիմել, ասեալ լիմելի, ասեալ եղէլ, ասեալ իցել, ասեալ եղէց, ասեալ լի՛ր, ասեալ լիջի՛ր, ասեալ մի՛ լիմելի:*

Գրաբարում անցյալ դերբայով կազմված ձևերն արտահայտում են թե՛ վաղակատարի, թե՛ հարակատարի իմաստ: Այս իմաստային միասնությունը ժառանգել է արևմտահայերենը, որտեղ վաղակատարը և հարակատարը կարող են միմյանց փոխարինել՝ *ասեր եմ/ասած եմ*: Միջին հայերենում գրաբարյան անցյալ դերբայով բաղադրյալ ժամանակները դեռ շարունակում են հանդիպել, միայն *անցյալ դերբայ + առաջին ապառնի* ձևերն ինն գրեթե դուրս մովել գործածությունից՝ *ասեալ իցել, իցես, իցէլ, իցեմք, իցէք, իցեն, որովհետև ստորադասական առաջին ապառնին արդեն վերացել էր*: *Եմ պակասավոր բայն էլ պահպանել էր միայն ներկա և անցյալ ձևերը*:

Անցյալ դերբայը միջին հայերենում ենթարկվում է հնչյունափոխության. **եա** երկբարբառը պարզեցվում է: Գրաբարում դա վկայված հնչյունափոխություն էր՝ *մարեամ>մարենի*, *լառու-լիրին*: 11-12-րդ դարերում արդեն անցյալ դերբայը ձեռք է բերում **ել** վերջավորությունը. այն քերականագիտության մեջ սկսում է կոչվել վաղակատար դերբայ: Այս **ել** վերջավորությունը արևմտյան բարբառներում ենթարկվում է ևս մեկ հնչյունափոխության՝ *լր*: *Անչպես օրինակ՝ սիրեալ>սիրել>սերեր, յուսացեալ>յուսացել>յուսացեր*: Նշենք, որ գրաբարի անցյալ դերբայը և բայական, և անվանական կիրառություններ ուներ: Անվանական կիրառությունների դեպքում ցույց էր տալիս վիճակ և դրություն դարձած գործողություն՝ *անկեալ այր, որդի մոլորեալ*: Որպես անուն՝ անցյալ դերբայը հոլովկում էր *n* հոլովիչով:

Միջին հայերենում գրաբարյան անցյալ դերբայը կրում է ոչ միայն ձևային փոփոխություններ՝ *եալ>ել* հնչյունափոխության պատճառով, այլ նաև իմաստային. այն կորցնում է անվանական գործառույթը: Այս գործառույթը փոխանցվում է մի նոր դերբայի՝ *ած* վերջավորությամբ, որը կոչվելու էր հարակատար: Գրաբարյան **ած** բայանվանակերտ ածանցը վերածվում է դերբայակերտ վերջավորության՝ ստեղծելով հա-

բակատար դերքայը: Այս **ել** և **ած** վերջավորությամբ դերքայները **եմ** բայի հետ ստեղծում են նոր բաղադրյալ ժամանակներ՝ վաղակատար + **եմ** բայի ներկա և անցյալ, ինչպես նաև՝ հարակատար + **եմ** բայի ներկա և անցյալ, ինչպես օրինակ՝ **ասել եմ//էի, ասած եմ//էի:** Այս նույն օրինաշափությամբ **ել-ով** վաղակատարը միշին հայերենում գործածվում է **լի-նիմ** բայի հետ՝ **ասել լիմի, հարել լիմի, կրրել լիմի...** Ինչպես նշեցինք, միշին հայերենում **ել-ի** վերջին **լ-ն** դառնում է **ր**, որի հետևանքով ստանում ենք՝ **եալ>ել>եր** պատմական փոփոխությունների շրթան՝ **տեսեալ եմ/լիսել եմ/լրեսիր եմ:**

Սիշինհայերենյան որոշ հետինակների գործերում այս երեք ձևերն ել կարող են միաժամանակ գործածվել: Սակայն աստիճանաբար 13-րդ դարից հետո առավել կիրառական են դառնում **եր-ով** ձևերը, այնուհետև 16-րդ դարից հետո արևմտյան բարբառների կրողները կիրառում են **եր-ով** ձևերը, իսկ արևելյան բարբառների ներկայացուցիչները՝ **ել-ով** ձևերը: **Ել>եր** հնչյունափոխության պատճառը, ըստ Հ. Աճառյանի, անորոշ և անցյալ դերքայների տարբերակման ձգտումն է. Երկդիմությունը հաղթահարելու լեզվական միտում, որի համար օրինակ է ծառայում մի կողմից՝ **մի խօսիլ-մի խօսիր** փոխակերպման նախադեպը, մյուս կողմից՝ անկատարի էր վերջավորությունը՝ էր անցյալ անկատար>եր անցյալ դերքայ՝¹⁷⁷:

Եթե անցյալ դերքայ + եմ կառույցները համապատասխան ձևափոխություններով ամրակայվեցին հայերենի՝ գրաբարին հաջորդած բոլոր շրջաններում՝ կորցնելով միայն ապանու ձևերը, ապա անցյալ դերքայ + լինիմ կառույցներն աստիճանաբար սկսեցին դուրս մղվել կիրառությունից:

Միշին հայերենում դրանք դեռ հանդիպում են՝ հիմնականում **լիմին** բայի ներկա և անցյալ անկատար ձևերի հետ՝ **ասացել լիմի, իմել լիմին, կերել լիմէր** և այլն: Սակայն հետագայում դրանք փոխարինվեցին հարակատար դերքայով և **լինիմ** բայի խոնարիված ձևերով կազմվող երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներով՝ **ասած լինեմ, կերած լիներ,**

¹⁷⁷ Տես Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., հ. IV, Բ, Եր., 1961, էջ 216:

Խմած լինեին: Պատճառն այն է, որ եթե անցյալ դերբայ+եմ կառույց-ներն արտահայտում էին վաղակատարի խմաստ, ապա լինիմ բայի հետ՝ հարակատարի խմաստ, ուստի հետագայում դրանք սկսեցին կազմվել հարակատար դերբայով:

Անցյալ դերբայը, բացի եմ բայից, կարող էր հարադրվել նաև կամ և ունիմ բայերի հետ: Նման կառույցներ կային և գրաբարում, և միջին հայերենում, բայց ավելի հաճախ կամ և ունիմ բայերը գործածվում էին հարակատար դերբայի հետ՝ մարած կային, բուսած կայր, բռնած ունիմ, ժողոված ունիմ և այլն:

Որպես օրինակ՝ բերենք միջին հայերենում վաղակատար ներկայի և անցյալ վաղակատարի խոնարհման հարացույցները:

Վաղակարար ներկա

Կարդալ՝ կարդացել եմ, կարդացել ես, կարդացել է, կարդացել եմ/ենք, կարդացել էք, կարդացել են:

Խօսիլ՝ խօսել եմ, խօսել ես, խօսել է, խօսել եմ/ենք, խօսել էք, խօսել են:

Խննուլ՝ խցել եմ, խցել ես, խցել է, խցել եմ/ենք, խցել էք, խցել են:

Ասել՝ ասել եմ, ասել ես, ասել է, ասել եմ/ենք, ասել էք, ասել են:

Վաղակարար անցյալ

Կարդալ՝ կարդացել էի, կարդացել էիր, կարդացել էր, կարդացել էինք, կարդացել էին:

Խօսիլ՝ խօսել էի, խօսել էիր, խօսել էր, խօսել էինք, խօսել էիր, խօսել էին:

Խննուլ՝ խցել էի, խցել էիր, խցել էր, խցել էինք, խցել էիր, խցել էին:

Ասել՝ ասել էի, ասել էիր, ասել էր, ասել էինք, ասել էիր, ասել էին:

Արևելահայ աշխարհաբար

Վաղակարար ներկա

Կարդալ՝ կարդացել եմ, կարդացել ես, կարդացել է, կարդացել ենք,
կարդացել եր, կարդացել են:

Խոսել՝ խոսել եմ, խոսել ես, խոսել է, խոսել ենք, խոսել եր,
խոսել են:

Վաղակատար անցյալ

Կարդալ՝ կարդացել էի, կարդացել էիր, կարդացել էր, կարդացել էիմք, կարդացել էիք, կարդացել էիմ:

Խոսել՝ խոսել էի, խոսել էիր, խոսել էր, խոսել էիմք, խոսել էիք, խոսել էիմ:

Արևմրահայ աշխարհաբար

Վաղակատար ներկա

Կարդալ՝ կարդացեր եմ, կարդացեր ես, կարդացեր է, կարդացեր եմք, կարդացեր էք, կարդացեր եմ:

Խօսել՝ խօսեր եմ, խօսեր ես, խօսեր է, խօսեր եմք, խօսեր էք, խօսեր եմ:

Վաղակարար անցյալ

Խնճալ՝ խնդացեր էի, խնդացեր էիր, խնդացեր էր, խնդացեր էիմք, խնդացեր էիք, խնդացեր էիմ:

Խօսել՝ խօսեր էի, խօսեր էիր, խօսեր էր, խօսեր էիմք, խօսեր էիք, խօսեր էիմ:

ՀԱՐԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅՈՎ ԿԱԶՄՎՈՂ ԺԱՍՏԱԿՆԵՐ

Սիջին հայերենում անցյալ դերբայը երկվերկվեց. բուն եալ-ից առաջացան ել/եր ձևերը, որոնց մեջ խորացավ վաղակատարի նշանակությունը, հետևաբար հարակատարի նշանակության համար նոր ձևույթ պետք է առաջանար: Այդպիսին դարձավ գրաբարում առկա -ած//ուած ածանցը, որը հիմնականում գոյականներ և ածականներ էր կազմում բայարմատներից. այն վերածվեց նոր՝ հարակատար դերբայ կազմող ձևույթի: Գրաբարում արդեն այս -ած//ուած ձևույթը բայական մասնակի կիրառություններ ուներ, ուստի և, ինչպես դիպուկ բնորոշում է Ս. Անքոյանը. «Սիջին հայերենում կատարվել է մի երևոյթ, որ շատ բնութագրական է հայոց լեզվի պատմության համար, այն է՝ լեզվի մեջ մասնակի կիրառությամբ հանդես եկող մի ձև ընդհանուր կիրառություն է

ձեոր բերում՝ բարձրանալով քերականական ընդհանրական արժեք ունեցող երևոյթի մակարդակի»¹⁷⁸: Քանի որ **ած//ուծ** վերջավորությամբ անունները գրաբարում հանդես էին գալիս **եմ** և **լինիմ** բայերի հետ՝ որպես բաղադրյալ ստորոգյալ, օրինակ՝ *շինած էր, անկած լինիցի*, ապա միջին հայերենում արդեն նման կառույցները ընդհանրացան՝ որպես հարակատար դերբայով բաղադրյալ ժամանակաձևեր:

Հարակատարը ցոյց է տալիս կատարված, ավարտված գործողություն կամ երելություն որոշակի հետևանքով, այսինքն՝ այնպիսի ավարտված գործողություն, որը վերածվել է տևական կամ ժամանակավոր դրության, վիճակի: Միջին հայերենում հարակատար դերբայը **եմ** բայի ներկայի և անցյալի ձևերի հետ կազմում էր սահմանական եղանակի երկու ժամանակներ՝ հարակատար ներկա և հարակատար անցյալ: Արևոտահայերենում հարակատարից կազմված բայաձևերը շատ գործածական դարձան, ընդ որում հատկապես ներգործական սեռի բայերի դեպքում դրանք արտահայտում են վաղակատարի իմաստ և գործածվում են դրա փոխարեն՝ *զիկցած եմ- իմացել եմ, զնած է- զնել եմ*:

Արևելահայերենում վիճակը բոլորովին այլ է. հարակատարի և **եմ** բայի միջոցով կազմված ձևերը չեն համարվում բայի եղանակային ձևեր: Ընդ որում ներգործական սեռի բայերի հարակատար դերբայը արդի արևելահայերենում չի կազմում բաղադրյալ ժամանակներ: Այդպիսի ձևեր կարող են կազմվել միայն չեզոք և կրավորական սեռերի բայերի հարակատար դերբայներից, օրինակ՝ *շինած է, զրած է, սիրած է կազմություններն անհնար են, փոխարենն ունենք՝ նարած է, քնած է, հազնևած է, սիրված է, մոռացված է* և այլն: Հարակատար դերբայը կազմում է երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներ **լինել** բայի հետ՝ *զրած լինեմ, զրած կլինեմ* և այլն: Լեզվի պատմության տեսաբանների կարծիքով՝ միջին հայերենի վաղ շրջանում համանձան իրավիճակ էր, և վաղ միջինհայերենյան առլյուրներում հարակատար դերբայն օգտագործել են կամ կրավորական, կամ չեզոք իմաստներով¹⁷⁹: Ավելի ուշ

¹⁷⁸ **Ս. Անթոսյան**, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. II, Եր., 1975, էջ 235:

¹⁷⁹ Տես **Ս. Անթոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 236-237:

միայն՝ XV-XVI դարերում, հարակատար դերբայը ներգործական բայերի հետ սկսել է արտահայտել վաղակատարի իմաստ՝ առանց կրավորականության իմաստի: Այս հատկանիշն էլ ժառանգել է արևմտահայերենը:

Արևելահայերենում ներգործական սերի բայերի հարակատարը եւ օժանդակ բայի հետ ժամանակաձեր չի կազմում, իսկ մյուս բայերի դեպքում հարակատարը ստորոգելիական վերադրի դեր է կատարում՝ զարմացած եւ, հարրած եւ:

Սիջին հայերենում հարակատար դերբայը բացի լինիմ բայից բաղադրյալ ժամանակներ կարող էր կազմել նաև **կամ և ունիմ** բայերի հետ, օրինակ՝ *զրած կայ, լցած կար, պահած ունէր և այլն*:

Բերենք հարակատարով խոնարիված բայերի հարացույցները միջին հայերենում և արևմտահայ աշխարհաբարում (արևելահայ աշխարհաբարում այդ ձևերը բայական հարացույցում չկան):

Հարակալրար ներկա

Իմանալ՝ իմացած եմ, իմացած ես, իմացած եմ, իմացած եմ/ենք,
իմացած եք, իմացած են:

Խօսիլ՝ խօսած եմ, խօսած ես, խօսած եմ, խօսած եմ/ենք, խօսած եք, խօսած են:

Լնուլ՝ լցած եմ, լցած ես, լցած եմ, լցած եմ/ենք, լցած եք, լցած են:

Ասել՝ լսած եմ, լսած ես, լսած եմ, լսած եմ/ենք, լսած եք, լսած են:

Հարակալրար ամեցյալ

զիկնալ՝ զիկցած էի, զիկցած էիր, զիկցած էր, զիկցած էինք,
զիկցած էիր, զիկցած էին:

Խօսիլ՝ խօսած էի, խօսած էիր, խօսած էր, խօսած էինք, խօսած էիր, խօսած էին:

Լնուլ՝ լցած էի, լցած էիր, լցած էր, լցած էինք, լցած էիր, լցած էին:

Ասել՝ լսած էի, լսած էիր, լսած էր, լսած էինք, լսած էիր, լսած էին:

ԱՊԱՌՆԻ ԴԵՐԲԱՅՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ԲԱՅԱՋԵՎԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Ապառնի և ապառնի անցյալ

Ապառնի դերբայը գրաբարում ուներ -ոց վերջավիրություն, որն ավելանում էր անորոշ դերբայի վրա: Ծագումնաբանորեն այն անորոշ դերբայի սեռական հոլովածն է հոգնակի քվով՝ *ասել/ասելոյ/ասելոց*: Ու լծորդության բայերի ապառնի դերբայի կազմության ժամանակ ու լծորդը սղովում է՝ *բռղուլ>բռղլոց, հեղուլ>հեղլոց, առնուլ>առնլոց*; Այս դերբայը գրաբարում ունի միայն բայական կիրառություն: **Եմ** բայի երեք ձևերի հետ՝ ներկա, անցյալ, ապառնի, կազմում է սահմանական եղանակի ապառնի, անցյալի ապառնի և ստորադասական եղանակի բաղադրյալ ապառնի ժամանակները:

Սահմանական ապառնի՝ ասել -ասելոց հմ, ասելոց հս, ասելոց է, ասելոց եմք, ասելոց էք, ասելոց են:

Անցյալի ապառնի՝ ասելոց էի, ասելոց էիր, ասելոց էր, ասելոց էար, ասելոց էիր, ասելոց էին:

Ստորադասական բաղադրյալ ապառնի՝ ասելոց իցեմ, ասելոց իցես, ասելոց իցէ, ասելոց իցեմք, ասելոց իցէք, ասելոց իցեն: Թարգմանվում է աշխարհաբար՝ ասելու լինի, կլինի, պիկի լինի:

Ապառնի դերբայը, ինչպես վերը նշեցինք, կարող էր ունենալ նաև -ի վերջավիրությունը, որը ևս համոլիպում է բաղադրյալ ժամանակների կազմում, օրինակ՝ կրելի է, ուլրելի է: Այս -ի վերջավիրությունը դարձյալ անորոշ դերբայի սեռականի ձև է: Անորոշ դերբայի **ի** հոլովմամբ սեռականի ձևերը պահպանվել են հայերենի բարբառներում՝ *ասիլի, պահիլի* (Արցախ), *լրալի, քիցիլի// գցելու* (Չամախ)՝¹⁸⁰: **Ի** ձևույթով անորոշ դերբայի ձևերը հայերենի զարգացման բոլոր շրջաններում շատ կենսունակ են. դրանք դառնում են և անոն՝ գոյական, ածական, և՝ միադիմի բայ, օրինակ՝ *բանալի, սփածանելի* (գոգնոց, ծածկոց) *դորովելի, դեսանելի, մակրուցանելի* է, *հաւալրալի իցէ* և այլն:

¹⁸⁰ Տես Հայոց լիզվի պալրմական բերականություն, հ. 2, Եր., 1975, էջ 161-162:

Գրաբարի ապառնի դերբայի այս երկու ձևերը՝ **-ոց** և **-ի**, ըստ սեռերի տարբերակված չեն. **-ոց** վերջավորությամբ կարող են և՛ ներգրծական, և՛ չեզոք, և՛ կրավորական սեռի բայերի ապառնի դերբայներ կազմվել, ինչպես և **-ի-ով՝ գալոց է, զնալոց է, շարշարելոց է ի նոցանել, զայրակղելոց էք յիմելն, ըմպելի է, կրելի է:**

Սիջին հայերենում **ոց**-ով վերջավորվող դերբայը դառնում է գրաբարաբանություն. նրանով կազմվող ստորադասական բաղադրյալ ապառնին ընդիանուապես դրւու է զայիս կիրառությունից, որովհետև ստորադասական եղանակի բայաձևերն արդեն դրւու էին մղվում: Իսկ **եմ** բայի՝ ներկայով և անցյալով կազմվող ժամանակները որոշ հեղինակներ շարունակում են գործածել: Սիջին հայերենում ստեղծվում է նոր ապառնի դերբայ՝ անորոշի սեռական հոլովից՝ **ժողվել-ժողվելոյ//ժողվելու:** Դեռևս գրաբարում հանդիպում էին **-ոյ-ով** վերջավորվող ձևեր, որոնք առավելապես ապառնու իմաստ էին արտահայտում և ոչ քեւ անորոշ դերբայի սեռական հոլովի, օրինակ՝ **դու ընդ իս իցես խօսելոյ, չեմ լինելոյ առն:**

Սիջին հայերենում այս **ոյ** վերջավորությամբ կառույցները շատ ավելի քիչ են հանդիպում. համագործածականը **ու-ով** ապառնիներն են՝ անցանելու ես, կիսելու եմ, գրեսնելու է և այլն:

Ապառնի

Իմանալ՝ իմանալու<ալոյ եմ, իմանալու ես, իմանալու է, իմանալու եմք/ենք, իմանալու էք, իմանալու եմ:

Խօսել/իմ՝ խօսելու<ոյ եմ, խօսելու ես, խօսելու է, խօսելու եմք/ենք, խօսելու էք, խօսելու եմ:

Յենու՝ յենելու<ոյ եմ, յենելու ես, յենելու է, յենելու եմք/ենք, յենելու էք, յենելու եմ:

Ասել՝ ասելու<ոյ եմ, ասելու ես, ասելու է, ասելու եմք/ենք, ասելու էք, ասելու եմ:

Ապառնի անցյալ

Իմանալ՝ իմանալու<ալոյ էի, իմանալու էիր, իմանալու էր, իմանալու էիրը, իմանալու էիր, իմանալու էիմ:

Խօսել/իմ՝ խօսելու<ելոյ էի, խօսելու էիր, խօսելու էր, խօսելու էիրը, խօսելու էիր, խօսելու էիմ:

Յենով՝ յենելու<ոյ էի, յենելու էիր, յենելու էր, յենելու էիրը, յենելու էիր, յենելու էիմ:

Ասել՝ ասելու<ոյ էի, ասելու էիր, ասելու էր, ասելու էիրը, ասելու էիր, ասելու էիմ:

Ու վերջավորությամբ ապառնին ամրակայվեց Ում ճյուղի բարբառներում, իսկ Կը ճյուղի բարբառներում ապառնու իմաստով սկսեցին գործածվել պիտի եղանակիչով գրաբարյան ներկան և անցալ անկատարը՝ պիրի սիրեմ=սիրելու են, պիրի սիրէի// սիրելու էի: Այս ձևերը Ում ճյուղի բարբառներում հարկադրական եղանակի իմաստ են արտահայտում: Արևելահայերենում ապառնի դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի ու անցյալի ձևերով բաղադրվում են սահմանական եղանակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակաձևերը, ինչպես՝ զրելու են, զրելու էի:

Ու-ով կազմվող ապառնի դերբայը բաղադրյալ դիմավոր ժամանակներ է կազմում նաև լինել բայի հետ: Ինչպես օրինակ՝ սիրելու լինեմ, սիրելու լինես, սիրելու կլինի, կամ լինել բայի՝ արևմտահայերենին բնորոշ հնչյունափոխությամբ վկայված ձևերը՝ սիրելու ըլլամ, սիրելու ըլլաս, սիրելու կ'ըլլայ և այլն:

Արևելահայերենում ապառնի դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի ու անցյալի ձևերով բաղադրվում են սահմանական եղանակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակաձևերը, ինչպես՝ զրելու են, զրելու էի:

ԺԽՏԱԿՎՆ ԽՌՆԱՐՀՈՒՄ

Հայերենում ժխտումն արտահայտվում է ոչ չ մի մասնիկներով, որոնք հնդեվրոպական ծագում ունեն: Ոչ չ մասնիկներից, Այտընյանի համոզմամբ, առավել հին և դասական է ոչ-ը, իսկ չ-ն հետդասական է,

ոչի կրճատված տարբերակը¹⁸¹: Ոչ և չ մասնիկների կիրառությունը գրեթե հավասարագոր է. դրանք ժխտման համար դրվում են հետևյալ ձևերի վրա՝ 1. սահմանական ներկա- ոչ իշխէ, չիշխէ, 2. անկատար անցյալ-չգոտաներ, ոչ գոտաներ, 3. անցյալ կատարյալ- չասաց, ոչ ասաց, 4. ստորադասական առաջին և երկրորդ ապառնիներ- չիցէ, չիցեն, ոչ արշաիցեն, 5. դերբայների և անունների վրա՝ չտեսանել, չաջողութիւն, ոչ տալով, ոչ անձնաւոր, 6. բաղադրյալ ժամանակների վրա - ոչ տեսանելոց եմք, չիցէ տեսեալ. Միայն իրամայականն է ժխտվում մի-ով՝ մի՛ անցաներ, մի՛ անցաներ: Ստորադասական առաջին և երկրորդ ապառնիների ժխտականը կազմվում է հիմնականում մի մասնիկով, բայց կան նաև ոչով ժխտման ձևեր: Այսպես՝ մի՛ հուրորենցի սիրով քո ի ճանապարհ նորա, եւ մի՛ մոլորենցի ի շատիզ նորա կամ ոչ բողացուցից ձեզ, մինչի կարգարենցիք ամենայն կամ իրամանաց իմոց:

Սիջին հայերենում պահպանվել են գրաբարյան ներկան և անկատարը, նրանց ժխտումն էլ պահպանվում է գրաբարյան երկձևությամբ՝ ոչ ունենայ, չընդունակ: Բայց երբեմն եզակի 3-րդ դեմքի համար կիրառվում էր նաև չի մասնիկը՝ չի կարէ, չի գիտէ և այլն: Սիջին հայերենի չով ըղձականի ժխտական ձևերը ժառանգեցին նոր գրական լեզուները: Կուռով ձևերի ժխտումը կատարվում էր հետևյալ կերպ. ժխտական խոնարհման օժանդակ բայ + ի+ անորոշ դերբայ: Վերջինս փաստորեն անորոշի ներգոյական հոլովածն է. **ո** հոլովման բառերի ներգոյականը կազմվում էր **ի+ հայցական** կաղապարով, օրինակ՝ կու գիրէր-չէր ի գիրել, կու հասկանամ - չեմ ի հասկանալ, կու պակասեն - չեմ ի պակասել: Աստիճանաբար այս կառուցվածքից սղվում է ի նախտիրը՝ չէ ի դաւլ > չի դաւլ, իսկ միջին հայերենի ուշ շրջանում և արդեն աշխարհաբարում ընկնում է անորոշի և վերջավորությունը, անորոշի լ-ն սկսում է ր դաւնալ, օրինակ՝ չեմ ի դաւլ > չեմ դաւլ > չեմ դաւր > չեմ դրա: Եւ լծորդության բայերի ժխտման դեպքում անորոշը վերջավորվում էր իլ-ով, ուստի լ-ի անկումը բերում է ի-ով վերջավորվող նոր ժխտական դերբայի առաջացման՝ կու գրեմ > չեմ ի գրիլ > չեմ գրիլ > չեմ գրի:

¹⁸¹ Ա. Վյորնեան, Աշվաշխ., էջ 87:

Սիցին հայերենի բաղադրյալ ժամանակաձևերի ժխտումը կատարվում է օժանդակ բային չ հավելելով՝ զրած եմ չեմ զրած, լիևեր եմ չեմ լիևեր, զրելոյ եմ - չեմ զրելոյ և այլն: Մեր նոր գրական լեզուները գրեթե նույնությամբ ժառանգում են բաղադրյալ ժամանակների ժխտման ձևը. օժանդակ բայն առաջ է գալիս՝ ստանալով չ: Պետք է հիշել, որ արևելահայերենում բայի եզակի 3-րդ դեմքի է-ն ժխտվելիս դառնում է ի՛ չի, է-ն չի դառնում ի, եթե բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույցն է, օրինակ՝ *սիրում է-չի սիրում, հաղթել է- չի հաղթել, զոմելու է- չի զոմելու, բարի է-բարի չէ, ընկած է- ընկած չէ*: Արևմտահայերենում օժանդակ բայի ներկայի եզակի երրորդ դեմքի ժխտական ձևը՝ չի-ն, կարող է հնչյունափոխության նմարկվել ձայնափորով սկսվող բայերի սահմանական ներկայի բայաձևերում. ի-ն սղվում է, այս սղումը գրավոր խոսքում արտահայտվում է ապարացով, օրինակ՝ *կ'երգէ-չի երգեր- չ'երգեր*:

Մի մասնիկը գրաբարում կարող էր ժխտել ոչ միայն հրամայականի բայաձևերը՝ կազմելով արգելական հրամայականը, այլև ստորադասական 1-ին և 2-րդ ապահնիները՝ *մի՛ արասցէն, մի՛ լիճիցիք, մի՛ երայցէր*:

Սիցին հայերենում ստորադասականները վերանում են, և **մի** մասնիկի կիրառության ոլորտը նեղանում է՝ սահմանափակվելով արգելականի կազմությամբ: Աշխարհաբարում իրավիճակը նույն է: Որպես հնարանություն՝ պահպանվել է «Աստված մի արասցն» արտահայտությունը՝ «Աստված շանի»:

Արևմտահայերենում ժխտումը կատարվում է նույն մասնիկների օգնությամբ՝ **մի**, չ: *Մի* մասնիկով կազմվում է արգելական հրամայականը, որի հոգնակին գրաբարատիպ է, տարբերվում է արևելահայերենի ձևերից, մի-ն ավելանում է *մերկայի հիմք+էր* վերջափորությամբ ձերին՝ *մի՛ կարդաք, մի՛ հեռանաք, մի՛ պարմէք, մի՛ իսուէք*: Յուրահատուկ է նաև *պիդի* եղանակիչով կազմված բայաձևերի ժխտումը, որպես կանոն՝ չ-ն դրվում է բայաձևի վրա՝ *պիդի նայիմ→պիդի չնայիմ, պիդի կարդամ→պիդի չկարդամ*, թեև վերջին տասնամյակներում արևելահայերենի ազդեցությամբ տարածվել են *չպիդի նայիմ, չպիդի կարդամ* ժխտական կառույցները: Սահմանական եղանակի ներկայի և անկատար ան-

ցյալի կը եղանակիչով կազմոթյունների ժխտական խոնարհման դեպքում եմ օժանդակ բայի ժխտական ձևերին հետ գործածվում են ժխտական դերբայի ձևերը՝ կը պարզմեն՝ $\rightarrow z \rightarrow z$ պարզմեր, կը խօսիմ՝ $\rightarrow z \rightarrow z$ խօսիր, կը մնամ $\rightarrow z \rightarrow z$ մնար... Սահմանական եղանակի վաղակատար ներկա և անցյալ բայաձևերի ժխտականը այս պատճառով տարածված չէ, որովհետև կառաջանար համանություն, ուստի վաղակատար ներկայի ու անցյալի ժխտական ձևերին փոխարինում են հարակատարի ժխտականները՝ պարզմեր եմ $\rightarrow z \rightarrow z$ պարզմած, խօսեր եմ $\rightarrow z \rightarrow z$ խօսած, մնացեր եմ $\rightarrow z \rightarrow z$ մնացած և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, եմ օժանդակ բայի ժխտական ձևերը նախադաս են:

Գրական արևելահայերենում ձևավորվել է ժխտման մի յուրահատուկ ձև, որը չի եղել գրաբարում, չկա նաև արևմտահայերենում: Դա, այսպես կոչված, կրկնակի ժխտումն է: Եթե խոսքը կազմվում է ժխտական դերանվամբ, ապա նրա հետ կիրառվում է ժխտական խոնարհման բայ՝ $n \neq z$ զիսկեր եղածի մասին, $n \neq z$ չեմ ասի չեզ: Արևմտահայերենում, որպես կանոն, ժխտումը կրկնակի չէ, ժխտական դերանունների հետ դրվում են դրական խոնարհման բայեր՝ $n \neq z$ ըրած է, $n \neq z$ մէկ բան ըրած է, $n \neq z$ մէկ անգամ ըրած է և այլն: Բայց նշենք, որ արևմտահայ որոշ հեղինակների գործերում հանդիպում են կրկնակի ժխտման ձևեր: Սա արևելահայերենի ազդեցության հետևանք է: Բացի այս, արևելահայերենում անկատար, վաղակատար, ապակատար դերբայներով կազմված վերլուծական ժամանակների ժխտման դեմքում օժանդակ բայը գալիս է առաջ, ներկա ժամանակի 3-րդ դեմքի է ձևույթը հնչյունափոխում է՝ $t \gtreqless h$, օրինակ՝ $qph \gtreqless t$ - չի $qph \gtreqless t$, $qpt \gtreqless t$ - չի $qpt \gtreqless t$ և այլն: Արևմտահայերենում, որպես կանոն, $t \gtreqless h$ հնչյունափոխությունը չի գործում, և օժանդակ բայը չի տեղափոխվում բայից առաջ: Օրինակ՝ $psh \gtreqless t$ - $psk \gtreqless t$ չէ, $psk \gtreqless t$ - $psk \gtreqless t$ չէ և այլն: Նշենք նաև, որ արևմտահայերենում վաղակատար ներկա և վաղակատար անցյալ ժամանակների ժխտական ձևերը գործածական չեն, որովհետև դրանք նույնանում են սահմանական անկատարի ձևերին, փոխարենը գործածվում են հարակատարի ժխտականները, օրինակ՝ $qph \gtreqless t$ - $z \gtreqless qph$ ոչ $ph \gtreqless z$ գրած, $qph \gtreqless t$ - $z \gtreqless qph$ գրեր, $qph \gtreqless t$ - $z \gtreqless qph$ գրած, ոչ $ph \gtreqless z$ գրեր:

ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆԻ ԿԵՐՊԱՍԵՌԱՅԻՆ ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Կրավորական կառույցներ արտահայտելու համար իին հայերենում բացակայում էր մեկ միասնական և համակարգային ձևույթ կամ եղանակ: Ներկայի հիմքից կազմվող ժամանակներում գործում էր կրավորականի խմաստի արտահայտության հետևյալ եղանակը՝ **հ>ի** փոխակերպումը, իսկ կատարյալի հիմքից կազմվող ժամանակներում ներգործած խոնարհման վերջավորությունները փոխարինվում էին կրավորակերպ խոնարհման վերջավորություններով:

Ինչպես նշեցինք, ներկայի հիմքից կազմվող ժամանակներում որպես կրավորականության ցուցիչ տարրերակվում էր **ի** լծորդը: **Ե** լծորդության ներգործական սեռի բայերը կրավորական խմաստ արտահայտելու համար իրենց լծորդը փոխում էին **է>ի` շինէ- շինի** (**շինում է-** շինվում **է**), **սիրեմ-սիրիմ** (**սիրում եմ-սիրվում եմ**) կամ **սիրիցեմ- սիրիցիմ** (**սիրելու եմ- սիրվելու եմ**), **մի՛ սիրեր-մի՛ սիրիր** (**մի՛ սիրիր- մի՛ սիրվիր**): Անցյալ անկատարում վիճակն այլ է, քանի որ **և** և **ի** խոնարհումներն ունեն ընդհանուր վերջավորություններ՝ **էի, էիր, էր, էար, էիր, էին:** Դրանք նույն ձևով արտահայտում էին և ներգործական, և կրավորական սեռերի խմաստներ՝ **սիրէր = սիրում էր** և **սիրվում էր:** Միայն համատեքստից կարելի էր որոշել բայի սեռային խմաստը: Մնացյալ խոնարհումների բայերը գրաբարում կոչվում էին ընդհանուր կամ հասարակ բայեր և նույն ընդհանուր վերջավորություններով արտահայտում էին տարրեր սեռերի խմաստներ՝ **խնու- փակում է և փակվում է, լնու- լցնում է և լցվում է, դատի - դատում է և դատվում է, առայ- արում է և աղացվում է:** Ա լծորդության բայերը միայն 1-ին ապահնում կարող էին տարրերվել՝ լսու սեռերի. կրավորականի դեպքում **այցեմ, այցիս, այցէ, այցեմք, այցէք, այցեն** վերջավորությունների **և** լծորդը վերածում էին **ի-ի՝ այցիմ, այցիս, այցի, այցիմք, այցէք, այցին:** Օրինակ՝ **բանայցեմ-բանայցիս/բրջեմ-բրջվեն, բանայցէ-բանայցի /բացի-բացիլի** և այլն:

Կատարյալի հիմքից կազմվող ժամանակներում՝ սահմանական անցյալ կատարյալ, ստորադասական երկրորդ ապահնի, բուն հրամա-

յական, ներգործական և կրավորական սեռերի իմաստն արտահայտելու համար իին հայերենում ստեղծվել էր վերջավորությունների հատուկ հակադրություն՝ ներգործակերպ և կրավորակերպ: Սակայն արդեն 5-րդ դարում այս հակադրությունը կորցրել էր իր կերպասեռային իմաստը, որովհետև ի լծորդության բոլոր բայերը, անկախ սեռից, խոնարիվում էին միայն կրավորաձև. դրանք կրավորակերպ խոնարհման վերջավորություններով արտահայտում էին երկու սեռերի իմաստներ՝ *դարեցաւ-դարեց* և *դարւից*, *խօսեցի - կխոսի* և *կխոսվի*: Միայն ներգործակերպ խոնարիում ունեցող բայերը կարող էին ըստ սեռային անհրաժեշտության փոխել իրենց խոնարհման վերջավորությունները՝ *սիրեաց-սիրեց*, *սիրեցաւ-սիրվեց*, *եխից-փակեց*, *խցաւ-փակվեց*, *երաց-բացեց*, *բացաւ-բացվեց* և այլն: Այսպիսով՝ կրավորականի կերպասեռային դրսնորումները գրաբարում անմիջինակ էին և բազման:

Գրաբարի կրավորականության դրսնորման համակարգի առաջին ճեղքածքը համարվում է հետդասական շրջանում և լծորդության բայերի կրավորական անորոշվ վերածումը *իւ-ի*: Ստեղծվեցին *խոնարիել* (խոնարիել)-*խոնարիիլ* (խոնարիվել), *հնազանդել* (հնազանդել)-*հնազանդիլ* (հնազանդվել) գույգերը: Առաջացավ նաև եզակի 3-րդ դեմքի առանձին կրավորականի վերջավորություն՝ *իւր՝ զրանիւր-զրանվում* էր, *սկսանիւր-սկսվում* էր, *կոչիւր-կոչվում* էր: Սակայն այս ձևերն անբավարար էին կրավորականությունն արտահայտող ամբողջական և պարզ համակարգ ստեղծելու համար, ուստի հայերենում ստեղծվում է ընդհանրական կրավորական ածանց՝ **ու/ւվ:** Այս ածանցի ծագման երկու վարկած կա՝ 1.Պետերմանի, Հյուրշմանի, Կարստի և 2. Այտընյանի: Առաջինների կարծիքով՝ **-ու/-վ-** ածանցը ծագում է **ու** լծորդից, կրավորական դարձնելու համար դրանց իմքին ավելանում էր **ի** լծորդը՝ **բռդուլ>բռդուիլ**, **զենուլ>զենուիլ:** Այս **ուիլ** նորակազմության մեջ **ու-ն** սկսում է ըմբռնվել որպես նոր կրավորական: Սկզբում առաջանալով միայն **ու** լծորդության բայերի դեպքում՝ այն աստիճանաբար տարածվում է մեացած լծորդությունների վրա:

Ա. Այտընյանի համոզմամբ՝ **-ու/-վ-** կրավորականը ծագում է գրաբարյան **-ուած** բայանվանակերտ ածանցից, որը ցույց էր տալիս ինչ-որ

մեկի կողմից կատարված գործողության արդյունքում ստեղծված վիճակ կամ դրույթուն: -**Ուած-ով** կազմությունները կրավորականի իմաստով էին ընկալվում: -**Ուած-ից** նախ ձևավորվում է հարակատար դերբայը, ապա՝ կրավորական ածանցը: Միջին հայերենում կրավորական ածանցը **ու/վ-ն** է, որ, դրվելով անորոշում դերբայական վերջավորությունից առաջ, այնուհետև հանդես է գալիս մյուս դերբայներում և բայի խոնարիփած ձևերում: -**Ու/-Վ-** ածանցը միջին հայերենից փոխանցվեց մեր բարբառներին և երկու գրական հայերեններին¹⁸²:

Վ ածանցը դրվում է բայահիմքի և դերբայական վերջավորության միջն՝ երգել- երգ+ վ+ ել, գրմել- գրմ+ վ+ ել, խօսիլ- խօս+ վ+ իլ, ըսել- ըս+ վ+ իլ: Միայն **Ա** լծորդության բայերի դեպքում վ-ն ավելանում է անցյալի հիմքին՝ աղալ- աղաց+ վ+ ել, կարդալ- կարդաց+ վ+ ել, իմանալ- իմաց+ վ+ ել և այլն:

Աշխարհաբարում **ու/վ** մասնիկը կրավորական սեռի արտահայտության միակ միջոցն է: Բայական նոր ածանցի շնորհիվ հաղթահարվեց կրավորականության լրացնորման գրաբարյան բազմաձևությունը: Այս առումով աշխարհաբարը գերազանցում է գրաբարը, քանի որ պարզությունը լեզվի կարևորագույն առավելությունն է: Թեև պետք է նշել, որ վ ածանցը արդի հայերենում կարող է արտահայտել նաև չեզոք սեռի իմաստ: Մ. Ասատրյանը, անդրադառնալով կրավորական բայերի արտահայտած չեզոք իմաստին, նշում է, որ այս երևույթը պայմանավորված է ժամանակակից հայոց լեզվում պարզ ներգործական բայերի առանձին չեզոք ձևի բացակայության հանգամանքով: Անհրաժեշտությունն է կարիք է զգացվում, դիցուք, շարժել բացել, բափել, սկսել և նման բայերի արտահայտած գործողությունը ներկայացնել ոչ միայն որպես ներգործական ու կրավորական սեռի, այլև չեզոք սեռի գործողություն: Կենդանի խոսքում նման ձևերի անհրաժեշտությունն առկա է, ուստի վ ածանցով ձևերը սկսում են արտահայտել նաև չեզոք սեռի իմաստ, ինչպես օրինակ՝ «Քամին շարժվում է մեղմիկ», «Վարդը բացվում է մայի-

¹⁸² Հմնտ. **Ս. Անքոսյան**, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ.2, Եր., 1975, էջ 365-376:

սին», «Նրա աշքերից արցունքներ են բափվում»¹⁸³: Մ. Ասատրյանը ցույց է տալիս, որ գրաբարում ևս կար նման երևույթ. ներգործական սեռի բայերը, կրավորածն խոնարհվելով, արտահայտում էին ոչ միայն կրավորական, այլև չեզոք իմաստներ, այսպէս՝ «Ապա լցան սփոհցան, ծաւալիցան ընդ ամենայն երկիրն Հայոց» (Փաւոսոս) կամ «Յորդագոյնս տարածեցաւ աղանդ նոցա» (Ազարանձեղոս): Միջին հայերենում -ու/-ւ/-ի- ածանցի առաջացումը թույլ է տալիս հստակ տարանցատել անցողական բայերի ներգործական, կրավորական և չեզոք սեռերի ձևերը՝ եփիս-ներգործական, եփիս-չեզոք, եփվիս-կրավորական, բաժնիս-ներգործական, բաժնիս-չեզոք, բաժնվիս-կրավորական, շարժիս-ներգործական, շարժիս-չեզոք, շարժվիս-կրավորական: Բայց երեք սեռերի այսպիսի ձևեր կարող էին ունենալ միայն ե խոնարհման անցողական բայերը: Ա. Այտրնյանն իր քննական քերականության մեջ արևմտահայերենի համար ևս բերում է մի քանի ներգործական բայերի կրավորական և չեզոք տարբերակները՝ և>ի լծորդության անցումով, ապա՝ ո/ւ ածանցով և ի լծորդությամբ, օրինակ՝

<i>Ներգործական</i>	<i>Չեզոք</i>	<i>Կրավորական</i>
կտրել	կտրիլ	կտրուիլ
կոտրել	կոտրիլ	կոտրուիլ
այրել	այրիլ	այրուիլ
քափել	քափիլ	քափուիլ
ազատել	ազատիլ	ազատուիլ ¹⁸⁴

Որոշ կրավորական բայեր արտահայտում են այնպիսի գործողություն, որը կատարում է ենթական, բայց այդ գործողությունը միաժամանակ ուղղված է հենց ենթակայի վրա: Հայ քերականագիտության մեջ նման բայերը կոչվում են անդրադարձ բայեր: Անդրադարձության

¹⁸³Տե՛ս **Մ. Ասատրյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու: Զնարանություն, Եր., 1983, էջ 231-232:

¹⁸⁴Հմմտ. **Ա. Այտրնյան**, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Եր., 1987, էջ 88-90:

իմաստը կրավորական բայերի արտահայտած չեզոք իմաստի դրսություններից մեկն բերենք անդրադարձ բայերի օրինակներ՝ մաքրվել հարդարվել շպարվել օծվել սափրվել քալել փարարվել հանվել հազմնվել լվացվել պաշտպանվել պակրասկվել և այլն:

ԱՆԿԱՆՈՆ ԲԱՅԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Տարարմատ անկանոն բայեր

Գրաբարյան անկանոն բայերը տարանջատվում են ըստ կատարյալի հիմքի կազմության սկզբունքի, ըստ այլմ՝ տարարմատ են կոչվում այն բայերը, որոնց ներկայի և կատարյալի հիմքերը վիովին տարբերվում են, այլ բայահիմքերից են կազմված: Դրանք բոլորը հնդեվրոպական ծագման վաղնջական բայեր են, որոնք անկանոնություններ ցուցաբերում են ոչ միայն հիմքակազմության ժամանակ, այլև խոնարհման կերպի և դիմային վերջավորությունների կցման ընթացքում:

1. Աւտել- և լծորդության պարզ բայ է, կատարյալում ունի կեր կամ կերի՝ ի թույլ բաղադրիչով հիմքեր: Անցյալ կատարյալում հանդես է գալիս կեր հիմքով, իսկ կերի հիմքը երևան է գալիս երկրորդ ապառնու 2-րդ դեմքից սկսած՝ ներառյալ նրանից ծագած հորդորական հրամայականը՝ անցյալ կատարյալ՝ կերայ, կերար, կերաւ, կերաք, կերայր/արուր, կերան, 2-րդ ապառնի՝ կերայց, կերիցես, կերիցէ, կերիցուր, կերիջիր, կերիցեն, հորդորական հրամայական՝ կերիջի՛ր, կերիջի՛ք, բուն հրամայական՝ կեր, կերայր, կերառուր, անցյալ դերբայ՝ կերեալ:

Սիջին հայերենում տարարմատ հիմքը պահպանվում է, խոնարհման կրավորակերպ վերջավորությունները ևս, վերանում է ի թույլ բաղադրիչը, որովհետև վերանում են 2-րդ ապառնին և հորդորականը: Բուն հրամայականի հոգնակին ստանում է ընդհանրական դարձած -եր վերջավորությունը՝ կեր, կերեք: Այս հարացույցն էլ աննշան փոփոխություններով ժառանգում են երկու արդի գրական հայերենները՝ հոգնակի 1-ին դեմքը դառնում է ար>անք, իսկ 2-րդը՝ այր >ար = կերանք, կերաք:

2. Ըմպել- Ե լծորդության պարզ բայ է, որ կատարյալում ուներ **արք** հիմքը, որից ունենար արքել, արքենալ բայերը, մնացած բոլոր ձևերում կանոնավոր բայ է՝ ներգործած վերջավորություններով: *Անցյալ կատարյալ՝ արքի, արքեր, (է)արք, արքաք, արքէք/իք, արքին:*

2-րդ ապառնի՝ **արքից, արքես, արքէ, արքուք, արքջիք, արքեն,** հորդորական հրամայական՝ **արքջիր, արքջիք, բուն հրամայական՝ արք, արքէք, անցյալ դերքայ՝ արքեալ:**

Սիցին հայերենում, ապա աշխարհաբարում այս բայը կանոնավորվում է՝ **ըմպեցի, ըմպեցեր, ըմպեց...**, բայց գրեթե չի գործածվում, փոխարենը **արք** արմատից երեք բայ էր կազմվել՝ **արքել, արքենալ, ի+արքիլ=յարքիլ/ հարքիլ**, բոլորը կանոնավոր են՝ կատարյալ՝ **արքից, հարքից** հիմքերով:

3. Երթալ - ա լծորդության պարզ այս բայը կատարյալում ունի **չոգ** հիմքը, մնացած բոլոր դեպքերում՝ **երթ/երթի.** Խոնարհվում է կրավորածն: *Անցյալ կատարյալ՝ չոգայ, չոգար, չոգաւ, չոգայր/արուք, չոգան, 2-րդ ապառնի՝ երթայց, երթիցես, երթիցէ, երթիցուք, երթիջիր, երթիցեն, հորդորական հրամայական՝ երթիջիր, երթիջիք, բուն հրամայական՝ երթ, երթայք/արուք, անցյալ դերբայ՝ երքեալ:*

Սիցին հայերենում **չոգ** հիմքը վերանում է, **երթ-ը** երթենն ստանում է **աց** բաղադրիչը՝ ներգործակերպ վերջավորություններով՝ **երթացի, երթացիր, երթաց,** բայց՝ հազվադեպ է հանդիպում: Կարող ենք արձանագրել, որ այս բայը դարձել էր պակասավոր, կատարյալի հիմք չուներ, փոխարինվում էր **գալ** բայի **գաց** հիմքի ձևերով, որոնք ժառանգել է արևմտահայերենը՝ **գացի, գացիր, գաց, գացինք, գացիք, գացին:** Արևելահայերենում փոխարինվել է **գնալ** բայի կանոնավոր ձևերով՝ **գնացի, գնացիր, գնաց, գնացինք, գնացիք, գնացին:** Հրամայականը՝ **գնա՛, գնացե՛ք:**

4. Գալ - ա լծորդության պարզ բայ է, որ կատարյալում **եկ, եկեց/ս** հիմքերով է խոնարհվում: *Անցյալ կատարյալ՝ եկի, եկիր, եկն, եկաք, եկէք/իք, եկին, 2-րդ ապառնի՝ եկից, եկեսցես, եկեսցէ, եկեսցուք, եկեսցիք, եկեսցեն, հորդորական հրամայական՝ եկեսչիր, եկեսչիք, բուն հրամայական՝ եկ, եկայք/արուք, անցյալ դերբայ՝ եկեալ:*

Սիջին հայերենում պահպանվում է **եկ** հիմքը, բայց խոնարհման կերպը դասնում է կրավորածն, թեն եզակի 3-րդ դեմքում ձեռք է բերում շատ անսովոր, ըստ Կարստի, հնդեվրոպական մայր լեզվից եկող եր նախահավելված աճականը՝ **երեկ** (նույն նախահավելվածը ստանում են միավանկ այլ անկանոն բայեր և՝ **տալ-**ը և **դնել-**ը՝ **երետ**, **երետ**): Առավել կանոնավոր էին **եկայ**, **եկար**, **եկաւ**, **եկար/անք**, **եկայր/ար**, **եկան** ձևերը, իրամայականում՝ **եկ**, **եկէք**: Քանի որ գրաբարում **յառնել** և **գալ** բայերը հարադիր էին գործածվում, **յառնել**-ի բուն իրամայականը՝ **արի**, **արիք**, նույնանում է **զալ** բայի իրամայականի հետ՝ ստանալով ընդհանուր իմաստ՝ **արի եկ>արեկ>արիք**, ապա՝ **արի=եկ**: Աշխարհաբարում ամրակայվում է միջինհայերենայն կամոնավոր խոնարհումը:

5. Ուռելի/իմ/-ի լծորդության այս բայը կատարյալում կալ հիմքն ունի, որից ունենք նաև **կալնուլ բայը, և խոնարհվում է կրավորածն վերջավորություններով: Անցյալ կատարյալ՝ **կալայ**, **կալար**, **կալաւ**, **կալար**, **կալայր/արուր**, **կալան**, 2-րդ ապառնի՝ **կալայց**, **կալցիս**, **կալցի**, **կալցուր**, **կալչիք**, **կալցին**, հորդորական իրամայական՝ **կալչիր**, **կալչիք**, բուն իրամայական՝ **կալ/վ**, **կալայք**, **կալարուր**, անցյալ դերբայ՝ **կալեալ**:**

Սիջին հայերենում այս բայը դադարում է գործածվել **բռնել** իմաստով, իսկ **կալ** արմատից ձևափորվում է **կալնուլ/կալել** բայը, որն արևելյան բարբառներում պահպանված է **վեր կալել** հարադրության մեջ: Աշխարհաբարում ինքնուրույն կիրառություն չունի, ունենք **կալանավորել** կամոնավոր բայը:

6. Լինել/իմ/-ի լծորդության և սոսկածանցով հնագույն բայ է, կատարյալում ունի **եղ, **եղի**, **լի** հիմքերը, խոնարհման վերջավորությունները խիստ անկանոն են՝ կրավորակերպ/ներգործակերպ: Անցյալ կատարյալ՝ **եղէ**, **եղեր**, **եղեւ**, **եղեար/ար**, **եղէր**, **եղեն**, 2-րդ ապառնի՝ **եղէց**, **եղցիս/իցես**, **եղիցի**, **եղիցուր**, **եղիչիք**, **եղիցին**, ունի 2-րդ ձևը՝ **լիցիմ**, **լիցիս**, **լիցի**, **լիցուր**, **լիջիք**, **լիցին**, հորդորական իրամայական՝ **լիջիր**, **լիջիք**, բուն իրամայական՝ **լեր**, **լերուր**, անցյալ դերբայ՝ **լեալ**:**

Սիջին հայերենում պահպանվում է միայն **եղ** հիմքը՝ արդեն կրավորածն վերջավորություններով, որովհետև **լինել**-ը **ի** լծորդության և սոսկածանցով բայ էր. այդպիսիք միջին հայերենում խոնարհվում էին կրա-

վորածն՝ եղայ, եղար, եղաւ, եղար/անք, եղայր/եղար, եղան, հրամայականը՝ եղի՛ր, եղէ՛ր, վաղակատարը և հարակատարը՝ եղել/եր, եղած: Այս ձևերն ել հիմնականում ժառանգեցին մեր երկու նոր գրական հայերեն-ները: Նշենք, որ արևմտահայերենում լինել բայաձևը հնչյունափոխվել է՝ դարձալով **ռլլաւ**, բայց կատարյալի հիմքի գրաբարյան հղ ձևը պահպանվել է:

Նույնարմատ անկանոն բայեր

Այս բայերը գրաբարում կատարյալի հիմքը կազմելիս հնչյունափոխությունների էին ենթարկվում, բացի այդ՝ կարող էին ունենալ կատարյալի հիմքի մի բանի տարբերակ՝ անցյալ կատարյալի և 2-րդ ապառնու կամ հրամայականի համար առանձին, տարբեր սկզբունքներով կազմված: Օրինակ՝ **յառնել** բայն ունի **ի** բույլ բաղադրիչով **յարի** հիմքը անցյալ կատարյալում, 2-րդ ապառնում և հորդորական հրամայականում, իսկ բուն հրամայականում նրա հիմքն է՝ **արի-ն**: **Տալ** բայը կատարյալում ունի **ետ** հիմքը, իսկ 2-րդ ապառնում **տաց**, բուն հրամայականում՝ **տու**, իսկ **դնել** բայը **եղ** և **դի** 2 հիմքերով է հանդես գալիս:

1. Առնել - Ա սոսկածանցով է լծորդության բայ է, որի կատարյալի կանոնավոր հիմքը պետք է լիներ արմատական՝ **առ/ր**, բայց հնդեվրոպական մայր լեզվից ժառանգած օրինաչափությամբ այս բայն իր կատարյալի հիմքը կազմում էր արմատի կրկնությամբ՝ **ար+ար**, խոնարհվում էր ներգործածն, 2-րդ ապառնում և հորդորականում **ր>ս** հնչյունափոխություն է կատարվում, կատարյալի հիմքակազմիչ **ց-ի** համարանությամբ՝ **արար+ցնս=արասցես** կամ **արար+ջիր=արասջիր**, իսկ բուն հրամայականում արմատական այս բաղաձայնն ընկնում է, այսինքն՝ արմատի վերջի **ր-ն** իրեն պահում է ինչպես կատարյալի **ց** ձևույթը: Անցյալ կատարյալ՝ **արարի**, **արարեր**, **արար**, **արարար**, **արարեր/իր**, **արարին**, 2-րդ ապառնի՝ **արարից**, **արասցես**, **արասցէ**, **արասցուր**, **արասջիր**, **արասցեն**, հորդորական հրամայական՝ **արասջի՛ր**, **արասջի՛ր**, բուն հրամայական՝ **արա՛**, **արարէ՛ր**, **անցյալ դերբայը՝ արարեալ**:

Միջին հայերենում խիստ ձևափոխվում է անորոշ դերբայը՝ **առնել->այնել>ընել>անել**: Կատարյալի հիմքը դասում է **ար** նախնական բայրմատը, որին կցվում են ներգործածն վերջավորությունները, երբեմն նաև՝ կրավորածն՝ **աւ**: Անցյալ կատարյալ՝ արի, արիր, արա/արեց, արիմք, արիք, արին, կամ՝ ըրի, ըրիր, ըրեց/ըրաւ, ըրինք, ըրիք, ըրին, հրամայականը՝ արա՛, արէք՛, ըրա՛, ըրէք՛, վաղակատար, հարակատար դերբայները՝ **արել, արած, ըրել/եր, ըրած**:

Աղոփի հայերենում կանոնավորման միտումը խորացել է. **ար** արմատին ավելացել է ընդհանրական **եց-ը՝ արեցի, արեցիր, արեց, արեցինք, արեցիք, արեցին**, վաղակատար և հարակատար դերբայները՝ **արել, արած**:

2. Տալ- ա լծորդության պարզ բայ է, որը կատարյալում ունի **ետ, տու, տաց** հիմքերը: Հնագույն բայ է, ուստի վերջավորություններն անգամ բավական հնչյունափոխված են: Անցյալ կատարյալ՝ **ետու, ետուր, ետ, տուար, ետուր, ետուն, 2-րդ ապառնի՝ տաց, տացես, տացէ, տացուր, տաջիր, տացեն**, հորդորական հրամայական՝ **տաջի՛ր, տաջի՛ք, բուն հրամայական՝ տու՛ր, տու՛ք, անցյալ դերբայ՝ տուեալ**:

Միջին հայերենում պահպանվում է **ու** բաղադրիչով **տու** հիմքը՝ ն՝ ներգործածն, և՝ կրավորածն վերջավորություններով՝ **տուի, տուիր, տուաւ/ երետ, տուար/անք, տուայր/աք, տուինտուան**, հրամայականը՝ **տո՞ր, տուէք՛, դերբայները՝ տուել/եր, տուած**: Արևելահայ աշխարհաբարում **տու/տու** հիմքին ավելանում է **եց՝ տվեցի, տվեցիր, տվեց, տվեցինք, տվեցիք, տվեցին** և այլն: Մնացյալը միջին հայերենից է գալիս **ու/վ անցումով՝ տվել, տված**: Հրամայականն անկանոն է՝ եզակիում գրաբարակերպ՝ **տվեր, տվե՛ր, տվէք՛**:

3. Պնել- նույն համաբանությամբ է զարգանում **ե** լծորդության և սոսկածանցով **պնել** բայը, որը գրաբարում ուներ կատարյալի **եղ, դի, դից** հիմքերը: Անցյալ կատարյալ՝ **եղի, եղիր, եղ, եղաք, եղիք, եղին, 2-րդ ապառնի՝ եղից, դիցես, դիցէ, դիցուր, դիջիր, դիցեն, հորդորական հրամայական՝ դիջիր, դիջիք, բուն հրամայական՝ դիր, դիք, անցյալ դերբայ՝ **եղեալ**:**

Սիջին հայերենում ունենք կանոնավորված հետևյալ ձևեր՝ անցյալ կատարյալ՝ դրի, դրիր, դրաւ (երես), դրեց, դրինք, դրիք, դրին, հրամայական՝ դի՛ր, դրէ՛ք, վաղակատար, հարակատար՝ դրել, դրած: Արևելահայերենում դրին ավելանում է եց՝ դրեցի, դրեցիր, դրեց, դրեցինք, դրեցիք, դրեցին: Վաղակատար և հարակատար դերբայները կազմվում են դր հիմքից՝ դրել, դրած: Հրամայականը եզակիում պահպանել է գրաբարյան ձևը, հոգնակին՝ միջինհայերենյան՝ դի՛ր, դրէ՛ք:

4. Ծանչել- և լծորդության -աշ- սոսկածանցով բայ է, որը գրաբարում ուներ ի բույլ բաղադրիչով կատարյալի հիմք՝ բառասկզբի Ճ՛ծ անցումով՝ **ծանի:** Խոնարիփում էր կրավորածն և խառն, ինչպես ի բույլ բաղադրիչով բայերը: Անցյալ կատարյալ՝ ծանեայ, ծանեար, ծանեաւ, ծանեար, ծանեայր/երութ, ծանեան, 2-րդ ապառնի՝ ծանեայց, ծանիցես, ծանիցէ, ծանիցութ, ծանիջիք, ծանիցեն, հորդորական հրամայական՝ ծանիջի՛ր, ծանիջի՛ք, բուն հրամայական՝ ծանի՛ր, ծանեա՛յթ, ծաներո՛թ, անցյալ դերբայ՝ ծանուցեալ:

Սիջին հայերենում լիովին կանոնավորվում է. **-աշ-**ը այլևս ածանց չէ: Անորոշը հնչյունափոխավում է. միջնավաճակի ա-ն սղվում է՝ **ծանչել- ծանչեցի, ծանչեցիր, ծանչեց, ծանչեցինք, ծանչեցիք, ծանչեցին,** հրամայական՝ **ծանչի՛ր, ծանչէ՛ք, վաղակատար, հարակատար՝ ծանչել/եր, ծանչած:** Արևելահայերենում վերականգնվում է գրաբարյան անորոշը՝ **ծանչել**, խոնարիփում է և լծորդության պարզ բայերի պես: Խոկ **ծանի** հիմքից հին պատճառականով կազմվում է նոր բայ՝ **ծանուցել**, որը կանոնավոր է:

5. Մեղանչել- և լծորդության անչ- սոսկածանցով բայ է: Գրաբարում այն ուներ կատարյալի երկու հիմք՝ մեղ և մեղի: Անցյալ կատարյալ՝ **մեղայ, մեղար, մեղաւ, մեղաք, մեղայր/արութ, մեղան, 2-րդ ապառնի՝ մեղայց, մեղիցես, մեղիցէ, մեղիցութ, մեղիջիք, մեղիցեն, հորդորական հրամայական՝ մեղիջի՛ր, մեղիջի՛ք, բուն հրամայական՝ մեղի՛ր, մեղա՛յթ, մեղարո՛թ:**

Սիջին հայերենում և աշխարհաբարում **-անչ-** կերպածանցը ձուլվում է բայարմատին, որին միջին հայերենի ուշ շրջանում կատարյալի նոր հիմքի կազմության համար գումարվում է **եց-ը՝** կազմելով կանոնա-

վոր խոնարհում՝ մեղանչեցի, մեղանչեցիր, մեղանչեց, մեղանչեցինք, մեղանչեցիք, մեղանչեցին, հրամայականք՝ մեղանչիք, մեղանչեք: Սիայն կիլիկյան շրջանում են հանդիպում գրաբարյան մեղայ, մեղար, մեղաւ, մեղաք, մեղայք/արուք, մեղան ձևերը՝ որպես գրաբարաբանություն: Աշխարհաբարում հանդիպում է մեղա լիեր դարձվածը:

6. Յանցանել - ե լծորդության աև սոսկածանցով բայ է, բայց կատարյալում ունի ի բույլ բաղադրիչ՝ **յանցի**+ կրավորածն և խառն վերջավորություններ: Անցյալ կատարյալ՝ **յանցեայ**, **յանցեար**, **յանցեաւ**, **յանցեաք**, **յանցեայք**, **յանցեան**, 2-րդ ապառնի՝ **յանցեայց**, **յանցիցես**, **յանցիցէ**, **յանցիցուք**, **յանցիջիք**, **յանցիցեն**, հորդորական հրամայական՝ **յանցիջիք**, **յանցիջիքք**, բուն հրամայական՝ **յանցիք**, **յանցեայք**, **յանցերուք**: Այս բայը միջին հայերենում այլևս գործածական չէ, աշխարհաբարում՝ նույնպես:

7. Լսել- ե լծորդության պարզ բայ է, կատարյալում ունի լու, լուի հիմքերը՝ կրավորածն վերջավորություններով: Անցյալ կատարյալ՝ **լուայ**, **լուար**, **լուաւ**, **լուաք**, **լուայք/արուք**, **լուան**, 2-րդ ապառնի՝ **լուայց**, **լուիցես**, **լուիցէ**, **լուիցուք**, **լուիջիք**, **լուիցեն**, հորդորական հրամայական՝ **լուիջիք**, **լուիջիքք**, բուն հրամայական՝ **լուիք**, **լուայք**, **լուարուք**, անցյալ դերբայ՝ **լուեալ**:

Սիջին հայերենում լիովին կանոնավորվում է՝ **լսեց+ներգործածն վերջավորություններ**՝ **-ի**, **-իք**, **-եց**, **-ինք**, **-իք**, **-ին** և այլն: Հրամայականում՝ **լսէ//լսիք**, **լսեցէք**: Աշխարհաբարը ժառանգում է միջինհայերենյան կանոնավորումը:

8. Տանել- ի լծորդության և սոսկածանցով բայ է, կատարյալում ունի **Ճ** հնչյունափոխությամբ՝ **տար** հիմքը, խոնարիվում է կրավորածն, այս **թ-ով** գրաբարում անկանոն համարվող հիմքից էլ աշխարհաբարում կառաջանա **թ-ական** հատուկ հիմք պատճառական բայերի համար և սոսկածանց **Ճ-ով** փոփոխությամբ՝ **մեծացն-մեծացք**, **ծիծաղեցն-ծիծաղեցք**: Անցյալ կատարյալ՝ **տարայ**, **տարար**, **տարաւ**, **տարաք**, **տարայք**, **տարան**, 2-րդ ապառնի՝ **տարայց**, **տարցիս/ցես**, **տարցէ**, **տարցուք**, **տարցիք**, **տարցին**, հորդորական հրամայական՝ **տարջիք**, **տարջիքք**, բուն հրամայական՝ **տարա՛ք**, **տարայք/արուք**, անցյալ դերբայ՝ **տարեալ**:

Սիջին հայերենում գրաբարյան խոնարհումները հիմնականում պահպանվում են, միայն հոգնակի հրամայականը կազմվում է **-եր-ով՝ տա՛ր, տարե՛ք**, վաղակատար, հարակատար դերբայթերը՝ **տարել/եր, տարած**: Աշխարհաբարում նույնությամբ պահպանել է **տար** հիմքը և անցյալ կատարյալի կրավորածն խոնարհումը՝ **տարա, տարար, տարավ, տարանիր, տարաք, տարան**: Հրամայական եզակին գրաբարյան է, հոգնակին՝ **-եր** մասնիկով՝ **տա՛ր, տարե՛ք**:

9. Հարկամեկ - ե լծորդության **ամ** սոսկածանցով այս բայի միակ անկանոնությունը արմատական հնչյուն կ-ի անկումն է՝ **հար + ներգործածն վերջավորություններ**: Անցյալ կատարյալ՝ **հարի, հարեր, եհար, հարար, հարիք/եր, հարին**, 2-րդ ապառնի՝ **հարից, հարցես, հարցէ, հարցուք, հարջիք, հարցեն**, հորդորական հրամայական՝ **հարջի՛ր, հարջի՛ք**, բուն հրամայական՝ **հա՛ր, հարէ՛ք**, անցյալ դերբայ՝ **հարեալ**:

Սիջին հայերենում այս բայը աստիճանաբար դուրս է մղվում կիրառությունից: Փոխարենը կատարյալի հիմքից կազմվում է նոր բայ՝ **հարել**, որը կանոնավոր է:

10. Յառնեկ- ե լծորդության **ամ** սոսկածանցով բայ է, կատարյալում ունի **յար, յարի** հիմքերը և կրավորածն, խառն վերջավորություններ: Անկանոն է նաև բուն հրամայականի կազմությունը, որտեղ ընկումն է հիմքի **յ-ն**: Անցյալ կատարյալ՝ **յարեայ, յարեար, յարեաւ, յարեար, յարեայր/երուք, յարեան**, 2-րդ ապառնի՝ **յարեայց, յարիցես, յարիցէ, յարիցուք, յարիջիք, յարիցեն**, հորդորական հրամայական՝ **յարիջի՛ր, յարիջի՛ք**, բուն հրամայական՝ **արի, արի՛ք**, անցյալ դերբայ՝ **յարուցեալ**: Սիջին հայերենում այս բայը վերանում է՝ վերածվելով գրաբարաբանության: Պահպանվում է միայն հրամայական եզակին **գալ** բայի հարադրությամբ՝ **արի եկ>արիկ**: Արևելահայ աշխարհաբարում **յառնեկ-ը ե** խոնարհման պարզ բայ է. **Ա** սոսկածանցը ձուլվել է արմատին՝ **հառնեկ-հառնեցի, հառնեցիք, հառնեց, հառնեցինք, հառնեցիք, հառնեցին**, վաղակատար դերբայը՝ **հառնեկ**: Այս բայը սակավ գործածական է դարձել, բառիմաստը նեղացել է, ձեռք է բերել բանատեղծական ոճական գունավորում: Սիտում ունի դառնալու հնաբանություն:

11. Երդնուկ- ու լծորդության և սոսկածանցով բայ է, որ կատարյալում **երդու/ երդուի** հիմքերն ունի, խոնարհվում է կրավորաձև և խառն վերջավորություններով: Անցյալ կատարյալ՝ **երդուայ,** **երդուար,** **երդուաւ,** **երդուաք,** **երդուայք,** **երդուան,** 2-րդ ապառնի՝ **երդուայց,** **երդուիցես,** **երդուիցէ,** **երդուիցուր,** **երդուիչիք,** **երդուիցեն,** հորդորական հրամայական՝ **երդուիչի՛ր,** **երդուիչի՛ք,** բուն հրամայական՝ **երդուի՛ր,** **երդուա՛յք/երդուարո՛ւք,** անցյալ զերբայ՝ **երդուեալ:**

Սիջին հայերենում պահպանում է գրաբարյան անկանոնությունը՝ **երդու** հիմքը և կրավորաձև խոնարհումը: Հրամայական եզակին ևս պահպանվում է՝ **երդուի՛ր,** թեև ունի նաև **երդուէ՛** ձևը, հոգնակին **այր/արուր-ի** փոխարեն -էր և ստանում **երդուէ՛ք:** Այդի արևելահայերենում դարձել է **երդվել,** որը գրաբարյան կատարյալի **երդու** հիմքից է կազմվել, կատարյալի նոր հիմքը կանոնավոր է՝ **երդվեց,** խոնարհումը ևս՝ -ի, -իր, -եց, -ինք, -իր, -ին վերջավորություններով՝ **երդվեցի,** **երդվեցիք,** **երդվեց,** **երդվեցինք,** **երդվեցիք,** **երդվեցինք:** Արևմտահայերենում պահպանել է գրաբարյան **երդնուկ** ձևը, կատարյալի հիմքը **երդու-ն** է, խոնարհվում է նույն կրավորակերպ վերջավորություններով՝ **-այ,** **-ար,** **-աւ,** **-անք,** **-ար,** **-ան,** հրամայական՝ **-իր,** **-էր:**

ՊԱԿԱՍԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐ

Գրաբարում պակասավոր դարձած և վաղնջահայերենից եկող հնագույն բայերը հետևյալն են՝ **եմ,** **կամ,** **պարտիմ,** **զու,** **զոգ,** **չիր:** Այս բայերի մեծ մասն այնքան է ձևափոխված, որ չունեն անգամ անորոշ դերբայ՝ բացի **զոլ-ից,** որը **ու** լծորդության միակ պահպանված բայն է: **Եմ-ի** անորոշ դերբայը **ել-ն** է, որը կորցրել է ինքնուրույն կիրառություն՝ դառնալով անորոշ դերբայի վերջավորություն գրաբարյան **ե** լծորդության համար: **Եմ** բայի ներկայի, անկատարի, առաջին ապառնու ձևերը, բացի ինքնուրույն կիրառությունից, նաև **և** լծորդության բայերի խոնարհման վերջավորություններն են՝ ներկա - **եմ,** **ես,** **է,** **եմք,** **եք,** **են,** անցյալ - **էի,** **էիր,** **էր,** **էար,** **էիրը,** **էին,** ապառնի - **իցեմ,** **իցես,** **իցել,** **իցեն,** **իցէք,** **իցենք,** հրամայական՝ **եր,** **էր/երուր:** Հրամայական եղանակի բա-

յաձևերը գործածվում են միայն որոշակի դարձվածներում, օրինակ՝ **ողջ ե՞ր, ողջ է՞ր կամ երո՞ւք**:

Գոլ-ը (=լինել, գոյություն ունենալ) ունի ամբողջական սահմանական ներկա, իսկ անցյալ անկատարը և ստորադասական 1-ին ապառնին վկայված են միայն եզակի և հոգնակի 3-րդ դեմքով՝ ներկա - **գոմ**, **գոս**, **գոյ**, **գոմք**, **գոյք**, **գոն**, անցյալ անկատար - **գոյք**, **գոյին**, ապառնի - **գուցե**, **գուցեն**:

Կամ - անորոշ դերբայր պեսք է լիներ **կալ**: Այս բայն ունի վկայվածության նույն աստիճանը, ինչ գոլ-ը. ներկա - **կամ**, **կաս**, **կայ**, **կամք**, **կայք**, **կան**, անցյալ անկատար - **կայք**, **կային**, ապառնի - **կայցե**, **կայցեն**:

Պարտիմ/պարտել (=պետք լինել, պարտավոր լինել, պարտը ունենալ): Ունի նույն երեք ժամանակների ամբողջական հարացույցներ՝ ներկա - **պարտիմ**, **պարտիս**, **պարտի**, **պարտիմք**, **պարտիք**, **պարտին**, անցյալ - **պարտէի**, **պարտէիր**, **պարտէր**, **պարտէաք**, **պարտէիք**, **պարտէին**, ապառնի - **պարտիցիմ**, **պարտիցիս**, **պարտիցի**, **պարտիցիմք**, **պարտիցիք**, **պարտիցին**:

Գոգ (=ասա): **Գոգ/*գոգել-ը** միակն է, որ ունի կատարյալի հիմքից կազմվող 2-րդ ապառնու ժամանակածները, բուն և հորդորական հրամայականները: Ապառնու 1-ին դեմքը վկայված չէ՝ -, **գոզցես**, **գոզցէ**, **գոզցուք**, **գոզչիր**, **գոզցեն**, բուն հրամայական՝ **զո՞գ**, **զոգէք**, հորդորական հրամայական՝ **զոգչիր**, **զոգչիք**: Այս բայը, թեև միջին հայերենից սկսած կիրառությունից դուրս է գալիս, սակայն նրա երկրորդ ապառնու եզակի թվի երկրորդ դեմքի բայաձևը պահպանվում է՝ արդեն իրքն թեական իմաստ արտահայտող վերաբերական, ինչպես նրա հոմանիշ **ասել** բայի համապատասխան ձևը՝ **ասես**, **զոգցես** = կարծես թե, իրքն թե:

Չիր (=չկա): **Չիր-ը** միադիմի է, միմիայն այս ձևով վկայված: Ծագել է ***իրել** հնագույն կառույցից: Բարբառներում նման բայ պահպանվել է՝ **իր-** «գոյ, բան» բայարմատից կազմված:

Սիջին հայերենում պակասավոր բայերը կրում են հետևյալ փոփոխությունները: **Գոյ, զոգ, չիր** բայերը լիովին դուրս են մղվում կիրառությունից: **Պահպանվում** են **եմ**, **կամ**, **պարտիմ** բայերը: Գրաբարյան

ստորադասական եղանակը վերացել էր, ուստի ջնջվում են նրա բոլոր ձևերը, և **եմ, կամ, պարտիմ** բայերի պակասավոր լինելն առավել ընդգծվում է. նրանք պահպանում են միայն ներկայի և անկատար անցյալի ձևերը: Բարբառներում **եմ/կամ** ձևերը յուրօրինակ հնչյունափոխության են ենթարկվում՝ **եմ/ամ/իմ, ես/աս/իս, ե/այ/ի** և այլն:

Արևելահայ գրական աշխարհաբարում պահպանվում են **եմ, կամ** բայերի ներկան և անկատար անցյալը, իսկ արևմտահայերենում **եմ, կամ, պարտիմ** բայերի ներկան և անկատար անցյալը: Բացի այդ՝ ավելանում են նոր պակասավորներ. արևելահայերենում՝ **ցանկալ, հուսալ, լվալ, զիրեմ, արժեմ, ունեմ**: Այս բայերն ամենից առաջ չունեն աշխարհաբարյան սահմանական ներկայի և անկատարի **ում** անկատար դերբայով ձևերը: **Եմ, կամ, զիրեմ, արժեմ, ունեմ** բայերը ունեն միայն սահմանական եղանակի գրաբարատիպ ներկա և անկատար՝ **եմ/էի, կամ/կայի, ունեմ/ունեի, արժեմ/արժեի, զիրեմ/զիրեի**: Ցանկալ բայն ունի միայն ըղձական (**ցանկալ/ցանկայի**), ենթալլական (**կցանկալ/կցանկայի**), հարկադրական (**պիրի ցանկալ/պիրի ցանկայի**) եղանակներ: Հուսալ բայը, նշվածներից բացի, ունի նաև հրամայական (**հուսալ/հուսայի, կհուսամ/կհուսայի, պիրի հուսալ/պիրի հուսայի, հուսացե՛ք**): **Լվալ-ը** ունի միայն անցյալ կատարյալի և հրամայականի ձևեր՝ **լվացի, լվացիր, լվաց, լվա՛, լվացե՛ք**:

Արևմտահայերենում պակասավոր են համարվում **եմ, կամ, ունիմ, զիրեմ, պարտիմ, կրնամ (կարենամ), երբալ, երեկի, բողով, երդուով** բայերը: **Եմ, կամ, զիրեմ, ունիմ, պարտիմ** բայերն ունեն միայն գրաբարատիպ սահմանական ներկա և անցյալ անկատար՝ առանց կը եղանակիչ՝ **եմ-էի, կամ-կայի, ունիմ-ունեի, զիրեմ-զիրեի, պարտիմ-պարտի**: **Կրնամ** բայի ներկան և անկատարը դարձյալ գրաբարատիպ է՝ **կրնամ-կրնայի**: Այս բայը չունի սահմանական ապառնի, անցյալ ապառնի և ըղձական եղանակի ձևերը: **Երբալ** բայը չունի վաղակատար, հարակատար և ենթակայական դերբայներ, ինչպես նաև անցյալ կատարյալի ու հրամայականի ձևեր: **Երդուով** բայը պահպանել է միայն սահմանական ներկան, ապառնի և ըղձական եղանակի ձևերը, այսինքն՝ գրաբարյան սահմանական ներկայի իմաստափոխված և եղանակիչների հետ զուգակցված ձևեր՝ **կ'երդուում, պիրի երդուում, երդուում** և այլն:

ՀՈԼՈՎՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գրաբարում հոլովվում էին գոյականները, ածականները, թվականները, դերանունները և դերբայնները: Ըստ անունների և դերանունների հոլովման յուրահատկությունների՝ տարբերակվում էին անվանական և դերանվանական հոլովումներ: Անվանական հոլովման ենթարկվում էին գոյականները, ածականները, թվականները, դերբայնները և որոշ դերանուններ՝ ստացական, փոխադարձ, որոշյալ: Դերանվանական հոլովման ենթարկվում էին իիմնականում անձնական, ցուցական, անորոշ, հարցահարաբերական դերանունները: Հոլովումն արտահայտվում էր հոլովի, թվի, որոշյալության, որոշ դերանունների դեպքում նաև դեմքի քերականական կարգերով: Գրաբարը թերական լեզու էր՝ հոլովիչների հարուստ համակարգով, քերականական համաձայնությամբ: Որոշյալ գոյականի հետ հոլովով, թվով, ցուցական դերանունների հետադաս կիրառության դեպքում նաև դեմքով համաձայնում էին որոշիչ ածականները, թվականները և դերանունները:

Գրաբարի հոգնակիակազմության սկզբունքը ենթադրում էր ամեն հոլովի համար իր հոգնակերտը, որոնք հետևյալներն էին՝ **թ-** ուղղական հոլով, **ս-**հայցական հոլով, **ց-** սեռական-տրական և բացառական հոլովներ, **թ-** գործիական հոլով: Հոգնակերտը դրվում էր բարի վերջում՝ հոլովիչից հետո, օրինակ՝ եզակի ուղղական՝ **տիտան-** հոգնակի ուղղական՝ **տիտանը**, եզակի հայցական՝ (q)**տիտան-** հոգնակի հայցական (q)**տիտանս**, եզակի սեռական-տրական՝ **տիտանաց-** հոգնակի սեռական-տրական՝ **տիտանաց**, եզակի բացառական՝ **ի տիտանայ-** հոգնակի բացառական՝ **ի տիտանաց**, եզակի գործիական՝ **տիտանաւ-** հոգնակի գործիական՝ **տիտանաւք**:

Սիջին հայերենում գրաբարյան հոլովման համակարգը մեծ փոփոխությունների է ենթարկվում: Թերականությունը և համադրականությունը խիստ սահմանափակվում են, դրա փոխարեն գերիշխող են դառնում կցական - վերլուծական կառույցները. միջին հայերենում հոլովվում էին միայն գոյական անունը և գոյական դերանունները: Հայերենի լեզվական կառուցվածքը վճռորոշ փոփոխությունների է ենթարկվում: Որպես

կան այս անցումը վերջնականապես ավարտվում է աշխարհաբարում։ Այս պատճառով Էլ միջին հայերենի հոլովական համակարգը՝ իրքն անցումային, աչքի է ընկնում անմիօրինակությամբ, ձևույթների բազմազանությամբ, գուգածնությունների առատությամբ։ Գրաբարյան հոլովիշների և հոգնակերտների հետ մեկտեղ, նրանց գուգահեռ, գործածվում էին միջինհայերենյան նորակազմ հոլովիշներն ու հոգնակերտները։ Միջին հայերենի առաջին շրջանում, որ կոչվում է նաև կիլիկյան նորմափորման ենթաշրջան՝ XII-XIV դարեր, գրաբարյան ձևերը դեռևս գերակշռող էին, սակայն Կիլիկյան հայկական պետականության անկումից հետո՝ ուշ միջին կամ աշխարհաբարացման շրջանում՝ XV- XVI դարերում, նորակազմություններն արմատավորվում են, գրաբարաբանությունները դրւում են մղում։ Հոգնակի թվի թեք հոլովների կցական կառույցների տարածումը հանգեցնում է նրան, որ հոգնակի և եզակի հոլովումները սկսում են կատարվել իիմնականում նոյն թերույթներով։ Առաջանում են հոլովական ընդհանուր ձևույթներ՝ Է-ն բացառականի, **ով-ը** գործիականի համար։ Այս երկու ձևույթներն ել գրաբարյան ծագում ունեն, բայց միջին հայերենում փոխվում է նրանց թանութը։ **Ով-ը** գրաբարում բաղադրյալ էր՝ **ո** հոլովիչ + գործիականի **վ** հոլովակերտ, միջին հայերենում այն այլևս անտրոհելի է և գործիական հոլով կազմում է բոլոր բառերից՝ անկախ նրանց հոլովումից և թվից։ Սրա շնորհիվ էլ վերանում են խառը հոլովումները, որոնց տարրերակիչ հատկանիշը պարզ հոլովումներից եզակի գործիականում նոր հոլովիչի երևան գալն էր։ Այս հոլովից էր սկսվում անցումը երկրորդ հոլովիչին՝ **եկեղեցի- եկեղեցոյ/եկեղեցեաւ, իշխանիշխանի/իշխանաւ**։

Այսպիսով՝ միջին հայերենում եզակի և հոգնակի հոլովումները սկսում են տարրերվել միայն թվանիշ ձևույթի առկայությամբ կամ բացակայությամբ՝ չորոյ-չորերոյ, չորէ-չորերէ, չորով-չորերով և այլն։ Միջին հայերենում խիստ սահմանափակվում են նաև ներդրական հոլովումները, վերջադրական հոլովումը դառնում է տիրապետող։ Սկսում են ձևափորվել նաև նոր իմաստային հոլովումներ, ինչպես **ոզ-ը** և **ուան-ը**, առաջինը՝ որպես ազգակցություն ցույց տվող բառերի, իսկ երկրորդը՝ ժամանականիշ բառերի հոլովիչ։ Միջին հայերենում անունների բաշ-

խումը հոլովման տարբեր տիպերի միջև վերջնական և միանշանակ չեր. «Բազմաթիվ անուններ կարող են միաժամանակ հոլովվել երկու, երեք և նույնիսկ ավելի հոլովումներով: Պետք է սակայն նշել, որ հիմնականում այդ փոխանցումները տեղի ունեն մի կողմից՝ ամենատարածված **ի** հոլովման, մյուս կողմից հոլովման որևէ այլ տիպի միջև, այնպես որ սակավ բացառություններով համարյա բոլոր հոլովումներից որոշ բվով բառեր կարող են անցնել **ի** հոլովման»¹⁸⁵: Բուն միջին հայերենը չուներ ներգոյական հոլով, սակայն ուշ շրջանում արևելյան բարբառների ազբցության տարածքներում գրաբարյան **ում** տրականի հոլովակերտը սկսում է տարածվել իբրև ներգոյական հոլովի կազմիչ, որովհետև գրաբարում եզակի ներգոյականը կազմվում էր **ի + եզակի տրական** կաղապարով, օրինակ՝ **ի կղզում/ կղզում, յայգում/այգում:** Նույն տարածքներում ներգոյականի այս կաղապարով ստեղծվում է **ում-ով** անկատար դերբայը: Այս **ում** հոլովակերտ-դերբայակերտը դառնում է աշխարհաբարի ճյուղավորման հիմնական պատճառներից մեկը. մեր լեզվի արևելյան և արևմտահայ գրական տարբերակների սահմանազատիչ կարևորագույն հատկանիշներից մեկը **ում-ով** ներգոյականի առկայությունն է և սահմանական ներկայի կազմությունը **կ** եղանակիչով կամ **ում-ով** անկատար դերբայով:

Դերանվանական հոլովումը միջին հայերենում պահպանում է իր հիմնական հոլովական յուրահատկությունները՝ միասնական հոլովիչի բացակայություն, արմատի հնչյունափոխություններ, տարահիմքություն, բայց այսուեղ ևս ակնհայտ է պարզեցման միտումը: Անձնական, ցուցական դերանունների բացառական և գործիական հոլովները սկսում են կազմվել միասնական հոլովակերտներով թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի թվերում՝ **մէ/նէ, մով/նով:**

¹⁸⁵ Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ.Բ, Ե թ., 1975, էջ 31:

ՀՈԼՈՎԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Հոլովակազմության առանձնահատկությունները գրաբարում, միշտ հայերենում և աշխարհաբարում սկզբունքորեն տարրերվում են, որովհետև գրաբարը հիմնականում քերական լեզու էր, իսկ միշտ հայերենը, այնուհետև աշխարհաբարը՝ կցական:

Հայերենի հոլովների ըմբռնման հարցում տարակարծությունները եղել են գրաբարի քերականության գիտական առաջին խոր շարադրանքներից սկսած: «Հոլովների իմաստների և շարահյուսական գործառույթների տարրերակման, ձևերի կաղապարման սկզբունքները մշակվում էին ոչ այնքան բուն լեզվական նյութի, որքան նախապես հայտնի սխեմաների, մեծ մասամբ այլ լեզուների, մասնավորապես հունարենի, ավելի ուշ՝ լատիններենի քերականական համապատասխան օրինաչափությունները անքննադատ ընդորինակելու և հայերենի վրա ձևելու հիմքի վրա: Ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի առաջին քառորդը հրատարակված քերականություններում գրաբարի հոլովական հարացույցները ներկայացվում էին հիմնգից մինչև տասը հոլովական անփոփխակներով, այսինքն՝ հոլովներով»¹⁸⁶:

Գրաբարն ունի վեց հոլով՝ ուղղական (անվանական, պարզ, ուղիղ), սեռական (ստացական, հայրենյաց), տրական (պատվիրական, թղթական, տվորդական), հայցական (աղերսական, խնդրական, կրողական, հարցական), բացառական (սկզբնական, պատճառական, առողջական), գործիական (առաքական, ցուցական): Գրաբարի որոշ քերականագետներ, նշված հոլովներից բացի, ընդունում են նաև ներգոյական, պատմական, պարառական և կոչական հոլովները, որոնք չունեն իրենց հատուկ հոլովակազմիչները: Գ. Ավետիքյանն առաջինն էր, որ մերժում է այս հոլովները՝ գրելով. «Պետք է մեկ մը ամունք փոխսփի իր ծայրը կամ սկիզբը, մեկ մ’ալ փոխսփելով առնու տարրեր եղանակ մը նշանակելու իրմով, իր

¹⁸⁶ **Ա. Արաջյան**, Հայերենի հոլովական համակարգի ըմբռնումը և պատմական զարգացումը հայ քերականագիտության մեջ, Եր., 2006, էջ 4:

մեջը եւ ոչ թէ ուրիշ բառի նոր նշանակութիւն աւելցնէ վրան»¹⁸⁷: Հոլովի քերականական կարգի հիմքում, այսպիսով, որոշակիորեն դրվում է հոլովական փոփոխական ձևի և իմաստի անբաժանելի միասնությունը: Հոլովվող բառը «իճքն իրմով»՝ իր արտահայտվելու կերպով պետք է ձևավորվի որպես հոլովածն և ոչ թէ ուրիշ բառի /նախորի նոր նշանակութիւն աւելցընէ վրան: Այսպես վարվելու դեպքում գոյանում է ոչ թէ *նախդրիկ հոլով*, այլ նախորի հոլովառություն, այսինքն՝ ժամանակակից զիտարառով ասած՝ նախարարության անդամի հոլովակապային կառույց»¹⁸⁸:

Գ. Ավետիքյանը եզրակացնում է. «Քանի՞ հոլով կրնայ ունենալ մեկ անունը հարցնես նէ, ետքի քերականութիւն գրողները տասը հանեցին: Բայց աղեկ փնտրելով՝ հատուկ հոլով մեր հայու լեզուին կըգտնենք աս վեցը. ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական, գործիական: Ասոնցմէ դուրս ետքիները դրին չորսն ալ. պատմական, պարառական, ներգոյական, կոչական.... Առ չորսը զատ հոլով ըսելու չէ»¹⁸⁹:

Գ. Զահուկյանը այս չորս հոլովների մասին իրավացիորեն նշում է. «Դրանց՝ հոլովներ համարելու դեպքում պիտի առանձին հոլովներ համարվեին նախդիրների հետ հոլովների նաև այլ գուգորդումները՝ *զքարի, ընդ քարի, բար օրէնս, առ մարդում, առ նուլաւ և այլն*»¹⁹⁰:

Ամփոփելով հավելենք, որ զքարարի որոշ դասագրքերում ներկայացված է վեց հոլով՝ առանց ներգոյականի, մյուսներում՝ յոթ հոլով:

1. Գրաբարում հոլովիչը հանդես է զալիս բոլոր թեք հոլովներում՝ և եզակի, և հոգնակի, իսկ ներդրական թեքման բառերի դեպքում՝ նաև հոգնակի ուղղականում, օրինակ՝ կայսերք, անգեղք, աւորք, ուստի հոլովման քերականական կարգն ուներ համակարգային դրսնորում:

2. Հոլովիչները հիմնական ձայնավորներն են՝ **ա, ե, ու, ի**:

¹⁸⁷ Գ. Ավետիքյան, Քերականութիւն հայկական նորոգ քննութեամք, Վենետիկ, 1792, էջ 250:

¹⁸⁸ Ա. Արաջյան, նշվ. աշխ., էջ 49:

¹⁸⁹ Գ. Ավետիքյան, նշվ. աշխ., էջ 250:

¹⁹⁰ Գ. Զահուկյան, Գրաբարի քերականության պատմություն, Եր., 1974, էջ 353:

3. Հոլովման 4 տիպ կա՝ պարզ, խառն, ներդրական, վերջադրական: Պարզ հոլովումներն են՝ **ա**, **ե**, **ի**, **ո**, **ու**, խառն հոլովումները երկուսն են՝ **ի-ա**, **ո-ա**: Ներդրական բնույթ ունեն **ա**, **ե**, **ի** հոլովիչները, **ու-ն** միայն մեկ բառի դեպքում՝ **աւր – աւուր**:

4. Բացի հոլովիչներից՝ հոլովմանը մասնակցում են հոլովակերտները, ուղղականը և հայցականը չունեն հոլովակերտ, սեռականում՝ **յ**, **շ**, **նշ**, **ն**, տրականում՝ **յ**, **շ**, **նշ**, **ն** նաև **ում**, բացառականում՝ **է**, գործիականում արտաքին թերման դեպքում՝ **ւվ**, ներդրական թերման դեպքում՝ **ր**:

5. Ամեն հոլովում ունի իր հոգնակի հարացույցը. հոգնակերտը դրվում է հոլովիչից հետո և կատարում նաև հոլովակերտի գործառույթ, ուղղական՝ **ր**, հայցական՝ **ս**, սեռական-տրական՝ **ց**, բացառական՝ **ց**, գործիական՝ **ր**:

6. Կան անեզական բառեր, որոնք հոլովում են միայն հոգնակի, որովհետև ուղղականում ունեն միայն **ր** հոգնակերտով սկզբնաձևեր՝ **վարր**, **կուռք**, **պահր**, **արեւելք**, **կարծիր**, **միտք**

7. Առկայացումն արտահայտվում է հետևյալ կերպ. որոշյալ առման դեպքում ուղղական, սեռական-տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովների վրա դրվում է **Ա** հոլով՝ **սիրտն**, **արտին**, **ի արտէն**, **սրտին**, **զարտին** և այլն, իսկ հայցականի վրա՝ **զ նախոնիրը**՝ երրեմն նաև **ն** հողի հետ մեկտեղ՝ **զահն**, **զծովսն**: Առկայացումն արտահայտվում է նաև **ս**, **դ** հողերով՝ նախ ցուցականության իմաստով, ապա՝ ստացականության և դիմորոշ:

Եզակի ուղղական հոլովը բառի սկզբնաձևն է՝ գորեկ հոլովական վերջավորությունից, սեռական-տրականը անվանական հոլովման համակարգում նոյնացել են՝ բացի **ո**, **ո-ա** խառը հոլովման բառերի որոշ մասից, որոնք պահպանել են վաղնջահայերենից եկող **ում-ով** ձևերը՝ **այզում**, **կղզում**, **հնում**, **նորում**...

Գրաբարում եզակի սեռական-տրականի հնարավոր վերջավորություններն են՝ **այ**, **Կադմեայ**, **ան**՝ **մատրան**, **եղ/եր**՝ **անգեղ**, **ոսկեր**, **ի**՝ **նետի**, **ու**՝ **քինու**, **ոյ**՝ **եկեղեցոյ**, **ին**՝ **լերին**: Բացառականը կազմվում է **ի/յ** նախոնիր +տրական +է կադապարով՝ **ի վահանէ**, **ի արտէ**, **յաստեղէ**, **ի քինուէ**, **ի մատրանէ**, բացի **ա**, **ո**, **ո-ա** վերջադրական հոլովումներից, որոնք

հնագույն հոլովումներ են և ինքնուրույն բացառականի ձևեր չունեն, բացառականի ինաստն արտահայտվում է՝ **ի/յ նախդիր +եզակի տրական կաղապարով՝ ի քշնամոյ, ի յուայ, ի Վռամայ:** Եզակի գործիականը կազմվում է՝ ա) **եզակի սեռական+ւ`արտիր, բաղաքաւ, մատանեաւ, բ) սեռական +վ,** եթե ո հոլովիչն է, օրինակ՝ լուսով, երով:

Եզակի ներգոյականը կազմվում է **ի/յ նախդիր +եզակի տրական կաղապարով՝ ի ծովու, յետեղ, ի մատրան, ի սրտի, բացի ա, ո, ո-ա վերջարական հոլովումներից, որոնց պարագայում գործում է **ի/յ նախդիր +եզակի հայցական կաղապարը՝ յեկեղեցի, ի Վահե, ի լոյս:** Պատմական հոլովն արտահայտում է **մասին** կապի իմաստը և եզակի ու հոգնակի բոլոր հոլովումների դեպքում կազմվում է՝ **զ նախդիր +բացառական կաղապարով՝ զաստեղէ, զիրոյ, զտիտանայ, զվրիժէ, զսրուէ, զքշնամոյ/ զաստեղաց, զոգոց, զտիտանաց, զքշնամեաց, զիշխանաց:** Պարառական հոլովը եզակի և հոգնակի բոլոր հոլովումների դեպքում կազմվում է՝ **զ նախդիր + գործիական կաղապարով՝ զաստեղք, զիրով, զտիտանաւ, զվրիժու, զսրոիր, զքշնամեաւ/ զաստեղաւք, զիրովք, զտիտանաւք, զվրիժուք, զսրոիրք, զքշնամեաւք:** Արտահայտում է շուրջը/ շուրջ-բոլորը կապի իմաստը:**

Կոչական հոլովը արտահայտվում էր **ուղղական հոլով +ով ձայնարկություն** կաղապարով, օրինակ՝ **ո՛վ այր:**

Ինչպես վերը նշվեց, պատմական, պարառական և կոչական հոլովներ ընդունել են գրաբարի որոշ թերականներ: Հետագայում որոնք մերժվել են Գ. Ավետիքյանի և մյուսների կողմից:

Հոգնակի թվի ուղղականը կազմվում է **եզակի ուղղական+բ** կաղապարով, եթե վերջադրական հոլովում է՝ **զիկրանք, վրէժք, զարդք, լոյսք,** և բաղադրյալ ձևույթներով՝ **-ունք, -անք, -ինք, օրինակ՝ շարժմունք, եզինք, անձինք, ականք, մակրունք, մասունք:** Գրաբարում հոգնակի ուղղականում կան նաև հոգնակերտ-հավաքական այլ մասնիկներ, որոնք դուրս են հարացույցից՝ **-եար, -եեար, -տի/ոտի, -անի/նի, -որեայ, -ստան, օրինակ՝ վաճեար, բերդեար, բարձկնեար, նաւկնեար, աւագանի, մանկտի, ուկրոտի, արտորեայ, այգեստան:** Ե, ու ներքին հոլովման բառերի ուղղականը կազմվում է **եզակի սեռական +բ** կաղապարով՝ **վագր-վա-**

գեր- վագերք, աւր, աւուր- աւուրք: Հոգնակի հայցականը կազմվում է հոգնակի ուղղականի **p>s** փոխակերպմամբ՝ **աստեղս, տիտանս, լոյս,** մատրունս: Հոգնակի սեռական-տրականը կազմվում է **եզակի սեռական-տրական+ց** կառույցով, օրինակ՝ **տիտանայ-տիտանաց, նետի-նետից, ցլու-ցլուց** և այլն: Հոգնակի բացառականը կազմվում է **ի/j նախսիր + հոգնակի տրական կաղապարով՝ ի վահանաց, ի սրտից, յաստեղս, ի թինուց, ի մատրանց:** Հոգնակի գործիականը կազմվում է **եզակի գործիական +p, օրինակ՝ սրտիր, բաղարաւը, մատանեաւը, լուսովը, երովը:** Հոգնակի ներգոյականը բոլոր դեպքերում կազմվում է **ի/j նախսիր +հոգնակի հայցական կաղապարով՝ յեկեղեցիս, ի ցուլս, ի կայսերս, ի ծովս:**

Աշխարհաբարում հոլովիչները ոչ միայն պարզ ձայնավորներ են, այլև ձայնավոր-ձայնորդ կապակցություններ, բոլորը գրաբարից ժառանգված՝ բացի **n** ներքին հոլովումից, որն ուղղագրական բարեփոխման պատճառով է առաջացել:

Ներդրական հոլովման տիպը պահպանվել է, բայց միայն սեռական-տրական հոլովում, մնացած բոլոր հոլովներում հոլովումը գուտ վերջադրական է, որովհետև բառի վրա դրվում են համապատասխան հոլովակերտներ՝ *սեղանից, ուկուց, անկողնով, լոյսով, լարանում, ամպառում* և այլն: Թեքման ներդրական սկզբունքը մասամբ պահպանվել է *ա ներքին հոլովման որոշ բառերի* գործիականում, թեև կան նաև դրանց արտաքին թեքման գուգաձևությունները՝ *բազմորյասմբ-բազմությունով, արյամբ-արյունով:*

Վերացել է խառն հոլովումը, գրաբարյան հոլովիչներից *ու-ն վերածվել է ի թեքման, n, n-ա հոլովումները ոյ սեռականի ձևույթի հնչյունափոխության պատճառով դարձել են ո՛ եկեղեցոյ-եկեղեցու, անկողնոյ-անյ-անկողնու:*

Առաջացել են գրաբարում սեռականի վերջավորություններից ծագած նոր բաղադրյալ հոլովիչներ՝ **ան-** աշուն-աշնան, **վա-** օր-օրվա, **ոզ-** քույր-քրոջ, **տեր-**տիրոջ, **ց-** Վարդանանք-Վարդանանց, կանայք-կանանց, մարդիկ-մարդկանց:

Հոլովիչը դրվում է միայն սեռական-տրականում, իսկ մնացած հոլովների դեպքում ուղղականին գումարվում են ընդհանրական բացառականի և գործիականի վերջավորություններ, թեև վա/Ա, աճ, ոչ հոլովումների դեպքում հմարավոր են **սեռական+ից** կամ **ով** կառույցներ և՝ *օրից-օրիվանից, մկից-մկանից, աշունից-աշնանից, ընկերով-ընկերոջով, պերով-դիրոջով:* Արևելահայերենում բացառականի համար ընդհանրացել է *ից* մասնիկը՝ գրաբարյան ի հոլովման հոգնակի տրականի ձևույթը, *ու* հոլովման դեպքում՝ *ուց:* Արևմտահայերենում բացառականը կազմվում է *և, մէ* մասնիկներով: Գործիականը արևելահայերենում կազմվում է *ով* մասնիկով, որը ծագումնաբանորեն գրաբարյան *ո* հոլովման եզակի գործիականի վերջավորությունն է: Արևմտահայերենում *ով-ի* հետ մեկտեղ գործածվում է *մով-ը:* Ներգոյականի համար արևելահայերենում ընդհանրացել է գրաբարյան տրականի *ում* հոլովակերտը: Ի տարբերություն մնացած հոլովների՝ արևելահայերենում ներգոյական հոլով չունեն անձնանիշ հասոուկ ու հասարակ անունները, կենդանիների անունները, *-ցի, -ացի, -անը, -ենը, -ոնը, -ոնը,* ինչպես նաև *-եղեն, -ուրյուն, -ում* ածանցներով բաղադրված գոյականները և այլն: Սրանք ներգոյականի խմաստ արտահայտում են **սեռական հոլովածն +մեջ կապ** կաղապարով: Արևմտահայերենը (նաև միջին հայերենը) ներգոյական հոլով չունի:

Հոգնակակազմության բանաձնը փոխվել է. ուղղականին, կախված վանկերի քանակից և լեզվական ավանդույթից, կցվում են *եր, մեր* մասնիկները: Հոգնակի սեռականը կազմելու առումով նոր հայերենը հասել է միակերպության. արևելահայերենում տիրապետող է **ի** հոլովումը, արևմտահայերենում՝ **ու** (չնչին բացառություններով): Այդ պատճառով բարի՝ այս կամ այն հոլովման պատկանելը որոշվում է նրա միայն եզակի սեռականի ձևից:

Միջին հայերենում *-եր* մասնիկին գուգահեռ՝ *-աի* մասնիկն է առավել գործածական, երկու հոգնակերտներն էլ եմթարկվում էին *ոյ* հոլովման, գրական արևմտահայերենում այդ *ո* հոլովումը հնչյունափոխվել է *ու* հոլովման: Օրինակ՝ *շուն-շուներ-շուներոյ-շուներու, գլուխ-գլիմի-գլիմոյ-գլիմու:* Կար նաև *ով/վի* հոգնակերտը իմմասկանում երկակի առարկաների համար՝ *աշուի, ումբուի, ուրուի, չեռուի, դռուի* (Երկվեղի դրու):

Գրաբարյան բառահարաբերական թ ձևույթը այլևս հոգնակերտ չէ, այլ ածանց՝ միկր-միկրեր (բացառությունները չհաշված): Գրաբարյան հոգնակերտները պահպանվել են հազվագյուտ դրսնորումներով՝ մարդիկ, կամայք, դիկայք, դեմք, պարունայք, Վարդանենք, անձինք և այլն:

ԱՆԿԱՌՈՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գրաբարագիտության պատմության մեջ ավանդաբար տարբերակ-վել են անկանոն կամ զարտուղի (կամ՝ այլաձն, միայնակ, թերականոն, առանձնական, պարականոն) հոլովումներ: Սրանց շարքին է դասվել այն գոյականների հոլովումը, որոնք այս կամ այն չափով շեղվել են հոլովման ընդհանուր օրինաչափություններից: Այդ բառերը բխով տասն-մեկն են: Գրաբարում այս հոլովումները խմբավորվում են՝ 1. *հայր*, *մայր*, *եղբայր*. 2. *կին*, *դիկին*, 3. *այր*, *դէր*, 4. *քոյր*, 5. *զեղ*, 6. *դիւ*, 7. *ար*: Վերջինս անկանոն չէ, պարզապես 5-րդ դարում պահպանված միակ գոյականն է՝ **ու** ներդրական թերմամբ:

*Հայր, մայր, եղբայր - այ երկարբառով այս բառերը գրաբարում հոլովվում են և հոլովակերտով, որը ներդրական է՝ *հայր-հաւր, մայր-մաւր, եղբայր-եղբաւր*, հոգնակիում այ երկարբառով պարզեցվում է -ը հոգնակերտից առաջ՝ *հարք, մարք, եղբարք*: Եզակի սեռական -տրականի աւ-ը միջին հայերենի շրջանում դառնում է՝ **օ՝** արտասանվելով որպես փակ վաճկի **օ**, իսկ արևելյան աշխարհաբարում **Մ**. Աբեղյանի ուղղագրական բարեփոխումից հետո դառնում է՝ **ո՝** ստեղծելով զուտ աշխարհաբարյան **ո** ներդրական հոլովում *հայր, մայր, եղբայր* և նրանցից ածանցված բառերի համար: Գրաբարում արդեն *հայր, մայր* բառերի հոլովումը կանոնավորվում էր՝ եզակի գործիքականից սկսած հոգնակի թեք բոլոր ձևերում **ա** ներդրական հոլովման համարանությամբ՝ *հարք/հարամք, հարց/հարանց, մարք/մարամք, մարց/մարանց*: Հոլովենք մայր բառը: Եզակի ուղղական՝ *մայր, հայր*, (զ)մայր, սեռական-տրական՝ *մաւր*, բացառական՝ *ի մաւրէ*, գործ՝ *մարք/մարամք, ներգոյական՝ ի մաւր*: Հոգ-*

նակի ուղղական՝ մարք, հայցական՝ (զ)մարս, սեռական-տրական՝ մարց/մարանց, բացառական՝ ի մարց, գործիական՝ մարբը/մարամբը, ներգոյական՝ ի մարս: Միջին հայերենում այս բառերն անցնում են օ ներդրական հոլովման: Եզակի ուղղական՝ մայր, հայց.՝ (զ)մայր, սեռական-տրական՝ մօր, բացառական՝ (ի) մօրէ, գործ՝ մօրով: Հոգնակի ուղղական՝ մայրէր, հայցական՝ (զ)մայրէր, սեռական-տրական՝ մայրէրոյ/ու, բացառական՝ (ի) մայրէրոյ/ուէ, գործիական՝ մայրէրով: Աշխարհաբարում, ինչպես նշեցինք, այս իմաստային բառախումբը՝ հայր, մայր, եղբայր, հոլովմում է ո ներդրական տիպով, բոլոր թեր հոլովմերը կազմվում են սեռականի հիմքից՝ մայր/ը, մոր/ը, մորից, մորով: Արևմտահայերենում դա օ ներդրական հոլովմումն է՝ մայր, մօր, մօրմէ, մօրմով:

Կին/տիկին-գրաբարում ո հոլովման գոյական է, անկանոնությունը զ հոլովակերտով կայուն գործածությունն է և *կնոյ ենթադրյալ ձևի բացակայությունը: Հոգնակիում ունի այք հոգնակերտը, իսկ հոլովմը և վերջադրական է, և ներդրական ա հոլովիչով՝ կանաց- դրիկնաց/ կանաց- դրիկնաց, պահպանվել է նաև յ-ն աց ձևույթի հետ՝ կանայց, դրիկնայց, փաստորեն, ո-ա հոլովման հճագույն բառեր են՝ կնաւ- կանամք, կանաց- կանաց: Հոլովենք միայն կիմ բառը՝ եզակի ուղղական՝ կիմ, հայց.՝ (զ)կիմ, սեռական-տրական՝ կնոշ, բացառական՝ ի կնոշէ, գործիական՝ կնաւ/կանամք, ներգոյական՝ ի կնոշ: Հոգնակի ուղղական՝ կանայք, հայցական՝ (զ)կանայս, սեռական-տրական՝ կանաց/կանայց/- կանանց, բացառական՝ ի կանաց/ ի կանանց, գործիական՝ կնաւ/կանամքը, ներգոյական՝ ի կանայս: Միջին հայերենում անցել է նորակազմ ոչ հոլովման՝ եզակի ուղղական՝ կիմ, հայց.՝ (զ)կիմ, սեռական-տրական՝ կնոշ, բացառական՝ (ի) կնոշէ, գործիական՝ կնոշով: Նշենք, որ վկայված է նաև հնչյունափոխված կմիկ ձևը, որը ան հոլովման է՝ կմկան, կմկ(ա)նէ, կմկանով: Հոգնակի ուղղական՝ կ(ի)ներ, հայցական՝ (զ)կ(ի)ներ, սեռական-տրական՝ կիմերոյ/ու, բացառական՝ (ի) կիմերոյ/ուէ, գործիական՝ կիմերով: Աշխարհաբարում այս բառը կանոնավորվել է՝ պահպանելով գրաբարյան եզակի սեռականը, որի վերջապրությունը դարձել է ինքնուրույն հոլովիչ՝ դրվելով ազգակցական հարաբերությունների իմաստ արտահայտող առնչվող այլ բառերի

Վրա և՝ բույր, դեր, դալ, դեզր, ընկեր, աներ, սկսուր: Հոգնակին արևելահայերենում գրաբարյան այլ հոգնակերտով է, ուստի ց հոլովման է ենթարկվում՝ կանայք, կանանց, կանանցից, կանանցով: Տիկինը եզակիում հոլովվում է կիև բառի համարանությամբ, բայց հոգնակիում ունի նաև կանոնավոր գուգածնություններ՝ դիկնայր/դիկիններ: Արևտահայ աշխարհաբարում լիովին կանոնավոր է՝ ոչ հոլովմամբ՝ կիև, կնոջ, կնոջմէ, կնոջուի: Հոգնակիում ստեղծվել է կիւներ ձեզ, որը հոլովվում է ու հոլովլչով՝ կիւներու, կիւներէ, կիւներով:

Այր, տէր (տի + այր) գոյականները հոլովվում են և հոլովակերտի միջոցով, որը ևս վերջադրական է. որվում է եզակի ուղղականի վրա. Երկրաբառը պարզեցնում է այ>ա, օրինակ՝ այր-առն: Տէր- տէառն. այստեղ է երկրաբառակերպ ճայնավորը վերածվում է ևս երկրաբառի՝ է>ես: Գրաբարում արդեն այս բառը կանոնավորվելու միտում ուներ ա ներդրական հոլովիչի միջոցով, հատկապես հոգնակի թվում և եզակի գործիականում՝ դերամբ, դերանց, ի դերանց և այլն: Եզակի ուղղ.՝ այր, դեր, հայց.՝ (զ)այր, (զ)դեր, սեռ.-տրակ.՝ առն, դեռառն, բացառ.՝ յառնէ, ի դեռառնէ, գործ.՝ *արր/արամբ, դեռր/դերամբ, ներգ.՝ յառն, ի դեռառն: Հոգնակի ուղղ.՝ արր, դեռր, հայց.՝ (զ)արս, (զ)դեռարս, սեռ.-տրակ.՝ *արց/արանց, դեռց/դերանց, բացառ.՝ *յարց/յարանց, ի դեռց/ի դերանց, գործ.՝ *արրը/արամբը, դեռրը-դերամբը, ներգ.՝ յարս, ի դեռարս: Միջին հայերենում այր բառի հնչյունափոխված տարրերակն է գրձածական՝ էրիկ, որը ան հոլովման է՝ էրիկ, էրկան, էրկրնէ, էրկրնով: Աշխարհաբարում այր բառը հիմնական բառաֆոնից դուրս է մնդել. արդի հայերենում կիրառվում է բարձր կամ պաշտոնական ոճում, ի հոլովման է, բայց եզակի հոլովումը հազվադեպ է՝ այրի, այրից, այրով և այլն: **Տեր** բառը միջին հայերենում կանոնավորվել է՝ անցնելով ոչ հոլովման՝ տեր-տիրոջ, տիրոջէ, տիրոջով: Արևելահայ աշխարհաբարում ևս ոչ հոլովման է՝ դեր, դիրոջ, դիրոջից, դիրոջով: Պաշտոնական ոճում հանդիպում է դյարք ձեզ (դյարք և դիկնայր): Հազվադեպ կիրառվում է դյարք-ը՝ որպես պարունական փոխարինող: Արևմտահայերենում նույն ոչ հոլովումն է, տարրեր են միայն հոլովակերտները՝ մէ, մով. դեր, դիրոջ, դիրոջմէ, դիրոջով:

Քոյր բառը գրաբարում և ներքին հոլովման է, 5-րդ դարում պահպանվել էին սեռականի երկու ձևեր՝ *բուեր* և հնչյունափոխված *քեռ-ը*. Վերջինս առավել գործածական էր: *Ոյ* երկրաբառը սկզբում դարձել է ու՝ *քույր>բուեր*, ապա ընկեր՝ *բուեր>քեռ*, իսկ վերջին դաշտում վերածվել է իր ծորությամբ՝ *բեռ-քեռ*: Հոգնակի ուղղական և հայցական հոլովմերում *ք* հոգնակերտից առաջ ոյ երկրաբառը պարզվել է՝ *nj>n* (*բորք, քորս*): Եզակի ուղղությունը՝ *բոյր, հայց*: (*զ)բոյր*, սեռ.-տրակ:՝ *բուեր/քեռ*, բացառ:՝ *ի բուեր/քեռ*, գործ:՝ *բուերք/քերք*, ներգ:՝ *ի բուեր/ի քեռ*: Հոգնակի ուղղությունը՝ *բորք, հայց*: (*զ)բորս*, սեռ.-տրակ:՝ *բուերց/քերց*, բացառ:՝ *ի բուերց/ի քերց*, գործ:՝ *բուերբ/քերբ*, ներգ:՝ *ի բորս*: Միջին հայերենում այս բառը հնչյունափոխվել է և անցել *nq* հոլովման՝ *բոր, բորոշ/քեռոշ*, *քեռշէ*, *քեռողով*: Հոգնակին՝ *բուրեր, բուրերոյ/ու*, (*ի)բուրերոյ/ու/է*, *բուրերով*: Աշխարհաբարում այս բառը ևս կիմ բառի համարանությամբ անցել է *nq* հոլովման, սեռականի հիմքից ել կազմվում են եզակի թեք հոլովմերը՝ *քեռոշից, քեռողով*, արևմտահայերենում՝ *քեռօմէ, քեռօմով*:

Գել/գիլ բառի հոլովման անկանոնությունը շ հոլովակերտով է արտահայտվում, որը պահպանվել է միայն եզակի թվում: Այն վերջադրական է, դրվում է եզակի ուղղականի վրա, ձայնավոր հոլովիչ չկա՝ **գիլ- գելօ**. Զ-ի հավելումը բերում է եւ/ի երկրաբառի պարզեցման՝ *եւ > ե*: Հոգնակին, ինչպես նաև եզակի գործիականը գրաբարում արդեն կանոնավորվել էր՝ **ի** հոլովիչով: Եզակի ուղղությունը՝ *գելլ, հայց*: (*զ)գելլ*, սեռ.-տրակ:՝ *գելլօ*, բացառ:՝ *ի գելլօէ*, գործ:՝ *գիլլիի*, ներգ:՝ *ի գելլօ*: Հոգնակի ուղղությունը՝ *գիլլը, հայց*: (*զ)գիլլ*, սեռ.-տրակ:՝ *գիլլիկ*, գործ:՝ *գիլլից, բացառ:՝ ի գիլլից*, գործ:՝ *գիլլիիր*, ներգ:՝ *ի գիլլու*: Միջին հայերենում, ապա աշխարհաբարում լիովին կանոնավորվել է. **ի** հոլովիչը տարածվել է բոլոր փուլերում՝ *գիլ- գիլի, գիլլէ, գիլլով*, արևելահայերենում՝ *զյուլ, զյուլի/ն, զյուլից, զյուլով* և այլն:

Տիւ նշանակում էր *ցերեկ*, հնդեվրոպական հնագույն բառ է՝ գրաբարում արդեն գործածությունից դուրս եկող: Հոգնակին պահպանվել է լոկ ուղղական և հայցական հոլովաճաներով: Անկանոնությունը հոլովակերտի տեղակայման մեջ է. դրվում է հոլովիչից առաջ՝ *պուլնչեսան>*

Աջ+համ: Գրաբարում հոլովակերտը սովորաբար դրվում էր հոլովիչից հետո՝ *n+j n+g*: Եզակի ուղղ.՝ լրիւ, հայց.՝ (*q*)լրիւ, սեռ.-տրակ.՝ լրութնաշեմ, բացառ.՝ ի լրութնաշեմէ, գործ.՝ լրութնամբ, ներգ.՝ ի լրութնամ: Հոգնակի ուղղ.՝ լրիւր, հայց.՝ (*q*)լրիս: Մնացյալ հոլովածները գրաբարում արդեն վկայված չեն: Միջին հայերենում, ինչպես նաև աշխարհաբարում այս բառը գործածական չէ, թեև պահպանվել է գրաբարյան սեռականը որպես ածական լրվածյան լուսարու բառակապակցության մեջ:

Ար - Եզակի ուղղ.՝ ար, հայց.՝ (*q*)ար, սեռ.-տրակ.՝ աւոր, բացառ.՝ յաւրէ, գործ.՝ աւուրք, ներգ.՝ յաւոր: Հոգնակի ուղղ.՝ աւորք, հայց.՝ (*q*)աւուրս, սեռ.-տրակ.՝ աւուրց, բացառ.՝ յաւորց, գործ.՝ աւուրքք, ներգ.՝ յաւորս: Միջին հայերենում և աշխարհաբարում որպես ժամանականիշ բառ **օր-ը** գրաբարյան **մահ** բառի համարանությամբ անցել է *ուսան/վա* հոլովման: Ուղղ.՝ *օր*, սեռ.-տրակ.՝ *օրուան*, *օրութնէ*, *օրով*: Արեւալահայերենում՝ *օրլան/ն*, բաց.՝ *օրլանից/օրից*, գործ.՝ *օրլանով/օրով*, ներգ.՝ *օրում*: Կարող է հոլովվել նաև **ի** հոլովիչով՝ *օրի*, *օրէ/օրից*, *օրով*: Հոգնակին, միջին հայերենից սկսյալ, **եր** հոգնակերտով է՝ օրեր, որը միջին հայերենում **ոյ>ու** հոլովման էր (արևանտահայերենում՝ **ու**)՝ *օրիր*, *օրերոյ/ու*, արևելահայ աշխարհաբարում՝ **ի**. *օրիր*, *օրլիր*:

Աշխարհաբարում ստեղծվել են սեփական անկանոն զուգածն հոլովումներ, որոնք բոլորը գրաբարյան են՝ անցյալում հիմնականում կանոնավոր, ինչպես՝ *ա* հոլովում՝ *արջիկ> արջկա*, *ո՝ Ասլոված> Ասլոն*, *լույս> լուսոն*, *սուզ>սզոն*, *հույս> հուսոն*, *պալիկ> պալվոն*, *խնձիր> խնձրոն*, *մասմուլ> մամլոն*, *յան՝ ծնունդ> ծննդյան*, *զալուստր> զալսդյան*, *կորուստ> կորսդյան*, *և ներքին՝ դուստր> դստեր*, *կայսր> կայսեր* և այլն:

Ա ՀՈԼՈՎՍՅՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Ա արտաքին հոլովում

Ա հոլովիչը գրաբարում ամենատարածված հոլովիչն էր, որը հաճ-դիպում էր և արտաքին, և ներքին, և պարզ, և խառը հոլովումների դեպ-քում: **Ա** արտաքին հոլովումը գրաբարում իմաստային հոլովում էր, որով-հետև այդ հոլովման ենթարկվում էին գրաբարի հատուկ անունների մեծ մասը՝ անձնանուն կամ տեղանուն: Հասարակ անուններից միայն *պի-դրան-ն* էր այս հոլովման: **Ա** հոլովիչը վերջադրական թեքման դեպում ստանում էր **յ** հոլովակերտը՝ **այ:** Եզակի բացառականում այս հոլովման բառերը **է** հոլովակերտ չէին ստանում, իսկ գործիականում ստանում էին **ա+ւ:** Եզակի ներգոյականը կազմվում էր **ի+հայցական** կադապարով: Հունական **աս,** **ոս** վերջավորություն ունեցող բառերի հոլովման ժամա-նակ **ս-ն** ընկնում էր, **ո-ն** վերածվում էր **ե-ի՝ Ղուկաս//Ղուկայ, Անդրեաս//Անդրեյ, Փաւարոս//Փաւարեայ:** **Ա-ով** վերջավորվող փոխառյալ հա-տուկ անունների հոլովման դեպում **ա** հոլովիչը չի ավելանում, բնի ձայ-նավորը փոխարինում է նրան **յ** հոլովակերտի հավելմամբ՝ **Աննա//Ան-նայ, Ասիա//Ասիայ:** Բերենք հոլովման իիմնական տիպերի հարացույց-ները:

Ուղղ.	Անակ	Մոկք	Կադմոս	Յուդա	Վահե
Հայց.	(զ)Անակ	(զ)Մոկք	(զ)Կադմոս	(զ)Յուդա	(զ)Վահե
Սեռ.-տր.	Անակայ	Մոկաց	Կադմեայ	Յուդայ	Վահեայ
Բացառ.	յԱնակայ	ի Մոկաց	ի Կադմեայ	ի Յուդայ	ի Վահեայ
Գործ.	Անակաւ	Մոկաւք	Կադմեաւ	Յուդաւ	Վահեաւ
Ներգ.	յԱնակ	ի Մոկք	ի Կադմոս	ի Յուդա	ի Վահե

Սիօհին հայերենում այս հոլովումը պահպանվում է, սակայն խիստ սահմանափակվում է, արդեն գրաբարում **ա** վերջադրական թեքման շատ անուններ ունեին **ի** հոլովմամբ զուգաձևություններ՝ *Ղուկաս//Ղու-կայ//Ղուկասի, Աննա//Աննայ//Աննայի, ուստի միջին հայերենում նրանց*

մեծ մասն անցնում է ընդհանրական դարձող ի հոլովման: Միջին հայերենում այս հոլովումը դարձյալ իմաստային է, ընդգրկում է անձնանունների, արդեն սակավաբիզ տեղանունների հոլովումը, թեև միջին հայերենում անձնանիշ որոշ հասարակ գոյականներ ևս կարող էին ենթարկվել այս հոլովման՝ *սուլքանայ*, *զիկինայ*, *քրմուհի*/*քրմուհեայ*: Բայց դրանք արդեն առանց սահմանափակումների կարող էին հոլովվել նաև այլ հոլովիչներով: Այսինքն՝ **Ա** վերջադրական հոլովումը միջին հայերենում արդեն նարող հոլովում էր:

Ուղղ.	Բել	Հոռոմ	Սուլքան
Հայց.	(զ)Բել	Հոռոմ	(զ)Սուլքան
Սեռ.-տր.	Բելայ	Հոռոմայ	Սուլքանայ
Բացառ.	Բելայ	ի Հոռոմայ	ի Սուլքանայ
Գործ.	Բելով	Հոռոմով	Սուլքանաւ

Աշխարհաբարում այս հոլովումը վերանում է՝ պահպանվելով միայն քարացած կառույցներում, հատկապես տեղանվանական՝ *Սեսանա լիճ*, *Վանա լիճ*, *Գեղամա լիռներ*, *Մարութա սար*, *Մորա Մելիք*, *Մոկաց Միրզա*, *Սասան ծուեր* և այլն: **Ա** արտաքին հոլովման պատկանում է միայն *աղջիկ* գոյականը:

Ա ներքին հոլովում

Ա ներքին հոլովումը գրաբարում ձևային հոլովում էր: Այս հոլովման ներքո գրաբարում արդեն միավորվում էին հնագույն տարրեր հոլովիչներ, անգամ վերջադրական բնույթի, ինչպես օրինակ՝ **ան և եան**, *Ասդղիկ*/*Ասդղկան*, *ծաղիկ*/*ծաղկան*, *աղջիկ*/*աղջկան*, *ժողովուրդ*/*ժողովրդեան*, *ժնունդ*/*ժննդեան*: **Ան**, **եան** հոլովիչներն ըստ ամենայնի վաղնջական ծագում ունեին, գրաբարում կորցրել էին իրենց համակարգային բնույթը, և գրաբարի քերականները դրանք ավանդույթի ուժով էին միավորում **ա ներդրական հոլովման** կազմի մեջ:

Այս հոլովման ենթարկվում էին՝

ա) բաղաձայն +ն բառավերջ ունեցող բառերը՝ **արեգակն, աղեղն, բուրզն, մալուոնն, այծեսմն, հիմն** և այլն,

բ) -ումն բայանվանակերտ ածանցով բառերը՝ **երեսումն, խոլոռումն, ցասումն, ուսումն** և այլն,

գ) -ուն-ով վերջավորվող մի քանի բառ՝ **լրուն, շուն, չեղուն, անուն, աշուն, զարուն, նաև մահ**,

դ) -իկ և -ուկ ածանց ունեցող մի շարք բառեր՝ **մարդիկ, աղջիկ, անդրանիկ, խցիկ, ծաղիկ, մանուկ, Ասպարուկ, Յուսիկ, Չուփիկ** և այլն,

ե) -ութիւն կամ -իւն վերջավորություն ունեցող բառերը՝ **մեծութիւն, բարութիւն, գոհութիւն, կորիւն, մրջիւն** և այլն,

զ) -ունդ, -ուրդ, -ուսկ և -իսկ վերջածանցներով մի շարք բառեր՝ **ծնունդ, սնունդ, ժողովուրդ, խորհուրդ, կորուսկ, բարուսկ, հաևզիսկ** և այլն: Նշենք, որ այս խմբի բառերը ենթարկվում էին նաև այլ հոլովումների՝ *n* կամ *h*,

Է) ձևային և իմաստային ընդհանրություններ չունեցող մի շարք բառեր՝ **լրեսիլ, ժամ, ամիս:** Բերենք հոլովման հարացույցների օրինակներ:

Գրաբար

Ուղղ.	դուն	դրունք	ուսումն	ուսմունք	տուն	տունք
Հայց.	(զ)դուն	(զ)դրունս	(զ)ուսումն	(զ)ուսմունս	(զ)տուն	(զ)տունք
Սեռ.-տր.	դրան	դրանց	ուսման	ուսմանց	տան	տանց
Բացառ.	ի դրանէ	ի դրանց	յուսմանէ	յուսմանց	ի տանէ	ի տանց
Գործ.	դրամք	դրամքք	ուսմամք	ուսմամքք	տամք	տամքք
Ներգ.	ի դրան	ի դրունս	յուսման	յուսմունս	ի տան	ի տունս

Ուղղ.	արիւն	արիւնք	ծնունդ	ծնունդք
Հայց.	(զ)արիւն	(զ)արիւնս	(զ)ծնունդ	(զ)ծնունդս
Սեռ.-տր.	արեան	արեանց	ծննդեան	ծննդեանց
Բացառ.	յարենէ	յարեանց	ի ծննդենէ	ի ծննդեանց
Գործ.	արեամք	արեամքք	ծննդեամք	ծննդեամքք
Ներգ.	յարեան	յարիւնս	ի ծննդեան	ի ծնունդս

Սիջին հայերենում **ա** ներքին հոլովումը տրոհվում է. նրանից առանձնանում են՝

ա) **եան** ներդրական հոլովումը՝ *-իսի, -ուրիսի* վերջ ունեցող բառերի համար,

բ) **եան** վերջադրական հոլովումը՝ *-իսպ, -ուսպ, -ումպ* վերջավորությամբ որոշ բառերի համար,

գ) **ան** վերջադրական հոլովումը՝ *-իկ, -ակ, -ուկ* վերջավորությամբ բառերի համար, որոնց միանում են *զարուն, աշուն, ուղեղ/րդեղ, խունկ* և այլ բառեր,

դ) **ուան/ վան/ւան** հոլովումը, որը ծագում է *մահ* բառի *մահուան* հոլովածեից և միջին հայերենում դառնում է ժամանականիշ բառերի հոլովիչ՝ *զիշեր, էզուց, իրիկուն, ցերեկ, օր, լրարիշ/զիշերուան, էզուցուան, իրիկուան, ցերեկուան, օրուան, լրարուան* և այլն:

Բուն **ա** ներդրական հոլովումը պահպանվում է *բաղաձայն + ճ* վերջով բառերի համար, որոնց միանում են արդեն վերացած **ի-ա** խառը ներդրական հոլովման որոշ բառեր, թեև դրանց մի մասը անցնում է **ի** կամ **ան** վերջադրական հոլովումների, օրինակ՝ *եզմ/ եզ- եզի, եզան*:

Արևելահայերենում **ա** ներդրական հոլովմամբ թեքվում են միայն **-ություն** ածանցով կազմված բոլոր (չհաշված *Հարություն* անձնանունը) և *լրուն, շուն, ջյուն, սյուն, արյուն, անկյուն* գոյականները: Ինչ վերաբերում է *անուն* բառին, ապա այն պատկանում է ոչ թե **ա**, այլ **ու/վա** ներքին հոլովման:

Արևմտահայերենում ա ներդրական հոլովումը ևս պահպանվում է մասնակիորեն, այս հոլովմամբ թեքվում են **-ութիւն** ածանցով գոյականները և *անուն* բառը, թեև վերջինս առավել հաճախ հոլովվում է ի հոլովիչով:

Ուղղ. բազմութիւն

անուն

Մեռ.-սր. բազմութեան

անուան//անունի

Բացառ. բազմութենէտ

անունէ

Գործ. բազմութեամբ// բազմութիւնով

անուամբ

Ո ՀՈԼՈՎՍՅՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Ո հոլովիչը գրաբարում գործուն հոլովիչ էր, որը մասնակցում էր և պարզ, և խառն հոլովումների կազմությանը, բայց միայն վերջադրական քննույթի: Այս հոլովման ենթարկվում էին գոյականներ, ածականներ, թվականներ և դերբայներ: **Ո** վերջադրական հոլովման գրաբարում պատկանում էին.

- ա) *ի* բուն ունեցող միավանկ բառերը՝ *ձի, թի, դի,*
- բ) *ի* բառավերջ ունեցող բազմավանկ բառերից բացառության կարգով այս հոլովման ենթարկվում էին *երի, որդի, ոգի, հոգի, ուկի* բառերը,
- գ) -ային, -ին, -ուած, -ուն, -ցի ածանցներով բառերը՝ *լիոնային, մարդկային, առաջին, վերջին, յօդուած, շինուած, անասուն, զիրուն, Փարագեցի, հելլենացի* և այլն,
- դ) անորոշ և անցյալ դերբայները, որոնցից անորոշ՝ միայն եզակի թվով, անցյալը՝ եզակի և հոգնակի,
- ե) մի շարք հասուկ անուններ՝ *Սամալրուկ, Տարօն, Շապուհ, Են* անեզական անուններ՝ *կուոր, դժոխը, պահը, հունձը, Վայր, Տայր,*
- զ) ձևային տարբերակում չունեցող բազմաթիվ բառեր՝ *ամս, արձար, բոյս, յոյս, հուր, ջուր, բուղը, բուր, իւղ, սափոր* և այլն:

Այս հոլովման դեպքում *n* հոլովիչը միշտ ստանում է *j* հոլովակերտը՝ *nj*, հազվադեպ նաև՝ $g > nq$, օրինակ՝ *միոյ/միոշ*: Տրական հոլովում այս հոլովման որոշ բառեր ստանում են *nim* հոլովակերտը, որից էլ ի նախարով կազմվում է ներգոյականը, օրինակ՝ *ասացեալ>ասացելում >յասացելում, վերջին>վերջնում>վերջնում, հիմ>հնում>ի հնում, թեև ներգոյական հոլովը *n* հոլովման դեպքում, որպես կանոն, կազմվում է հայցական հոլովից՝ *ի հուր, ի հուրս, ի շինուած, ի շինուածս*: Որոշ բառեր եզակի ներգոյականի կազմության ժամանակ երբեմն ստանում են ի հոլովիչը՝ *ի զուր/ի զրի, յերազ/յերազի* և այլն¹⁹¹: Այս երևույթը Ա. Արքահանյանը բացատրում է հոլովական զուգաձևությամբ. նման բառերը, բացի *n* հոլովիչից, հոլովվել են նաև *ի հոլովիչով*: Առաջ անցնելով՝ նշենք,*

¹⁹¹ Տես Ա. Արքահանյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1976, էջ 39:

որ պատմական զարգացման ընթացքում այս բառերն իրոք անցնում են *ի* հոլովման: Բացառականը, որպես կանոն, կազմվում է տրականից *ի* նախադրով, առանց է հոլովակերտի՝ *ի հրոյ, ի բուտոյ, ի զիրձոյ*, զործիականը ստանում է չ հոլովակերտը: Եթե բառն ունի վերջնահանգ ի և միավանկ չէ, այդ *ի-ն* դառնում է և, այսպես՝ *ոզի+ոյ=ոզոյ, քաղաքացի+ոյ=քաղաքացոյ*, միավանկ բառերի *ի* ձայնավորը չի հնչյունափոխվում՝ *րի+ոյ=րիոյ*:

Ուղղ.	բերան	բերանք	էշ	էշք	դժոխք
Հայց.	(զ)բերան	(զ)բերանս	(զ)էշ	(զ)էշս	(զ)դժոխս
Սեռ.-տր.	բերանոյ	բերանոց	իշոյ	իշոց	դժոխոց
Բաց.	ի բերանոյ	ի բերանոց	յիշոյ	յիշոց	ի դժոխոց
Գործ.	բերանով	բերանովք	իշով	իշովք	դժոխովք
Ներգ.	ի բերան/ի	ի բերանս	յէշ	յէշս	ի դժոխս

Բերենք անորոշ և անցյալ դերբայների գրաբարյան հոլովման հարացույցները:

Ուղղ.	քողով	սիրեցեալ	սիրեցեալք
Հայց.	(զ)քողով	(զ)սիրեցեալ	(զ)սիրեցեալս
Սեռ.-տր.	քողոյ	սիրեցելոյ	սիրեցելոց
Բաց.	ի քողոյ	ի սիրեցելոյ	ի սիրեցելոց
Գործ.	քողով	սիրեցելով	սիրեցելովք
Ներգ.	ի քողով	ի սիրեցեալ	ի սիրեցեալս

Սիրին հայերենում *n* հոլովումն ավելի է ընդլայնվում, որովհետև գրաբարյան **n-w** խառն հոլովման բառերը ևս անցնում են **n** հոլովման, բացի այդ միջինհայերենյան հոգնակերտների մեծ մասը ենթարկվում է *n* հոլովման՝ *նր-նրոյ, մնր-մնրոյ, մի-մոյ, ամի-ամոյ, վի-վոյ*: Ընդ որում այս հոլովման գործիականի *ով* վերջապրությունն ընդիանրանում է քոլոր հոլովումների համար և կանոնավորում գործիական հոլովի կազմությունը թե՛ անվանական, թե՛ դերանվանական հոլովման համակարգերում:

Ուղղ.	բերան	բերաննի	\mathfrak{t}_2	իշվի
Հայց.	(զ)բերան	(զ)բերաննի	(զ) \mathfrak{t}_2	(զ)իշվի
Սեռ.-տր.	բերանոյ	բերանոյ/ու	իշոյ/ու	իշվոյ
Բաց.	(ի) բերանոյ/է	(ի) բերանոյ/է	(յ)իշոյ/ու	(յ)իշվոյ/ու
Գործ.	բերանով	բերանով	իշով	իշվով

Միջին հայերենի ուշ շրջանում $n>n$ հնչյունափոխությունը գնալով ամրակայվում է, դառնում ընդհանրական և աշխարհաբարում արդեն վերածվում նոր n հոլովման: Արևելահայերենի քերականություններում n -ն արտաքին հոլովում է: Սակայն այս հոլովման մեջ ներկայացված են երկու տարրեր կարգի հոլովումներ՝ n արտաքին ($O>n$) և h/n հերթագայությունը: Ուստի սրանք անհրաժեշտ է միմյանցից տարանջատել¹⁹²: $H>n$ հերթագայության ենթարկվում են h -ով վերջացող բազմավանկ բառերը. նրանց բացառականը ևս n ի իմրով է կազմված՝ $nig` եկեղեցի/եկեղեցու/եկեղեցոց$: Արևելահայերենում n արտաքին հոլովման են անցել գրաբարում n հոլովման պատկանող ասլրիած, մարդ, ամուսին, անկողիմ աղախիմ բառերը, ինչպես նաև չի, թի, դի միավանկ բառերը, երբեմն նաև մահ գոյականը: Անորոշ դերբայր ևս n հոլովման է՝ վազել, վազելու, վազելուց, վազելով: Հ. Աճայշանի բերած օրինակներից $\mathfrak{t}>իշու$, $փող>փղու$, $զլուի>զլիսու$ ձևերը պահպանվել են ժողովրդախտսակցական լեզվում: Արևմտահայերենում n -ն առաջին հոլովումն է և ունի մեծ լինգվորկում: Արևմտահայերենում անորոշ դերբայրի h , n խոնարհիչները փոխավում են $h-h$, օրինակ՝ $բողով>բողելու$, $խոսի>խօսելու$, $բռչի>բռչելու$ ¹⁹³: Եթ կամ անը հոգմանակերտներով բոլոր բառերը ինչպես միջին հայերենում, այնպես էլ արևմտահայերենում ենթարկվում են $n>n$ հնչյունափոխության արդյունքում ձևափորված նոր n հոլովման՝ սարեր>սարերու, ջուրեր>ջուրերու, միրզեր>միրզերու:

Որոշ բառերի գրաբարյան n հոլովման ձևերը պահպանվում են իբրև գրաբարաբանություն՝ *սուզ/սզո, լույս/լուսոն, հույս/հուսոն, պարիս/սարերու, ջուրեր>ջուրերու, միրզեր>միրզերու:*

¹⁹² Տե՛ս Ա. Արքաջյան, ճշվ. աշխ., էջ 387-390:

¹⁹³ Տե՛ս Յ. Ավետիսյան, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի գուգարդական քերականություն, Եր., 2007, էջ 70:

պարզո, մամուլ/մամլո նաև ասլուած/ասլօն/ասլօն: Այս հոլովատի-պերը կոչվում են այլաձև կամ զարտութի: Նշված բառերի կանոնավոր սեռականը ի հոլովիչով է՝ *սղի, լույսի, հույսի, պարզի, մամուլի:* Միայն սեր բառն է, որ հոլովվում է գուտ *ո հոլովիչով՝ սեր, սիրոց, սիրով:*

Արևմտահայերենում *ո/յ հոլովումը բավական տարածված է, սակայն արդեն առկա են նահանջի միտումները:* Այսպես, *ոյ հոլովման ենթարկվում են իս-ով վերջապորվող օտար հատուկ տեղանունները, բայց իիշյալ աշխարհագրական անունները կարող են հոլովել նաև ի հոլովիչով՝ Իլրալիս>Իլրալիոյ/ Իլրալիայի, Ուուսիա> Ուուսիոյ/Ուուսիայի և այլն:* Չուտ այս հոլովման ենթարկվում են *սէր, ասլուած, Պոլիս բառերը, թեև սէր բառը հանդիպում է նաև ի հոլովիչով՝ սէրի/սէրին, ընդ սմին՝ արևմտահայերենում է>ի գրաբարյան հնչյունափոխությունը հաճախ չի կատարվում:* Որպես այլաձև հոլովման տարբերակ՝ *հ-ով վերջապորվող բառերը հատկապես բարձր ոճերում կարող են հանդիպել գրաբարյան ձևով՝ եկեղեցի>եկեղեցոյ, հոգի>հոգոյ, որդի>որդոյ:* Ի-ով վերջապորվող բառերի համար առավել ընդունված են ի հոլովիչով տարբերակները՝ *հոգի>հոգիի, եկեղեցի>եկեղեցիի, որդի>որդիի և այլն:*

ՈՒ ՀՈԼՈՎՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

ՈՒ հոլովումը գրաբարում մեծ տարածում չունեցող պարզ հոլովում էր՝ հիմնականում վերջադրական բնույթի: Գրաբարում պահպանվել է *ու ներդրական հոլովման միայն մեկ բառ՝ ալր/ատր:* Հոլովման հարացույցը հետևյալն է՝

Ուուլ.	ալր	ատորք
Հայց.	(զ)ալր	(զ)ատորս
Սեռ.-տր.	ատուր	ատուրց
Բաց.	յալրէ	յատորց
Գործ.	ատորք	ատորքք
Ներգ.	յատուր	յատորս

Սիջին հայերենում *օր* բառի հոլովումը մասամբ կանոնավորվում է: Ժամանականիշ այլ գոյականների հետ մեկտեղ, *մահ* բառի համարանությամբ այն անցնում է նոր՝ *վաճ/ուաճ* ժամանականիշ հոլովման՝ *օր-վաճ, ցորեկվաճ, էզուցվաճ, վաղվաճ, լրարուսաճ*, թեև միջին հայերենում համդիպում է նաև *օր* բառի **ի** արտաքին հոլովման ձևը՝ *օրի:*

Ուղլ.	<i>օր</i>	<i>օրեր</i>
Հայց.	(զ)օր	(զ)օրեր
Մեռ.-տր.	օրվան	օրերոյ/ու
Բաց.	(յ)օրվնէ	(յ)օրերոյ/ու/է
Գործ.	օրվնով	օրերով

Աշխարհաբարում պահպանվում է միջինհայերենյան հոլովատիպը՝ *վաճ* հոլովմամբ՝ *օր, օրվա, օրվանից/օրից, օրով, օրում:*

Ու վերջադրական հոլովման ենթարկվում են.

ա) ձևային տարրերակում չունեցող մի շարք բառեր՝ *արև, զանձ, դաս, դար, նախանձ, շաբար, ուրբար* և այլն,

բ) կենդանի, բռչուն նշանակող բառեր՝ *ազուա, աղուէս, առեւծ, արջ, զրասիր, ինձ, ուղի, ցուկ, կարս* և այլն,

գ) մի բանի հատուկ անուն և սակավարիվ անեզական գոյականներ՝ *Արրահամ, Խուրով, Յովսէփ, Յորդանան, Մարիամ, բարք, պարտք, վարք* և այլն,

դ) *բ-ով* և նախորդող բաղաձայնով ավարտվող մի բանի բառեր՝ *սար, բանձր, ծաղր, ծանր, մնող, բարձր* և այլն: Այս բառերից *բարձր-ը* և *ցածր-ը*, *մանր-ը* հոգմակի թվում ստանում են *ունք* հոգմակերտը և ներդրական հոլովման տիպին են անցնում՝ *բարձունք-բարձանց, փուրունք-փորունց, մանունք-մանունց*, բայց այս բառերի մեծ մասը գրաբարում արդեն այլաձև հոլովումներ ունեին՝ *ո* վերջադրական, *և* ներդրական:

Մեռական-տրականում *ու* հոլովիչն է, բացառականում տրականին ավելանում է է հոլովակերտը. այս դեպքում *ու* հոլովիչը սովորաբար սղվում է, թեև երբեմն կարող է պահպանվել: Գործիական հոլովը նույն սեռական-տրականն է, որովհետև գործիականի հոլովակերտ *ւ-ը* չի կա-

բոլ գումարվել: Ներգոյականը կազմվում է եզակի թվում **ի + տրական**, հոգնակի թվում՝ **ի + հայցական** կադապարներով:

Ուղղ.	զարդ	զարդք	փոքր	փոքրոնք	պարտք
Հայց.	(զ)զարդ	(զ)զարդք	(զ)փոքր	(զ)փոքրոնք	(զ)պարտք
Սեռ.-տր.	զարդու	զարդուց	փոքրու	փոքրոնց	պարտուց
Բաց.	ի զարդէ	ի զարդուց	ի փոքրուէ	ի փոքրոնց	ի պարտուց
Գործ.	զարդու	զարդուք	փոքրու	փոքրոնքք	պարտուք
Ներգ.	ի զարդու	ի զարդս	ի փոքրու	ի փոքրոնս	ի պարտս

Միջին հայերենում գրաբարյան **ու** վերջադրական հոլովումը գրեթե վերանում է, ու հոլովման պահպանված սակավաթիվ ձևերն ունեն հոլովական զուգաձևություններ ի հոլովիչով, գորօրինակ՝ *խողու-խողի, չագու-չագի, նախանձու-նախանձի, Ղազարու-Ղազարի*: Այսինքն՝ գրաբարյան **ու** վերջադրական հոլովման ենթարկվող բառերն անցնում են հիմնականում **ի** ընդհանրական հոլովման:

Միջին հայերենում արդեն ստեղծվել էր նոր **ու** հոլովում, որը գրաբարյան **ո** հոլովման պատմական զարգացման հետևանքն էր՝ **ոյ>ու** հնչյունափոխության արդյունք՝ **այգի-այգոյ>այգոյ>այգու**: Արևմտահայերենում **ու** հոլովումը ամենատարածվածն է: Այս հոլովումը պահպանել են մի շարք գոյականներ՝ *ծով>ծովու, հաւ>հաւու, կով>կովու, էշ>իշու, արջ>արջու, ժամ>ժամու, զահ>զահու, շարաբ>շարբու* և այլն: Բայց դրանց մի մասն արդեն աստիճանաբար անցնում է **ի** հոլովման, ինչպես՝ **արջ>արջի, շարաբ>շարարի** կամ **շարբուան**:

Ի ՀՈԼՈՎՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Ի հոլովիչը գրաբարում ամենատարածված հոլովիչներից է, որը մասնակցում էր պարզ և խառն հոլովումների կազմությանը, ինչպես և ներքին **ի-ա**, արտաքին **ի-ա** թերումներին:

Ի պարզ հոլովումը վերջադրական է: Այս հոլովման ենթարկվում են՝

ա) -եայ, -այ, -ոյ, -է բառավերջ ունեցող բոլոր բառերը՝ պաշտօնեայ, իրեայ, արքայ, երեխայ, երեկոյ, բազէ, ափսէ և այլն,

բ) -եան հանգով բառերը՝ որոշ բացառություններով, օրինակ՝ մասդեման, ալրեան, վայրկեան,

գ) -եսպ/ ասպ, -ոյը ածանցներով բառերը՝ գովեսպ, համեսպ, պահեսպ, առազասպ, լասպ, երեւոյը, ծածկոյը և այլն,

դ) մի շարք անձնանուններ, հատուկ և հասարակ անեղական գոյականներ՝ *Մովսէս, Արտաշէս, Ներսէս, Սարգս, Վաչէ, Խոսք, միզր, կուրծը, անէծը, Աղոանք, Դարսը, Կասպը* և այլն,

ե) ենթակայական դերբայը՝ ող վերջավորությամբ՝ *հալրանող, շիշանող, ուսանող* և այլն,

զ) ձեային տարբերակում չունեցող բազմաթիվ բառեր՝ *ախսպ, բախսպ, բան, բանպ, դասպ, դար, խորչ, կայծ, կարսպ, ջահ, սիրու* և այլն:

Ի վերջադրական հոլովման դեպքում սեռական-տրական հոլովը եզակի թվում վերջավորվում է ի հոլովիչով, բացառականում բառերը ստանում են է հոլովակերտը, որից առաջ ի-ն ընկնում է, գործիականը կազմվում է՝ սեռական հոլովին ավելացնելով և հոլովակերտը: Ներգոյական հոլովը կազմվում է եզակի թվում՝ *ի+ լրական, հոգնակի թվում՝ ի+ հայցական* կաղապարներով: Հոգնակի թիվը կազմվում է *p, u, g* հոգնակերտներով:

Ուրդ.	բան	բանք	խօսք
Հայց.	(զ)բան	(զ)բանս	(զ)խօսս
Սեռ.-տր.	բանի	բանից	խօսից
Բաց.	ի բանէ	ի բանից	ի խօսից
Գործ.	բանիւ	բանիւք	խօսիւք
Ներգ.	ի բանի	ի բանս	ի խօսս

Սիզին հայերնում ի վերջադրական հոլովումը խիստ ընդլայնվում է, որովհետև այս հոլովման են անցնում գրաբարյան *ի-ս* խառը, ինչպես նաև *ու* հոլովման բառերը:

Ուղղ.	բան	բաներ	խօսքեր
Հայց.	(զ)բան	(զ)բաներ	(զ)խօսքեր
Սեռ.-տր.	բանի	բաներոյ/ու	խօսքերոյ/ու
Բաց.	(ի) բանէ	(ի) բաներոյ/ու/է	(ի) խօսքերոյ/ու/է
Գործ.	բանով	բաներով	խօսքերով

Արևելահայերենի ամենամեծ հաճախականություն ունեցող հոլովումն է: *Ի-ով* են հոլովում գոյականների մեծագույն մասը, փոխանուն ածականը, թվականը, դերանվանական հոլովման չպատկանող, բայց հոլովող դերանունները, առհասարակ գոյականաբար հանդես եկող բոլոր բառերը՝ բացի *անք*, *յը/նց*, *ք/ց* հոլովումների ենթարկվող բառերից, ինչպես նաև գոյականների հոգնակի թիվը: Գ. Սևակի արտահայտությամբ՝ այս հոլովումը մեծ «Էքսպանսիա» ունի, որը դրսնորվում է նրանով, որ այլ հոլովումների պատկանող բառերը ինչ-ինչ նկատառումներով հաճախ հոլովում են ի-ով, ինչպես՝ *ամսվա/ամսի*, *դրալոց/դրալի*:

Միջնահայերենյան օրինաչափությունները ժառանգած արևմտահայերենում **-եր/ներ** հոգնակերտներով կազմությունները **ու** հոլովման են ենթարկվում: Գրաբարյան **ի** հոլովման հոգնակի սեռական-տրականի **ից** ձևույթը արևելահայ աշխարհաբարում դառնում է բացառական հոլովի հիմնական կազմիչը բոլոր հոլովումների համար՝ ներառյալ դերանվանական, բացի **ու** հոլովումից, որի դեպքում գործում է **ուց** ձևույթը՝ դարձյալ **ի** տարբերություն արևմտահայերենի, որտեղ բացառականի կազմիչը **է** հոլովակերտն է: Գրաբարում **ու** հատկապես **ո-ա** խառն հոլովման ենթարկվող **ի-ով** վերջավորվող բառերը արևմտահայերենում անցել են **ի** հոլովման՝ *ուսուցչուիի>ուսուցչուիի, ասկրվածուիի>ասկրվածուիի, որդի>որդիի, հոգի>հոգիի:* -Ում բայանվանակերտ ածանցով բառերը ևս հիմնականում դարձել են **ի** հոլովման՝ *սպասում>սպասումի, ծաղկում>ծաղկումի, այլասերում>այլասերումի, չուլում>չուլումի*¹⁹⁴:

¹⁹⁴ Հմնտ. Յ. Ավետիսյան, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի գուգադրական քերականություն, Եր., 2007, էջ 68:

Ե ՆԵՐԴՐԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Ե ներդրական հոլովումը գրաբարի պարզ ձևային հոլովումներից է: Այս հոլովման ենթարկվում են բաղաձայն+**η** և բաղաձայն+**թ** բառավերջ ունեցող բառերը (նման կառույցի որոշ բառեր հոլովվում էին *ու* հոլովմամբ՝ արմատական բաղաձայնի անկման՝ **բարձր>բարձու, մեղր>մեղու, ասր>ասու, ծաղր>ծաղու, քաղցր>քաղցու**), ինչպես նաև **եւր/իւր** բառավերջով բառերը, որոնք, սակայն, կարող էին հոլովվել նաև **ո, ի, ի-ա** հոլովումներով:

Ե հոլովիչը ծագումնաբանորեն մայր լեզվի բնի ձայնավոր է, որը հայերենը սղել է և վերականգնել որպես հոլովիչ, այսպես՝ **աստղ** բառի ուղիղ ձևը մայր լեզվում ***ster** էր, **ուստրը՝ *sukter, տայգը՝ *daiver** և այլն: Այս հոլովումը գրաբարում արդեն սահմանափակ հոլովում էր, շատ էին զուգաձևությունները: Հոգնակի թվում **ե** հոլովիչի հետ զուգահեռ գործածվում էր **ա** հոլովիչը, որը դրվում է **ե** հոլովիչով եզակի սեռական-տրական հիմքի վրա՝ կազմելով **ա** վերջադրական հոլովմանը բնորոշ թերույթներ՝ **աց, աւր,** ինչպես օրինակ՝ **աստղ-աստեղ +աց, աստեղ-+աւր** և այլն: Սա վկայում է, որ **ե** հոլովիչն արդեն գրաբարում մարդ հոլովում էր:

Ե հոլովիչը սեռական-տրականում դրվում էր վերջին բաղաձայնից առաջ: Եզակի բացառականում այս հիմքի վրա ավելանում էր **է** հոլովակերտը, գործիականում՝ **թ:** Հոգնակի ուղղականում **թ** հոգնակերտն ավելանում էր եզակի սեռական-տրականի հիմքին՝ ստեղծելով **երթ** կամ **երթ** վերջավորությունները՝ **ուստերթ, աստեղթ, շիզեղթ** (շիզ=կոճակ, զարդ), **տարեթ:**

Ուղղ.	աստղ	աստեղք
Հայց.	(զ)աստղ	(զ)աստեղս
Սեռ.-տըր.	աստեղ	աստեղց/աստեղաց
Բաց.	յաստեղէ	յաստեղց/յաստեղաց
Գործ.	աստեղը	աստեղբը/աստեղաւր
Ներգ.	յաստեղ	յաստեղս

Ուղղ.	ալիւր(ալեւր)	ալեւրք
Հայց.	(զ)ալիւր	(զ)ալեւրս
Սեռ.-տր.	ալեր	ալերց/ալերաց
Բաց.	յալերէ	յալերց/յալերաց
Գործ.	ալերք	ալերքք/ալերաք
Ներգ.	յալեր	յալեւրս

Միջին հայերենի վաղ շրջանում այս հոլովումը դեռ պահպանվում է, բայց որպես գրաբարաբանություն: 14-րդ դարից հետո այս հոլովման բառերը հիմնականում սկսում են հոլովվել ի հոլովիչով՝ **աստղի, աղբի, դատրի**, բացառականը կազմում են է հոլովակերտով, որն արդեն ավելանում էր ոչ թե սեռականին, այլ ուղղականին՝ **(յ)աստղէ, (ի)կայսրէ:** Գործիականում նման բառերը ավելի հաճախ ստանում են **ով** մասնիկը՝ **աստղով, կայսրով, աղբով:** Հոգնակի ուղղական էլ, **թ** հոգնակերտից բացի, սկսում է ստանալ **եր, ներ, նի** հոգնակերտները՝ **աստղեր, աստղնի, աղբրներ:**

Ուղղ.	աստղ	աստղեր, աստղնի
Հայց.	(զ)աստղ	(զ)աստղեր/(զ)աստղնի
Սեռ.-տր.	աստեղ/ աստղյո/ու	աստղերոյ/աստղնոյ
Բաց.	(յ)աստեղէ / (յ)աստղէ	(յ)աստղերոյ/ու/է / (յ)աստղնոյ/ու/է
Գործ.	աստեղք/աստղք	աստղերով, աստղնով

Աշխարհաբարում այս հոլովումը վերանում է, դրան ենթարկվող բառերն անցնում են **ի** ընդհանրական հոլովման, հոգնակին կազմում է **եր** կամ **ներ** հոգնակերտներով՝ կախված վանկերի բանակից: Վերջնավանկում գաղտնավանկ ունեցող այսպես կոչված մեկուկեսվանկանիները արևելահայերենում հոգնակին կազմում են **-եր-ով**, օրինակ՝ **կայսրեր, դուսպրեր, աստղեր, սանրեր:** Մի բանի բառերում **ե** հոլովիչով ձևերը պահպանվում են եզակի սեռականում՝ որպես գրաբարյան կայուն գուգածնուրյուններ՝ **դուսպր-դսպրեր/դուսպրի, կայսր-կայսեր/կայսրի:** Գրաբարյան սեռականի որոշ ձևեր դարձել են բառակազմական հիմ-

թեր՝ ասլող, ասլուղ-ասլուային և ասլուղային կամ՝ կայսր, կայսեր-կայսերապետություն, կայսերապաշտություն, կայսերական, դարր, դարեր - դարերային, եզր, եզեր - եզերը և այլն:

ԽԱՌՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Ի-Ա խառն արտաքին հոլովում

Այս հոլովումը գրաբարի ամենատարածված հոլովումներից է. այս հոլովնան ենքարկվում են ձևային տարրերակում չունեցող բազմաթիվ գոյականներ և ածականներ՝ *ազահ, ազար, աղքար, ամ, աշխարհ, բազում, զազան, զաւազան, դեւ, երիտասարդ, երկիր, լաւ, խաւար, կարգչար, ոսխի, պայծառ, պարկէզ, սէզ, վէմ, դէզ, դիմար, դկար, փիդի օրիորդ և այլն, ինչպես նաև ներկա կամ ենքակայական դերբայը: Ձևային ընդիանություն ունեցող բառախմբերից առանձնացնենք հետևյալ բառերը, որոնք բառավերջում ունեն՝*

- ակ, -անակ, -եակ -աղիսակ, աշտարակ, բաժակ, պսակ, պուրակ, աշտանակ, արգանակ, յաղթանակ, դղեակ, դայեակ, մանեակ, սենեակ...
- ական - աճապատական, շինական, փախստական...
- ածու - ակնածու, նուազածու, ծեռնածու...
- արան- գանձարան, պահարան, դատարան....
- եղ, -եղեն- գօրեղ, հիւրեղ, հողեղեն, հրեղեն...
- իկ- կապիկ, կօշիկ, ոռմիկ...
- իշ- բրիչ, գրիչ, զործիչ...
- որդ- առաջնորդ, ճանապարհորդ, որտորդ, երկրորդ, երրորդ...
- ոց- խայթոց, փողոց, պահոց....
- ու- արու, եղջերու, լեզու, մելու....
- ուկ - աղմուկ, բազուկ, գեղջուկ, վիուկ...
- պան - դռնապան, պահապան, պարտիզան...
- սիսան - այգեստան, բուրաստան, հեռաստան....

-*տոր/ատոր* - զինուոր, աղանդաւոր, աղեղնաւոր, սպասաւոր...
-*անը* ածանցով անեզական գոյականները՝ աղաշանք, պաղատանք, յանցանք, լլկանք...
-մի շաբք անեզական գոյականներ՝ արտասուք, խելք, կամք, միտք, կառք, փառք:

Հոլովման ընթացքում առաջին հոլովիչը մասնակցում է եզակի սեռական-տրական հոլովների թեքմանը՝ դրվելով բառավերջում, բացառականը կազմվում է և հոլովակերտով, գործիականը՝ և հոլովակերտով՝ **աւ:** Եզակի գործիականից սկսած՝ թեքումը կատարվում է **ա** հոլովիչով՝ **աց, աւք**՝ ներառյալ հոգնակի հոլովածները: Ներգոյական հոլովը եզակի թվում կազմվում է **ի+ լրական**, հոգնակի թվում՝ **ի + հայցական** կառույցներով:

Ուղղ.	վէմ	վէմք	գքացող	գքացողք
Հայց.	(զ)վէմ	(զ)վէմս	(զ)գքացող	(զ)գքացողս
Սեռ.-տր.	վիմի	վիմաց	գքացողի	գքացողաց
Բաց.	ի վիմէ	ի վիմաց	ի գքացողէ	ի գքացողաց
Գործ.	վիմաւ	վիմաւք	գքացողաւ	գքացողաւք
Ներգ.	ի վիմի	ի վէմս	ի գքացողի	ի գքացողս

Ուղղ.	յանցանք
Հայց.	(զ)յանցանս
Սեռ.-տր.	յանցանաց
Բաց.	ի յանցանաց
Գործ.	յանցանաւք
Ներգ.	ի յանցանս

Սիջին հայերենում այս հոլովումը, ինչպես նաև մնացած խառը հոլովումները վերանում են: **Ի-Ա** վերջադրական հոլովման բառերն անցնում են **ի** վերջադրական հոլովման: Հիմնական պատճառը գործիական հոլովի կանոնավորումն էր ընդիանրական դարձող **ով** հոլովակերտի միջոցով և եզակի, և հոգնակի թվերում: Աշխարհաբարը ժառանգում է միջնհայերենյան կանոնավորումը: Արդի գրական արևելահայերենում և

հատկապես արևմտահայերենում **ի-ա** խառը հոլովման եզակի գործիականի մի քանի ձևեր պահպանվում են իրեն մակրայներ, կապեր կամ եղանակավորող բառեր՝ *հրապարակավ, միշոցաւ, պարճառաւ, հաւասարեաւ* և այլն:

Ի-Ա ներդրական հոլովում

Այս հոլովման բացառման սկզբունքով ենթարկվում են **Ա-ով** և նախորդող բաղաձայնով ավարտվող այն բառերը, որոնք չեն ենթարկվում **Ա** ներդրական հոլովման, օրինակ՝ *ազն, անձն, ափն, բեռն, բուռն, զառն, դաշն, բռն, իսշն, լիառն, կարն, կառափն, հարսն, սառն* և այլն: **Ի** հոլովիչը մասնակցում է եզակի սեռական-տրական հոլովի թերմանը՝ դրվելով բառավերջի **Ա** բաղաձայնից առաջ, բացառականը կազմվում է **Է** հոլովակերտով, գործիականը՝ **Բ** հոլովակերտով՝ **ամբ**: Եզակի գործիականից սկսած, ներառյալ հոգնակի հոլովաձևերը, թերումը կատարվում է **Ա** հոլովիչով, որը ևս դրվում է **Ա-ից** առաջ՝ **ամից, ամբք**: Ներգոյական հոլովը եզակի բվում կազմվում է **ի+ պրական, հոգնակի բվում ի+ հայցական** կառույցներով: Հոգնակին կազմվում է **ինք** կամ **ունիք** հոգնակերտներով:

Ուղղ.	հարսն	հարսունք	լեառն	լերինք
Հայց.	(զ)հարսն	(զ)հարսունս	(զ)լեառն	(զ)լերինս
Մեռ.-տր.	հարսին	հարսանց	լերին	լերանց
Բաց.	ի հարսնէ	ի հարսանց	ի լեռնէ/լեառնէ	ի լերանց
Գործ.	հարսանք	հարսանքք	լերանք	լերանքք
Ներգ.	ի հարսին	ի հարսունս	ի լերին	ի լերինս

Սիջին հայերենում այս հոլովումը վերանում է, սկսում է փոխվել նաև այս բառերի հնչյունական կազմը. Վերջին **Ա** հնչյունն ընկնում է: Այս արմատական հնչյունը հիմնականում վերականգնվում է հոգնակի բվում **եր** մասնիկից առաջ՝ **լեռ-լեռներ, եզ-եզներ**, բայց ոչ միշտ՝ **կար-կարեր, մաս-մասեր**: Բառերի մեծ մասն անցնում է **ի** վերջադրական հոլովման՝ **մաս-մասի, կար-կարի, բեռ-բեռի, զառ- զառի**, մի մասը սկսում է են-

թարկվել **ան** նորակազմ վերջադրական հոլովման, որտեղ **ա-ն** հոլովիչն է, **Ա-ն՝** վերականգնված բառավերջի հնչյունը: Գրաբարում արդեն այս հոլովման որոշ բառերի բացառականում **ի-ի** փոխարեն հաճիես էր գալիս **ա** հոլովիչը՝ **ի գառանէ,** **ի բեռանէ,** **յեզանէ:** Աշխարհաբարում **ան** հոլովիչով հոլովվոր բառերն ունեն **ի** հոլովիչով զուգաձևություններ՝ **եզեզան-եզի,** **լեռ-լեռան-լեռի,** **բոռ-բոռան-բոռի** ևն: **Անձ** գոյականը պահպանել է գրաբարատիպ հոլովման հետքեր գործիականում և հոգնակի ուղղականում՝ **անձ-անձամբ** և **անձով,** **անձինք** և **անձեր:** Ներգոյականի հին հոլովաձևները կորցրել են իրենց նյութական իմաստը, վերածվել են կապերի՝ **հանձին,** **հանձինս:**

Ո-Ա ԽԱՌՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

Գրաբարի ձևային հոլովումներից է. այս հոլովման ենթարկվում են բառավերջում **ի** հանգ ունեցող բազմավանկ հատուկ և հասարակ գոյականներն ու ածականները, ինչպես նաև **-իր-ով** ավարտվող անեզական գոյականները՝ **այզի,** **աղաւանի,** **ամենի,** **առարինի,** **բարի,** **զարի,** **զօրի,** **զերի,** **եղեւանի,** **քշնանի,** **կալրանի,** **կենդանի,** **մարի,** **պալրասիսանի,** **տեղի,** **գեղանի,** **պիրանի,** **դիրունի,** **ծերունի,** **արգասիք,** **բաղանիք,** **ընկրանիք,** **կարծիք,** **հարսանիք,** **Սմբալրունիք,** **Տաճալրունիք,** **Խոռիխոռունիք,** **Վարաժնունիք** ևն: **Պատմահամեմատական** ուսումնասիրությունները վկայում են որ վաղմշահայերենում և հնագույն հայերենում **ի-ով** վերջավորվող բառերի դեպքում **ո** հոլովումը եղել է արական սեռի հոլովում, իսկ **ո-ա-ն՝** իգական սեռի բառերի տարբերակիչ հոլովում, դասական գրաբարում այս սեռային տարբերակումն արդեն լիովին նքազնել էր: **Վ.** Առաքելյանը իրքն հիմնավորում բերում է հետևյալ հետևյալ համոզիչ օրինակները. **մարի,** **մարի,** **յղի,** **այրի,** **օդի,** ինչպես նաև ծառերի անվանումները, **-ուիհ** ածանցով կազմությունները, որոնք հնում իգական սեռի բառեր են եղել, դրանք հոլովվում են ո-ա խառն հոլովմամբ, իսկ **անդի,** **որդի** բառերը, որոնք արական սեռի են, հոլովվել են ո պարզ հոլովմամբ¹⁹⁵:

¹⁹⁵ Տես **Վ.** Առաքելյան, Գրաբարի քերականություն, Եր., 2010, էջ 66-67:

Եզակի սեռական-տրականում և բացառականում հանդես է գալիս **ո** հոլովիչը, բացառականը չունի **է** հոլովակերտը, այն նույն տրականն է՝ **ի** նախորով, օրինակ՝ **մատանի՝ մատանոյ,** **ի մատանոյ,** **ո** հոլովիչից առաջ բառավերջի **ի-ն** դառնում է **ւ**, օրինակ՝ **թշնամի + ոյ=թշնամոյ:** Գործիական հոլովում **ւ** հոլովակերտն է, որովհետև եզակի գործիականից սկսած և հոգմակի թեր հոլովումներում արդեն **ա** հոլովիչն է հանդես գալիս, որից առաջ **ի** ձայնավորը հնչյունափոխվում է **ե-ի,** օրինակ՝ **այ-գի + աւ=այգեաւ, այգի+ աց=այգեաց:** Սեռական-տրական հոլովում **ո** վերջադրական հոլովիչից առաջ միշտ **յ** հոլովակերտն է հանդես գալիս, բայց ունենք բառեր, որոնք հանդիպում են **զ** հոլովակերտով՝ **կղզոց, տարտոց, տեղոց, այգոց:** Այս **զ** հոլովակերտի առկայությամբ բացառականը ոչ թե տրականածն է, այլ հաճախ ստանում է **է** հոլովակերտը՝ **ի լրարտոցէ, ի կղզոցէ, ի լրեղոցէ:** Ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է **ի** նախորով և հայցական հոլովով՝ **և՛ եզակի, և՛ հոգմակի թվերում:** Եզակի ներգոյականի իմաստը երեսն կարող է արտահայտվել նաև **ի+ոզ ձեռվ՝ ի զինոց, ի լրեղոց:** Այս հոլովման ենթարկվող որոշ բառեր ներգոյականում վկայված են նաև **ում-ով՝ ի հնում, ի նորում, ի մարմ-նում:**

Ուրդ.	տեղի	տեղիք	հարսանիք
Հայց.	(զ)տեղի	(զ)տեղիս	(զ)հարսանիս
Մեռ.-տր.	տեղոյ/ոց	տեղեաց	հարսանեաց
Բաց.	ի տեղոյ/ոցէ	ի տեղեաց	ի հարսանեաց
Գործ.	տեղեաւ	տեղեաւք	հարսանեաւք
Ներգ.	ի տեղի/ոց	ի տեղիս	ի հարսանիս

Սիրին հայերենում այս հոլովումը վերանում է, **ի-ով** վերջացող բոլոր բառերն անցնում են **ո** վերջադրական պարզ հոլովման, միշին հայերենի ուշ շրջանում **ոյ>ու** հնչյունափոխության պատճառով դրանք սկսում են հոլովվել նաև նոր **ու** հոլովիչով՝ **այգոյ>այգոյ>այգու:** **Ի>ւ** հնչյունափոխությունն էլ աստիճանաբար դադարում է գործել. **ի-ն** ոյ-ից առաջ ընկնում է:

Աշխարհաբարում այս բառերը պատկանում են **ու** հոլովման, օրինակ՝ **պալրամի-պալրամու-պալրամուց, զուրի-զուրու-զուրուց:**

ՎԱ/ՈՒԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

Սիզին հայերենում, ապա արևելահայ և արևմտահայ գրական հայերեններում գործում է *վա<ուան* հոլովումը, որին ենթարկվում են հիմնականում ժամանականից բառերը: Այս հոլովիչը ծագումով գրաբարյան է. *մահ* բառը գրաբարի թերականություններում նշվում է որպես *աներդրական հոլովման* բառ, սակայն նրա սեռականը կազմվում է *ուան ձևույթով՝ մահ>մահուան*: Այս նորակազմ հոլովումը միջին հայերենի սկզբնական շրջանում չի հանդիպում սեռական-տրականի հոլովաձևով, այլ միայն վերականգնվում է բացառականի կազմությամբ՝ *վաղվրճէ, էզուցվրճէ, օրվրճէ*: Այս հոլովման են պատկանել նաև *զիշեր>զիշերպան*, *ցորեկ>ցորեկլան*, *լրարի>լրարկան* բառերը:

Սիզին հայերեն

Ուղղ.	զիշեր
Հայց.	(զ)զիշեր
Սեռ.-տր.	զիշերվան
Բաց.	(ի)զիշերվրճէ
Գործ.	զիշերով

Արևելահայերեն

Ուղղ.	զիշեր
Սեռ.-տր.	զիշերվա/զիշերի
Բաց.	զիշերվանից/զիշերից
Գործ.	զիշերվանով/զիշերով

Ներգ.

Ուղղ.	զիշերում
Սեռ.-տր.	զիշերուան/ զիշերի
Բաց.	զիշերուլճէ/զիշերէ
Գործ.	զիշերով

Ավելի ուշ արևելահայ բարբառներում վասն հոլովման վերջին և ձայնորդը սկսում է շփորչել որոշիչ հողի հետ և ընկնում է, այստեղից էլ՝ վասն ձևույթը վերածվում է վասն հոլովիչից: Այս վասն-ը արևելահայերենում կարող ենք վերականգնել բացառական հոլովածներում՝ ամառվամից, օրվամից:

Արդի արևելահայերենում վասն հոլովման ենթարկվում են ժամանականից գոյականների մեծ մասը, ինչպես՝ *օր, կեսօր, ցերեկ, ամառ, առավոր* և այլն, ժամանականից որոշ մակրայներ, երբ հարցահարաբերական դերանունը և այլն: Միանք բացառականը, երբեմն նաև գործիականը կազմում են սեռական-տրականի հիմքից՝ *օր-օրվա-օրվամից-օրվանուկ, չմեռ-չմեռվամից-չմեռվանուկ* և այլն:

Արևմտահայերենում այս նույն իմաստային դաշտի բառերը ենթարկվում են ուսան հոլովման՝ *օր>օրուան, շարաբ>շարրուան, զիշեր>զիշերուան* և այլն: Այս հոլովման պատկանող բառերի մի մասը և արևելահայերենում, և արևմտահայերենում կարող է հոլովվել ի ընդհանրական հոլովմամբ: Այդ դեպքում բացառական և գործիական հոլովածներն ավելի հաճախ կազմվում են ուղղականի հիմքից: Օրինակ՝ արևմտահայերենում՝ *ամառ-ամառվան/ամառի-ամառուրմէ/ամառէ, կէսօր-կէսօրուան/կէսօրի-կէսօրուրմէ/կէսօրէ* կամ արևելահայերենում՝ *օր-օրվա/օրի-օրվամից/օրից, շարաբ-շարաբվա/շարաբի-շարաբվամից/շարաբից* և այլն: Արևմտահայերենում ժամանականից որոշ գոյականներ գուգահեռաբար պահպանել են գրաբարյան **ու** հոլովման ձևեր՝ *շարաբ-շարրու, ժամն>ժամու, լրաբի-լրարու, առաւուր-առուրու* և այլն:

ԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

Ան հոլովումը միջինհայերենյան նորակազմ հոլովումներից է, որը ծագում է գրաբարյան *ա* և *ի-ա* ներդրական հոլովումներից: Երբ բառավերջի և ձայնորդը բաղաձայն+ և բառավերջ ունեցող բառերում աստիճանաբար սկսում է ընկնել, ինչպես՝ *դուռն>դուռ, մուկն>մուկ, եզն>եզ, բեռն>բեռ, շարժումն>շարժում, անկումն>անկում*: Այն պահպանվում է

միայն սեռական- տրականում՝ արդեն ձուլված *ա* հոլովիչին՝ դրան, մկան, եզան, բեռան, շարժման, անկման: Միջին հայերենում այս հոլովման պատկանում են նաև -ակ, -իկ, -ուկ բառավերջով կազմությունները, ուղեղ/ըղեղ, գարուն, աշուն և այլ բառեր՝ լուսնեակ>լուսնեկան, կմիկ>կմկան, էրիկ>էրկան, ըղեղ>ըղեղան, գարուն>գարնան, աշուն>աշնան:

Միջին հայերեն

Ուղր. աղջիկ

Հայց. (գ)աղջիկ

Սեռ.-տր. աղջկան

Բաց. (յ)աղջկնէ

Գործ. աղջկնով

Արևելահայերենում *ան* հոլովման ենթարկվում է գրաբարյան *ա* և *ի-* աներդրական հոլովումներին պատկանող բառերի մի մասը.

ա) *ում* (*ումն*) ածանցով կազմված բառերը՝ *անկում*, *ուսում*, *շարժում*, *ոգեշնչում* և այլն: Այս բառերի գործիականը, որպես կանոն, կազմվում է գրաբարյան սկզբունքով՝ *ամբ* վերջավորությամբ, այսինքն՝ սեռական-տրականից թ հոլովակերտով՝ *անկմամբ*, *ուսմամբ*, *շարժմամբ*, *ոգեշնչմամբ*: Թեև ունենք նաև *ոյ* հոլովակերտով գործիականի ձևեր՝ *անկումով*, *ուսումով*, *շարժումով*, *ոգեշնչումով*:

բ) Գրաբարում *ն* վերջնահնչյուն ունեցած և այն կորցրած որոշ բառեր՝ *քեռ-քեռան*, *զառ-զառան*, *դուռ-դռան*, *եղ-եզան*, *բռո-բռուան*, *լեռ-լեռան*, *ծռո-ծռուան*:

գ) Տարփա եղանակների անունները, ինչպես՝ *զարուն-զարնան*, *աշուն-աշնան*: Այս բառերի բացառական հոլովը կազմվում է սեռական-տրականից՝ *ից* հոլովակերտով: Այսպես՝ *ձմռամից*, *աշնանից*, *զարնամից*, *ամռանից*:

դ) *Մանուկ* հասարակ գոյականը՝ *մանուկ-մանկան*:

Նշենք, որ վերոհիշյալ բառերի զգալի մասը կարող է հոլովվել նաև *ինդիանրական* հոլովիչով՝ *շարժում-շարժման/շարժումի*, *քեռ-քեռան/քեռ-*

ոի, զառ-զառան/զառի, եղ-եղան-եղի, բոռ-բոռան/բոռի, լեռ-լեռան/լեռի, ծոռ-ծոռան/ծոռի, շարժման/շարժումի, անկում-անկման/անկումի և այլն:

Արևմտահայերենում ան հոլովման պատկանում են.

ա) ում ածանցով կազմված բառերը՝ քաժանում, հեռացում, ուսում, կերպում և այլն, թեպետ այս բառերն արդեն ավելի հաճախ հոլովմում են ի հոլովիչով՝ քաժանումի, հեռացումի, ուսումի, կերպումի: Սրանց գործիականը, ի տարրերություն արևելահայերենի, ավելի ընդունված է կազմել *ով* ընդհանրական հոլովակերտով:

բ) Գրաբարում ն վերջնահնչյուն ունեցող սակավաթիվ բառեր՝ բեռ-բեռան, դուռ-դռան, եղ-եղան, լեռ-լեռան, նուռ-նոռան, բոռ-բոռան: Այս բառերը ևս կարող են հոլովվել նաև ի հոլովիչով՝ բեռի, դուռի, լեռի, նուռի, բոռի: Իսկ մուկ և չուկ բառերի սեռական-տրականը ընդունված է կազմել ի հոլովիչով՝ մուկի, չուկի՝ ի տարրերություն արևելահայերենի, որը պահպանել է գրաբարյան հոլովատիպը:

գ) Տարվա եղանակների անունները. *զարում* և *աշում* բառերի համար արևմտահայերենի քերականներն առավել գերադասելի են համարում ի հոլովիչով ձևերը՝ *զարումի*, *աշումի*¹⁹⁶: Այս բառերի բացառականը և գործիականը կազմվում են ուղղականից և ոչ թե սեռական-տրականից:

դ) *Աղջիկ, մանուկ, էրիկ և կմիկ* բառերը:

Արևմտահայերեն

Ուղղ. աղջիկ աշում

Մեռ.-տր. աղջկան աշնան

Բաց. աղջիկէ աշումէ

Գործ. աղջիկով աշունով

¹⁹⁶Տես 3. **Ավետիսյան**, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի գուգադրական քերականություն, էջ 76:

ՈՉ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

ՈՉ վերջադրական հոլովումը դարձյալ նորակազմ հոլովում է, թեև գրաբարում **ո** հոլովիչը երբեմն գուգորդվում էր շ հոլովակերտի հետ **ո** և **ո-ա** խառը հոլովման բառերի եզակի սեռական-տրականում և դրանից կազմված բացառականում՝ *այզի-այզոյ-այզոշ-յայզոշէ*, *կղզի-կղզոյ-կղզոշ-ի կղզոշէ*, *մի-միոյ-միոշ-ի միոշէ*, *տեղի- տեղոյ-տեղոշ-ի տեղոշէ*: Կիմ և *տիկիմ* բառերի հոլովման դեպքում այդ ջ-ն պարտադիր է՝ *կիմ-կմոշ*, *տիկիմ-տիկմոշ*: Գրաբարում ոչ-ը ինքնուրույն հոլովիչ չէր, այլ ո հոլովման սեռական-տրականի կազմության ձևաբանական տարրերակ՝ *ոյ/ոշ*: Իսկ միջին հայերենում **ո** հոլովիչը ծովվում է շ հոլովակերտին և ստեղծում նոր իմաստային հոլովում, որին ենքարկվում էին արդ, մարդկային և ազգակցական հարաբերություններ նշանակող բառեր՝ *ընկեր*, *տեղիր*, *քոյր*, *կիմ*, *տեղոյ*, *տալ*: Սիակ բացառությունը *զիմ* բառն էր՝ *զիմ-զմոշ*:

Սիզիմ հայերեն

Ուրլ.	տէր
Հայց.	(զ)տէր
Սեռ.-տր.	տիրոց
Բաց.	(ի)տիրոցէ /տիրոշմէ
Գործ.	տիրոցով /տիրոշմով

Գրական արևելահայերենում և արևմտահայերենում **ոչ** հոլովման ենքարկվող բառերի թիվը սահմանափակ է՝ *սկեսուր*, *տալ*, *տեղոր/դազր*, *քոյր*, *կիմ*, *ընկեր*, *տեղիր*, և վերջին 4 բառերից բաղադրված կազմությունները՝ *մորաքոյր*, *տիկիմ*, *զործրնկեր*, *տանտեր* և այլն: Այս բառերի բացառական և զործիական հոլովմերը կազմվում են սեռական-տրականի հիմքից: Ներգոյական հոլով այս բառերը չունեն նաև արևելահայերենում:

Արևելահայերենում միայն **ոչ** հոլովման պատկանում են *քոյր*, *կիմ*, *ընկեր*, *տեղիր* բառերը, իսկ մնացածների համար արդեն ավելի կիրառա-

կան է և հոլովումը: Արևմտահայերենում ի հոլովման անցած բառերի թվում է նաև ընկեր-ը, մասամբ նաև դիկիմ-ը, այսինքն՝ ոչ հոլովան տիրույթն ավելի փոքր է:

Արևելահայերեն

Ուղղ.	տեր	ընկեր
Սեռ.-տր.	տիրոջ	ընկերոջ
Բաց.	տիրոջից	ընկերոջից
Գործ.	տիրոջով	ընկերոջով

Արևմտահայերեն

Ուղղ.	տեր	ընկեր
Սեռ.-տր.	տիրոջ	ընկերոջ/ընկերի
Բաց.	տիրոջմէ	ընկերոջմէ/ընկերէ
Գործ.	տիրոջմով	ընկերոջմով/ընկերով

Ո/Օ ՆԵՐՔԻՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

Սա նոր հոլովում է, որն առաջացել է գրաբարում *այ* երկրարքառից կազմված *հայր*, *մայր*, *եղբայր* բառերի անկանոն հոլովման պատճական զարգացման արդյունքում: Գրաբարում դրանք հոլովվում են և հոլովիչով՝ *հայր>հաւր*, *մայր>մաւր*, *եղբայր>եղբաւր*: Տեղի էր ունենում *այ>աւ* հերթագայությունը, սակայն աստիճանաբար *աւ* երկրարքառը հնչյունափոխվում է, վերածվում նոր հնչյունի, որի արտահայտման համար 10-11-րդ դարերում փոխառում են նոր տառանշամ՝ *օ*, որն էլ սկսում է գիտակցվել իրքի հոլովիչ՝ *այ>օ* անցումով:

Արևելահայերենում ուղղագրական բարեփոխման հետևանքով այդ օ-ն սկսում են գրել *n*, և առաջանում է նոր ներքին հոլովում՝ *n*, որը արևմտահայերենում օ է: Երկու գրական հայերեններում այս հոլովման ենթարկվում են *հայր*, *մայր*, *եղբայր* բառերը և այն բարդ կազմությունները, որոնց վերջին բաղադրիչը հիշյալ արմատներն են՝ *կմքահայր*, *վանահայր*, *խաչեղբայր*, *դիրամայր*, *հորեղբայր/հօրեղբայր*, *մորեղբայր/մօրեղբայր* և այլն: Բացառական և գործիական հոլովները կազմվում են

սեռական-տրականի հիմքից արևելահայերենում *ից* և *ով* վերջավորություններով, իսկ արևմտահայերենում՝ *-մէ*, *-մով*: Ներգոյական հոլովարդի գրական հայերենի երկու տարբերակներում էլ այս հոլովման բառերը չունեն: Բերենք հարացույցների օրինակներ:

Արևելահայերեն

Ուղղ.	հայր	մայր
Սեռ.-տր.	հոր	մոր
Բաց.	հորից	մորից
Գործ.	հորով	մորով

Արևմտահայերեն

Ուղղ.	հայր	մայր
Սեռ.-տր.	հօր	մօր
Բաց.	հօրմէ	մօրմէ
Գործ.	հօրմով	մօրմով

ՀՈԳՆԱԿԻԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Անունների քանակական բնութագրման համար լեզուն մշակում է թվի քերականական կարգը: Հայերենի պատմական զարգացման ողջ ընթացքում քանակական բնութագրումը եղել է երկանդամ՝ եզակի և հոգնակի: Հնդեվրոպական մայր լեզվին և քոյր լեզուներին զարգացման վաղ շրջանում հատուկ էր եռանդամ հակադրություն՝ եզակի, երկակի, հոգնակի: Հունաբան հայերենի ձևավորողները, այս հատկանիշը համարելով առավելություն, հայերենում ևս փորձում են առանձնացնել երկակի թվի ցուցիչ. անվանական հոլովման համակարգում երկու թվականի **ու** ձայնավորը դարձնում են երկակիակերտ ձևույթ՝ ստեղծելով հետևյալ հակադրությունը՝ **Պետրոս-Պետրու-Պետրոս**: Սակայն նման ձևերը գրաբարում գործնական կիրառություն չունեցան:

Երկակի թվի առանձնացման լեզվական որոշ միջոցներ անսպասելիորեն ի հայտ են գալիս միջին հայերենում, որոնք, անշուշտ, վաղնջա-

կան ծագում ունեին, եղել էին գրաբարի բարբառներում, բայց դասական և հետլասական գրաբարում վկայված չեն. կամ չեն եղել, կամ մեզ չեն հասել:

Սիջին հայերենում երկակի թիվը արտահայտվում էր **ուի/վի** ձևույթով, որը համակարգային բնույթ չուներ, այլ մասնակի դրսորումներ ուներ մարմնի գույց անդամներ պարունակող բառերի համար, ինչպես օրինակ՝ **աշ-աշուի/վի, երես-երեսի, ունք-ընքի, ծունկ-ծնկի, ձեռ-ձեռվի, ոտ-ոտվի** և այլն: Նշենք նաև, որ այս հոգնակերտը համրիպում է նաև երկակիություն չենքաղող բառերի հետ՝ **դուռ-դռվի** (այս պարագայում նկատի կարող էին ունենալ երկփեղկ դրները), բայց **էշ-իշուի, թեև ունենք էշեր հոգնակին, միտք-մուվի, շուն-շնվի, պատճառ-պատճառվի** և այլն:

Գրական աշխարհաբարում այս երկակի հոգնակին վերանում է՝ պահպանվելով միայն բարբառներում:

Հայոց լեզվի զարգացման տարրեր շրջաններում հոգնակիակագ-մությանը մասնակցում էին և հոգնակերտ մասնիկները, և հավաքական իմաստ արտահայտող ձևույթները, որոնց միջև իմաստային տարրերություն ոչ միշտ կարելի էր տեսնել, օրինակ՝ **գուսան-գուսանք-գուսանեստան, էշ-իշան-էշք, վան-վանեար-վանք** և այլն:

Եզակի թիվը բառի ուղիղ ձևն է, այսինքն՝ բնութագրվում է հոգնակի թվանիշ ձևույթի բացակայությամբ: Բայց գրաբարում ունենք բառերի հասուկ կարգ, որոնք միշտ համրես են գալիս -**թ** հոգնակերտ ձևույթով՝ արտահայտելով և եզակի, և հոգնակի առարկաների կամ երևույթների իմաստ, օրինակ՝ **անէծք, բարք, խելք, կառք, միտք, պահք** և այլն: Մրանք կազմում էին անեզական անունների բերականական կարգը, որը միշտն հայերենում աստիճանաբար վերանում է, որովհետև **-թ** հոգ-նակերտը կորցնում է իր բառահարարերական իմաստը՝ վերածվելով բառակազմական ձևույթի՝ ածանցի:

Գրաբարում, ուղղական հոլով կազմող հոգնակերտներից բացի, կային նաև թեք հոլովների հոգնակերտներ, և բառերի հոլովման հարացույցն ընդգրկում էր թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի հոլովումները: Գրաբարում ուղղական հոլովի հոգնակին կազմվում էր **-թ** պարզ հոգնակերտով՝ իիմ-

նականում վերջադրական հոլովումների դեպքում, երբ բառի ուղիղ ձևին ավելանում էր -**թ**, այսպես՝ **գեն-գենք, տիտան-տիտանք, լնծայ-լնծայք, տի-տիք, իշխան-իշխանք**: Ներդրական եւ ու հոլովման դեպքում -**թ** հոգնակերտն ավելանում էր սեռական-տրականի հիմքին, օրինակ՝ **տարր-տարերք, աստղ-աստերք, ալր-ալուքք**: Բացի պարզ **թ-ից՝ գրաբարում կային ուղղական հոլովի բաղադրյալ հոգնակերտներ, որոնք իրենց կազմում ունեին -**թ-** -**ներք, -անք, -ինք**, օր.՝ **թիտն-քրտինք, ազն-ազունք, սերմն-սերմանք** և այլն: Այսկերպ հոգնակի կազմում են հիմնականուն ա, ի-ա ներդրական հոլովման բառերը: Ունենք նաև -**իկ** հոգնակերտը **մարդդիկ եզակի կիրառությամբ**. **մարդդիկ հոգնակին հոլովփում է եզակիի ձևով՝ մարդկան, ի մարդկամէ, մարդկամք, ի մարդկան**: Հավաքանակերտ հոգնակիակազմիչներ էին **ան, ական, անի, եան, եար, նեար, ստան, որեայ/որայ, տի/ոտի ձևույթները**: Այսպես՝ **գուսանական, ամրոցանի, գլխանի, բերդեան, գիլեեան, բանեար, վանեար, բարձկնեար, նաւկնեար, արտորեայ, վանորայ, մանկտի, ծակտի, փորոտի** և այլն: Այս բառաձևերը ևս հոլովփում էին եզակի ձևով:**

Սեռական-տրական հոլովի հոգնակերտն էր ց-ն, հայցականինը՝ ս-ն, բացառականինը՝ ց-ն, գործիականինը՝ թ-ն:

Սիջին հայերենում հավաքական իմաստ ունեցող ձևույթներն իմաստափոխփում են և դառնում հոգնակիակազմիչներ՝ դրվերվ նաև այն բառերի վրա, որոնք հավաքականության իմաստ չին արտահայտում: Անեզական գոյականների քերականական կարգը վերանում է, դրանց հոլովման հարացույցը փոխփում է: Գրաբարյան անեզականները արդեն հոլովփում են եզակի թվով, ունեն -իր ձևույթով հոգնակի՝ խօսք-խօսքեր, միտք-մտքեր: Ծիշտ է՝ պահպանփում են դրանց հարացուցային հին ձևերը ևս, բայց դրանք արդեն գրաբարաբանություն են և ոչ թե միջնհայերենյան քերականական իրողություն:

Անունների բացարձակ մեծամասնությունը հոգնակին կազմում է 4 մասնիկներով՝ **-թ, -եր, -նի, -ներ**¹⁹⁷: Այսինքն՝ **թ հոգնակերտը սկսել էր զիջել իր դիրքերը, փոխարինվել այլ հոգնակերտներով**: Հոգնակի թվի

¹⁹⁷ Առավել մանրամասն տես՝ *Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության*, հ. Բ, էջ 34-63:

կազմության ժամանակ գուգածեռությունները բազմաթիվ էին, թեև **թ-ն** դեռ կարող էր դրվել բոլոր անունների վրա՝ կազմելով հոգնակի: Կիրառության հաճախականությամբ վերը նշված 4 հոգնակերտներին հաջորդում են **-ունք**, **-ուի/վի**, **-անի**, **-ստան**, **-այք**, **-որայք** մասնիկները: Եզակի վկայվածությամբ ունեն՝ **-իք**, **-տի**, **-ար**, **-ան**, **-ենի**, **-արէք**, **-իկ**, **-եան**, **-ոք**, **-ոնք**, **-եք** հոգնակերտները: Միջին հայերենում հաճախ այս հոգնակերտները գուգորդվում են, ունենք **եքք**, **երայք**, **երվի**, **երնի**, **վանք**, **ստաններ** և այլ բաղադրյալ ձևերը: Օրինակ՝ **գետերք**, **դեղերայք**, **զօդվածերվի**, **սրտերնի**, **իշվանք**, **հայրենեստաններ** և այլ կրկնակ հոգնակերտով բառերը, որոնք վկայում են միջին հայերենում հոգնակիակազմության բանաձևի նոր փոփոխությունների ծագման և որոնումների մասին: Հոգնակերտ նոր մասնիկների մեծ մասը գրաբարյան է և ծագել է պատմական հնչյունափոխության հետևանքով, փոքր մասը բարբառային ծագում ունի: Աշխարհաբարում հաղբանակած **-եք** և **-նեք** համակարգային հոգնակերտները գրաբարյան ծագման են. **եար>եք**, **նեար>նեք**, վերջին հոգնակերտի առաջացումը որոշ քերականներ բացատրում են այլ կերպ՝ **նի+եար**:

Միջին հայերենում տարածված **-եք**, **-նեք**, **-նի**, **-ուի/վի**, նաև **-ստան**, **-տի** հոգնակերտները հոլովվում են իխմնականում **ոյ** վերջադրական հոլվմամբ, որը միջին հայերենի երկրորդ շրջանում՝ 14-րդ դարից հետո, սկսում է հնչյունափոխսվել **ու-ի` ոյ>ու**, այսպես՝ **ազգերոյ**, **ժաղկնոյ/ու**, **կարասներոյ/ու**, **մեղուներոյ/ու**, **իրվոյ**, **քոյրվոյ**, **հայրենեստաններոյ** և այլն: Որոշ դեպքերում ունենք նաև **ի** հոլովմամբ վկայված **եք** հոգնակերտով ձևեր, օրինակ՝ **աչեք-աչերոյ/աչերու**, **աչերի**, բայց վերջիններս տարածված չեն: Այսպիսով, միջին հայերենում հոգնակի թվի ամենատարածված հոլովումը **ոյ-ն** է՝ հետագա **ու** հնչյունափոխությամբ: Գրաբարյան -ք մասնիկը պահպանած բառերի հոգնակի հոլովումը գրաբարատիպ է՝ ս, ց, հոգնակերտների պահպանամբ: Աշխարհաբարում ևս ք պարունակող բաղադրյալ հոգնակերտների դեպքում ունենք գրաբարատիպ ց հոլովում՝ **Արմեննեք-Արմենենց**, **կանայք-կանանց** և այլն:

Արդի հայերենում հոգնակիակազմությունն առավելագույնս պարզեցված է՝ կցական լեզուների օրինաչափություններով. հոլովական

տարբեր իմաստներ արտահայտող ձևույթներն ավելանում են բառի հոգնակի ձևին, ուստի գրեթե բոլոր բառերի հոգնակի հարացույցը նույն սկզբունքով է կազմվում: Աշխարհաբարում ընդունված է միավանկ բառերի հոգնակին կազմել -եր մասնիկով, իսկ բազմավանկներինը՝ -ներ՝ իրենց ներքին բացառություններով, ըստ այդմ՝ արևելահայ գրական լեզվում բառերի հոգնակի հարացույցը բացարձակ մեծամասնությամբ ի ընդհանրական հոլովման է՝ **բարեր/ը, բարերի/ն, բարերից, բարերով, բարերում**, իսկ արևմտահայ գրական լեզվում՝ **ու**, որը ծագումով միջինայերենայն **ոյ** հոլովման պատմական զարգացումն է՝ **ոյ>ու** հնչյունափոխությամբ, օրինակ՝ **բարեր, բարերու/ն, բարերէ/ն, բարերով:**

ՄԻԶԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵԶԱԿԻ ԵՎ ՀՈԳՆԱԿԻ ՀՈԼՈՎՄԱՆ ՀԱՐԱՑՈՒՅՑՆԵՐ

Վերջադրական քերում

Ի հոլովում

Ուղլ.	ազգ	ազգեր
Հայց.	(զ)ազգ	(զ)ազգեր
Սեռ.-տր.	ազգի	ազգերոյ/ու/ի
Բաց.	(յ)ազգէ	(յ)ազգերոյ/ու/է
Գործ.	ազգով	ազգերով

Ո հոլովում

Ուղլ.	ամիս	ամիսք	անսիզ	անսիզնի
Հայց.	(զ)ամիս	(զ)ամիսա	(զ)ամսիզ	(զ)անսիզնի
Սեռ.-տր.	ամսոյ	ամսոց	անսիզոյ	անսիզնոյ/ու
Բաց.	(յ)ամսոյ/է	(յ)ամսոց	(յ)անսիզոյ/է	(յ)անսիզնոյ/ու/է
Գործ.	ամսով	ամսովք	անսիզով	անսիզնով

Ու հոլովում

Ուրդ.	այգի	այգիք	զլուխ	զլխնի
Հայց.	(զ)այգի	(զ)այգիս	(զ)զլուխ	(զ)զլխնի
Սեռ.-տր.	այգու	այգեաց/եց	զլխու	զլխնոյ/ու
Բաց.	(յ)այգ(ու)է	(յ)այգեաց/եց	(ի)զլխէ	(ի)զլխնոյ/ու
Գործ.	այգով	այգովք	զլխով	զլխնով

ԱՅ հոլովում

Ուրդ.	աղջիկ	աղջկներ
Հայց.	(զ)աղջիկ	(զ)աղջկներ
Սեռ.-տր.	աղջկան	աղջկներոյ/ու
Բաց.	(յ)աղջկնէ	(յ)աղջկներոյ/ու/է
Գործ.	աղջկնով	աղջկներով

Ա հոլովում

Ուրդ.	Աղամ
Հայց.	(զ)Աղամ
Սեռ.-տր.	Աղամայ
Բաց.	(յ)Աղամայ/է
Գործ.	Աղամաւ

ԵԱԱ հոլովում

Ուրդ.	ծնունդ	ծնունդք
Հայց.	(զ)ծնունդ	(զ)ծնունդս
Սեռ.-տր.	ծննդեան	ծննդոց
Բաց.	(ի) ծննդենէ	(ի) ծննդոց
Գործ.	ծննդով	ծննդովք/օք

ՎԱԱ հոլովում

Ուրդ.	զիշեր	զիշերներ
Հայց.	(զ)զիշեր	(զ)զիշերներ
Սեռ.-տր.	զիշերվան	զիշերներոյ/ու

Բաց.	(ի) զիշերվճէ	(ի) զիշերներոյ/ու/է
Գործ.	զիշերով	զիշերներով

Ա հոլովում

Ուղղ.	տէր	տէրեր
Հայց.	(գ)տէր	(գ)տէրեր
Սեռ.-տր.	տիրոջ	տերերոյ/ու
Բաց.	(ի) տիրոջէ	(ի) տերերոյ/ու/է
Գործ.	տիրոջով	տերերով

Նկրդրական թերում

Ա հոլովում

Ուղղ.	տուն	տնվի
Հայց.	(գ)տուն	(գ)տնվի
Սեռ.-տր.	տան	տնվոյ/ու
Բաց.	(ի)տնի	(ի)տնվոյ/ու
Գործ.	տնով	տնվով

Ես հոլովում

Ուղղ.	իիւնդութիւն	իիւնդութիւններ
Հայց.	(գ)իիւնդութիւն	(գ)իիւնդութիւններ
Սեռ.-տր.	իիւնդութեան	իիւնդութիւններոյ/ու
Բաց.	(ի) իիւնդութենի	(ի) իիւնդութեններոյ/ու
Գործ.	իիւնդութենով	իիւնդութեններով

Ի հոլովում

Ուղղ.	անձն	անձներ
Հայց.	(գ)անձն	(գ)անձներ
Սեռ.-տր.	անձին	անձներոյ/ու
Բաց.	(յ)անձնի	(յ)անձներոյ/ու/է
Գործ.	անձով /օմ	անձներով

ԱՌԿԱՅԱՑՄԱՆ ԿԱՐԳԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Լեզվի մեջ լճդիանուրի և մասնավորի, որոշյալի և անորոշի իմաստներն արտահայտելու համար կիրառվում են հոդերը՝ որպես առկայացման քերականական կարգի ցուցիչներ: Գրաբարում անորոշն արտահայտելու համար անուն խոսքի մասերի վրա սովորաբար որևէ քերականական ձևույթ չի դրվում. անորոշ առումը աննշույթ է՝ այր, կին, իշխան, արքայ, թեև առարկայի կամ անձի, նրա որակի անորոշությունը ցույց տալու համար անուն խոսքի մասերը կարող են իրեն որոշիչ ստանալ անորոշ դերանունները՝ ումն, ոք, իմն, ինչ, մի, որոնք, որպես կանոն, հետադաս կիրառություն ունեն: Ումն, ոք դերանուններն անորոշություն են արտահայտում անձերի վերաբերմամբ՝ կին ումն, ոք ոք, իսկ իմն, ինչ ձևերը՝ առարկաների համար՝ բան իմն, լեառն ինչ: Մի թվականից ծագած անորոշ մի դերանունը կիրառվում է թե՛ անձերի, թե՛ առարկաների վերաբերմամբ՝ եղբայր մի, զիւղ մի:

Ինչպես նշում է Հ. Աճառյանը, որոշյալ հոդը գրաբարում յուրօրինակ իմաստային մասնավորեցում ունի. «Որոշյալ հոդը գրաբարում ամեննեին նման չէ ոչ հունարենի, ոչ եվրոպական լեզուների և ոչ էլ աշխարհաբարի հոդին»¹⁹⁸: Եթե եվրոպական լեզուներում, ինչպես և աշխարհաբարում որոշյալ հոդը միայն մեկ իմաստ ունի, այն է՝ ցույց տալ, որ տվյալ առարկան կամ անձը խոսքի մեջ արդեն հիշատակված են, այսինքն՝ ծանոթ, ապա գրաբարում որոշյալ հոդը խոսքի մեջ որոշյալ առարկա կամ անձ նշանակելուց բացի ցույց է տալիս երեք դեմքերի՝ խոսողի, խոսակցի և երրորդ անձի հետ տվյալ առարկայի հարաբերակցությունը: Ըստ այդմ՝ ունենք երեք հոդ՝ ս, դ, ն: Այս ձևույթները համապատասխանում են ևս, դու, նաև կամ այս, այդ, այն դերանուններին: Հ. Աճառյանը ցույց է տալիս, որ գրաբարում այս հոդերը ի սկզբանե ստացական նշանակություն չունեին, ինչպես աշխարհաբարում, այլ ցուցական դիմորոշ էին: Մ-ն ցույց էր տալիս առաջին դեմքի հետ հարաբերակցություն, դ-ն՝ երրորդ, ն-ն՝ երրորդ: Օրինակ՝ Եւ խօսեցաւ Եղիսէ

¹⁹⁸ Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. III, Եր., 1957, էջ 959:

ընդ կնոջն, զորոյ կեցոյց զորդին, եւ ասէ, արի գնա դու եւ տուն քո եւ լեր
պանդուխտ ուր ես եւ պանդխտիցիս, զի կոչեաց տէր սով ի վերայ երկ-
րիս... (Թագաւ. ԳԼ. Ը 1), ...զտաւ կնճիռսն յարսդ Յուղայ եւ ի բնակիչսդ
Երուսաղեմի... (Երեմիա, ԳԼ. ԺԱ 9): Այս նախադասությունների մեջ
կնոջն նշանակում է այն կնոջը, *զորդին* = այն որդին, *ի վերայ երկրիս* =
այս երկրի վրա, *յարսդ* = այս այրերի մեջ, *ի բնակիչսդ* = այս բնակիչնե-
րի մեջ: Հողերի այս յուրահատկությունը Հ. Աճառյանը, հետևելով ան-
ցյալի մեր քերականներին, ինչպես նաև Ա. Մելիքին, համարում է գրաբա-
րի լեզվական ճնշության դրսուրումներից մեկը. «Գրաբարի մեծ առա-
վելություններից է այն, որ միայն մի վերջնահար ձայնով ոչ միայն անո-
րոշ դարձնում է որոշյալ, այլև միաժամանակ որոշում է նրա դեմքն ու
դիրքը, ժամանակը: Դիմորոշ հողերի ճիշտ կիրառությամբ է, որ երևան է
գալիս հայերենի նախադասության հստակությունը, և այն հեղինակ-
ներն ու քարգմանիչները, որոնք կիրառում են այդ հողերը մշտապես և
ճիշտ գործածությամբ, տալիս են դրանով իրենց ոճին կյանք և հրապո-
րիչ արտահայտություն: Այս կետում որիշ ոչ մի հնդեվրոպական լեզու
չի հասնում հայերենին»¹⁹⁹:

Գրաբարում *և, դ և* հողերը կարող են դրվել բոլոր հոլովների վրա,
այսպես՝ Որ յետ սակաւ ինչ աւորց քազառուելոյն իսրոյ, անցեալ
զկամրջաւան Արտաշատ քաղաքի՝ որսալ կինծու եւ իշավայրիս զակամքը
Գինայ, աղմկեալ ի ցնորից իմն խելագարանաց, ընդ վայր յածելով *երի-
վարաւան*, ամկանի խոր իմն... ի ծննդեմէն եւեր մոլորենամբ լեալ (Խորե-
նացի, 2-րդ, ԿԱ), ... իսկ եթէ ի նմին յաւառուրեանն կացցեն (Եզնիկ,
24): Գրաբարում որոշիչ հողի իմաստը կարող է արտահայտվել նաև զ
նախորի միջոցով, բայց միայն եզակի և հոգնակի հայցական հոլովի
դեպքում, ընդ որում՝ այս զ նախորի առկայության դեպքում անօամ կա-
րող էին դրվել *և, դ և* հողերը, օրինակ՝ ... *թէ որպէս կենդանացոյց զոր-
դին մեռնեալ* ... (Թագաւ. ԳԼ. Ը 1) կամ *դարձո՞ դմա զամենայն զար-
դինասն*... (Թագաւ. ԳԼ. Ը 1):

¹⁹⁹ Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հասոր III, Եր., 1937, էջ 961:

Գրաբարում հոդերի կիրառության հետ կապված՝ պետք է նշել հետևյալ օրինաչափությունները:

ա) Հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցություններում հոդը, ի տարբերություն, աշխարհաբարի, հատկացուցչի վրա է դրվում, բայց եթե հատկացուցիչը հասուկ անուն է՝ հատկացյալի վրա՝ Դարձան *յանիրաւուրինս հարցն իրեանց առաջնոց*... (Երևմիա, Գլ. ԺԱ 10), ..Զի եւ անուն քաղաքին Գերեզման կոչեսցեն... (Եզեկիէլ, Գլ. ԼԹ 15), ի վերայ բնակչացն Անարուվրայ ... (Երևմիա, Գլ. ԺԱ 23):

բ) Որոշիչ-որոշյալ կապակցություններում հոդը դրվում է որոշյալի վրա, իսկ եթե որոշյալը հասուկ անուն է՝ որոշչի, այսպես՝ ...Եւ առի զգաւազանն իմ զգեկեցիկ... (Զաքարիա, Գլ. ԺԱ, 10), ...եւ ընկեցի զգաւազանն երկրորդ ... (Զաքարիա, Գլ. ԺԱ, 14) կամ արքայն Կիւրուս... (Գիրք Եզրի առաջին Գլ. Զ, 24):

Գրաբարում որոշյալության իմաստը բավական ճկուն արտահայտության ձևեր ունի, այսպես՝ հատուկ անունները սովորաբար հոդ չեն ստանում, բեն որոշյալ են, երբեմն հոդ են ստանում դրանց որոշիչները: Բերենք բնագրային համապատասխան օրինակներ՝ ...իբրեւ լուս Յովանարան զպատգամն ... (Մակարայեցոց Առաջին, Գլ. Ժ, 74),...եւ պատանեակն Անդրիորու ընդ նմա... (Մակարայեցոց Առաջին, Գլ. ԺԱ, 54): Հոդ չեն ստանում նաև բնության մեջ գոյություն ունեցող եզակի երևույթների անունները, ընդհանուր, վերացական իմաստով գործածված հասկացությունների անվանումները, օրինակ՝ ...ջուր ոսից իմոց ոչ ետու... (Աւետարան ըստ Ղուկասու Գլ. Է, 44), դեռ գոյ ի նմա... (Աւետարան ըստ Ղուկասու Գլ. Է, 33-34), ...որդի մարդոյ ուտէ եւ ըմպէ... (Աւետարան ըստ Ղուկասու Գլ. Է, 34-35):

Սիջին հայերենում առկայացման քերականական կարգի դրսնորման գրաբարյան ձևերը դեռ պահպանվում են, սակայն և, դ հոդերի մեջ ընդգծվում է ստացականության իմաստը: Որոշյալության համար առանձնանում է և հոդը, իսկ անորոշությունը սկսում է արտահայտվել կամ հոդի բացակայությամբ, կամ *մի/մի՛/մը* անորոշ դերանվան ձևերով: *Ուն, որ, իմն, ինչ* ձևերն աստիճանաբար ջնջվում են: Արևմտահայ աշխարհաբարում պահպանվում է անորոշի միջինհայերենյան *մը* ձևը,

որը հետադաս կիրառություն ունի՝ *մարդք մը, կի՞մ մը*: Արևելահայերենում գրաբարյան մի սկզբնաձևն է, բայց արդեն նախադաս կիրառությամբ, որովհետև իբրև թվական՝ հանդես է գալիս *մեկ-ը՝ մի մարդ, մի կի՞մ*:

Աշխարհաբարի որոշիչ հոդին է Ա կամ ը: Որպես կանոն, Ա ստանում են ճայնավորահանգ բառերը՝ *եկեղեցին, զուրին, քազուիին*, իսկ ը՝ բաղաձայնահանգ՝ *հայրը, քույրը, տերը*: Այս ը-ն առաջացել է -ըն հանգող բառերից. անշեշտ հնչման պատճառով պատմական զարգացման ընթացքում այս բառերը կորցրել են իրենց բառավերջի Ա-ն՝ *մուկը-մուկը-մուկ, դուռը-դուռը-դուռ* և այլն: Բառավերջի ը-ն սկսում է ըմբոնվել որպես որոշյալ հոդ, և բաղաձայնահանգ բառերը սկսում են ստանալ ոչ թե Ա, այլ ը նորաստեղծ որոշիչ հոդը: Անգամ այն բառերում, որտեղ գրաբարյան արմատական Ա-ն չի ընկել, այն սկսում է գիտակցվել իբրև հոդ և մասամբ փոխարինվում է ը-ով՝ *տասէ-տասը, դառն-դառը, խառն-խառը*:

Եթե խոսքի շղթայում որոշյալ բառին հաջորդում է ճայնավորով սկսվող բառ, ապա նրա ը հոդը կարող է փոխարինվել Ա-ով՝ հորանջից խուսափելու համար, բայց այս կանոնը պարտադիր չէ: Այսպես՝ *Արմենան ասաց //Արմենը ասաց*: Եթե ուզում ենք տրամաբանական շեշտով լրնդգել որոշյալ բառը, ապա նրա ը հոդը Ա չի դառնում՝ Արմենը ասաց: Նույն ձևով և հաջորդող սկ, սպ, սդ, զզ, զբ և նման հնչյունակապակցություններով սկսվող բառերից առաջ կարող է լինել թէ՛ ը, թէ՛ Ա, ինչպես՝ *դասը սկսել // դասն սկսել*:

Ընդ որում՝ արևելահայ աշխարհաբարում միայն ուղղական և սեռական-տրական հոլովներն են որոշյալ ը/Ա հոդ ստանում, բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները հոդ չեն ստանում: Հավելենք, որ արևմտահայ գրական լեզվում հատկացուցիչը, ի տարբերություն արևելահայերենի, կարող է հոդ ստանալ՝ *Գրիգորին դուռնը, Հայասդանին յույսը, սրբին մէջ* և այլն:

Ս, դ Ա հոդերը գրաբարում կարող են դրվել նաև բայ-ստորոգյալների փառ՝ փոխարինելով գեղշված դերանուն ենթականերին կամ խնդիրներին, այսինքն՝ և նշանակում է ես, սա, այս և սրանց հոգնակիները, դ =

դու, դա, այդ և դրանց հոգնակիները, *Ա = Աս, այժ* և նրանց հոգնակիները: Որպես կանոն, դրանք դրվում են հարաբերական դերանուններով զլխափոր նախադասությանը կապվող երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալների, հազվադեպ՝ այլ անդամների վրա, օրինակ՝ Քաղցրութեամբ լուր գոր ասելոց և ենք (Եղիշէ, Էջ 45)= Քաղցրությամբ լսիր այն, ինչ մենք ենք ասելու, կամ՝ Խիստ են խնդրուածքդ զոր խնդրեցերդ (Բուզանդ, 5-րդ, Է)= Խիստ են այդ խնդրանքները, որ դու խնդրեցիր, ...զոր ինչ խնդրեցեր և, երբ տուեալ լիցի թեզ.... որ ինչ յիմէնս խնդրեցեր փոխանակաց քոց (Բուզանդ, 5-րդ, Է) = այն ինչ որ խնդրեցիր, զնա՛, քող տրվի թեզ, ինչ որ ինձանից խնդրեցիր քոնի փոխարեն, ...արա՛ զոր ասեմք և թեզ (Բուզանդ, 4-րդ, ԾԴ) = արա՛ այն, ինչ մենք ենք թեզ ասում:

Ա, դ, Ա հոդերը գրաբարում կարող էին նաև ստացական իմաստ արտահայտել, բայց այդ դեպքում նրանք իմնականում զուգորդվում էին համապատասխան ստացական դերանունների հետ, օրինակ՝ եւ բարկացեալ տէրԱ Առքս (Մատք., ԺԸ, 34)կամ ...ի մարմինդ քո բուսցի փուշ եւ տատասկ (Բուզանդ, 6-րդ, Թ) = քո մարմին կրուսնի փուշ և տատասկ: *Ա, դ* հոդերի ստացականության իմաստը հայերենի պատմական զարգացման ընթացքում խորանում է, դառնում է իմնական՝ դուրս մղելով ցուցականության իմաստը: Այս պարագայում ստացական դերանունների կիրառությունը դառնում է այլևս ավելորդ՝ զիրքս, զիրքդ, ոչ թե՝ իմ զիրքս, քո զիրքդ:

ԱՃԱԿԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Աճական են կոչվում այն բառերը, որոնք արտահայտում են առարկայի հատկանիշ: Հայերենի զարգացման բոլոր շրջաններում աճականը բաժանվել է երկու տեսակի՝ որակական և հարաբերական՝ ըստ իրենց արտահայտած հատկանիշների բնույթի: Որակական աճականները արտահայտում են առարկաների որակական հատկանիշ ուղղակի կերպով, առանց միջնորդավորվածության: Հարաբերական աճականները

արտահայտում են առարկայի միջնորդավորված հատկանիշ: Գրաբարում որակական ածականներին բնորոշ են համեմատության աստիճանների, հոլովման, քվի, հոլովի և առկայացման քերականական կարգերը: Հարաբերական ածականներն ունեն նույն քերականական կարգերը՝ բացառյալ համեմատության աստիճանները:

Գրաբարում համեմատության աստիճանների կազմության սկզբունքը միաձև չէր: Հնդեվրոպական մայր լեզվի համեմատության աստիճանների կազմության սկզբունքը ջնջվել էր: Համեմատության աստիճանները երեքն էին՝ որակական, բաղդատական կամ համեմատական և գերադրական: Դրական աստիճանը ածականի ելակետային ձևն էր՝ **քաջ**, **գեղեցիկ**, **իմաստուն**: Բաղդատական աստիճանը կազմվում էր կամ ածանցմամբ, կամ նկարագրական եղանակով: Բաղդատականի ածանցը **գոյն-ն** էր, ինչպես՝ **քաջագոյն-ավելի** քաջ, **գեղեցկագոյն-ավելի** գեղեցիկ, **իմաստնագոյն-ավելի** իմաստուն և այլն: Նկարագրական եղանակով բաղդատական աստիճանի իմաստն արտահայտվում էր **ածականի ուղիղ ձև + քան նախադրություն + համեմատելի քառի հայցական հոլովաձել՝** որպես **քան-ի** խնդիր: Օրինակ՝ **քաջ քան զՔել - ավելի քաջ**, **քան Քելը կամ Քելից քաջ**, **իմաստուն քան զինքն-իրենից իմաստուն**, **գեղեցիկ քան զրագուհի-քագուհոց ավելի գեղեցիկ**: Բաղդատական աստիճանը կարող էր արտահայտվել նաև այս երկու եղանակների համադրմամբ՝ **քաջագոյն քան զՔել**, **իմաստնագոյն քան զինքն-գեղեցկագոյն քան զրագուհին**: Ընդ որում, **-գոյն** ածանցն արդին գրաբարում կարող էր արտահայտել ոչ միայն բաղդատականի, այլև գերադրականի իմաստ, այսինքն՝ ածականների համեմատության սկզբունքները դեռևս մշակման շրջանում էին, և հայերենն աստիճանաբար ընտրում էր այն ձևույթները, որոնք համեմատության աստիճանները կկազմեին հնարավորինս միօրինակ:

Մայր լեզվի բաղդատական աստիճան կազմող *yes և *tero մասնիկները հայերենը չի պահպանել: Հ. Աճառյանը *tero-ի եզակի հետք է տեսնում **վարդար** բառում> վատ + **քար**, բայց այս բառը հայերենը փոխառել է պարսկերենից (**քար**, **քարին** մասնիկները պարսկերենում համեմատական և գերադրական աստիճանների արտահայտիչներ են), ոչ

թե պահպանել մայր ձեր, ուստի վայրբար-ից կազմվում է վայրբարագոյն բաղդատականը²⁰⁰: Գիտնականը անստույգ է համարում -գոյն մասնիկի կապը իրանական ծագման գոյն բարի հետ և մասնակի ընդհանրություն է տեսնում մեր -գոյն-ի և բասկերենի **go** մասնիկի հետ, որը ևս բաղդատական է կազմում²⁰¹:

Գերադարական աստիճանը գրաբարում կազմության միասնական սկզբունք չտներ. մայր լեզվի *isto ձևույթը ջնջվել էր: Այս աստիճանի իմաստը իհմնականում արտահայտվում էր սաստկական մակրայների միջոցով՝ **կարի, սաստիկ, քաջ, յոյժ, անհնարին** և նման մակրայներ + ածականի ելակետային ձև, օրինակ՝ **քաջ իմաստում-** ամենախմատուն, **անհնարին զեղկեցիկ-գեղեցկագույն, յոյժ քաջ-քաջագույն** կամ ամենաքաջ: Հունարան և հատկապես լատինարան հեղինակները գերադարականի կազմության այս ձևի փոխարեն առաջարկում էին **գունեղ** ձևույթը կիրառել՝ **քաջ-քաջագոյն-քաջագումնեղ**:

Աճառյանի հավատմամբ՝ հետդասական գրաբարում **ամեն** դերանունը, որը սկզբում դրվում էր միայն բայարմատների վրա՝ կազմելով բայանուններ (օրինակ՝ **ամենախմաց-** ամեն ինչ իմացող, **ամենապետամեն** ինչ տեսնող, **ամենակառոյց-** ամեն ինչ կառուցող), սկսում է դրվել նաև ածականների վրա՝ նրանց հաղորդելով գերադարականի իմաստ, ինչպես՝ **ամենաժուժկալ, ամենասուրբ:**

Սիջին հայերենում ածականների համենատության աստիճանների կազմությունը կրում է հետևյալ փոփոխությունները. բաղդատականի կազմիչ -**գոյն** ածանցը չի կիրառվում, նրա փոխարեն որակական ածականից առաջ դրվում է **այլ** բառը, իսկ համենատելի բառը ստանում է **քան** կամ **քանից** նախադրությունը՝ **այլ իին-** ավելի իին, **այլ նոր-ավելի** նոր, **այլ աղեկ-ավելի** լավ, **այլ կանուխ-ավելի** վաղ: Այս **այլ-ը** կարող էր նաև հնչյունափոխվել **ել-ի** կամ **ալ-** ի՝ **ել աղուոր/ ալ աղուոր,** **ել մեծ,** **ել անուշ:**

Գրաբարյան գերադարականի կազմության ձևերը միջին հայերենում ջնջվում են. փոխարենը **այլ-ով** ձևերին ավելանում է որոշիչ հոդը՝ **այլ**

²⁰⁰ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 1, Եր., 1952, էջ 63:

²⁰¹ Հմմտ. Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 64:

աղեկն-ամենալավը, այլ մեծն- ամենամեծը: Բացարձակ գերադրականի կազմության համար որակական ածականի վրա կարող էին դրվել **խիստ** և **շատ** մակրայները՝ **խիստ ամուր, շատ ամուր:**

Գրական լեզվի երկու տարբերակներում էլ ածականը չքերպող խոսքի մաս է: Փոխանվանական կիրառության դեպքում ստանում է ք հոդը և հոլովվում անվանական հոլովման ընդհանուր օրինաչափություններով:

Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներում ածականների համեմատության աստիճանների կազմության ձևերն ավելի ընդհանրական են և մշակված: Բաղրատական աստիճանը հիմնականում կազմվում է **ավելի** բառով, համեմատվող առարկան արտահայտվում է բացառականով կամ **քանի+ուղղական** կադապարով: Օրինակ՝ **Եղբայրը ավելի մեծ էր քրոջց կամ Եղբայրը ավելի մեծ էր, քանի քոյրը:** Գերադրականի համար ընդհանրացել է հետդասական գրաբարից ժառանգված **ամենա** ձևույթը՝ **ամենամեծ, ամենահզոր,** որոշ ածականների համար կիրառվում են նաև **զույն** ածանցով հին ձևերը՝ որպես գերադրականի զուգահեռ ձևեր՝ **մեծագույն, հզորագույն:** Վերջին ձևերը կարող են արտահայտել հատկանշի գերադրական աստիճան՝ առանց համեմատության: Այդպիսի գերադրականը կոչվում է բացարձակ գերադրական, օրինակ՝ **լավագույն ասմունքող, ընկրագույն ճաշակ:** Եթենմն հանդիպում են նաև շարահյուսական միջոցներով արտահայտված գերադրականներ, ինչպես՝ **բոլորից խելացի, ամենքից ազնիվ, քաջերից քաջ և այլն:**

Արևմտահայերենում այս հարցում տարբերությունները աննշան են: Այսպես՝ բաղրատական աստիճանի կազմության համար **աւելի** մասնիկը կարող է զուգորդվել **ալ մասնիկի հետ՝ ա՛լ աւելի խոշոր, ա՛լ աւելի իմաստուն** և այլն: Մրանք առավել քնորշ են առօրյա-խոսակցական լեզվին:

Գերադրական աստիճանի իմաստ արտահայտելու համար արևմտահայերենում ավելի տարածված են **ամէնէն բառով վերլուծական կազմությունները՝ ամէնէն պարուական, ամէնէն հզօր, ամէնէն ընկրիր, ամէնէն ազար:** Հանդիպում են նաև **զեր- նախածանցով գերադրականներ,** օրինակ՝ **գերիսիր, գերկարճ, գերհզօր:**

Գրաբարում ածականների հոլովումը չի տարբերվում գոյականների հոլովումից: Այսպէս՝ ի-ով վերջավորվող ածականները **ո-ա** խառը հոլովման են, **ային**, **ին** վերջավորություն ունեցողները՝ **ո** հոլովման, **գոյն**-ով վերջավորվողները՝ **ի** հոլովման, **բաղաձայն** +**ր/դ** վերջավորություն ունեցողները՝ **ու** հոլովման և այլն: Բերենք ածականների տարբեր հոլովումների մի քանի օրինակ:

Ո-ա հոլովում

Ուղղ.	սիրելի	սիրելիք
Հայց.	(զ)սիրելի	(զ)սիրելիս
Սեռ.-տր.	սիրելոյ	սիրելեաց
Բաց.	ի սիրելոյ	ի սիրելեաց
Գործ.	սիրելեաւ	սիրելեաւք
Ներգ.	ի սիրելի	ի սիրելիս

Ո հոլովում

Ուղղ.	հին	հինք
Հայց.	(զ)հին	(զ)հինս
Սեռ.	հնոյ	հնոց
Տր.	հնում	հնոց
Բաց.	ի հնոյ	ի հնոց
Գործ.	հնով	հնովք
Ներգ.	ի հնում	ի հինս

Ու հոլովում

Ուղղ.	փոքր	փոքրունք
Հայց.	(զ)փոքր	(զ)փոքրունս
Սեռ.- տր.	փոքրու	փոքրունց
Բաց.	ի փոքրուէ	ի փոքրունց
Գործ.	փոքրու	փոքրունք
Ներգ.	ի փոքրու	ի փոքրունս

Ի հոլովում

Ուղղ.	մեծագոյն	մեծագոյնք
Հայց.	(զ)մեծագոյն	(զ)մեծագոյնս
Սեռ.-տր.	մեծագունի	մեծագունից
Բաց.	ի մեծագունեւ	ի մեծագունից
Գործ.	մեծագունի	մեծագունիք
Ներգ.	ի մեծագունի	ի մեծագոյնս

Նախադաս ածականները, որպես կանոն, չեն համաձայնում իրենց որոշյալ գոյականներին, այսինքն՝ չեն հոլովում, բայց միավաճկ ածականները, հատկապես՝ **մեծ, բազ, սուրբ, չար,** նախադաս կիրառությունների ժամանակ համաձայնում են գոյականներին: Հետադաս կիրառությունների դեպքում ածականներն արդեն համաձայնում են իրենց որոշյալ գոյականներին: Սակայն այս կանոնը անգամ 5-րդ դարի մատենագրական երկերում խախտված էր, ինչը վկայում է, որ ածականը հայերենի պատմական զարգացման ընթացքում աստիճանաբար վերածվում էր չհոլովող խոսքի մասի. որոշիչ-որոշյալների համաձայնությունը պետք է վերանար:

Արդեն միջին հայերենում ածականը չի հոլովում, ածականները կարող են հոլովել միայն գոյականաբար կիրառվելիս: Աշխարհաբարում այս քերականական իրողությունը վերջնականապես ամրակայվում է: *Ածական+ գոյական* կապակցության եղանակը համաձայնությունից փոխվում է առդրության: Գոյականաբար կիրառվելիս ածականներն ի ընդհանրական հոլովման են ենթարկվում:

Բերենք գրաբարում ածական որոշչի և գոյական որոշյալի կապակցությունների կիրառությունների օրինակներ:

Նախադաս ածական որոշիչ (միավանիկ և բազմավանիկ)

Մեծ աստղ

Ուղղ.	մեծ աստղ	մեծք աստեղք
Հայց.	(զ)մեծ աստղ	(զ)մեծս աստեղս
Սեռ.-տր.	մեծի աստեղ	մեծաց աստեղց/աց

Բաց.	ի մեծէ աստեղէ	ի մեծաց աստեղց/աց
Գործ.	մեծաւ աստեղը	մեծարք աստեղը/արք
Ներգ.	ի մեծի աստեղ	ի մեծս աստեղս

Բարի այր

Ուղղ.	բարի այր	բարի արք
Հայց.	(զ)բարի այր	(զ)բարի արս
Մեռ.-տր.	բարի առն	բարի արանց
Բաց.	ի բարի առնէ	ի բարի արանց
Գործ.	բարի արամք	բարի արամքք
Ներգ.	ի բարի առն	ի բարի արս

Հելպաղաս ածական որոշիչ

Քոյր առարջինի

Ուղղ.	քոյր առարջինի	քորք առարջինիք
Հայց.	(զ)քոյր առարջինի	(զ)քորս առարջինիս
Մեռ.-տր.	քեռ առարջինոյ	քերց առարջինեաց
Բաց.	ի քեռէ առարջինոյ	ի քերց առարջինեաց
Գործ.	քերք առարջինեաւ	քերքք առարջինեարք
Ներգ.	ի քեռ առարջինի	ի քորս առարջինիս

ԹՎԱԿԱՆԻ ՊԱՏՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Հայ քերականազիտուրյան մեջ թվականը երկար ժամանակ առանձին խոսքի մաս չի համարվել, դիտվել է որպես ածականի մի տեսակ: Առաջին անգամ U. Պալասանյանն է թվականը սահմանել իբրև ինքնուրույն խոսքի մաս: Նա գրում է. «Այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս առարկաների թիվը, կոչվում են **թվական անուն**²⁰²»: Զանակական կամ բացարձակ թվականների միջուկը մեկից տասը թվերն են, որոնցից էլ

²⁰² Տե՛ս **Ս. Պալասանյան**, Հերականություն մայրենի լեզվի, էջ 69:

սերվել են մնացածները: Գրանք, լինելով լեզվի բառապաշարի հնագույն շերտերից մեկը, բոլորն էլ հնդեվրոպական ծագման են և չնչին փոփոխություններով հանդես են եկել հայերենի գարգացման բոլոր փուլերում: Հարեւորի ծագումն անհայտ է, *հազար* և *քեր* թվականները պարսկական փոխառություններ են, *միլիոն*, *միլիարդ*, *քրիլիոն* թվականները՝ եվրոպական: Ընդ որում, *քեր*-ը, որը գրաբարում նշանակում էր տասը հազար և թվական էր, ժամանակակից հայերենում դասվում է ածականների շարքը. նշանակում է *ամսահման*, *անրիչ*: Մինչև 16-րդ դարը որպես թվականներ օգտագործվել են նաև հայոց այբուբենի տառերը, այնուհետև կիրառության մեջ են մտել արաբական կոչվող թվանշանները:

Հին հայերենում ձևաբանորեն հստակ տարրերակվել է թվական անունների երեք տեսակ՝ քանակական, դասական և անձներական: Քանակական կամ բացարձակ թվականները հիմնական թվականներն են, որ ցոյց են տալիս առարկաների քանակ: Գրաբարում մեկից տասը թվականները հետևյալներն են՝ *մի*, *երկու*, *երեք*, *չորս* (ըստ Հ. Աճառյանի՝ նախնական բուն ձևը *չորեք-ն* է, որը երևան է գալիս *չորեքրասասն* և *չորեքհարիր* բաղադրյալ ձևերում²⁰³), *հինգ*, *երրոր* (*եօրթ*), *ութ*, *ինն*, *տասն*: Տասնյակների և միավորների միացումը կատարվում է հետևյալ կերպ. մինչև քսանը միավորը սկզբից է, իսկ *տասնան/տասն* բաղադրիչը՝ հետադաս, ինչպես՝ *մելրասան*, *երկուրասան*, *երեքրասան*, *չորեքրասան*, *հնգելրասան*, *վեցրասան*, *երբենրասան*, *ութենրասան*, *իննենրասան*, իսկ քսանից հետո տասնավորն է սկզբից, միավորը՝ հետադաս, ինչպես՝ *քսան եւ մի*, *քսան եւ երկու*, *երեսուն եւ չորս* և այլն: Տասնավորները հետևյալներն են՝ *քսան*, *երեսուն*, *քսուսուն*, *իխուն*, *վարսուն*, *երանասուն*, *ուրսուն*, *իննենուն*:

Հարյուրավորները՝ *հարեւոր/հարիւր*, *երկերիւր*, *երեքհարիւր*, *չորեքհարիւր*, *իինգհարիւր*, *վեցհարիւր*, *երմահարիւր*, *ութհարիւր*, *իննիարիւր*, ինչպես նաև *հազար*, *քեր/քիւր* թվականները հոլովվում են անվանական հոլովմամբ:

²⁰³ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 1, էջ 244:

	Ա հոլ.	Ռ հոլ.	Ի հոլ.	Փ հոլ.
Ուղղ.	մի	երկու	երեք	չորք
Հայց.	(զ)մի	(զ)երկուս	(զ)երիս	(զ)չորս
Սեռ.	միոյ, միոջ	երկոյց	երից	չորից
Տր.	միում	երկոյց	երից	չորից
Բաց.	ի միոշէ	յերկոյց	յերից	ի չորից
Գործ.	միով	երկոյք	երիոք	չորիոք
Ներգ.	ի միում, ի միոջ	յերկուս	յերիս	ի չորս

Մի-ն անհոգնական է, երկու, երեք, չորք ձևերն անեզական են: Երկու թվականը հոգնակի ուղղականում ք չտնի, որովհետև ծագումով երկակի է, բայց հայցական հոլովից ստանում է գրաբարյան հոգնակերտները՝ ս, ց, ց, ք: Հինգ, վեց, ուր, ինձ, մելրասան, երկուրասան, երեւրասան, չորեւրասան, հնձեւրասան, վեշրասան թվականները և քսան, երեսուն, քառասուն, իխուն, վարտուն, եւթանասուն, ուրտուն, ինձնուն թվականները հոլովվում են ի վերջադրական հոլովմանք՝ և՛ եզակի, և՛ հոգնակի: Եւրմ-ը ա ներդրական հոլովման է, դրամ-ը և նրանից բաղադրված եւթիւրասան, ուրեւրասան, ինձեւրասան թվականները՝ ի-ա ներդրական խառը հոլովման: Հազարը ի-ա վերջադրական հոլովման է, հարեւր-ը՝ ո հոլովման, քեւր-ը՝ ու: Բնորոշ օրինակներով ցույց տանք հարացույցները:

	Ի հոլովում	Ի-Ա մերդրական	Ա մերդրական
Ուղղ.	ինն ինունք	տասն տասունք	եւթն եւթանք
Հայց.	(զ)ինն (զ)ինունս	(զ)տասն (զ)տասունս	(զ)եւթն (զ)եւթանս
Սեռ.-տր.	ըննի ըննից	տասին տասանց	եւթան եւթանց
Բաց.	յըննէ յըննից	ի տասնէ ի տասանց	յեւթանէ յեւթանց
Գործ.	ըննիւ ըննիոք	տասամք տասամքք	եւթամք եւթամքք
Ներգ.	յըննի յինունս	ի տասին ի տասունս	յեւթան յեւթանս

*Ի հոլովում**Ո հոլովում*

Ուղղ.	քսան	քսանք	հարիտ	հարեւոր/հարիոր
Հայց.	(զ)քսան	(զ)քսանս	(զ)հարիտ	(զ)հարեւորս/հարիորս
Սեռ.-տր.	քսանի	քսանից	հարիտոյ	հարիորոց
Բաց.	ի քսանէ	ի քսանից	ի հարիտոյ	ի հարիորոց
Գործ.	քսանիւ	քսանիոք	հարիտով	հարիորով
Ներգ.	ի քսանի	ի քսանս	ի հարիտ	ի հարիորս

Ու հոլովում

Ուղղ.	թիւր	թեւոր/թիւրք
Հայց.	(զ)թիւր	(զ)թեւորս/թիւրս
Սեռ.-տր.	թիւրու	թիւրուց
Բաց.	ի թիւրէ	ի թիւրուց
Գործ.	թիւրու	թիւրուք
Ներգ.	ի թիւրու	ի թիւրս

Միջին հայերենում թվականները կրում են հնչյունական և բառակազմական փոփոխություններ: Ըստ այդմ՝ մեկից տասը թվականները հետևյալներն են՝ **մեկ/մեկ** (առաջացել է *մի+ակ* բառածանցումից), **երկու/երկուք** (**երկու-ն** գործածվում է որպես ածական, օրինակ՝ երկու երիկ, երկու քոյր, իսկ **երկուք-ը**՝ ինքնուրույն կիրառությունների դեպքում՝ երկուք ընդ իրար, երկուք ի ներքս), **երեք/իրեք, չորս** (գրաբարյան հայցականն է), **հինգ/կ, վեց, հօթն, ութ, ինն, տասն**: Տասնավորներն են՝ **քսան, երեսուն, քառասուն, յիսուն, վաթսուն, իօթանասուն, ութսուն, իննսուն**:

11-99 թվականների կազմության սկզբունքը փոփոխվել է. միավորիչ շաղկապ դարձել է **ու-ն**, իսկ միավորը բոլոր դեպքերում տասնավորից հետոն է, ինչպես՝ լրասնումնեկ, լրասնվերկու/լրասնվերկուք, լրասնվերեք, լրասնուշորս, լրասնուիհնակ/զ, լրասնուլեց, լրասնվիօրն /լրասնիօրն, լրասնվոր/լրասնոր, լրասնըվինն/լրասնինն²⁰⁴:

²⁰⁴ Տես Հ. Աճառյան, 62վ. աշխ., էջ 247-249:

Թվականները միջին հայերենում հոլովում են միայն ինքնուրույն կիրառության ժամանակ, բոլորը ի ընդհանրական հոլովման են, հոլովում են միայն եզակիում՝ **մեկի, երկուքի, յերկուքեն**:

Արևելյան աշխարհաբարը ժառանգել է թվականների գրաբարյան արմատները, միայն երբն-ի արմատական ն-ն է ընկել, դարձել **յոր**, **տասն-**ը ունի նաև **տասը** ձևը՝ կախված նրանից, թե հաջորդ բառը ինչ հնչյունով է սկսվում:

11-99 թվականների կազմության սկզբունքը միջինհայերենյանն է՝ տասնավոր+միավոր: Շաղկապները դուրս են մղվել՝ **տասնիինգ, քասնյոր, երեսունինը**: Հարյուրավորների և հազարավորների կազմությունը հարադրական է՝ երեք հազար երկու հարյուր: Թվականը չթերփող խոսքի մաս է: Փոխանվանաբար կիրաւունիս թվականները, ստանալով ը հոլը, հոլովում են **ի** արտաքին հոլովմամբ: **Երկու-ն** հոլովելիս կամ հոդ ստանալիս դառնում է **երկուս**, արևմտահայերենում պահպանվել է հին ձևը՝ **երկուք**: Արևմտահայերենում **լրասն** թվականը, ի տարրերություն արևելահայերենի, կարող է գործածվել առանց վերջին ը կամ ն հճայունի, իսկ **ուր-ը**, որը գրաբարում չուներ ն վերջնահնչյուն, արևմտահայերենում գործածվում է նաև **ը-ով**՝ ուրը, քանութը: Երբեմն տասնավորները կարող են պահպանել միավորիչ և շաղկապը՝ **լրասն և լեց/լրասնեւլեց, քասն և հինգ/քասն և հինգ**, բայց գրաբարատիպ այս ձևերը ունանք համարում են հնացած: **Միլիարդ** և **զրո** թվականները արևմտահայերենում եվլոպական լեզուների հետևողությամբ ունեն **միլիար** և **զերօ** ձևերը²⁰⁵:

ԴԱՍԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ

Գրաբարում դասական թվականները կազմվում էին քանակականներից: Հ. Աճառյանի դիտարկմամբ՝ հնագույն շրջանում դասական թվականների ձևույթներն էին **-ր** և **-որդ** մասնիկները: **-Ռ-ով** կազմվում

²⁰⁵ Տե՛ս Յ. Ավետիսյան, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի գուգադրական քննություն, Եր., 2007, էջ 93-98:

Էին **Երկիր/ Երկրորդ, Երիբ/Երրորդ, Չորիր/Չորրորդ** թվականները: -**Որդից** կազմվում էին՝ **քառորդ, տասնորդ, քառասնորդ, հարիւրորդ** ձևերը: Գրաբարում արդեն այս մասնիկները ձևափոխվում են, միավորվում՝ դառնալով **-րորդ:** Այս ածանցը ստանում են միայն **երկրորդ, երրորդ, չորրորդ** թվականները, իսկ **-երորդ** ածանցը ստանում են մնացած բոլոր դասական թվականները՝ սկսած իհնգից: Միայն **առաջին** բառն է, որ ունի տարբեր կազմություն, ըմբռնվում է ավելի շատ որպես ածական և ապա միայն որպես թվային կարգ²⁰⁶: Հետագայում այս ձևին ավելանում է **-երորդ** ածանցը՝ ստեղծելով **առաջներորդ** թվականը, որից էլ կազմվում էին **քսաներորդ առաջներորդ** կամ **քսաներորդ առաջնորդ**, որ նշանակում է 21-րդ: Բաղադրյալ թվականների դասականները կազմվում էին բոլոր բաղադրիչներին **-երորդ** ածանցը կցելով՝ **քառասներորդ չորրորդ - 44-րդ, յիսներորդ երկրորդ- 52-րդ, երկերիւրերորդ յիսներորդ երկրորդ՝ 252-րդ** և այլն: **Առաջին** թվականը հոլովվում է *n* հոլովիչով, ունի առանձին տրական՝ *n* հոլովակերտով, որից էլ կազմվում է ներգոյականը: **-Ռորդ** և **-երորդ** ածանցներով դասականները հոլովվում են *ի-ա* խառն վերջադրական հոլովմամբ, բայց դարձյալ ունեն առանձին տրական՝ *n* հոլովակերտով, որից կազմվում են ներգոյականները:

<i>Ո hոլ.</i>	<i>Ի-ա արդարին հոլ.</i>
Ուղ. առաջին առաջինք	Երկրորդ Երկրորդք
Հայց. (զ)առաջին (զ)առաջինս	(զ)Երկրորդ (զ)Երկրորդս
Սեռ. առաջնոյ առաջնոց	Երկրորդի Երկրորդաց
Տր. առաջնում առաջնոց	Երկրորդի/ում Երկրորդաց
Բաց. յառաջնմէ յառաջնոց	յԵրկրորդէ յԵրկրորդաց
Գործ. առաջնով առաջնովք	Երկրորդաւ Երկրորդաւք
Ներգ. յառաջնում յառաջինս	յԵրկրորդում յԵրկրորդս

Գրաբարում դասական թվականները միայն եզակի գոյականի հետ են կիրառվում և եքեն նախադաս են, մեծ մասամբ չեն համաձայնում գո-

²⁰⁶ Տե՛ս Յ. Ավետիսյան, նշվ. աշխ., էջ 279:

յականների հետ, բայց հանդիպում են նաև համաձայնության դեպքեր: Իսկ եթե հետադաս են, միշտ հոլովով և թվով համաձայնում են որոշյալ գոյականի հետ: Օրինակ՝ *աւուր երկրորդի, յաւրէն երկրորդէ, աւուրը երկրորդաւ, յաւրը երկրորդում* և այլն:

Սիջին հայերենում պահպանվում է *առաջին թվականը՝ առջին* հնչյունափոխված տարրերակով, իսկ *-որդ, -երորդ* մասնիկներով դասականները գրեթե վկայված չեն: Սիջին հայերենում դասական թվականները հիմնականում կազմվում են *-ում ձևույթով*, որը Աճառյանը համարում է գրաբարյան տրական-ներգոյականի կազմի՝ *ում-ից առաջացած*: Օրինակ՝ **հնգում, չորսում, իօրում, իննում** և այլն:

Աշխարհաբարը գրաբարից ժառանգեց *-րորդ* և *-երորդ* ածանցները, որոնք կցվում են քանակական թվականների վերջին բաղադրիչին՝ *երկրորդ, երրորդ, չորրորդ, վարտունիեկերորդ, հարյուրիխունիերկուերորդ* և այլն: Դասականները գոյականաբար կիրառվելիս հոլովում են ի հոլովմանը, օրինակ՝ **առաջին/ը, առաջինի/ն, առաջինից, առաջինով, առաջինում:**

Արևմտահայերենում, ըստ որոշ բերականների, հնարավոր է դասական թվականների կազմության հետևյալ յուրահատկությունը. եթե *երկու, երեք, չորս* թվականները դառնում են բարդ դասական թվականների վերջին բաղադրիչը, ապա նրանք կարող են պահպանել *-րորդ* ածանցը, ինչպես օրինակ՝ *լրասներկրորդ-լրասներկուերորդ, քսանչորրորդ-քսանչորսերորդ, հազարերրորդ-հազարերեկերորդ*²⁰⁷: Սակայն այս կազմությունները դիպվածային են, և պետք է արձանագրեն՝ արդի հայերենի երկու տարրերակներում էլ դասական թվականների կազմության սկզբունքները ընդիանրական են:

²⁰⁷ Տե՛ս **Ա. Մարապետոյան**, Արևմտահայերենի դասագիրը, Եր., 2006, էջ 136:

ԱՆՁՆԵՐԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ

Հին հայերենն ուներ անձներական թվականներ, որոնք արտահայտում էին միասնության գաղափարը: Օրինակ՝ **երեքին եկին նշանակում** էր «Երեքն է», Երեքը միասին եկան»: Այս թվականները կազմվում էին քանակական թվականներից -**երեք/-երեան** ածանցներով, անեզական էին, հոլովկում էին **ու** ներդրական հոլովմաբ, կիրառվում էին միայն հոգմակի գոյականների հետ՝ հոլովով և թվով միշտ համաձայնելով որոշյալ գոյականների հետ: Բերենք անձներական թվականի և նրանով կազմված կապակցության հոլովման նմուշներ:

Ու ներդրական հոլովում

Ուղլ.	չորեքին, չորեքեան
Հայց.	(q)չորեսին, (q)չորեսեան
Սեռ.-տր.	չորեցուն, չորեցունց
Բաց.	ի չորեցունց
Գործ.	չորեքումբք
Ներգ.	ի չորեսին, ի չորեսեան

Երկոքին արք

Ուղլ.	երկոքին արք
Հայց.	(q)երկոսին արս
Սեռ.- տր.	երկոցուն/g արանց
Բաց.	յերկոցունց արանց
Գործ.	երկոքումբք արամբք
Ներգ.	յերկոսին արս

Սիջին հայերենում այս թվականները վերանում են, աշխարհաբարում ևս դրանք չկան: Անհրաժեշտության դեպքում ասվում է՝ **երկուսն էլ հինգն էլ, վեցը միասին և այլն**: Սիջին հայերենում **ել-ի փոխարեն** կարող էր գործածվել **այլ-ը** կամ նրա հնչյունափոխաված **ալ ձեզ**, որը ժառանգել է արևմտահայերենը, օրինակ՝ **երկուրմ այլ, երկուրմ ալ**:

ԲԱՇԽԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ

Բաշխական թվականները ցույց են տալիս առարկաների բաշխումը հավասար քանակով: Կազմության սկզբունքը ընդհանուր է՝ լեզվի զարգացման բոլոր փուլերի համար, այս է՝ թվականի կրկնություն, օրինակ՝ երկու-երկու, կամ՝ քանակական թվական+ական ածանց: Դեռևս գրաբարում հանդիպում են երկական, հնգական, միական և այլ բաշխականներ²⁰⁸: Արևելահայերենի հետ համեմատած՝ արևմտահայերենը որոշ տարրերություններ է դրսորում, այսպես՝ *յոր* և *դասը* թվականների բաշխականը կազմելիս վերականգնում են գրաբարյան և վերջնահնչյունը՝ եօրձական, դասական, երկու-ի բաշխականը լինում է երկուրական, մէկ, երկու թվականների կրկնավորները լինում են մէկ մէկ//մէյմէկ, երկ երկու // երկերկու, որոնք գրվում են կամ առանձին, կամ միասին²⁰⁹:

ԿՈՏՈՐԱԿԱՅԻՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ

Կոտորակային թվականները ցույց են տալիս ամբողջի մասեր: Կազմված են երկու մասից՝ համարիչից, որը քանակական թվականով է արտահայտվում, և հայտարարից, որն արտահայտվում է դասական թվականով, օրինակ՝ մեկ հինգերորդ, երկու երրորդ/ական/: *Մեկ չորրորդի* փոխարեն կիրառվում է նաև *քառորդը*, մեկ երկրորդի փոխարեն՝ կես բառը:

Սիշին հայերենում կոտորակային թվականների հասկացությունները հիմնականում արտահայտվում են նկարագրական կամ վերլուծական միջոցներով: Ս. Ղազարյանը բերում է հետևյալ օրինակները. «Չորս քածնեն մեկն՝ 1/4, երեք քածնեն երկուքն՝ 2/3, յերեքն մեկ՝ 1/3, ի հինգեն մեկն՝ 1/5 և այլն: Կոտորակային թվերը արտահայտվում են նաև -ակ վերջածանցով, ինչպես՝ հնկակ՝ 1/5, վեցակ՝ 1/6, տասնակ՝ 1/10

²⁰⁸ Տե՛ս **Ս. Ղազարյան**, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 2006, էջ 257:

²⁰⁹ Տե՛ս **Յ. Ավետիսյան**, Աշխ., էջ 96-97:

և այլն: Իբրև կոտորակային թվեր արտահայտելու բառեր գործածվում էին նաև **կես** և **չարեք** (բառորդ) բառերը»²¹⁰:

Գրական լեզվի երկու տարբերակներում կոտորակային թվականները խմաստային և կառուցվածքային որևէ տարբերություն չեն դրսուրում:

ԴԵՐԱՆՈՒՆԵՐԻ ՊԱՏՄՎԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գրաբարում դերանկան պեսակներն են՝ անձնական, սրացական, ցուցական, անորոշ, որոշյալ, հարցահարքերական, փոխադարձ:

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆԵՐԻ ՊԱՏՄՎԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գրաբարի անձնական դերանուններն են՝ **ես**, **դու**, **նա**, **ինքն**, **իր** - **մեր**, **դուք**, **նորա**, **ինքեանք**, **իւրեանք**: Սրանք ունեն թվի, դեմքի, հոլովի քերականական կարգեր: Առաջին դեմք են ցույց տալիս՝ **ես**, **մեր**, երկրորդ դեմք՝ **դու**, **դուք**, երրորդ դեմք՝ **նա**, **նորա** դերանունները: Վերջիններս նաև ցուցական դերանուն են:

Այս բոլոր դերանունները հնդեվրոպական ծագում ունեն. **ես**-ը ծագում է *eǵ- ձևից, **մեր**-ը՝ *mes, **դու**-ն՝ *tū, **դուք**-ը՝ *yūs, որը պետք է հայենանում դառնար *զուք, բայց **դու**-ի համարանությամբ դարձել **դուք**: Այս դերանունների թեք հոլովածները ևս հնդեվրոպական իրենց նախաձերն ունեն՝ հնչունական որոշ հավելումներով, ինչպես հոգնակի բացառականի ջ-ն՝ **ի մենց**, **ի ձենց**:

Անձնական դերանունները դերանվաճական հոլովման դասական օրինակ են՝ տարահիմքությամբ, եզակի թվում սեռական և տրական հոլովների տարբերակմամբ: Գրաբարում առաջին և երկրորդ դեմքի դերանուններն ունեն բացառականի հնագույն տարբեր ձևեր՝ **իհշէն**, **մեզէն**

²¹⁰ Ա. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 258:

/մեզոյն, քեզէն/քեզոյն, չեզէն/չեզոյն: Սակայն այդ ձևերում բացառականի իմաստն արդեն մթագնած էր. դրանք գործածվում էին առաջին և երկրորդ դեմքերի անձնական դերանունների հետ սաստկական նշանակությամբ՝ ևս իմացէն, մեք մեզէն, որ նշանակում են՝ ևս իմրս, մենք իմրաներս. Կարող էին կիրառվել նաև առանձին, բայց ուղղականի իմաստով և սաստկական երանգով՝ «*Աղջիս քեզէն/Դու իմրդ կրոնես»* (Բուզ., 4-րդ ԾՂ, Էջ 252):

Ելրողի դեմքի համար գործածվում են ոչ միայն այս ցուցականը, այլև իմրն, իր դերանունները, որոնք երբեմն կոչվում են նաև անդրադարձ դերանուններ: *Իմրն, իր դերանունները* հաճախ կիրառվում են ևս, դու, այս դերանունների հետ սաստկական նշանակությամբ, օրինակ՝ ևս իմրն, դու իմրն, այս իմրն: Սաստկական իմաստը նաև կարող է արտահայտվել *իմրնին* կամ *իմրովի* բառերի միջոցով: *Իր դերանունը չունի եզակի ուղղական և հայցական հոլովներ*. պակասը լրացվում է *իմրն դերանվան ձևերով*:

Գրաբարում անձնական դերանունների իմաստ կարող էր արտահայտել նաև *անձն գոյականը թեք հոլովածներով*, օրինակ՝ «*Եկայք զանձինս անձամբը միմիրարեսցուք»*, «*Եկիք մենք մեզ միմիրարենք»*, (Բուզ., 3-րդ ԻԱ, Էջ 84)», «*Յանձն իր դարաքերէր «Իմրն իր մեջ դարպանվում էր»* (Եղիշշի, 1):

Հոլովման հարացույցը գրաբարում

Ուրլ.	ես	մեք
Հայց.	(q)իս	(q)մեզ
Սեռ.	իմ	մեր
Տր.	ինձ	մեզ
Բաց.	յինէն	ի մէնջ
Գործ.	ինեւ	մեր/մերը
Ներգ.	յիս	ի մեզ

Ուղղ.	դու	դուք
Հայց.	(q)քեզ	(q)ձեզ
Սեռ.	քն	ձեր
Տր.	քեզ	ձեզ
Բաց.	ի քէն	ի ձէնց
Գործ.	քեւ	ձեւք/ձեօք
Ներգ.	ի քեզ	ի ձեզ

Ուղղ.	նա	նորա
Հայց.	(q)նա	(q)նոսա
Սեռ.	նորա	նոցա
Տր.	նմա	նոցա
Բաց.	ի նմանէ	ի նոցանէ
Գործ.	նովաւ	նորաւք
Ներգ.	ի նմա	ի նոսա

Ուղղ.	ինքն	ինքեանք
Հայց.	(q)ինքն	(q)ինքեանս
Սեռ.	ինքեան	ինքեանց
Տր.	ինքեան	ինքեանց
Բաց.	յինքենէ	յինքեանց
Գործ.	ինքեանք	ինքեամքք
Ներգ.	յինքեան	յինքեանս

Ուղղ.	-	իրեանք
Հայց.	-	զիրեանս
Սեռ.	իր	իրեանց
Տր.	իր	իրեանց
Բաց.	յիրմէ	յիրեանց
Գործ.	իրեւ, իրեաւ,	իրեամքք
	իրեամք	
Ներգ.	յիր	յիրեանս

Սիրիական հայերենում անձնական դերանունները նախ ենթարկվում են հնչյունական փոփոխությունների՝ *մեր*՝ *մեր*, *դու*՝ *դու*, ապա կանոնավորվում է դերանվաճական հոլովումը՝ բացառական և գործիական հոլովների նորակազմություններով։ Բացառականի ներքանությունը ընդհանրանում է և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվերի հոլովածների համար։ Ավելի ուշ *մեր* գուգածնությունն է առաջանում, բացառականի կազմիչ ի նախադիրն էլ սկսում է ընկնել, և առաջանում են *մեզմեր*, *չեզմեր*, *քեզմեր*։

Հոլովման հարացույցը միջին հայերենում

Ուղղ.	ես	մենք
Հայց.	(q)իս	(q)մեզ
Մեռ.	իմ	մեր
Տր.	ինձ, ինձի, ինձիկ	մեզ, մեզի, մեզիկ
Բաց.	յիսմե, յիսմէ, ինձէն	ի մեզնե, ի մեզանե, ի մենե
Գործ.	իսմով, իսմով	մեզմով, մեզմով
Ուղղ.	դու, դուն	դուք
Հայց.	(q)քեզ	(q)ձեզ
Մեռ.	քո, քոյ, քու	ձեր
Տր.	քեզ, քեզի, քեզիկ, քէ/է	ձեզ, ձեզի, ձեզիկ
Բաց.	ի քեզնե, ի քենե,	ի ձեզնե, ի ձեզանե
	ի քեզանե, ի քեզմե	ի ձեզմե
Գործ.	քե(է)նով, քեզնով, քենով	ձեզմով, ձեզնով
Ուղղ.	նա	նորա, նաքա
Հայց.	(q)նա	(q)նորա, (q)նաքա
Մեռ.	նորա, նարա, նրա	նոցա, նացա
Տր.	նորա, նարա, ննա	նոցա, նացա
Բաց.	ի նորմե, ի նարմե,	ի նացմե, ի նոցմե
	ի նորանե	
Գործ.	նովա	նացմով, նրանցմով

Ուղղ.	ինք	իրենք, իրենք
Հայց.	(զ)ինք	(զ)իրենք, (զ)իրեանք
Սեռ.	իր, իրեն	իրենց, իրենց, իրանց
Տր.	իր, իրեն	իրենց, իրենց, իրանց
Քաց.	յիրմէ, յինքմէ յիրենցմէ,	յիրենցէ, յիրեանցմէ
Գործ.	իրմով, իրմով	իրենցմով

Արևելահայ աշխարհաբարում պահպանվում է մեր դերանվան միջնականացնելու ձևը՝ մենք, մյուս դերանունները հիմնականում ժառանգում են գրաբարյան ուղղի ձևերը, ինչպես նաև դերանվանական հոլովման հիմնական յուրահատկությունները՝ տարակիմքությունը, սեռականի ու տրականի առանձին հոլովաճանները: Նշենք, որ անձնական ես, դու, նա, իմքը, մենք, դուք դերանունները և ցուցական սա, դա, նա դերանունները, ընդհանուր բառը ութ բառ, պահպանել են դերանվանական հոլովումը:

Մ. Ասատրյանը դերանվանական հոլովման յուրահատկություններն արևելահայերենում բնութագրում է հետևյալ կերպ:

ա) Ի տարրերություն հայերենի մյուս բառախմբերի՝ վերոհիշյալ բառերն ունեն վեց հոլով՝ ուղղական, սեռական, տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական, այսինքն՝ սեռականը և տրականը ձևաբանութեն տարրերակված են, անկախ հոլովաճաններ են: Հավելենք, որ արևմտահայերենում հոլովմերի թիվը հինգն է, որովհետև բացակայում է ներգոյականը, ինչպես միջին հայերենում:

բ) Ի տարրերություն անվանական հոլովման՝ սեռական և տրական հոլովները կազմվում են ոչ թե ուղղական հոլովից, այլ ուղղականից տարրեր, առանձին արմատներով կամ հիմքերով, որոնք անկախ բառեր են և չեն կարող տարրալուծվել հիմքի ու վերջավորության, ինչպես՝ ես-իմ-իմ, դու-քո-քեզ, նա-նրա-նրան, իմքը-իր-իրեն, սա-սրա-սրան, դա-դրա-դրան: Բերվածներից միայն սա, դա, նա և իմքը դերանունների դեպում են, որ սեռականի և տրականի միջև որոշ ձևային կապ է նկատվում:

գ) Դերանվանական հոլովման դեպքում ևս բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովմերը կազմվում են *ից*, *ով* վերջավորու-

թյուններով, բայց դրանք անպայմանորեն դրվում են տրականի հիմքի վրա, ընդ որում ես, դու, մենք, դուք դերանունների դեպքում հոլովական վերջավորություններից առաջ երևան է զալիս և կամ ան բաղադրիչը, որի պատճառով ունենք գուգածնություններ՝ *անից/նից, անով/նով, անմ-/անոմ*: Լեզվաբանի կարծիքով՝ *ան-*ով ձևերն ավելի հատուկ են ժողովրդախոսակցական լեզվին²¹¹:

Արևմտահայերենի անձնական դերանուններն են՝ ես, դում, ան (*ան*<նա դրավոխություն է տեղի ունեցել), ինք/ը, մենք, դուք, անոնք, իրենք: Դրանց ուղիղ ձևերը հիմնականում ժառանգվել են միջին հայերենից՝ ես, մենք, դում, դուք, ինք/ը, իրենք, որոշ դեպքերում պահպանվել են գրաբարաձև հայցականները՝ *զիս, զինք, զիրենք*: Տրական հոլովաձևները կազմվում են –ի մասնիկի հավելմամբ՝ *ինձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: Դերանունների բացառականները և գործիականները կազմվում են միջին հայերենից եկող մէ, մով ձևույթներով՝ *ինձմէ, ինձմով, քեզմէ, քեզմով, մեզմէ, մեզմով, ձեզմէ, ձեզմով*:

Արևմտահայերենում դերանվանական հոլովման են ենթարկվում՝ ես, դում, մենք, դուք, ինք/ը, ան դերանունները, իսկ իրենք-ը և *անոնք-ը*²¹² քըց հերթագայությամբ են հոլովվում: Դերանվանական հոլովման դեպքում բացառականը և գործիականը կազմվում են հիմնականում տրականի հիմքից մէ, մով/ով վերջավորություններով: Անձնական դերանունների տրականները բառավերջում ունեն բարբառային ծագման ի մասնիկ՝ *ինձի, քեզի, մեզի, ձեզի*: Ես, ինք/ը, անոնք դերանունների դեպքում պահպանվել է գրաբարաձև հայցականը զ նախորով՝ *զիս, զինք, զանոնք*²¹²:

²¹¹ Հմտ. **Մ. Ասատրյան**, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Բ, Եր., 1973, էջ130-131:

²¹² Հմտ. **Յ. Ավետիսյան**, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի գուգադրական քննություն, Եր., 2007, էջ 109-113:

**Հոլովման հարացույցները արևելահայերենում և
արևմտահայերենում**

Արևելահայերեն

Ուրդ.	Ես	մենք
Սեռ.	իմ	մեր
Տր.	ինձ	մեզ
Բաց.	ինձանից, ինձնից	մեզանից, մեզնից
Գործ.	ինձանով, ինձնով	մեզանով, մեզնով
Ներգ.	ինձանում, ինձնում	մեզանում, մեզնում

Ուրդ.	դու	դուք
Սեռ.	քն	ձեր
Տր.	քեզ	ձեզ
Բաց.	քեզանից, քեզնից	ձեզանից, ձեզնից
Գործ.	քեզանով, քեզնով	ձեզանով, ձեզնով
Ներգ.	քեզանում, քեզնում	ձեզանում, ձեզնում

Ուրդ.	նա	նրանք
Սեռ.	նրա	նրանց
Տր.	նրան	նրանց
Բաց.	նրանից	նրանից
Գործ.	նրանով	նրանցով
Ներգ.	նրանում	նրանցում

Ուրդ.	ինքը	իրենք
Սեռ.	իր	իրենց
Տր.	իրեն	իրենց
Բաց.	իրենից	իրենցից
Գործ.	իրենով	իրենցով
Ներգ.	իրենում	իրենցում

Արևմտահայկական

Ուղղ.	ես	մենք
Հայց.	զիս	մեզ
Սեռ.	իմ	մեր
Տր.	ինձի	մեզի
Բաց.	ինձնէ	մեզմէ
Գործ.	ինձնով	մեզմով

Ուղղ.	դուն	դուք
Հայց.	քեզ	ձեզ
Սեռ.	քու	ձեր
Տր.	քեզի	ձեզի
Բաց.	քեզմէ	ձեզմէ
Գործ.	քեզմով	ձեզմով

Ուղղ.	ան/անիկա	աննք
Հայց.	զայն	զաննք
Սեռ.-տր.	անոր	աննց
Բաց.	անկէ	աննցմէ
Գործ.	անով	աննցմով

Ուղղ.	իմք/ն	իրենք
Հայց.	զիմք	զիրենք
Սեռ.	իր	իրենց
Տր.	իրեն	իրենց
Բաց.	իրմէ	իրենցմէ
Գործ.	իրմով	իրենցմով

ՍՏԱՑԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Ստացական դերանունները ցույց են տալիս, թե տվյալ առարկան կամ երևոյթը երեք դեմքերից որին է պատկանում: Հայերենում, ինչպես և որոշ այլ լեզուներում, ստացականները անձնական դերանունների սեռական հոլովածներն են, որոնք ինքնուրույնաբար հոլովվում են: Գրաբարի ստացական դերանուններն են՝ *իմ, քո/քոյ, իր, մեր, չեր*: Գրաբարում այս դերանունները ենթարկվում էին անվանական ***n*** հոլովման, սակայն ոճեին տրականի առանձին հոլովածն՝ ***ում*** հոլովակերտով, որից էլ կազմվում էին բացառական և ներգոյական հոլովները: Երկրորդ դեմքի համար վկայված են երկու ստացականներ՝ ***քոյ*** և ***քո***, որոնք հոլովվում են տարբեր կերպ: ***Քոյ*** ձևը առանձին չունի հոգնակի ուղղական և հայցական հոլովները, փոխարենը գործածվում է ***քոյք*** միասնական ձևը:

Ուղղ.	իմ	իմք	քո	քոյք	քոյ	քոյք
Հայց.	(q)իմ	(q)իմս	(q)քո	(q)քոյս	(q)քոյ	(q)քոյս
Սեռ.	իմոյ	իմոց	քոյ	քոց	քոյոյ	քոյոց
Տր.	իմում	իմոց	քում	քոց	քոյում	քոյոց
Բաց.	յիմմէ	յիմոց	ի քումէ ²¹³	ի քոց	ի քոյոյ	ի քոյոց
Գործ.	իմով	իմովք	քով	քովք	քոյով	քոյովք
Ներգ.	յիմոս	յիմս	ի քոս	ի քոյս	ի քոյոս	ի քոյս
Ուղղ.	մեր	մերք	ձեր	ձերք	իր	իրք
Հայց.	(q)մեր	(q)մերս	(q)ձեր	(q)ձերս	(q)իր	(q)իրս
Սեռ.	մերոյ	մերոց	ձերոյ	ձերոց	իրոյ	իրոց
Տր.	մերում	մերոց	ձերում	ձերոց	իրում	իրոց
Բաց.	ի մերմէ	ի մերոց	ի ձերմէ	ի ձերոց	յիրմէ	յիրոց
Գործ.	մերով	մերովք	ձերով	ձերովք	իրով	իրովք
Ներգ.	ի մերում ի մերս	ի ձերում ի ձերս	ի ձերով ի ձերովք	ի ձերով ի ձերովք	յիրում յիրս	յիրոց

²¹³ Գործածվում է նաև **ի քումմէ** ձևը (յիմմէ- ի համարանությամբ):

Գրաբարում ստացական դերանունները հոլովով և թվով համաձայնում էին իրենց որոշյալ գոյականների հետ, թեև անհամաձայնորդյան հետքեր առկա էին: Այսպես՝ հոգնակի ուղղական և հայցական հոլովածում ստացականները թվով չէին համաձայնում որոշյալ գոյականների հետ՝ *քոքք իմ, զեղուարս մեր*: Հոգնակի գործիական հոլովով դրված գոյականների հետ ստացականը կարող էր չհամաձայնել թվով, օրինակ՝ *իւրով կամօր, քոյով կամօր* և այլն: Նշենք, որ ստացական դերանունները գրաբարում կարող էին դառնալ և՛ նախադաս որոշիչ, և՛ հետադաս: Երկու դեպքում էլ հոլովով և թվով համաձայնում էին որոշյալի հետ՝ բացի հոգնակի ուղղական-հայցականից, թեև շեղումներ հանդիպում էին: Բերենք *սպացական դերանուն - գոյական կապակցության հոլովական հարացույցի* օրինակ:

Ուղղ.	որդի	իւր	որդիք	իւր
Հայց.	(զ)որդի	իւր	(զ)որդիս	իւր
Սեռ.	որդոյ	իւրոյ	որդոց	իւրոց
Տր.	որդոյ	իւրում	որդոց	իւրոց
Բաց.	յորդոյ	իւրմէ	յորդոց	իւրոց
Գործ.	որդով	իւրով	որդովք	իւրովք
Ներգ.	յորդի	իւրում	յորդիս	իւրս

Միջին հայերենում ստացական դերանունների գրաբարատիպ հոլովածան առանձին հետքերը պահպանվում են, սակայն քանի որ վերանում է հատկացուցիչ-հատկացյալի համաձայնորդյունը, ստացականն այլևս չի համարվում դերանվան առանձին ենթատեսակ՝ վերադառնալով ելնան կետին՝ անձնական դերանուններին:

Արդի արեւակահայերենում անձնական դերանունների սեռական հոլովածները, փոխանվանաբար գործածվելով, եզակի թվում հոլովվում են ի ընդհանրական հոլովնամբ՝ *մերի, ծերի, իմի, քոնի, մերից, ծերից, իմից, քոնից, մերով, ծերով, իմով, քոնով, մերում, ծերում, իմում, քոնում*: Իսկ *մերոնք, ծերոնք* հոգնակիները համարվում են գոյականներ²¹⁴: Նշենք,

²¹⁴ Որոշ լեզվաբանների կարծիքով՝ դրանք դերանուններ են:

որ սրանց կիրառությունը առավել բնորոշ է առօրյա-խոսակցական լեզվին:

Արևմտահայերենում անձնական դերանունների սեռական հոլովաձևները ևս կարող են փոխանվանաբար գործածվել՝ եզակի թվում են՝ թարկվելով ի հոլովման, հոգնակիում՝ *ու*: Դրանք կոչվում են ստացական դերանուններ և, ի տարբերություն արևելահայերենի, ստանում են *ու*, դ հոդերը: Բերենք *իմս* և *քուկդ* դերանունների հոլովման հարացույցները:

Ուղղ.- հայց.	իմս/իմինս	իմիններս
Սեռ. - տր.	իմինիս	իմիններուս
Բաց.	իմինէս	իմիններէս
Գործ.	իմինով	իմիններովս

Ուղղ.- հայց.	քուկդ/քուկինդ	քուկիններդ
Սեռ. - տր.	քուկինիդ	քուկիններուդ
Բաց.	քուկինէդ	քուկիններէդ
Գործ.	քուկինով	քուկիններովդ

ՅՈՒՅԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գրաբարի ցուցական դերանուններն են՝ **սա, դա, նա, այս, այդ, այն, սոյն, դոյն, նոյն**, որոնց մեջ առկա են **ու, դ, ն** արմատական հնչյունները: Բացի **սա, դա, նա** դերանուններից՝ մյուսները **պէս/պիսի/, քան, չափ** արմատների հետ մեկտեղ կազմում են նաև այլ ցուցականներ, օրինակ՝ **այսպէս, նոյնքան, այնչափ** և այլն:

Գրաբարի ցուցական դերանունները եռաշարք են և հնդեվրոպական ծագման՝ so*, do*, no* հիմքերից տարբեր հնչյունափոխությունների միջոցով առաջացած: Բոլոր ցուցական դերանունները հոլովվում են դերանվանական հոլովմամբ: **Սա, դա, նա** դերանունները անձնանիշ կամ առարկայանիշ են, այսինքն՝ հարաբերակից են գոյականներին,

իսկ **սոյն**, **դոյն**, **նոյն** և **այս**, **այդ**, **այն** դերանունները նշանակում են և անձ կամ առարկա, և՝ հատկանիշ, այսինքն՝ և՝ գոյական են, և՝ ածական:

Սա, դա, նա դերանունները հոլովվում են նույն սկզբունքով՝ եզակի սեռականում ունեն **թ**, տրականում՝ **մ** հոլովակերտը, բացառականը կազմվում է տրականից **է** հոլովակերտով, գործիականը՝ **ւ՛վ**: Հոգնակիակագմությունը կատարվում է **թ/ս/ց** հոգնակերտների միջոցով: Հարացույցը ներկայացնենք **սա** դերանվան օրինակով՝

Ուղղ.	սա	սորա
Հայց.	(զ)սա	(զ)սոսա
Մեռ.	սորա	սոցա
Տր.	սմա	սոցա
Բաց.	ի սմանէ	ի սոցանէ
Գործ.	սովաւ	սորաւր
Ներգ.	ի սմա	ի սոսա

Սիօջին հայերենում այս դերանունները պահպանվում են նույնությամբ, հոլովման համակարգը մասամբ պարզեցվում է. եզակի սեռականը և տրականը նույնանում են, բացառականը կազմվում է սեռականտրականի հիմքից՝ **մէ** կամ **նէ** հոլովակերտով, գործիականում ստանում են ընդհանրական դարձած **ով** կամ **մով** հոլովակերտը: Հոգնակի հոլովաձևերում հնդկվորական հիմքի **ո** ձայնավորը երթևմն սկսում է հնչյունափոխվել **ա-ի՝ սարա, դարա, նարա, սացա, դացա, նացա:**

Ուղղ.	սա	սորա, սարա
Հայց.	(զ)սա	(զ)սոսա, (զ)սարա
Մեռ.	սորա, սարա	սոցա, սացա
Տր.	սորա, սարա	սոցա, սացա
Բաց.	ի սորանէ	ի սացանէ
Գործ.	սորանվ	սացանվ

Արևելահայ աշխարհաբարում այս դերանունները պահպանում են դերանվանական հոլովումը, բայց պարզեցված ձևով: Նրանք եզակի թվում ունեն առանձին սեռական և տրական հոլովներ, տրականից էլ կազմվում են բացառականը, գործիականը և ներգոյականը՝ **-ից, -ով, -ում** համապատասխան հոլովակերտներով, ինչպես՝ **սրանից, սրանով, սրանում:** Եզակի տրականին էլ հավելվում է **ք** հոգնակերտը՝ ստեղծելով **սրանք** հոգնակի ուղղականի ձևը, որը ենթարկվում է գրաբարատիպ և հոլովման՝ **սրանց:** Հոգնակի սեռական-տրականից էլ կազմվում են բացառականը, գործիականը և ներգոյականը՝ **սրանցից, սրանցով, սրանցում:** Արևմտահայերենում այս դերանունները փաստացի միավորվում են **այս, այդ, այն** դերանունների հետ:

Այս, այդ, այն դերանունների գրաբարյան հոլովման հարացույցը ներկայացնենք **այս-ի** օրինակով: Հոլովումը կատարվում է կարճ և երկար ձևերի միջոցով. Եզակի սեռականից հետո **այս, այդ, այն** դերանուններն ունեն երկար և կարճ ձևեր:

Ուղղ.	այս	այսք, այսոքիկ
Հայց.	(զ)այս	(զ)այս, (զ)այսոփիկ
Սեռ.	այսր, այսորիկ	այսց, այսոցիկ
Տր.	այսմ, այսմիկ	այսց, այսոցիկ
Բաց.	յայսմ, յայսմանէ	յայսց, յայսոցիկ, յայսցանէ
Գործ.	այսու, այսուիկ	այսորիւր, այսորիմքք
Ներգ.	յայսմ, յայսմիկ	յայս, յայսոփիկ

Որպես կանոն, **-իկ** ածանցի միջոցով կազմված **այս, այդ, այն** ցուցականների երկար ձևերը գործածվում են գոյականների հետ միայն հետադաս կիրառության դեպքում, և որոշյալ գոյականը հոլովով, թվով և դեմքով համաձայնում է որոշիչ դերանվանը: Օրինակ՝ Եզակի թվում՝ **զիւղդ այդ, զզիւղդ զայդ, զեղջդ այդորիկ, զեղջդ այդմիկ, ի զեղջէդ յայդմանէ, զիւղիդ այդուիկ, ի զեղջդ յայդմիկ, հոգնակի թվում՝ զիւղրդ այդորիկ, զզիւղսդ զայդոսիկ, զիւղիցդ այդոցիկ, ի զիւղիցդ յայդցանէ/յայդոցիկ, զիւղիրդ այդորիւր/այդորիմքք, ի զիւղսդ յայդոսիկ:** Նախադաս

որոշչի դիրքում գործածվում են կարճ ձևերը, որոնք պահանջում են համաձայնություն միայն հոլովով և թվով: Այսպես՝ եզակի թվում՝ այդ գիտ, զայդ գիտ, այդր գեղօ, այդմ գեղօ, յայդմ գեղօէ, այդու գիտի, յայդմ գեղօ, հոգնակի թվում՝ այդ գիտը, զայդ գիտս, այդց գիտից, յայդց գիտից, այդու կամ այդորիւր գիտիւր, յայդ գիտս:

Սիցին հայերենում այս դերանունների հոլովումը պարզեցվում է. դրանք հոլովվում են **ո** հոլովիչով, սեռականը և տրականը նոյնանում են, հոգնակին կազմվում է **ոնք** կամ **որ** հոգնակերտներով:

Ուղղ.	այս	այսոնք, այսոք
Հայց.	(զ)այս	(զ)այսոնք, այսոք
Սեռ.	այսոր/ասոր	այսոնց, այսոց/ասոնց, ասոց
Տր.	այսոր/ասոր	այսոնց, այսոց/ասոնց, ասոց
Քաց.	յայսոր/յասոր	յայսոնց, յայսոց/ յասոնց, յասոց
Գործ.	այսով/ասով	այսովք/ասովք

Արևելահայ աշխարհաբարում **այս**, **այդ** այն դերանուններն այլևս չեն հոլովվում. նրանք հիմնականում ածականական կիրառություն ունեն, սակայն կարող են արտահայտել նաև գոյականների իմաստ: Արևմտահայերենում հիշյալ դերանունները ենթարկվում են հնչյունափոխության. **այ** երկարքառը վերածվում է **ա** ձայնավորի, բացի այդ՝ դրանց կարող է գումարվել **-իկա** վերջավորությունը: Այսկերպ առաջանում են ցուցականների նոր ձևեր՝ **աս/ասիկա**, **ար/արիկա**, **ան/անիկա**, որոնք սեռական-տրականում հոլովվում են -որ մասնիկի միջոցով, ինչպես միջին հայերենում՝ **աս/ասիկա-ասոր**, **ար/արիկա-արոր**, **ան/անիկա-անոր**: Բացառական հոլովը հիմնականում կազմում են ուղղականի հիմքից կէ ձևույթով՝ **ասկէ**, **արկէ**, **անկէ**: Գործիականը ևս ուղղականի հիմքից է՝ **ով** վերջավորությամբ, ոնենք՝ **ասով**, **արով**, **անով**: Նշյալ դերանունների՝ **ասորմէ-ասորմով**, **արորմէ-արորմով**, **անորմէ-անորմով** ձևերն արդեն համարվում են հնացած: Նրանց հոգնակին կազմվում է **ոնք** ձևույթով՝ **ասոնք**, **արոնք**, **անոնք**, որոնք հոլովվում են **քց** հերքացյությամբ՝ **ասոնց**, **արոնց**, **անոնց**:

Սոյն, դոյն, նոյն դերանունների հոլովմանն անդրադառնանք *սոյն* դերանվան օրինակով: Գրաբարում այս դերանունները եզակի սեռականում ունեն **թ** հոլովակերտը, տրականում՝ **մ**, բացառականը կազմվում է տրականից **ի** նախորի հավելմամբ՝ առանց **է** հոլովակերտի, գործիականում՝ **վ** և **թ**, այսինքն՝ կրկնակ հոլովակերտ ունեն: Ներգոյականի կազմությունը կանոնավոր է. եզակիում՝ **ի** + տրական, հոգնակիում՝ **ի** + հայցական: Հոգնակին կազմվում է **թ** հոգնակերտով, բայց վկայված է նաև վաղնջական **սո+թ+ին** կառույցը:

Ուղղ.	սոյն	սորին, սոյնը
Հայց.	(q)սոյն	(q)սոսին, սոյնս
Մեռ.	սորին	սոցին, սոցուն, սոցունց
Տր.	սմին	սոցին, սոցուն, սոցունց
Բաց.	ի սմին	ի սոցունց
Գործ.	սովին, սովինք	սովիմքք, սորիմքք
Ներգ.	ի սմին	ի սոսին, ի սոյնս

Գոյականների հետ գործածվելիս *սոյն*, *դոյն*, *նոյն* դերանունները հոլովով և թվով համաձայնում էին իրենց որոշյալներին: Օրինակ՝ *նոյն քոյր*, *զնոյն քոյր*, *նորին քեռ*, *նմին քեռ*, *ի նմին քեռէ*, *նովին քերք*, *ի նմին քեռ*, *նորին քորք*, *զնոսին քորք*, *նոցին քերց*, *ի նոցունց քերց*, *նովիմքք/ նովին քերոքք*, *ի նոսին քորք*:

Սիցին հայերենում այս դերանունները գրեթե դուրս են գալիս կիրառությունից, մնում է միայն *նոյն-ը*, բայց՝ որպես ածական. այն նշանակում է կրկնվող, արդեն իիշատակված անձ կամ երևոյթ: Աշխարհաբարում *սոյն* դերանունը մասամբ վերակենդանանում է, հատկապես գործառական ոճերում՝ *սոյն թվականի հոկտեմբեր ամսին կամ սոյնով հայրնում ենք* և նմանատիպ այլ կաղապարներում *սոյն-ը* կիրառվում է որպես ցուցական դերանուն:

ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գրաբարի անորոշ դերանուններն են՝ **ոմն**, **ոք**, **իմն**, **ինչ**, **այլ**, **մեւս / միւս**: Անձերի անորոշությունն արտահայտվում է **ոմն**, **ոք** դերանունների միջոցով, առարկաների անորոշությունը՝ **իմն**, **ինչ**, իսկ հատկանիշի անորոշությունը՝ **այլ**, **մեւս/միւս**: Այս դերանունները գրաբարում հոլով-վում էին. **ոմն**, **ոք-ը** եզակի թվում մինչև գործիականը դերանվանական հոլովմամբ, իսկ եզակի գործիականից՝ անվանական ա ներդրական հո-լովմամբ: Նրանց հոգնակին միասնական է: **Իմն**, **ինչ** դերանունները պահպանել են հոլովման վաղնջական համակարգը և արդեն պակասա-վոր են. հոգնակի հարացույցն ընդհանրապես չի պահպանվել: Իսկ **այլ** և **միւս** դերանունները հոլովվում են ո հոլովիչով, եզակի թվում ունեն սեռա-կանից տարբերվող տրական հոլով՝ **ում** հոլովակերտով՝ **այլում**, **միւսում**, որից կազմվում է եզակի ներգոյական հոլովը՝ **յայլում**, ի միւսում: **Սիւս** դերանունը չունի հոգնակի թիվ:

Ուղղ.	ոմն	ոք	ոմանք
Հայց.	(q)ոմն	(q)ոք	(q)ոմանս
Սեռ.	ուրումն	ուրուք	ոմանց
Տր.	ումեմն	ումեք	ոմանց
Բաց.	յումեմնէ	յումեքէ	յոմանց
Գործ.	ոմանք	ոմանք	ոմանքք
Ներգ.	յումեմն	յումեք	յոմանս

Ուղղ.	իմն	ինչ
Հայց.	(q)իմն	(q)ինչ
Սեռ.	իրիք	-
Տր.	իմիք	-
Բաց.	յիմեմնէ	յիմեքէ
Գործ.	իմիք	-
Ներգ.	յիմիք	-

Ուղղ.	այլ	այլք	միւս
Հայց.	(զ)այլ	(զ)այլս	(զ)միւս
Սեռ.	այլոյ	այլոց	միւսոյ
Տր.	այլում	այլոց	միւսում
Բաց.	յայլմէ	յայլոց	ի միւսմէ
Գործ.	այլով	այլովք	միւսով
Ներգ.	յայլում	յայլս	ի միւսում

Գրաբարում *մի* թվականը ետադաս կիրառությամբ սովորաբար արտահայտում էր անորոշության իմաստ, օրինակ՝ *այր մի*, *զայր մի*, *առն միոյ*, *առն միում*, *յառնէ միոցէ*, *արամք միով*, *յառն միում*:

Սիջին հայերենում այս դերանունները մեծ փոփոխությունների են ենթարկվում. **ոմն**, **ոք**-ը գրեթե չեն գործածվում, նրանց հոլովված ձևերը ջնջվում են: Փոխարենը ստեղծվում են նոր անորոշ դերանվանածներ՝ **մէկ/ն** (առաջացել է **մի+ակ** կաղապարով), **մէկումէկն**, **մէկայլ/մէկալ**, **իրք**, **մի**: Արանց թեր հոլովվածները գրեթե վկայված չեն:

Արևելահայ աշխարհաբարում գրաբարյան որոշ ձևեր վերակենդանանում են, ինչպես **ոմն**-ի հոգնակի ուղղականը՝ **ոմանք**, և նրա սեռականը՝ **ոմանց**, որից է կազմվում են նոր բացառականը և գործիականը՝ **ոմանցից**, **ոմանցով**: Եզակի թվում, սակայն, **ոմն**-ն այլևս չի հոլովվում, ունի միայն ածականական կիրառություն հատկապես անձնանունների և անձ նշանակող բառերի հետ՝ **ոմն Հակոբ**, **ոմն Սիմոնյան**, **ոմն Լրազրոդ**: **Ոք**-ն առանձին հանդես չի գալիս, այլ միայն **ոչ** ժխտական մասնիկի և **ամեն** արմատի հետ՝ **ոչ ոք**, **ամեն ոք**՝ կազմելով ժխտական և որոշյալ դերանուններ: **Ինչ** դերանունը **ոք** դերանվան հետ ստեղծում է ընդհանրական անորոշություն արտահայտող կառույց՝ **ինչ-ոք**: Սիջին հայերենում առաջացած **մէկ** բառը ևս շարունակում է անորոշության իմաստ արտահայտել, առանձին կամ ինչ-որ կառույցի հետ, օրինակ՝ **մէկն ասաց**, **ինչ-որ մէկից լսեցի** և այլն: Արդի արևելահայերենի անորոշ դերանուններն են՝ **մի**, **ինչ**, **ինչ-ոք**, **ինչ-ինչ**, **մի քանի**, **մի քանիսը**, **մեկը**, **ուրիշ/ը**, **այլ**, **որևէ**, **որևիցէ**, **երբևէ**, **երբեկցէ**, **ոմն**, **որոշ**, **այսինչ**, **այնինչ**: Արևմտահայերենում անորոշ դերանունները նույնն են, ինչ արևելա-

հայերենում՝ որոշ հնչյունական փոփոխություններով՝ **մէկը, ունէ, քանի
մը, մէկ քանի, մէկ ալ, միւս, ուրիշ, ունանի** և այլն:

ՀԱՐՑԱՀԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Հնդեվրոպական մայր լեզվից հայերենը ժառանգել է հետևյալ հարցահարաբերական դերանունները՝ *n^w*, *n^wկ*, *ի^w*, *զի^w*, *զի^wնչ*, *n^wր*, *քանի^w*: Այս բառերը պարույի առկայության դեպքում հարցական դերանուններ են, իսկ նրա բացակայության դեպքում՝ հարաբերական:

*Ո/ով-ը նույն բառի տարրերակներն են, որ ծագում են հնդեվրոպական *k^wօս ձևից՝ նախաձայն k^w-ի անկմանը: Նշված նախաձևից՝ *k^wօ, հայերենում առաջացել է նաև *nր* հարցահարաբերական դերանունը, որն արտահայտում է և՛ անձերի, և՛ իրերի իմաստ: Ակզրում *n-ն* ընդհանուր գործածություն ուներ, հետո ծայնափրից առաջ գտնվելու դեպքերում հորանջից խուսափելու համար նրան ավելանում է լ-ն, *n-ն* սկսում է գործածվել բաղաձայնով սկսվող բառերի հետ: Ինչպես օրինակ՝ *n^wզի-զէ, n զայր կամ ով ասէր, ով է: Ո/ով-ն արտահայտում է միայն անձերի իմաստ, գրաբարում պատկանում է դերանվանական հոլովման, չունի գործիական հոլով, այն փոխարինվում է *nր դերանվան եզակի և հոգնակի գործիականներով՝ որով/որովը:***

*Ի/զի/զինչ ձևերը ծագում են հնդեվրոպական *k^wis ձևից, ի-ն ուներ նաև *իր ձևը՝ որպես անորոշ դերանուն: Հ. Աճայանը նշում է, որ ի դերանունը դրւու է մղվում հայերենից իր գերկարծության և հատկապես ի նախարի հետ շփորից խուսափելու պատճառներով²¹⁵, վերանում է նաև նրա նշութափոր ձևը՝ *իր*, թեև պահպանվում են նրա ժխտականը՝ *չիր*, և հնագույն թեր հոլովածները՝ *իր>իրիր*: Ի/զի/զինչ դերանունները գրաբարում իրանիշ են: Այս դերանունների թեր հոլովածներն արդեն գրա-**

²¹⁵ Տես Հ. Աճայան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. II, Եր., 1954, էջ 390:

բարում կորցրել էին իրենց բուն հոլովական իմաստները և արտահայտում էին՝ *ինչո՞ւ, ի՞նչ պալդառով, ինչի՞ն համար, ինչպե՞ս* իմաստները:

Ներկայացնենք նրանց գրաբարյան հոլովման հարացույցները:

Ուղղ.	n,	nվ	nյթ
Հայց.	(q)n,	(q)nվ	(q)nյս
Մեռ.	nյր		nյց
Տր.	nմ		nյց
Բաց.	յումէ,	յումմէ	յոյց
Գործ.	(որով)		(որովք)
Ներգ.	յում		յոյս

Ուղղ.	զի , զինչ
Հայց.	զի, զինչ
Մեռ.	էր
Տր.	իր, իիմ, էրում
Բաց.	յիմէ, առ իմէ, զմէ
Գործ.	իւ
Ներգ.	յիմ, յէրում, ի հիմ

Ուղղ.	nր	nրթ
Հայց.	(q)nր	(q)nրս
Մեռ.	nրոյ	nրոց
Տր.	nրում	nրոց
Բաց.	յորմէ	յորոց
Գործ.	nրով	nրովք
Ներգ.	յորում	յորս

Ուղղ.	քանի	քանիթ
Հայց.	(q)քանի	(q)քանիս
Մեռ.	քանոյ/քանոյ	քանեաց
Տր.	քանոյ/քանոյ	քանեաց

Բաց. ի քանոյ/ ի քանոյ ի քանեաց

Գործ. քանեալ/քանով քանեալը

Ներգ. ի քանի ի քանիս

Միջին հայերենում գործածվում են հետևյալ հարցահարաբերական դերանունները՝ *n^oվ, h^oնչ/qինչ, n^oր, քանիհ*: Սրանց հոլովման հարացույցները քավական խառն են:

Ուղղ. ով ովք

Հայց. (q)ով -

Սեռ. ում -

Տր. ում -

Բաց. յումէ, յումնէ -

Գործ. որով -

Ուղղ. որ -

Հայց. (q)որ -

Սեռ. որոյ/որու -

Տր. որում/որու -

Բաց. յորմէ -

Գործ. որով -

Զինչ դերանունը հիմնականում անհոլով է կամ էլ պահպանում է զրաբարյան սեռականի ձևերը, *ինչ*-ը սեռականում հանդիպում է ի հոլովիշով *ինչի*: Բառասկզբի *ի-ն* կարող է հնչյունափոխվել **ո-ի** ինչի>ընչի:

Արդի հայերենում հարցահարաբերական դերանունները հետևյալներն են՝ *n^oվ, h^oնչ, n^oր, ինչպիսիհ^o, որպիսիհ^o, ինչպիհ^oս, որպիհ^oս, որքահ^oն, ինչքահ^oն, ինչչահ^oի, որչահ^oի, ինչպիհ^oս, ինչոն^oւ, որորեհ^oդ, է՛րբ, n^oւր, քանիհ^oսր, n^oրերորդ, քանիհ^oնրորդ*: Այս դերանունները չունեն ընդիհանուր իմաստային, ձևաբանական և շարահյուսական հատկանիշներ, և, ըստ Մ. Ասատրյանի, նրանց միավորող միակ ընդհանուր հատկանիշը հնչե-

րանգն է²¹⁶: **Ով-ը**, ինչպես զրաբարում, արտահայտում է հարցում կամ հարաբերություն անձերի մասին. այն մասամբ պահպանել է դերանվանական հոլովումը. հոգնակի թեք հոլովածները կորցրել եք դեռ միջին հայերենում: Եզակի թվում չոնի նաև ներգոյական հոլով: Ուղղ.՝ *ով*, սեռուր.՝ *ում*, բացառ.՝ *ումից*, գործ.՝ *ումով*: Հոգնակի ուղղականն է՝ *ովքիր*: Սա յուրօրինակ կազմություն է կրկնակի հոգնակերտներով՝ նոր և հին (ով+ք+եր=ովքեր): Արևմտահայերենում այս ձևը գործածական չէ:

Ի՞նչ-ն արտահայտում է հարցում կամ հարաբերություն իրերի մասին, միջին հայերենից սկսած՝ հոլովում է՝ *ի ընդհանրական հոլովմամբ* և *եզակի*, և՝ հոգնակի թվերում:

Արևմտահայերենն

Ուղղ.	ինչ/ը	ինչեր/ը
Սեռ.- տր.	ինչի/ն	ինչերի/ն
Բաց.	ինչից	ինչերից
Գործ.	ինչով	ինչերով
Ներգ.	ինչում	ինչերում

Արևմտահայերենն

Ուղղ.	ինչ/ը	ինչեր/ը
Սեռ.- տր.	ինչի/ն	ինչերու/ն
Բաց.	ինչէն	ինչերէ
Գործ.	ինչով	ինչերով

Որ դերանուն արդի արևմտահայերենում արտահայտում է հարցում կամ հարաբերություն որակական հատկանշի վերաբերյալ, սակայն այն կարող է նաև արտահայտել առարկայական նշանակություն՝ հոլովվելով եզակի թվում *ի հոլովիչով*, իսկ հոգնակի թվում *ք/ց հոլովմամբ*, որովհետև նրա հոգնակին կազմվում է *ոմք մասնիկով՝ որոնք*:

²¹⁶ Տե՛ս **Մ. Ասատրյան**, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, հ. Բ, Եր., 1973, էջ 160:

Ուղղ.	որ/ը	որոնք
Հայց.	որ/ը, որին	որոնց
Սեռ. տր.	որի/ն	որոնց
Բաց.	որից	որոնցից
Գործ.	որով	որոնցով
Ներգ.	որում	որոնցում

Արևմտահայերենում *որ* և *ով* դերանունների միավորումը, որ սկսվել էր զրաբարում, զբերե ավարտին է հասել: Բերենք հարացույցը:

Ուղղ.	ով	որոնք
Հայց.	զով/զոր	որոնք/զորս
Սեռ.-տր.	որու/ն	որոնց
Բաց.	որմէ	որոնցմէ
Գործ.	որով/որմով	որոնցմով

Արդի արևելսահայերենում կարող են հոլովվել նաև *քանի* դերանվան փոխանվանական *քանիս-ը* ձևը, *որպես*, *երբ* բառերը: Այս դերանունները հոլովվում են միայն եզակի թվով, չտնեն ներգոյական հոլովածներ: *Քանիս-ը* հոլովվում է *ի ընդհանրական հոլովմամբ՝ ի, ից, ով* հոլովակերտներով. *քանիսի*, *քանիսից*, *քանիսով*: Արևմտահայերենում *քանի-ն* թերթելիս և չի ստանում, բայց դարձյալ հոլովվում է *ի հոլովիչով՝ քանիի*: Հոգնակի թվում այն արդեն *ու* հոլովման է, ինչպես *եր/աներ* հոգնակերտներով բոլոր բառերը՝ *քանիսները*, *քանիսներուն*, *քանիսներէն*, *քանիսներով*: *Երբ-ը* արևելսահայերենում ենթարկվում է *վաս* հոլովման՝ *երբվաս*, *երբվանից*, *երբվանով*: Արևմտահայերենում այն *ուսան* հոլովման է՝ *երբուսան*, *երբէն*, *երբութեն*. գործիականի ձևը չի հանդիպում: *Որպես* դերանունը արևելսահայերենում ունի սեռական, բացառական և գործիական հոլովներ՝ *որպեսի*, *որպեսից*, *որպեսով*: Արևմտահայերենում ևս այն *ի* հոլովման է՝ համապատասխան հոլովակերտներով, օրինակ՝ *որպեսի*, *որպեսից*, *որպեսէն*, *որպեսով*:

ՈՐՈՇՅԱԼ ԴԵՐԱՆՈՒՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Որոշյալ դերանունները ցույց են տալիս առարկաների քանակական ամբողջություն կամ առանձին ամբողջություն և ունեն ընդհանրական իմաստ:

Գրաբարի որոշյալ դերանունները լինում են երկու տեսակի՝ հոլովվող՝ **ամենայն, ամեներին, ամեներեան, բոլորերին, բոլորերեան**, և անհոլով՝ **իւրաքանչիւր, ամձնիւր/ամցնիւր (=յուրաքանչյուր) համայն, հանուր/g, ողջոյն** (=ողջ ամբողջ), **ամէն, բոլոր:** Նշենք, որ բոլոր դերանունը շատ հազվադեպ հանդիպում է հոլովված ձևերով: Հանդիպում են՝ **բոլորում - եզակի** տրական, **բոլորով - եզակի** գործիական ձևերը. այլ հոլովվածներ վկայված չեն: Այս դերանունների հիմքում հնդեվրոպական ծագման **ամեն** և **բոլոր** արմատներն են՝ տարբեր ածանցներով: Նրանք կարող են ունենալ և գոյականական կիրառություն՝ **բոլորերին եկին, այսր էին ամեներեան**, և ածականական՝ **բար իւրաքանչիւր գրեղեաց, համայն իշխանաց, ողջոյն մարդիկ** և այլն: Հոլովվող դերանունները երկարժեք են՝ թե՛ գոյական, թե՛ ածական: Որպես ածական՝ **ամեներին, ամեներեան, բոլորերին, բոլորերեան** ձևերը գործածվում են միայն հոգնակի գոյականների հետ նախադաս կամ ետադաս՝ հիմնականում համաձայնելով իրենց որոշյալ գոյականների հետ: **Ամենայն-ը չունի հոգնակի թիվ և, որպես կանոն, չի համաձայնում իր որոշյալների հետ, թեև հետադաս կիրառությունների դեպքում վկայված են նաև հոլովվական համաձայնության դեպքեր՝ լիոնականաւրն ամենայնիւ, ի ժողովրդէն յամենայնէ և այլն: Անհոլով որոշյալ դերանուններից **իւրաքանչիւր-ը** և՝ գոյական է, և՝ ածական: Մնացած դերանունները ընդհանրական իմաստի ածականներ են՝ **բոլոր մարմնոյ, հանուրց մարդկութեանս, բոլոր ընկրանեաւրն** և այլն:**

Երին կամ **երեան** ածանցով բաղադրված ձևերն անեզական են՝ **ուներդրական հոլովման**: Այս ածանցները մասնակցում են նաև անձներական թվականների կազմությանը՝ նրանց ևս հաղորդելով միասնոթյան իմաստ՝ **երմ - երմերին / երմերեան-** յոթն էլ միասին, **երկու-երկորին/երկորեան-** երկուսն էլ:

Ուղղ.	ամեներին, ամենեքեան	բոլորերին, բոլորեքեան
Սեռ.- տր.	ամենեցուն, ամենեցունց	բոլորեցուն, բոլորեցունց
Հայց.	(զ)ամենեսին, (զ)ամենեսեան	(զ)բոլորեսին, (զ)բոլորեսեան
Բաց.	յամենեցունց	ի բոլորեցունց
Գործ.	ամենեքումբք	բոլորեքումբք
Ներգ.	յամենեսին, յամենեսեան	ի բոլորեսին, ի բոլորեսեան

Ամենայն ձևը հոլովվում է *ի վերջադրական հոլովմանք*, ունի միայն եզակի թիվ՝ **ամենայն**, **ամենայնի**, **(զ)ամենայն**, **յամենայնէ**, **ամենայնի**, **յամենայնի**: Որոշ կիրառություններում այն կարող է արտահայտել նաև անորոշ առարկայի իմաստ:

Միջին հայերենում այս ձևերը դրւու են զայխս գործածությունից. Եթե անգամ գործածվում են, ապա իբրև գրաբարաբանություն: **Բոլոր-ը** և **ամէն/ամեն-ը** սկսում են հոլովվել իմմանականում **ի** հոլովիչով՝ **ամենի**, **բոլորի**, թեև **ամեն-ը** սեռական հոլովվում վկայված է նաև *nj>ni* հոլովիչներով՝ **ամենյ>ամենու**: Տարածված է նրանց գործիականը **ով** մասնիկով՝ **ամենով**, **բոլորով**, հոլովվում են միայն եզակի: **Ամէն** ձևը որոշ դեպքերում ստանում է **թ** հոգնակերտը՝ **ամենթ**, որը հոլովվում է **ի** հոլովմանք՝ **ամենթի**: **Ամէն** արմատը որոշյալության իմաստով կապակցություններ է ստեղծում **որ**, **ինչ**, **մի**, **մէկ**, **բան** բառերի հետ՝ **ամէն մի**, **ամէն մէկ**, **ամէն որ**, **ամէն ինչ** և այլն: Հանդիպում են նաև **իրարանչիւր** դերանվան ի հոլովմանք ձևեր՝ **իրարանչիւրի**: Վկայված է նաև **ամէն մէկ** նորակազմ դերանունը, որը հոլովվում է **ի** հոլովիչով՝ **ամէն մէկ**, **զամէն մէկի**, **յամէն մէկի**, **ամէն մէկով**:

Աշխարհաբարը ժառանգում է իմմանականում միշիմհայերենյան օրինաչափությունները: Արևելահայ աշխարհաբարի որոշյալ դերանուններն են՝ **ամենա/ը**, **ամենարը**, **ամենա մի**, **ամենա ինչ**, **ամենա մեկը**, **ամենա որ**, **բոլոր/ը**, **յուրաքանչյուր**, **յուրաքանչյուր որ**, **ողջ/ը**, **ամբողջ/ը**, **համայն**, **ամենայն**, **հանուր**: Արևմտահայերենում գրեթե նույն ձևերն են՝ **ամէն ինչ**, **ամէն ամէն որ**, **իրարանչիւր**, **իրարանչիւր որ**, **ողջ**, **ամբողջ** և այլն:

Գոյականական կիրառության դեպքում հոլովող որոշյալ դերանունները արևելահայերենում անցել են ի լճիհանրական հոլովման: Հոլովման պատկերը հետևյալն է՝ *ամենքը, ամենքի/ն, ամենքից, ամենքով, բոլորի/ն, բոլորից, բոլորով, յուրաքանչյուրը, յուրաքանչյուրի/ն, յուրաքանչյուրից, յուրաքանչյուրով/ն* այլն:

Արևմտահայերենում միայն *ամէն* որոշյալ դերանունն է ու հոլովման. մնացածը դարձյալ հիմնականում ի հոլովման են: Այսպես՝ *ամէն, ամէնուն, ամէնէն, ամէնով*: Նրա հոգնակին է *ամենք* ձևը, որն արդեն ի հոլովման է, ինչպես միջին հայերենում՝ *ամենքը, ամենքին, ամենքէն, ամենքով*:

ՓՈԽԱԴԱՐՁ ԴԵՐԱՆՈՒՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Փոխադարձ դերանունները ցույց են տալիս իրար հետ փոխադարձ հարաբերության մեջ գտնվող առարկաներ: Գրաբարի փոխադարձ դերանունները երկուսն են՝ *իրերաց, միմնանց*: Երկուսն էլ անեզական են, չունեն ուղղական հոլով, հոլովվում են անվանական հոլովմամբ. *իրերաս-ը՝ ի-ս* վերջադրական, *միմնանս-ը՝ ս* ներդրական:

Ուղղ.	-	-
Մեռ./տր.	իրերաց	միմնանց
Հայց.	(զ)իրեարս	(զ)միմնանս
Բաց.	յիրերաց	ի միմնանց
Գործ.	իրերաւք	միմնանքք
Ներգ.	յիրեարս	ի միմնանս

Սիջին հայերենում այս դերանունները կրում են հնչյունական և ձևաբանական որոշ փոփոխություններ, բացի այդ՝ ստեղծվում են նոր ձևեր՝ *մէկզմէկ, մէկմէկի: Մէկզմէկ-ն* ունի ի հոլովմամբ սեռական-արական՝ *մէկզմէկի*, մյուս հոլովածները վկայված չեն: Ամենագործածական են մնում հնչյունափոխված *իրար/իրաց-ը* և անփոփոխ մնացած *մի-*

միանց-ը: Վերջիններիս հոլովման վկայված հարացույցներն ունեն հետևյալ պատկերը:

Ուղղ.	-	-	-
Սեռ.-տր.	իրաց, իրաք	միմեանց	
Հայց.	(զ)իրար, իրուր	(զ)միմեանս	
Բաց.	յիրացմէ, յիրարմէ	ի միմեանց, ի միմենց	
Գործ.	իրով	-	

Արդի արևելահայերենի փոխադարձ դերանուններն են՝ *միմյանց, իրար, մեկմնկու/մեկմնկի:* Այսինքն՝ *միմյանց-ը* պահպանվել է նույնությամբ, մյուսները միշտնահայերենյան ժառանգություն են: Ինչպես գրաբարում, նրանք ունեն հոգնակիության իմաստ, ցույց են տալիս իրար հետ փոխադարձ կապված մեկից ավելի առարկաներ, ունեն չորս հոլով. զուրկ են ուղղական հոլովից, որովհետև ինքնին սեռական-տրականի նշանակություն են արտահայտում: Հարացույցը հետևյալն է.

Ուղղ.	-	-	-
Սեռ.-տր.	իրար	միմյանց	մեկմնկու
Բաց.	իրարից	միմյանցից	մեկմնկուց
Գործ.	իրարով	միմյանցով	մեկմնկով
Ներգ.	իրարում	միմյանցում	մեկմնկում

Արևմտահայերենում փոխադարձ դերանունները գրեթե նույնն են՝ *միմիանց, իրար, մէկմնէկ:* Դարձյալ հոլովվում են անվանական հոլովմամբ, բացառականում՝ մէ հոլովակերտով, գործիականում՝ *մոլի* կամ *ոլ:* Ներգոյական հոլով չունեն:

Ուղղ.	-	-	-
Հայց.	(զ)իրար	միմեանց	մէկմնէկ
Սեռ./տր.	իրարու	միմեանց	մեկմնկու
Բաց.	իրարմէ	միմեանցմէ	մէկմնէկէ
Գործ.	իրարմով	միմեանցմով	մէկմնէկով

Փոխադարձ դերանունները հայերենի զարգացման բոլոր փուլերում արտահայտել են առարկայական նշանակություն, նախադասության մեջ կատարում են գոյականին բնորոշ շարահյուսական պաշտոններ, միայն ենթակա դառնալ չեն կարող, որովհետև արտահայտելով հարաբերության իմաստ՝ չունեն ուղղական հոլով:

ԺԽՏԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆԵՐ

Գրաբարում չէին տարբերակվում առանձին ժխտական դերանուններ, որովհետև ժխտման կառույցը տարբերվում էր աշխարհաբարից: Կրկնակի ժխտում չկար, օրինակ՝ **ոչ ոչ լինաներ**, **ոչ ինչ գործեր**: Նման կաղապարներում **ոչ-ը բայի ժխտմանն** էր հիմնականում վերաբերում և դերանվան հետ միասնական չէր ընկալվում: Միջին հայերենից սկսած, երբ փոխվում է ժխտման սկզբունքը, **ոչ մասնիկն արդեն կայուն կապակցություններ** է ստեղծում անորոշ դերանունների հետ՝ **ոչ ոք, ոչ մի, ոչ մեկ, ոչ ինչ**: Աշխարհաբարում դրանք համարվում են ժխտական դերանուններ, թեև որոշ քերականներ, ինչպես օրինակ՝ U. Աքրահամյանը, առանձին ժխտական դերանուններ չի ընդունում. Դրանք տեղաբաշխում է որոշյալ դերանունների մեջ՝ որպես նրանց բացասման ձևեր, այսպես՝ **ամեն ոք - ոչ ոք, ամեն ինչ - ոչինչ, ամեն մի - ոչ մի, ամեն մեկը - ոչ մեկը**:

Գրական արևելահայերենում սրանք, բացի **ոչ մի ժխտականից**, հոլովվում են անվանական **ի հոլովմամբ՝ ոչ ոք, ոչ ոքի/ն, ոչ ոքից, ոչ ոքով, ոչինչ/ը, ոչնչի/ն, ոչնչից, ոչնչով, ոչնչում, ոչ մեկը, ոչ մեկի/ն, ոչ մեկից, ոչ մեկով, ոչ մեկում**:

Արևմտահայերենում հոլովման պատկերը գրեթե նույնն է. ժխտական դերանուններն անցել են **ի հոլովման**, օրինակ՝ **ոչ ոք, ոչ ոքի, ոչ ոքէ, ոչ ոքով, կամ՝ ոչինչ, ոչինչի** (հնչյունափոխություն չի կատարվում), **ոչինչէ, ոչինչով**: Ի տարբերություն արևելահայերենի՝ ժխտական դերանունները նախադասության մեջ հանդես են զայխ բայի՝ միայն դրական խոնարհման ձևերի հետ, ինչպես՝ **Ոչ ոք ըսավ...**:

ՉԹԵՔՎՈՂ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ ՄԱԿԲԱՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Մակրայ են կոչվում այն բառերը, որոնք արտահայտում են գործողության, ինչպես նաև հատկանշի հատկանիշ: Մակրայներն իրենց խոսքիմասային իմաստով խիստ մոտ են ածականներին, որոնք ևս հատկանիշ են արտահայտում: Ընդ որում՝ հայերենում, սկսած գրաբարից, ածականներն անմիջաբար կարող են արտահայտել և առարկաների հատկանիշ, և՝ հատկանշի հատկանիշ: Հայերենում որակական ածականները երկարժեք են՝ համատեղելով մակրայական իմաստը ածականականի հետ: Բերենք մակրայական տարածված կիրառություն ունեցող ածականների օրինակներ գրաբարից՝ *քաջ խօսել, քաջ զիրել, ուղիղ առնել, ուղիղ ասել, քիր առնել, քիր զիրել, զեղեցիկ գործել, ասել մեծածագության: Սիջին հայերենում և աշխարհաբարի երկու տարբերակներում էլ այսպիսի կապակցությունները հաճախադիպ են:*

Իմաստային դասակարգմանը՝ հայ թերականագիտության մեջ տարբերակվում են ժամանակի, տեղի, չափ ու քանակի և ձևի մակրայներ: Կան նաև ընդհանրական կոչվող մակրայներ. դրանք այն մակրայներն են, որոնք կարող են արտահայտել տարբեր տեսակների մակրայների նշանակությունները:

Գրաբարում կային *ս, դ, ն* հոդերից բաղադրված կազմություններ, որոնք կոչվում էին դերանվանական մակրայներ՝ *ասլր* (այստեղ), *անդ* (այնտեղ, այն ժամանակ, այն կողմ), *այլր*, *անդր* (այնտեղ, դեպի այնտեղ, մի կողմ), *ասլրի* (այստեղի), *անդրի* (այնտեղից), *այլի* (այդտեղից, այդտեղ): Դրանք խոսքի մեջ կարող էին հանդես գալ և՝ որպես գոյականների լրացում (այս դեպքում նրանք բարգմանվում էին ցուցական դերանունների միջոցով), և որպես բայերի լրացում, այսինքն՝ մակրայ: Օրինակ՝ *Գայր հասանելր ի ყեղի անդր=Գալիս հասնում էր այն տեղը կամ Ածէ՛ր այլր=Բերե՛ր այսլրէ:*

Սիջին հայերենում այս դերանուն-մակրայները կորցնում են որոշիչ դասնալու հատկանիշը, և դրանց պահպանված ձևերը՝ *ասլր, անդ, այլի, անդր,* վերածվում են տեղի կամ ժամանակի մակրայների:

Թվարկենք տարբեր իմաստներ արտահայտող մակրայների բնորոշ օրինակներ հայերենի զարգացման երեք փուլերից՝ գրաբարից, միջնին հայերենից և աշխարհաբարի երկու ճյուղերից: Այսպէս՝ տեղի մակրայները ցույց են տալիս գործողության կատարման տեղը: Բերենք օրինակներ՝

1. գրաբարից՝ *անդ, անդէն, ասպ, ասրէն, ասրի, այրի, անդի, ասպանօր* (այստեղ), *առաջենս* (առջել, դիմացը), *ի վերուսպ, ի ներքոյ, արլարս* (որորս, որորսը), *բացուսպ* (ինչվից), *յայնկոյս* (այնկողմ, այնտեղ), *ուսրենմ* (մի տեղից), *ուրէք* (մի տեղ) և *այլն*,
2. միջին հայերենից՝ *առջև, ասկից, անկից, հու, հոն, հոս-հոն, կշրին, հեռի, յեկոյառաջ, ի ներս, ի դուրս և այլն,*
3. արևելահայ աշխարհաբարից՝ *առաջ, դուրս, ներս, ելք, վերև, ներքեն, ցած, սպորե, հեռու, մուր և այլն,*
4. արևմտահայ աշխարհաբարից՝ *անդին, ասդին, բովէ-բով, տուն առ տուն, ամէնուր, դոնէ-դուռ և այլն:*

Ժամանակի մակրայները ցույց են տալիս գործողության կատարման ժամանակը: Նշենք մի քանի օրինակներ՝

1. գրաբարում՝ *արդէն, այժմիկ, այզուն* (առավոտյան), *ամարայնոյ* (ամունը), *վաղվաղակի* (շոտով), *վակալին, երբեմն, վաղին, եռանդ* (երեկվան նախորդող օրը), *երբէք* (երբեմն), *հեռու* (անցյալ տարի) և *այլն*,
2. միջին հայերենում՝ *արդ, այժմ, առաօղողոց, թէզ-թէզ, կանոխ, հուսկ, հիմիկ, յամենայն արեն, ցորեկով և այլն,*
3. արևելահայ աշխարհաբարում՝ *այսօր, երեկ, վաղը, այժմ, արդ, վաղոց, հավերժ, հեկազյուն, առաջիկայուն, ներկայուն, շուպով, դակասկին և այլն,*
4. արևմտահայ աշխարհաբարում՝ *ալ, առկու, հիմակուրնէ, հիմակուինա, արեն-արեն, արենօր, հիմակուրնէ, շակոնց, պզրիկոց, էզուց, օրին մէկը և այլն:*

Զերծ մակրայները ցույց են տալիս գործողության կատարման ձևը: Բերենք մի քանի օրինակներ՝

- գրաբարում՝ ղիւրաւ, ակամայ, արմավարի (արմատով, արմատից), ակամնացի, վարլպարազի (վայրիվերո), բռնցի (բռով), ի լրարապարուց (իզուր), յանպալրասպից, ուժգնակի և այլն,
- միջին հայերենում՝ այլվի, աղէկ, քարով, խոլոր, միասին, մէկ քերամ, նահաի, թէզ, դիքա-դիքա և այլն,
- արևելահայ աշխարհաբարում՝ արագ, դանդաղ, հապճեպ, շրապ, ակամա, խարիվ, հայրաբար, զանգվածաբար, որոշակիորեն, մղոնվի, ազգոնվի և այլն,
- արևմտահայ աշխարհաբարում՝ զաղփուկ, ի զուր, աղէկ, կամաց, մէկէն, արագաբար, հայրօրէն, զանգուածօրէն, պալրահօրէն, որոշապէս և այլն:

Չափ ու քանակի մակրայները ցույց են տալիս գործողության կամ հատկանշի դրսնորման չափն ու աստիճանը: Բերենք օրինակներ՝

- գրաբարում՝ քանից, երից, չորից, կրկին, հազ քան հազ (քիչ), զամու զամու (շատ անգամ), բուլանդակ, յոլովակի (շատ անգամ), հանապազորդ (միշտ), ցանգ, ի սպառ և այլն,
- միջին հայերենում՝ առաւել, այլ աւելի, լման, հաւակ, հեղ, հեղ մի, մէկ-մէկ, պուպէ, կարի, յոյժն այլն,
- արևմտահայ աշխարհաբարում՝ յոյժ, զգալաբար, ամբողջապէս, հեղ մը, քանից, կրկին և այլն:
- արևելահայ աշխարհաբարում՝ կրկին, կրկնակի, քառակի, եռապիկի, քառապարիկ, երից, քանից, շատ, քիչ, քավական, հսպառ, սասպիկ, չափազանց և այլն:

Ըստ կազմության՝ բոլոր մակրայները լինում են հինգ տեսակի՝ ապարզ կամ արմատական, թ) քարդ, գ) ածանցավոր, դ) թերականական ձևերից առաջացած, ե) նկարագրական: Հայերենի գարգացման երեք փուլերում էլ առկա են մակրայների կազմության այս հինգ հնարավոր տարրերակները: Բայց արմատական մակրայներն ամենավորքաթիվն են, ընդ որում՝ գրաբարում ածանցավոր կամ քարդ մակրայական կազմությունները հետագայում կարող են դառնալ անտրոհելի, այսինքն՝ արմատական, օրինակ՝ երքէք, ուրքէք, հսպճեպ, իսպառ և համանման մակրայներն արդի հայերենում գիտակցում են պարզ քառեր:

Բերենք գրաբարում կիրառվող պարզ մակրայների օրինակներ՝ արդ ասլը, անդ անդը, դեռ, կրկին, յոլով, յար, շոյր>շուր, նախ, սրէայ, վայր, վեր, վադ, ուր և այլն: Գրաբարյան այս մակրայների մեծամասնությունը հանդիպում է նաև միջին հայերենում, սակայն 12-16-րդ դարերում առաջանում են նաև նոր արմատական մակրայներ, ինչպես՝ աղէկ, հոս, հոն, եղ, լման, հիմա, հիմի, ոնց և այլն: Արևմտահայ աշխարհաբարում միջինհայերենյան մակրայները գրեթե նույնությամբ պահպանվում են: Արևելահայ աշխարհաբարում դրանք ակնհայտ բարբառային կնիք ունեն. այստեղ առավել տարածված են գրաբարյան ձևերը, ինչպես՝ արդ, հապառ, հավելոր, հավելորդ, համակարծ և այլն:

Բառաբարդման միջոցով մակրայներ կերտելու եղանակը կենսունակ է հայերենի զարգացման երեք փուլերում էլ: Բերենք որոշ օրինակներ՝ յայնժամ, մինչեւ, մինչդեռ, զիարդ, միահաղոյն, այզուն այզուն, երբեմն երբեմն, յայնկոյս, օր ըստ օրէ (գրաբար) իդեհիդեհ, տկուկ-տկուկ, դակրակ, յերկան-յերկան, մէկ-մէկ, մէկուն, ինքնըսպիրինքն, կիսկապար, խելագնաց (միջին հայերեն) և այլն:

Հայերենի զարգացման երեք շրջաններում էլ ամենատարածվածը կրկնավոր բարդությունների միջոցով նոր մակրայների ստեղծման եղանակն է, ընդ որում՝ բաղադրիչներից մեկը կարող է հոլոված լինել: Սեծաբիվ են նաև գրաբարյան առ, ի, ըստ, ց նախովներից կազմված և կրկնավոր մակրայներ՝ մի ըստ միջջ (մեկառնեկ), ամ ըստ ամէ, զամ քան զզամ, ուրէք ուրէք (տեղ-տեղ), ուստէք ուստէք (այս ու այն կողմից), յոյժ յոյժ (գրաբար), ծիմ-ծիմ, մաս-մաս, քարկ-քարկ, յերկան-յերկան, դարէգար, ուշիկ-ուշիկ (միջին հայերեն), խառնիխուռն, քառ առ քառ, կեր առ կեր, օրեցօր, դարէցգարի, վերջիվերջո, շուր-շուր, ուշ-ուշ (աշխարհաբար) և այլն:

Ածանցավոր մակրայական կազմությունները բավական շատ են: Հայերենում գուտ մակրայական գործուն ածանցները հետևյալներն են՝ -արար, -պէս, -օրէն, -ազին, -ակի, -ովի(ա), -ին, -պարիիկ: Բերենք հայերենի բոլոր շրջաններում վկայված ածանցավոր մակրայների օրինակներ՝ արհարար, ասլրպամարար, խոհենմարար, հեղարար, գեղեցկապիս, վայելշապիս, հոգեպիս, արքայորեն, նրբորեն, քաջորեն, սրբորեն, ար-

դրասկագին, ողորմագին, սաստրկագին, դրբմագին, հանկարծակի, առունչնակի, զլխովին, հիմնովին, յուրովի, տնովի, կրկին, վերսպին, ամենակին, բյուրապարփիկ, կրկնապարփիկ, եռապարփիկ, քառապարփիկ և այլն:

Հայերենի զարգացման բոլոր վուլերում քերականական ձևերից ամենից շատ մակրայներ առաջացել են բացառական, գործիական հոլովների քարացած ձևերից, երբեմն՝ հայցականի և ներգոյականի հոլովաձևերից: Նախագրաբարյան բացառական հոլովաձևերից են ծագել հետևյալ մակրայները՝ ասկուսպ, այլուսպ, հեռուսպ, վերուսպ, երկնուսպ: Բացառականի գրաբարյան և միջինհայերենյան ձևերից են ծագել այս կազմությունները՝ առաւորուց, երեսաց, (ի) դրականց, հիմակուրներ, քովէ-քով, պզրիկուց: Արդի հայերենում ունենք ի քնէ, ի սրտէ, ի ծնէ, ի վերջո, ի մողո, փոքրուց, մանկուց (մանկուր), դժնիւրուն, դոներուն ձևերը: Գործիականից են ծագում սակայ, հազիվ, խարիվ, ճշրիվ, փուրով և նման այլ մակրայներ: Ներգոյական հոլովից առաջացել են ներկայումս, հնում, հերագայում, հիմնականում կազմությունները:

Նկարագրական եղանակով ստեղծված մակրայներ կան և գրաբարում, և նրան հաջորդած մյուս փուլերում սրտի մրօք, խղճի մրօք, հագար քերան, դրանով-դրեղով, քեռով-քարչով, դէմ յանդիման, էնրուց հետ, մէկքերան, հետ մի այլ քնքուշ կերպով, մեղմ ջետվ, հանդարտ եղանակով և այլն:

ԳՐԱԲԱՐԻ ՆԱԽԴԻՐՆԵՐԻ ԵՎ ՆԱԽՍԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Նախդիրները՝ իբրև բառային միավորներ, իմքնուրույն նշանակություն չունեն. դրանք որոշակի իմաստ են արտահայտում միայն որևէ հոլովով դրված խնդրի հետ գործածվելիս: Դրանք և նախադրյունները, այսպես կոչված, սպասարկու բառեր են, կապեր: Կապերը նախադասության անդամ չեն կարող լինել, կիրառվում են գոյականների կամ գոյականի իմաստ արտահայտող բառերի հետ, որոնք կոչվում են կապի

խնդիր: Նախովիրները որոշակի հոլովներով դրված բառերի հետ արտահայտում են առարկաների միջև գոյություն ունեցող ամենաբազմազան հարաբերություններ, որոնց միայն մի մասն է հնարավոր արտահայտել բառերի հոլովնան միջոցով: Երբեմն, կախված իրենց պահանջած խնդրի հոլովից, դրամք կարող են հակադիր նշանակություն ունենալ՝ *երրամի պուն/ գնում եմ տուն, երրամի ի լրան/ գնում եմ տանից:*

Հայերենը նախովիրներով հարուստ լեզու չի եղել. գրաբարն ուներ ընդամենը 6 նախովիր՝ **առ, զ, ի (յ), ընդ, ըստ, ց:** Միջին հայերենում դրանք աստիճանաբար վերածվում են կապերի կամ էլ բառահարաբերական, բերականական միավորներից վերածվում են բառակազմական միավորների:

Գրաբարի նախովիրները կարող են գործածվել բոլոր հոլովներով դրված խնդիրների հետ՝ բացի ուղղականից՝ արտահայտելով տարրեր նշանակություններ: Միակ բացառությունը **ց** նախովիրն է, որը գործածվում է միայն հայցական հոլովի հետ՝ արտահայտելով ընդամենը երկու իմաստ՝ ասացական բայերի հետ՝ հանգում, ինչպես՝ *ասէ ցհայրի իլր/ասում* է իր հորը, և ժամանակային հարաբերություն, օրինակ՝ *հասեալ առաւողոյն երկնչիմ ցերեկոյն/ հասնելով առավոտին՝ երկնչում են մինչև երեկո:*

Նախովիրները մասնակցում են նաև հոլովակազմությանը, այսպես՝ **ի (յ)** (Երբեմն նաև **առ, ընդ**) նախովիրը կազմում էր գրաբարի բացառական և ներգոյական հոլովները: Օրինակ՝ *ի քէն/ քեզանից, ի քէզ/ ք մեջ, յինէն/ ինձանից, յիս/ իմ մեջ, առ իմէ/ ինչից, ընդ ահեկէ/ ձախից, ընդ կողմանէ/ կողմից:* **Զ** նախովիրը հայցական հոլովով դրված բառերին որոշյալության խնաս էր հաղորդում *շինէ զիրոն/ շինում* է տունը, իսկ բացառական և գործիական հոլովով դրված բառերի հետ կազմում էր պատմական և պարառական կոչվող հոլովները՝ *զրէն/ք մասին, զրէն/ ք շուրջ, զինէն/ իմ մասին, զինէն/ իմ շուրջ:*

Գրաբարյան նախովիրները, բացի **ըստ** և **ց** նախովիրներից, բավական բազմիմաստ և գործածական միավորներ էին: Այսպես՝ **առ նախովիրը** միայն հայցական հոլովի հետ կարող էր արտահայտել շուրջ 15 իմաստ՝ ուղևորման, հանգման, վերաբերության, համեմատության,

նպատակի, պատճառի, տեղի և այլն, օրինակ՝ *հասուցանէին առ դուրս հնձանին/ հասցնում էին հնձանի դրսերի մոտ, երուն առ նաև զաւակն իւրեանց/* տվեցին նրան իրենց զավակներին, առ սէր *Քրիստոսի ընդունէին զամնեայն շարչարան/ հանուն Քրիստոսի սիրո ընդունեցին բոլոր շարչարանքները, աղաւրիք առ Ասպուսծ կարդային/* աղոթքներով Աստծուն էին դիմում, *հանդերձ քո մի՛ լիցի առ ի պճնել այլ միայն առ ի պէս մարմնոյդ/* բող քո հանդերձը չինի պճնվելու համար, այլ միայն մարմնիդ պետքերի համար, *փոքր համարիմք զյարգանս զայս առ մնէ սէր Ասպուտոյդ/* փոքր ենք համարում այս հարգանքը Աստծո մնէ սիրո համեմատ:

Նախադրությունները կամ հետադրությունները, ի տարբերություն նախդիրների, գործածվում էին միայն որոշակի հոլովով դրված խնդիրների հետ և արտահայտում մեկ իմաստ: Ընդ որում, եթե նախդիրներն ինքնին զորկ են բառային իմաստից, ապա նախադրություններն ու հետադրությունները հիմնականում ունեն իրենց բառային նշանակությունները, թեև վերածվել են կապերի: Նախդիրները պարզ արմատներ են, որոնք չունեն բաղադրյալ ձևեր, իսկ նախադրությունները հաճախ բաղադրյալ կազմություններ են, որոնց բաղադրիչները հեշտությամբ վերականգնվում են, որովհետև առանձին գործածություն ունեն լեզվի մեջ, օրինակ՝ *առանց= առ + անց (անցանել բայի արմատն է)* կամ՝ *զկնի* (հետևից, հետո) =q + կին(p)>կնի (նշանակում է «հետք, ներքան»)²¹⁷:

Գրաբարյան նախադրություններն մեծարիվ են, իսկ հետադրությունները՝ սակավաթիվ, որոշ կապեր ել կարող են հանդես գալ և նախադաս, և հետադաս, ինչպես՝ *Անրօրն հանդերձ/հանդերձ Անրօր*: Վ. Առաքելյանը ենթադրում է, որ հայոց լեզվի վաղնջական շրջանում լրացյաների շարադասությունը նախադաս է եղել, այդ պատճառով ել սպասարկու կապերը գերազանցապես նախադաս են: Սպասարկու բառերն առաջացել են ոչ թե որոշիչներից ու հատկացուցիչներից, այլ նրանց լրացյալ որոշյալներից ու հատկացյալներից, օրինակ՝ *զկնի դադեր իմոյ նշանակել է իմ դադեր հելքով: Հելքով նշանակությունը դառնում է*

²¹⁷ Տես **Վ. Առաքելյան**, Գրաբարի բերականություն, Եր., 2010, էջ 209-213:

կապ, նախադրություն: **Հմ** կապը նշանակել է «դեմք», իսկ հետագա-յում՝ «ընդդեմ», այսինքն՝ «հակառակ», դէմ **Բելիարի**, դէմ **մեղաց** կա-պակցությունների մեջ այլևս դէմքի իմաստը չկա. դրանք նշանակում են **բնդրեմ Բելիարի, բնդրեմ մեղքերի**²¹⁸:

Կապերը գրաբարում կարող էին գործածվել սեռական, հայցական, բացառական և գործիական հոլովների հետ: Ամենամեծաթիվը սեռա-կան հոլովով խնդիր պահանջող նախադրություններն էին: Բերենք մի քանի օրինակ: Սեռական խնդրով կապերից են՝ **առանց, առաջի, ար-դրառոյ, զկնի, զիեկն, զօրէն, յաչս, յաչաց, ներիակ, վասն, յաղազ, յե-րուսար, ի վերայ, շնորհի, ի ծեռն, ի մէջ:** Տրական խնդրով կապեր են՝ **առշնմքեր, առջեռն, կից, համենար, նման:** Հայցական խնդրով կապե-րից են՝ **բռդ, իբրեւ, կողմ, կոյս, հուպ ի, մերձ առ, մինչեւ ի, մինչեւ ց, մօդ ի, մօդ առ, քան:** Բացառական խնդրով կապերից են՝ **բաց, բայց, զաղդ, թեր, հերի, մեկոսի, մերկ, ուրոյն, քաւ, օրուար:** Գործիական խնդիր պա-հանջող կապերը ընդամենը երեքն են՝ **հանդերձ, շուրջ, չափ** (արևելա-հայերենում մնացուկային ձև է **կիսով չափ, բայց՝ կյանքի չափ**): Որոշ կապեր կարող են մի քանի հոլովներով դրված խնդիրներ պահանջել, օրինակ՝ **կարօւը նախադրությունը հանդիպում է տրական, բացառական և գործիական հոլովներով խնդիրների հետ՝ կարօւը յումներէ, կարօւը կա-րին, կարօւը միօքը:** **Բայց** (բացի) նախադրությունը հանդիպում է բացա-ռական և ուղղական հոլովով խնդիրների հետ՝ **բայց յինէն, բայց Որդին Միածիլ և այլն:**

Սիօհին հայերենում, ինչպես նշեցինք, նախովիրները՝ որպես առան-ձին խոսքի մաս, աստիճանաբար վերանում են՝ հիմնականում վերածվե-լով կապերի, երբեմն ձուլվելով բառարմատներին կամ կայուն կապակ-ցություններ ստեղծելով: Բացի այդ՝ միջին հայերենը բարբառներից, նաև օտար լեզուներից վերցնում է նոր կապեր, իսկ գրաբարյան ձևերը հնչյունափոխում է: Բերենք գրաբարում չհանդիպող նոր կապերի օրի-նակներ՝ **չաք=չափ, շուրի(ի)=մինչն, մկրում=ի հեճուկս, (ի)խէչ=մոտ, ս-պիհն=ժամանակ, բռվ=մոտ, կեօրիայ=համապատասխան, վախրմ=**

²¹⁸ **Վ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 210:**

պահին, ժամանակին, փոխրենց փոխարեն, հաւաքրդաւասար, զիգր գերդ:

Սիջին հայերենի կապերը, ըստ իրենց նյութական իմաստի մքագնման և վերաբերական իմաստի խորացման աստիճանի, բաժանվում են երեք խմբի:

ա) Իրենց նախնական նյութական իմաստը կորցրած և բառահարաբերական ձևույթի արժեք ստացած խկական կապեր: Այս խմբի մեջ առաջին հերթին գրաբարյան պահպանված նախլիքներն են և փոխառյալ կապերը կամ զուտ միջինհայերենյան կազմությունները՝ *առ, զ, ընդ, ըստ, ի, կեօրայ, սապապ, վախր(ն), արեն, չաք, չուրի, իբր, զար, մինչ, գերդ, քով* և այլն:

բ) Բառեր, որոնք պահել են իրենց բուն խոսքիմասային իմաստը, սակայն դրա հետ մեկտեղ խոսքային որոշ կիրառություններում կարող են բառահարաբերական նշանակություն արտահայտել: Դրանք, այսպէս կոչված, անխսկական կապերն են՝ *առաջ, դուրս, հակառակ, համեմակ, հաւաքր, ներքեւ, չափ, յել*:

գ) Կապական բառեր, որոնց նյութական իմաստը, անկախ կիրառությունից, գիտակցվում է, բայց դրա հետ մեկտեղ նրանք ունեն կապական կիրառություն, օրինակ՝ *քերանով, երևացց, ժամանակ, չափով, սիրուն/սիրոյն* և այլն²¹⁹:

Արդի գրական երկու լեզուներում կապերը դարձյալ ընդունված է բաժանել վերոնշյալ երեք տեսակների՝ խկական կապեր, անխսկական կապեր և կապական բառեր: Իսկ ըստ շարադասության՝ դրանք, ինչպես գրաբարում, բաժանվում են նախադրությունների, հետադրությունների և երկրությունների: Իմաստային լասակարգմանք տարբերակվում են տարածական, ժամանակի, ձևի և նմանության, փոխարինման, վերաբերության, պատճառի, հիմունքի, նպատակի, հակադրության հարաբերությունների իմաստ արտահայտող կապեր: Արդի հայերենի երկու տարբերակներում էլ նոր կապերի առաջացումը հիմնականում կապված է գրաբարյան կամ միջինհայերենյան քերականական ձևերի իմաստնե-

²¹⁹ Հմմտ. Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պակրմության, Ա, էջ 430-431:

րի մթագնման և խոսքիմասային փոխանցման հետ. գոյականների, բայց յերի քարացած ձևեր, որոշ ածականներ դատնում են կապեր, օրինակ՝ նապարակով, միջոցով, ուղղությամբ, գծով, երեսից, ձեռքից, նայած, չնայած, նման, անկախ, համաձայն, հակառակ, համապարասփան, երեսէն, չեռքէն, չեռամբ, միջոցաւ, պարբառաւ, համգույն և այլն:

Աշխարհաբարյան, միջինհայերենյան կամ գրաբարյան կապերի միջև խնդրառության առումով ընդգծված տարրերություններ չկան. կապերի մեծ մասը պահպանել է իր սկզբնական հոլովառությունը, թեև պատմական զարգացման ընթացքում կրել է հնչյունական փոփոխություններ: Այսպես՝ ի մէջ>մէջ/մէջ, ի վերայ> վերայ/վրա, պէս>պէս, մօյր>մոյր, հանդէա>հանդեա, հեկը, յեկորոյ>հեկոր, դէմ>դեմ, ընդդէմ>ընդդեմ, ներհակ, առընթեր, կից, համեմակ, համեմակ, նման կապերը հայերենի զարգացման երեք շրջաններում էլ սեռական-տրական հոլովով դրված խնդիր են պահանջում:

Պետք է նշել, որ կապերի միջինհայերենյան և բարբառային ձևերը արևմտահայ աշխարհաբարում առավել շատ են պահպանվել և գործածվում, քան արևելահայերենում: Օրինակ՝ արեն/արենին, եկքը, քով, վար, ասդին անդին, երեսէն, չեռքէն և այլն: Ունենք նաև զուտ գրաբարյան կազմություններ՝ դարձյալ միայն արևմտահայերենում գործածվող՝ համգույն, զերդ, միջոցաւ, պարբառաւ, սիրոյն, չեռամբ, կողմանէ/կողմէ:

Այսպիսով՝ հայերենի կապերը մեր լեզվի զարգացման բոլոր շրջաններում ունեն ունեն հնչյունական, իմաստակիրառական մեծ ընդհանրություններ, իսկ տարրերությունները բավական մասնակի բնույթ են կրում պայմանավորված պատմական հնչյունափոխությամբ, հոլովների կազմության փոփոխություններով և ոճական-իմաստային տեղաշարժերով:

ՇԱՂԿԱՊՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Շաղկապները նախադասության անդամներ և նախադասություններ կապակցող սպասարկու քառեր են, սակայն խոսքի մեջ շաղկապները ոչ միայն կապակցող դեր ունեն, այլև նախադասությանը հաղորդում են հնչերանգային և վերաբերական տարրեր իմաստներ, խոսքը դարձնում են գունեղ, հասցեական և արտահայտում են խոսողի զգացական ու մտածական վերաբերմունքը խորային միջավայրի համրեա: Վ. Առաքելյանը, այս տեսանկյունից վերլուծելով հայերենի լեզվական հնագույն նմուշներից՝ Արտաշեսի և Սարենիկի վիպասանքի հատվածները, այնտեղ մի քանի անգամ կրկնվող **և** շաղկապի արտահայտած իմաստները, նշում է, որ գրաբարում շափականց տարածված **և** շաղկապն օժտված է հետաքրքրական և բազմազան նշանակություններով՝ առանձնացնող, թվարկող, եզրափակող, զուգադրահակադրական, մեկնական և այլն²²⁰: Այսպես.

Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի Սեաւն գեղեցիկ,

Եւ հանեալ զոսկէող շիկափոկ պարանն,

Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաբեւ ընդ գետն,

Եւ ձգեալ զոսկէող շիկափոկ պարանն,

Ընկէց ի մէջը օրիորդին Ալանաց,

Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջը փափուկ օրիորդին:

Առաջին երեք նախադասություններում **և** շաղկապը նախ՝ առանձնացնում է գործողությունները, ապա՝ ընդգծում դրանցից յուրաքանչյուրը, թվարկում, իսկ վերջին **և**-ը ուժեղ շեշտով և եզրափակող առողանությամբ է օժտված:

Շաղկապների իմաստային դասակարգման ընդունված կաղապարով հայերենի զարգացման երեք շրջաններում առանձնացվում են մեկ տասնյակից ավելի իմաստային խմբեր: Անդրադառնանք հիմնական տեսակներին, որոնք ներկայացված են եղել թե՝ գրաբարում, թե՝ միջին հայերենում, թե՝ աշխարհաբարի երկու ճյուղերում: Թեև պետք է նշել, որ

²²⁰ Տե՛ս **Վ. Առաքելյան**, Գրաբարի բերականություն, էջ 217:

համագործածական շաղկապների որոշ մասը բազմիմաստ է, և նույն շաղկապը միաժամանակ կարող է հայտնվել մի քանի իմաստային խմբերում:

ա) *Սիավորիչ-հավելական*: Այս խմբի շաղկապները կապակցում են հավասարաթեք շարահյուսական միավորներ՝ և, ու, առև, ոչ...ոչ թե՛...թե՛, ոչ միայն...այլի:

բ) *Ներհակական*: Նման շաղկապները կապակցում են իմաստով իրար հավատրվող լեզվական միավորներ՝ իսկ, բայց, սակայն, այսուամենայնիվ, այնուամենայնիվ, այսուհանդերձ, այնուհանդերձ, ոչ թե ...այլ, ապա թե չէ, թե չէ, ապա թե ոչ, միայն թե, մինչդեռ, այնին:

գ) *Տրհական*: Այս շաղկապները կապակցում են այնպիսի լեզվական միավորներ, որոնց միջև ընտրություն է կատարվում, և մեկի ընտրության դեպքում մյուսը մերժվում է կամ բացառվում՝ կամ, և կամ, կամ թե, կամ թե չէ, թե:

դ) *Բացահայտման*: Այս շաղկապները կապակցում են այնպիսի միավորներ, որոնցից երկրորդն առաջինի բացատրությունն է՝ այսինքն, այս է:

ե) *Մեկնական*: Սրանք կապակցում են առաջին միտքը լրացնող, մեկը մյուսի մեկնաբանությունը հանդիսացող լեզվական միավորները՝ որ, թե:

զ) *Նպաւրակի*: Այս շաղկապները նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները կապում են գլխավոր նախադասությանը՝ եթե, թե, թե որ, որ:

է) *Պայմանի*: Սրանք պայմանի պարագա երկրորդական նախադասությունները կապում են գլխավոր նախադասությանը՝ եթե, թե, թե որ, որ:

ը) *Պարճառի և հիմունքի*: Այս խմբի շաղկապները պատճառի և հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասությունները կապակցում են գլխավոր նախադասությանը՝ քանզի, քանի որ, որովհետև, չէ՞ որ, մասականդ որ, նաևանավանդ որ, նայած, նայած թե:

թ) **Ժամանակի:** Սրանք, որպես կանոն, ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները կապում են գլխավորին՝ մինչ մինչև որ, հենց, հենց որ, քանի դեռ, մինչդեռ, թե չէ:

Ժ) **Հերկասնիքի:** Այս շաղկապները առաջին նախադասությունից բխող եզրակացությունն են կապակցում՝ ուստի, ուստի և, հերկասրապ, հերկասես, ուրեմն:

Ժա) **Զիջման:** Սրանք կապակցում են հետևությանը հակառակ կամ անհամապատասխան լեզվական միավորներ՝ արտահայտելով հակառակ հիմունք՝ թեև, թեկող, թեպել, չնայած, չնայելով որ:

Ժբ) **Համենապուրյան:** Այս խմբի շաղկապներն արտահայտում են կապակցվող միավորների համեմատություն՝ քան, քանց, քան թե, ասես, ասես թե, իբրև, իբրև թե, կարծես, կարծես թե...

Խոսքային միջավայրն իր կապակցական միջոցներով արտահայտում է մտքերի երկու տիպի հարաբերություններ՝ համադասության և ստորադասության, ուստի քերականագիտության մեջ ընդունված է շաղկապները բնութագրել նաև խոսքի մեջ իրենց արտահայտած հարաբերությունների բնույթով. ըստ այդմ՝ լեզվի մեջ տարբերակվում են համադասական և ստորադասական շաղկապներ: Համադասական շաղկապներն արտահայտում են համադասական հարաբերություններ, ուստի կապակցում են նախադասության համադասա անդամներն ու քարդ նախադասության համադաս քաղաքիչները: Քերենք աստվածաշնչյան «Երգ երգոցից» մի հատված. «Ամենենին գեղեցիկ ես, մերձաւոր իմ, եւ արատ ինչ ոչ գոյ ի քեզ: Սրտակաք արարեք զմեզ միով ակամք քով և միով քառամանեկաւ պարանոցի քո»: Այստեղ և շաղկապը նախ կապում է համազոր երկու նախադասություններ՝ 1. «Ամենենին գեղեցիկ ես, մերձաւոր իմ», 2. «արատ ինչ ոչ գոյ ի քեզ», ապա համազոր երկու անդամներ՝ 1. «միով ակամք քով», 2. «միով քառամանեկաւ պարանոցի քո»:

Գրաբարի առավել գրոծածական համադասական շաղկապներից են՝ եւ, եւ... եւ, իսկ, այլ, այլեւ, սակայն, քայց, նաև, մանաւանդ, մանաւանդ թե, մանաւանդ, կամ, կամ թե, կամ... կամ, թե...թե: Ստորադասական տարածված շաղկապներից նշենք հետևյալները՝ զի, քանզի, վասն զի, վոյսանակ զի, որովհենիւ, թեպէլո, թեիւ, իբրև թե, ուստի, թե, իբէ, երէ... ապա և այլն:

Սիջին հայերենում այս շաղկապները պահպանվում են: Նրանց ավելանում է լայն կիրառություն ունեցող *ու* համադասական շաղկապն, որը կարող էր և առանձին հանդես գալ, և՝ միանալ այլ շաղկապների հետ: Առաջանում են նաև նոր այլ շաղկապներ՝ *ու կամ, համ...համ, հէմ...հէմ, այլ>ալ>էլ, ամս, կամ թէ չէ, կամ... կամ, ու ապս, ոչ...ոչ*: Չուտ միջինհայերենյան ստորադասական շաղկապներից բերենք հետևյալ կառույցները՝ *ոնց որ, թէ չէ մէ, թէ չէ, համց...զինչ, համց որ, թէ..., քանց որ, զերս (պարսկ. որովհերլ, քանի որ, բայց)*:

Արդի արևելահայերենում և արևմտահայերենում շաղկապները բնուրագրվում են քերականական նույն հատկանիշներով. հնչյունական տեսանկյունից ևս դրանք մեծ փոփոխություններ չեն կրել: Մեր երկու գրական հայերեններում առավել գործածական են գրաբարյան շաղկապներ և աշխարհաբարյան նորակազմությունները: Բերենք աշխարհաբարյի երկու տարրերակներում էլ կիրառվող համադասական և ստորադասական շաղկապների օրինակներ: Համադասական՝ *և, ու, իսկ, բայց, սակայն, կամ, նաև, այլի, հեկուաբար, հեկուապես, այսինքն, ուրեմն, էլ* (արևելահայերենում), *ալ* (արևմտահայերենում), *և...և, ոչ...ոչ*: Ստորադասական՝ *որ, թէ/թէ, իրէ/իրէ, չնայած որ* (արևելահայերենում), *չնայելով որ* (արևմտահայերենում), *վասն զի* (արևմտահայերենում), *հենց, հենց որ* (արևելահայերենում), *որպեսզի, որովհերլ, թիև, թեկուց, թեպելի, քանի դեռ, մինչև, մինչ:*

Ըստ կազմության՝ հայերենում շաղկապները ընդունված են դասակարգել հետևյալ կերպ՝ ա) պարզ շաղկապներ, բ) քերականական ձևերից առաջացած շաղկապներ, գ) բարդ շաղկապներ: Պարզ շաղկապները հիմնականում հնագույն կազմություններ են՝ դեռ վաղնջահայերենից եկող՝ *և, այլ/ալ/էլ, բայց, իսկ, թէ, կամ, մասնավանդ...*

Քերականական ձևերից առաջացած շաղկապներն ավելի սակավարիվ են, այսպես՝ *որովհերլ=որ-ի* գործիական հոլով+հեկ-ի գործիական, *յորժամ=ի+որ+ժամ, այնուհեկեւ=այն-ի* գործիական հոլով+հեկ-ի գործիական, *ընդ որում=ընդ+որում* (*որ-ի* տրական հոլով), *ըստ որում=ըստ+որում* (*որ-ի* տրական հոլով), *չնայած* (հարակատար դերբայ), *չնայելով* (անորոշի գործիական հոլով), *կարծիս, ասես* (ըդա-

կան ապառնի): Կան երկարժեք շաղկապներ, որոնք նաև եղանակավորող բառեր են: Բարդության տիպերից շաղկապների մեջ հանդիպում են և կցական, և հարադրական, և կրկնավոր կազմություններ: Կցական շաղկապներից են՝ նաև, այլև, քանզի, թեև, այնինչ, թեկուզ, թեպեր, այսինքն, վասնզի, որպեսզի և այլն: Ավելի մեծարիվ են հարադրավոր շաղկապները, ընդ որում հարադրավոր շաղկապների կազմության ժամանակ հատկապես գործուն են և, որ, թե, էլ շաղկապները: Շաղկապների կազմության այս եղանակն առավել գործուն է դառնում միջին հայերենում: Բերենք միջինհայերենյան հարադրությունների օրինակներ՝ բայց միայն, կամ թէ, և կամ, ու կամ, մանաւանդ թէ, նոյնպէս և, այնպէս և, մանաւանդ որ, ապա որ, կամ թէ չէ, թէ չէ մէ, թէպէր որ, մինչեւ որ, մինչ որ, բող թէ և այլն:

Արևելահայ աշխարհաբարում գործածական են՝ նմանապես և, հերկարար և, ուսպի և, ինչպես և, այնպէս որ, թե որ, հենց որ, քանի որ, չնայած որ, նաևանավանդ որ, մանաւանդ որ, մինչև որ, արևմտահայ աշխարհաբարում չնայելով որ, առանց որ, պայմանաւ որ և այլ շաղկապներ:

Հայերենի զարգացման բոլոր շրջաններում շաղկապները, ըստ կիրառության եղանակի, լինում են մենապիր, կրկնապիր և զուգապիր: Մենապիր կոչվում են այն շաղկապները, որոնք գործածվում են միայնակ՝ և, կամ, ու, բայց, սակայն, այլ ուսպի, թէ: Մենապիր որոշ շաղկապներից էլ կազմվում են կրկնապիր շաղկապներ՝ թէ՛...թէ՛, և՛...և՛, կա՞մ...կա՞մ, ոչ ո՞չ էլ...էլ: Զուգապիր կոչվում են սովորաբար զոյգերով, միասին գործածվող շաղկապները, որոնք ապահովում են խոսքի շարահյուսական ամբողջականությունը, տրամաբանական կապը, որովհետև կապակցության սկզբում առկա շաղկապին կապակցության հաջորդ մասում համապատասխանում է նրա իմաստային ամբողջականությունն ապահովող երկրորդ շաղկապը, օրինակ՝ քանի որ...ուսպի, ոչ միայն...այլև, թեև...բայց, ոչ թէ...այլ, չնայած... այնուամենայնիվ, եթե...ապա, թեպիր...սակայն և այլն:

Ամփոփելով նշենք, որ շաղկապները լեզվի մեջ համեմատաբար ուշ առաջացած խոսքի մաս են. այս առումով նրանք նման են կապերին:

Ըստկապներն ու կապերը ծագումնաբանորեն նյութական իմաստ ունեցող բառեր են եղել, որոնք դարերի ընթացքում խոսքի մեջ կողցրել են իրենց նյութական նշանակությունը՝ ձեռք բերելով տարարնույթ հարաբերությունների իմաստ: Այսպես՝ սակայն շաղկապը ծագել է սակ «պայման» հնագոյն բարից, կամ՝ կամք գոյականից, այլ-ը այլ անորոշ դերանունից, *ուստի-ն* ևս դերանվանական ծագում ունի (ուստի=որտեղից), *իսկ-ը* գրաբարում և՝ գոյական էր «խսկություն, բուն էություն» իմաստով, և ածական՝ «սոռուզ, ճշնարիտ»: Ըստկապները հիմնականում առաջանում են գոյականների, ածականների, դերանունների, բայերի ուղիղ կամ քերպած ձևերից, ինչպես նաև կապերից, մակրայներից և եղանակավորող բառերից: Խոսքի մասերը լեզվի պատմական զարգացման ողջ ընթացքում փոխներքափանցման և փոխանցումների բարդ ճանապարհ են անցնում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Աղմարկներ միջին գրական հայերենի պատմության*, Եր., Բ, 1975:
2. Արաջյան Ա., Անցյալ կատարյալ ժամանակը հայերենում, Եր., 2015:
3. Արաջյան Ա., Հայերենի հոլովական համակարգի ըմբռնումը և պատմական զարգացումը հայ քերականագիտության մեջ, Եր., 2006:
4. Արելյան Մ., Երկեր Զ, Եր., 1974:
5. Արելյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965:
6. Արքահամյան Ա., Հայերենի դերայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Եր., 1953:
7. Արքահամյան Ա., Գրաբարի ձևանարկ, Եր., 1976:
8. Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. I-IV, Եր., 1952-1961:
9. Այսրնեան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866:
10. Անքոյան Ա., Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. II, Եր., 1975:
11. Առաքյան Վ., Գրաբարի քերականություն, Եր., 2010:
12. Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Ա, Բ, Գ, Եր., 1970, 1973, 1977:

13. Ավետիսյան Յ., Արևելահայերենի և արևմտահայերենի գուգաղրական քերականություն, Եր., 2007:
14. Աւետիրեան Գ., Քերականութիւն հայկական նորոգ քննութեամբ, Վենետիկ, 1792:
15. Բարսեղյան Հ., Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Եր., 1953:
16. Բարսեղյան Հ., Խոսքի մասերի ուսմունքը, Եր., 1980:
17. Դիլարյան Ն., Անվան ըմբռնումը հայ լեզվաբանության մեջ, Եր., 2000:
18. Խաչատրյան Գ., Գրաբար, Եր., 2014:
19. Խաչատրյան Լ., Թուումյան Գ., Գրաբարի դասագիրը, Եր., 2004:
20. Կարստ Յ., Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Եր., 2002:
21. Համբարձումյան Վ., Գրաբարի գործառությունը որպես գրական լեզու, ԺՇ-ԺՇ դր., Եր. 1990:
22. Համբարձումյան Վ., Հովհանն Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմության» լեզուն և ոճը, Եր., 2013:
23. Հովետիյան Լ., ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն, Եր., 1997:
24. Ղազարեան Ս., Հայոց լեզուի պատմութիւն, Անրիիաս-Լիբանան, 2007:
25. Ղազարյան Ս., Հայոց գրական լեզվի պատմություն, Եր., 1961:
26. Ղազարյան Ս., Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 2006:
27. Մարգարյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1993:
28. Մեյե Ա., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 1978:
29. Մկրտչյան Դ., Գրաբարի դասընթաց, Եր., 2008:
30. Մկրտչյան Էդ., Խաչատրյան Լ., Հայոց լեզվի պատմության դասընթաց, Եր., 2016:
31. Շահվերդյան Թ., Գրաբարի դերբայները, ձևաբանություն և շարահյուսություն, Եր., 2001:
32. Պալասանեան Ս., Քերականութիւն մայրենի լեզուի, Տփոլիս, 1894:
33. Պետրոսյան Հ., Գոյականի թվի կարգը հայերենում, Եր., 1972:
34. Պետրոսյան Հ., Ակնարկներ հայերենի պատմական ձևաբանության, Եր., 1976:
35. Զահորկյան Գ., Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Եր., 1954:
36. Զահորկյան Գ., Հին հայերենի հոլովնան սիստեմը և նրա պատմական գարգացումը, Եր., 1959:
37. Զահորկյան Գ., Գրաբարի քերականության պատմություն, Եր., 1974:

38. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի տեսության և պատմության իրմանահարցերը, Համագոյին Վահե Սեբեան տպարան, 2005:
39. Մարտիրոսյան Ռ., Արևմտահայերենի դասագիրք, Եր., 2006:
40. Սուրիասյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1999:
41. Քոսյան Վ., Գրաբարի բառակապակցությունները, Եր., 1980:
42. Языки мира, Реликтовые индоевропейские языки Передней и Центральной Азии, М., 2013.
43. Туманян Э., Древнеармянский язык, М., 1971.

ՄԱՍ IV

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ՊԱՏՄԱՎԱՆ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ

Ծարահյուսությունը լեզվի այն բաժինն է, որը գրադպում է բառակապակցությունների և նախադասությունների իմաստային և կառուցվածքային առանձահատկությունների քննությամբ: Ծարահյուսական հիմնական իրողությունները լեզվի տարրեր փուլերում կտրուկ փոփոխություններ չեն կրում, բարդ և պարզ նախադասությունների տիպերը, կառուցվածքը հայերենի զարգացման բոլոր փուլերում ունեն ընդհանրական նկարագիր, ուստի ուսումնական ծրագրի շրջանակներում դասագրքի սույն բաժնում անդրադարձել ենք միայն սկզբունքային նշանակություն ունեցող փոփոխություններին և շարահյուսական այն իրողություններին, որոնք գրաբարում միջին հայերենից ու աշխարհաբարից կտրուկ տարրերվող դրսուրումներ ունեին: Այդպիսիք են կապակցության եղանակները, հատկապես համաձայնությունը, ենթակայի, ստորոգյալի արտահայտությունը, *որ* հարաբերական դերանվան դրսուրումները և շարադասությունը: Այս տեսանկյունից պետք է նշել, որ շարահյուսական փոփոխությունների ջրաժամը 10-11-րդ դարերու է անցնում, այսինքն՝ գրաբարի՝ իբրև խոսակցական լեզվի նահանջի և նոր գրական հայերենի հաստատման ժամանակաշրջանով: Միջին գրական հայերենի և աշխարհաբարի շարահյուսական համակարգերի տարրերությունները ավելի թիւ են. դրանք մասնակի բնույթ են կրում:

Ծարահյուսական իրողությունների տարածամանակյա քննությունը ցույց է տալիս, որ լեզվի զարգացման ընթացքում դրանք փոփոխվում են ձևաբանական մակարդակում տեղի ունեցող մի շարք փոփոխությունների պատճառով: Այսպես, ածականը, թվականը, անորոշ և անցյալ դերբայները գրաբարում հոլովկել են ոչ թե փոխանվանական գործածության դեպքում, այլ հոլովման կարգը նրանց բուն խորիմասային հատկանիշն է եղել, և իբրև որոշիչ՝ նրանք հոլովով ու թվով համաձայնում էին որոշյալ գոյականին: Միջին հայերենում արդեն այս խորիմասերը սկսում են հոլովկել գոյականաբար գործածվելիս, ուստի վերա-

նում է որոշյալին հոլովով ու թվով համաձայնելու իրողությունը, և ամ-
րակայիտմ է որոշյալին առդրությամբ կապակցվելու հատկանիշը, որը և
ժառանգում է աշխարհաբարը:

Կապակցության եղանակները հայերենում երեքն են՝ առդրություն,
համաձայնություն, խնդրառություն, որոնք լեզվի գարգացման տարրեր
փոլերում դրսեորման տարրեր նկարագիր ունեն:

1. *Առդրություն* կապակցության այն եղանակն է, որի դեպքում լրա-
ցում - լրացյալը, ինքնուրույնաբար կողք կողքի լրվելով, կազմում են
տվյալ կապակցությունը: Այն գրաբարում բնորոշ է եղել մակրայով ար-
տահայտված պարագաներին, օրինակ՝ Խսկ նոքա իբրեւ զայն ամենայն
լուսն, փուրապէս վաղվաղակի հասանելին ի տեղին... (Եղիշէ, 156),
...աշխատութեամբ և քրտամքը երեսաց քոց կերիցես զիաց քո, մինչեւ
լիցի քեզ դարձ անդրէն յերկիր, ուստի առար, զի հոդ էիր և ի հոդ
դարձջիր (Եզմիկ, 58):

Այն առկա է նաև միջին և նոր գրական հայերեններում, քանի որ
մակրայր չքերպող խոսքի մաս է հայերենի գարգացման բոլոր շրջաննե-
րում: Օրինակ՝

Ասրէնս թէ բարի զործիս, քեզ յանդէնն ի դէն կամի գալ,

Զայս կեանքս ուրացի՛ր, Ֆըրիկ, զանցաւոր, խսկի մի հոգալ (Ֆրիկ,
48):

Եվ ահա *Անրից* նրա բարմ վերքի

Բերանն է զոցվում... (Սևակ, 159):

Խսկ թէ կորնչի պիտի իմ հուսկ շունչ

Հու մառախտուի մեջ համք անշշոնչ,

Աժմէնն քո՛յ որ շանք մ'ըլլամ դալկահար ... (Դուրյան, 62):

Գրաբարում առդրությունը բնորոշ էր նաև որոշիչ-որոշյալ կապակ-
ցությանը միայն նախադաս որոշչի դեպքում: Այս կապակցությամբ Վա-
րագ Առաքելյանը գրում է. «Դասական հայերենն արդեն գտնվում էր մի
շրջանում, երբ ածականների ու գոյականների հոլովական համաձայ-
նությունը խախտվում էր: Նախադաս ածականների վերաբերմամբ այդ
ընթացքն ավելի էր առաջացել: Նախադաս հոլովվում են միավանկ և
երկվանկ ածականները, դրանցից են՝ մեծ, փորք, սուրք, բարի, նոր,

*բարձր, բաջ և այլն»²²¹: Լեզվաբանը իրավացիորեն այս երևոյթը բացատրում է այն կարևոր հանգամանքով, որ նշված կարգի ածականներն իրենց որոշյալ գոյականների հետ կայուն կապակցություններ էին ստեղծում, այսինքն՝ այնքան էին միասին գործածվել և հոլովվել, որ ըստ ավանդույթի և ստվրությամ՝ շարունակում էին միմյանց համաձայնել անգամ այն ժամանակ, եթե համաձայնության կանոնը վերացել էր նախադաս որոշի դեպքում, օրինակ՝ *բաջ այր, բարի գործ, Սուրբ Իովի, չար սալտանա*: Անգամ այնպիսի բազմավանկ ածականներ, ինչպիսիք են՝ *ծածկագէլի, ամենակալ, Ասրուսծ գոյականի հետ գործածվելով, նախադաս դիրքում հոլովվում են*: Օրինակ՝ Զարժանի զվրիժուց հասուցումն անդրէն յանձն իր ընկալեալ *յամենակալէն Ասրուծոյ* (Եսրե, ԺԶ, 18) կամ Խոստովան լիցուր զգաղտնիս սրտից մերոց *ծածկագիրին Ասրուծոյ* (Հռովմ. Ա, 23): Միաժամանակ գրաբարագետը նշում է նաև հետադաս ածականների՝ առդրությամբ հանդես գալու բազմաթիվ օրինակներ Աստվածաշնչում: Փաստորեն, գրաբարի թերականություններում ամրագրված այն կանոնը, ըստ որի՝ նախադաս ածականը գոյականի հոլովով չի համաձայնում, իսկ հետադասը, ընդհակառակը, համաձայնում է, 5-րդ դարում արդին ուներ բազմաթիվ բացառություններ, որոնք վկայում էին հայերենում ածականի և գոյականի համաձայնության՝ լեզվի զարգացման ընթացքում վերացման նասին: Իսկ միջին և նոր գրական հայերեններում որոշյին այլևս չի համաձայնում իր որոշյալն՝ անկախ իր խորինմասային պատկանելությունից և դիրքից: Բերենք բնագրային օրինակներ: Քանզի բազումք յազգէ ի մեծ նախարարացն էին, և՝ եղբարք, և՝ որդիք, և՝ դստերք, հանդերձ ամենայն սիրելեօք իրեանց ի մեջ ամրական վայրացն, ոմանք յանդոյս երկիրն Խաղողեաց, և այլ բազումք ի կողման հարաւոյ՝ յանմարոյց ամուրսմ Տմորեաց, և կեսքն ի բանձրախիս մայրիսմ Արձախոյ, և այլ ոմանք անդէն ի միջոց աշխարհին բռնացան ի վերայ բազում ամրոցացն (Եղիշէ, 252): Եւ յարջառ, զոր ասեմ՝ եթէ ի բարոյ արարչէ արարեալ (Եզնիկ, 54): ...Զի*

²²¹ Վ. Առաքելեան, Գրաբարի թերականություն, Յեր., 2010, էջ 87:

մեծաւ երդմամբ և նենգութեամբ կոչել կարասցէ (Բուզանդ, 184): ...զորոց ասեն՝ թէ ի շարէ արարչէ եղեալ են (Եզնիկ 52):

Աստուած յերկնից ի վայր կու գայ,

Ի սուրք կուսէն գայ մարմնանայ... (Ֆրիկ, 40):

Կոշիր կոպալմ ու վայրի զուռնամ

Քնիրուշ երգից ամաչելով

Ետ են քաշվել ու տեղ տվել,

Որ կարկաչեն դափ ու դրւուկ (Սևակ, 117):

Աստղերն ի՞նչ են որ, եթե ոչ անրիծ

Եվ բըշվառ հոգվոց ամենքը ողբազին,

Որք բըոին այրել ճակատն երկնիքին (Դուրյան, 62):

2. *Խնդրառուրյունը* կապակցության այն եղանակն է, որի դեպքում բառակապակցության գերադաս անդամը պահանջում է, որ լրացումը դրված լինի որոշակի հոլովով: Գրաբարում խնդրառությունը հատկապես բնորոշ է եղել նախադրություններին և բայերին: Բերենք տարբեր հոլովներով խնդիր պահանջող նախադրությունների օրինակներ՝ Ոմն նախ քան զմենց (հայցականով խնդիր) խմաստափեաց (Խորենացի, 359), Յեւր այսորիկ (սեռականով խնդիր) իբրեւ ետես զօրավար գնդին Պարսից... (Եղիշէ, 230), Վասն միաբանութեան (սեռականով խնդիր) սուրբ ուխտին եկեղեցւոյ (Եղիշէ, 108), ... հառաչեր ի վերայ մերձաւոր սիրելեաց իրոց... (սեռականով խնդիր) (Եղիշէ, 252)..., Հարին զնա սրով սուտերի յառնէ մինչեւ ցկին՝ քայց ի դղայոց սրմադիոց (բացառականով խնդիր) (Խորենացի, 289), հանդերձ ամենայն սիրելեաւը... (գործիականով խնդիր) (Եղիշէ, 252):

Միջին և նոր գրական հայերեններում նախադրությունները վերածվում են կապերի, որոնց խնդրի հոլովը դարձյալ թելադրվում է կապի կողմից, օրինակ՝ իմ մեջ, ինձ համար, առանց քեզ, դեպի քաղաք, քացի քեզանից և այլն: Բերենք կապերի և կապական խնդիրների բնագրային օրինակներ միջինհայերենայն և աշխարհաբարյան շրջանների հեղինակներից: Այսպես՝ Ողբ ի վերայ մահո՛ Յաղագս զգուշանալոյ մարդկան... (Ֆրիկ, 23):

Եվ երազիս միջ ես դառըն լացի,

Ու ցավից զարքնած՝ լաց եղա անքուն.-

ԱՇԱ, որքա՞ն մայրեր՝ խեղճ, *առանց հացի,*

Սեր շուրջն են դոդում, ու մենք չենք զգում... (Իսահակյան, 130):

Ինչո՞ւ զիս հոս բերիք... Մի՞թե զիս բանտարկել կուզեք, որպեսզի փողոցներուն մեջ այսպես աստանական թշվառությունս չը նվազեմ ողբաձայն... (Դուրյան, 133): Ես ալ երբեմն այդ *զահին վրա էի*, շղայակապ թագավորներ, հաղորդյան ճոխություն, փառք ու գեղեցկություն կը պատեին զիս, կը ցոլայի *լուսն մը պէս անթիվ ասկողերու մեջ...* (Դուրյան, 205-206):

Նախակիրները, ի տարբերություն նախադրությունների, կարող են հանդես գալ տարբեր հոլովներով դրված բառերի հետ: Ընդամեն, նոյն նախակիրը տարբեր հոլովների հետ, հաճախ նաև միևնույն հոլովի հետ կարող է արտահայտել շարահյուսական տարբեր իմաստներ, օրինակ՝ *զ նախակիրը հայցական հոլովի հետ կարող է արտահայտել առկայացման կարգի իմաստ* (որոշյալության իմաստ)՝ *տեսի զբունքուն*, բացառական հոլովի հետ՝ *վերաբերության խնդրի իմաստ՝ խօսէին զննանէ* (խստում էին նրանից, նրա մասին), գործիական հոլովի հետ՝ *տեղի պարագայի իմաստ, օրինակ՝ շրջէին զբաղարաւ* (շրջում էին քաղաքի շրջակայրով) և այլն: Նախակիրները գրաբարում բազմիմաստ էին և շարահյուսական տարարժեր միավորներ էին ձևավորում, օրինակ՝ Իսկ մի ուն ի նախարարացն (բացառական հոլովի հետ), որ անդր դիպեցաւ, էր ի նոցս խորհրդի (տրական հոլովի հետ), և ոչ միաբանեաց ընդ նոսա ի մեծ վկայութիւնն (հայցական հոլովի հետ) և անդէն առժամայն ի նոցունց ի տեղուցն (ներգոյականի իմաստով) քարկոծեցաւ և ահ մեծ անկաւ ի վերայ ամենեցուն (Եղիշէ, 132): *Յայն ժամանակի* (տրականի հետ) դարձեալ յարձակեցան ի վերայ բերդիցն և աւանաց, զոր ունէին պարսիկքն ի տեղիս տեղիս (հայցականի հետ), *յամրոցն* (հայցականի հետ) աշխարհին. տապալէին, քանդէին զբնակութիւնս նոցա (Եղիշէ 136):

Նախակիրների բազմիմաստությունը գալիս է հնդեվրոպական նախակավից: Հնդեվրոպական վերականգնված նախակիրներին ևս բնորոշ են եղել «բազմիմաստությունն ու համանությունն, հոմանիշությունն

ու նույնանիշությունը²²²», ինչը, ի թիվս այլ լեզուների, իր դրսնորումն է գտել նաև հայերենում²²³:

Նրանց մասնակցությունը հոլովական տարրեր իմաստների արտահայտման, հետևաբար շարահյուսական տարրեր միավորների ձևավորման համար այնքան էական էր, որ քերականագիտության մեջ նրանք համարվել են նաև մասնիկներ՝ նրանց հոլովական ձևույթային գործառույթի պատճառով՝ համարժեք հոլովական վերջավորություններին: Ուստի գրաբարում՝ իրքև կապակցության միջոցներ, հոլովական և խոնարհման վերջավորությունների հետ պիտի նշենք նախդիրները և նախադրությունները: Միջին հայերենում նախդիրների գործառույթը որոշակի հոլովների հետ պահպանվում է, օրինակ՝ գրաբարատիպ ներգոյականի կազմության դեպքում, ուղևորման հայցականի դեպքում զ նախդիրի գործածությունը ուղղական-հայցականի հետ, ի նախդրի գործածությունը բացառական հոլովի հետ և այլն: Դիտենք բնագրային օրինակներ. Նա կերակուրն ի սրամորմ անհալ մնայ (ԱՍՕԲ, 36), ...և պատճառն այն է, որ ի լերդէն գողն պակաս օայ (ԱՍՕԲ, 36):

Միջին հայերենում ուղղական և հայցական հոլովների նույնացման պատճառով ուղղականը ևս ստանում էր ի նախդրով գործառույթ ներգոյականի իմաստի ձևավորման համար, օրինակ՝ ...որպէս որ գոլ ի սրամորմ լինի՝ և մարտութիւնն ի լերդմ լինի և քաշողութիւնն ի բորմ լինի (ԱՍՕԲ, 36): Նկատելի է ի նախդրի կրկնակ գործառույթ, որ բնորոշ է հատկապես ձայնավորով սկավող բառերին, օրինակ՝ ...ի ստամորէն ի յաղիքմ կուլարկէ (ԱՍՕԲ, 36): ...և փոշի և մուխ ի յիմքմ չի հասնի (ԱՍՕԲ, 36): Միջին հայերենում առկայացման կարգի համար հաճախ զ նախդրի հետ գործածվում էր նաև նորոշիչ հոլով՝ զաշն, զոնքն և այլն:

Նախդիրները նոր գրական հայերենում պահպանվել են գրաբարատիպ որոշ կառույցներում, օրինակ՝ ըստ նախդրի գործածությունը տրական հոլովի հետ հիմունքի պարագայի իմաստի ձևավորման համար, օրինակ՝ Նա հեռացավ՝ ըստ իր դիմումի, կամ առ նախդրի գործածությունը հանգման խնդրի ձևավորման համար, օրինակ՝ Մարդու աղոքըն

²²² Գ. Զահուկյան, Շարահյուսական ուսումնափրություններ, Եր., 2003, էջ 112:

²²³ Մանրամասն տես Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 103-135:

առ Աստված: Արելահայերենում նախպրային տարրեր բառեր, որ զալիս են գրաբարից, օրինակ՝ հանձին / հանձինս (յ + անձին / յ+անձինս՝ գրաբարում *անձն* բառի եզակի և հոգնակի թվի ներգոյականի կառույց), կապեր են և ունեն համաձայնության որոշակի կանոններ, որ բացատրվում է նրանց ծագումնաբանական հիմքով՝ *հանձին երեխայի, հանձինս երեխանիրի:*

Խնդրառությունը, ինչպես արդեն նշվեց, բնորոշ է նաև բայերին, որոնք հանդես են զալիս ուժեղ և բույլ խնդրառությամբ. այս երևոյթը հատուկ է բայական կապակցություններին հայերենի զարգացման բոլոր փուլերում: Բայերի խնդրառությունը մեր լեզվի զարգացման երեք փուլերում ունի ինչպես ընդհանրություններ, այնպես էլ տարրերություններ: Նշենք նաև, որ նույն շարահյուսական հարաբերությունը հնարավոր է արտահայտել տարրեր ձևաբանական միջոցներով: Օրինակ՝ վերաբերության անուղղակի խնդիրը արդի հայերենում, բացի *վերաբերյալ, մասին* կապերի միջոցով արտահայտվելուց, կարող է դրվել բացառական հոլովով: Համեմատենք գրաբարի հետ՝ *պակոմէին զրէն* (պատմական հոլով) = *պակոմէին յաղագս քո կամ վասն քո:* Արելահայերենում *պակոմում* էին *քեզմից* կամ *քո մասին:* Կամ գործիական հոլովով տեղի պարագայի արտահայտությունը՝ *շրջէին զրադարաւ* (պարապական հոլով) = *շրջէին առ քաղաքաւ:* Արելահայերենում՝ *շրջում էին քադարով:*

Ուժեղ խնդրառությամբ, որպես կանոն, կապակցվում են ուղիղ և ներգործող խնդիրները, իսկ բույլ խնդրառությամբ՝ հանգման, անջատման, միջոցի, վերաբերության, սահմանափակման անուղղակի խնդիրները: Մ. Աբեղյանը ուղիղ և ներգործող խնդիրները կոչում է սերի խնդիրներ, որովհետև նրանց գործածությունը պայմանավորված է բայասեռով, իսկ մնացածը՝ բնության խնդիրներ, որովհետև նրանք պայմանավորված են բայինաստերով, բայի բնույթով²²⁴:

Ուղիղ խնդիր ունենում են միայն ներգործական սերի բայերը, իսկ ներգործող խնդիր՝ կրավորական բայերը: Համեմատենք՝ *Սիրէս զրէն*

²²⁴ Տե՛ս **Մ. Աբեղյան**, Գրաբարի բերականութիւն, Յեր., 1936, էջ 146:

(ուղիղ), *Սպանաւի զօրոց* (ներգործող), *Հաւափամ քեզ* (հանգման), *Ապարամբիայ յարրայէ* (անջատման): Արդի արևելահայերենում՝ *Միրում եմ քեզ* (ուղիղ), *Վիրավորվեցի քեզմից* (ներգործող), *Սպասում եմ քեզ* (հանգման), *Բաժանվեցի քեզմից* (անջատման) և այլն: Գրաբարում բացի ներգործական, կրավորական և չեզոք սեռի բայերից, որոնցից ամեն մեկին բնորոշ էին խնդրառության տարրեր իրողություններ, կային նաև հասարակ (ընդհանուր) անվանումը ստացած բայեր, որոնք միևնույն ձևով արտահայտում էին ներգործական և չեզոք սեռի իմաստներ. սրանք ի լծորդության բայեր էին, օր.՝ *ծնաւ բայաձևը նշանակում է ծնեց և ծնվեց*: Հետագայում կ կրավորական ածանցի ձևավորմանը ավելի հստակեցվում են բայասեռի կարգի դրսերումները հայերենում. հմնտ. ծնեց-ներգ. սեռ, ծնվեց-կրավորակերպ չեզոք սեռ: Բայերի խնդրառությունը ուղղակիորեն կապվում է բայիմաստի և բայասեռի հետ, որոնք լեզվի զարգացման ընթացքում ենթակա են փոփոխությունների, ինչը և տեղաշարժեր է առաջացնում բայ + խնդիր կապակցություններում²²⁵: Օրինակ՝ աշակերտել բայը գրաբարում հանդիս է եկել ներգործական և չեզոք սեռերի իմաստներով, քանի որ *աշակերպել նշանակել է ուսանել և ուսուցանել*. Օրինակ՝ ...կարծեմ թէ և աշակերտեք զիս ի ձեր յամառութիւնդ (Եղիշէ. Ը) և Որ յառաջն աշակերտեալ էր աղանդին Վաղենտիանոսի (Խորենացի, 2-րդ ԿԶ):

Արդի հայերենում այն չեզոք սեռի բայ է, քանի որ նրանում ամբակայվել է **ուսանել** իմաստը: *Բարախել* բայը գրաբարում ուներ *բախել* իմաստը, օրինակ՝ *Աղքարմ զդուռն բարախել երկիխիւ* (ՆՀԲ), նոր գրական հայերենում նշանակում է *լրովիել*, օրինակ՝ *Միրուր բարախում է*. ուստի այն չեզոք սեռի է: Սեռային տեղաշարժեր կատարվում են ոչ միայն լեզվի տարրեր շրջաններում, այլև տվյալ շրջանի շրջանակներում ևս, օրինակ՝ *ծափահարել* բայը Ս. Մալխասյանցի բառարանում վկայված է իրուն չեզոք սեռի բայ, այնինչ ունենք ներգործական սեռի իմաստով բազմաթիվ գործածություններ, օր.՝ Դահլիճը *ծափահարում է* հոտմկայս: Ունկնդիրները *ծափահարում էին նրա ամեն մի միտքը*:

²²⁵ Մանրամասն տես՝ **Ա. Աբրահամյան**, Բայը ժամանակակից հայերենում, Եր., 1962, էջ 681-722: Օրինակները բերվում են սույն աշխատությունից:

Խնդրառու բայի հատկանիշը խոսքային տիրույթում է դրսնորվում, օրինակ՝ լրեսնել բայը աշխարհաբարում երկսեռ է, և դրանից բխող խնդրառությունը երևում է տվյալ նախադասության մեջ, օրինակ՝ Վիրահատությունից հետո ծերունին լսվ էր լրեսնում (չեզոք սեռ), Ես լրեսնում եմ քո աչքերում բաքնված բախիձը (Աերգործական սեռ) կամ Ես ուզրում եմ:
Ես հաց եմ ուզրում: Նա զինի է իմում:

3. Համաձայնությունը կապակցման այն եղանակն է, որի դեպքում գերադաս անդամը և լրացունը տվյալ կապակցության կառույցում ունենում են միևնույն քերականական հատկանիշները, օրինակ՝ բացահայտիչը համաձայնում է բացահայտյալին հոլովով, թվով և հոլունությամբ, կամ ետադաս որոշիչը գրաբարում թվով, հոլովով, հորով համաձայնում է որոշյալին: Բերենք բնագրային օրինակներ՝... Աւանդեցին հարքն մեր առաջինք՝ գօրութեամբ գալստեան *Տեառն մերոյ Յիսոս Ջրիսպոսի...* (Եղիշե, 134), Եւ եղեւ ի վաղին ես հրաման Շապոհ արքայ, ածել զառաջեաւ իր զՎասակ Մամիկոնեան զզորավարն սպարապետն Հայոց Մեծաց ... (Բուզանդ, 260): Եւ տեսեալ, ասեն, աստուծոյն, բարոյ եւ օտարին, որ նատեր յերրորդ յերկինս... ցաւեաց վասն անկելոցն.... (Եղիկ, 200):

Համաձայնությունը՝ իրու կապակցության եղանակ, գրաբարում հասուն է.

- ա) բացահայտիչ-բացահայտյալ կապակցությանը, որի անդամները համաձայնում են դեմքով, հոլովով, թվով, հորով:
- բ) Հետադաս, երեմն նաև նախադաս որոշիչ-որոշյալ կապակցությանը, որի անդամները համաձայնում են հոլովով, թվով:
- գ) Ենթակային և ստորոգյալին, որոնք համաձայնում են դեմքով և թվով:

Սիջին և նոր գրական հայերեններում համաձայնությամբ կապակցվում են՝

- ա) բացահայտիչ-բացահայտյալը՝ համաձայնելով հոլովով, թվով և հորով,
- բ) Ենթական և ստորոգյալը՝ համաձայնելով դեմքով (Եթե ենթական անձնական դերանուն է) և թվով:

ՈՐՈՇԻՉ-ՈՐՈՇՅԱԼ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ ԵՒ ՆՐԱ ՀԵՏԱԳԱ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ածական որոշչի առանձնահավելությունները գրաբարում

Հետադաս որոշիչը հոլովով ու թվով համաձայնում է որոշյալին, եթե այն արտահայտված է ածականով, թվականով, դերքայով և դերանվաճր, ըստ որում համաձայնության առանձնահատկությունները դրսարկում են ոչ միայն ըստ խոսքի մասերի, այլև անգամ տվյալ խոսքի մասի շրջանակներում։ Ածական որոշիչը գրաբարում նախադաս գործածության դեպքում հոլովով ու թվով չի համաձայնում որոշյալին։ Աս գրաբարի տարրեր դասագրքերում ամրագրված կանոն է, որն ունի բազմաթիվ բացառություններ, ինչպես վերևում նշվեց։ Վարագ Առաքելյանը փաստում է, որ գրքից գիրք անգամ տարրերություններ են նկատվում։ Իինգերորդ դարում արդեն հայերենի լեզվական նոր օրինաչափություններ էին ուրվագծվում։ «Մեր հաշվարկներով Աստվածաշնչի Սոլոմոնի առակների 84 ածականներից հետադաս դիրքում համաձայնում են 62-ը, չեն համաձայնած 4-ը, նախադաս անհամաձայն են 17-ը և միայն 1-ն է համաձայնել»²²⁶։

Ածական որոշչի առանձնահատկությունները հանգում են հետևյալին։ նախադաս դիրքում փաստացի համաձայնում են միայն որոշյակի ածականներ, որոնք կայուն կապակցություններ են ատելում, ինչպես՝ Եւ ոչ է արարիչ շարաց իրաց (Եզնիկ, 8), ... իրեւ ճրագ մի ի մեծի լրանն (Եզնիկ, 11), մեծաց հարուածոց (Բուզանդ, 87), ի բարոյ արարչէ (Եզնիկ, 8), երկնաղիզօք հասակօք (Խորենացի, 34)։ Գործիական հոլովով դրված որոշյալների դեպքում ածականը երբեմն համաձայնում է հոլովով, բայց ոչ թվով, հատկապես եթե անեզական գոյականների հետ է կապակցություններ կազմում մեծաւ թշնամանար (Բուզանդ, 15), մեծաւ կոծովը (Բուզանդ, 41), մեծաւ անարզանօք (Եղիշէ, 19)²²⁷։ Մեր ածականը հիմնականում համաձայնում է իր որոշյալներին, այստեղից

²²⁶ Վ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 88։

²²⁷ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1976, էջ 60-61։

Էլ արդի հայերենում ունենք *մեծավ մասսամբ* մակրայլ՝ որպես քարացած որոշիչ-որոշյալ:

Հետադաս դիմքում ածականը, որպես կանոն, որոշյալին համաձայնում է հոլովով և թվով, օրինակներ՝ *Աղքելը մշտաբուղիմ* հանապազ բղխեն եւ ոչ պակասեն (Եզմիկ, 8), ...զի չկուն մեծամեծու ծովածինս վիշապս կոչեն Գիրք (Եզմիկ, 84), *Տղայոցն անմեղաց ընդէ՞ր* տիրիցեն դեր (Եզմիկ, 66), Եւ այլ ինչ ոչ են վիշապք՝ բայց կամ օչք մեծամեծք ցամարայինը, կամ ձկունք անարիք ծովականը (Եզմիկ, 84), ...և նշանակ երող յեզեր ծովուն մեծի... (Խորենացի, 134): Էր ինձ, ասէ, ո՞վ սիրելիք, լինել այսօր յերկրի անձանօրում... (Խորենացի, 88):

Վերացականը քանձրացականի փոխարեն

Գրաբարում որոշիչը կարող էր արտահայտվել ոչ միայն ածական-ներով, այլև այդ ածականից կազմված գոյականներով: Նման կառույցներն ավանդաբար կոչվում են վերացականը թանձրացականի փոխարեն: Որոշիչ ածականը հաճախ ստանում էր -ուրիմ ածանցը՝ վերածվելով վերացական գոյականի և շարահյուսական մակարդակում կազմում հատկացուցիչ- հատկացյալ կառույցներ, որոնք իրականում որոշիչ-որոշյալի իմաստ էին արտահայտում, այսինքն՝ այդ հատկացուցիչ գոյականները աշխարհաբար պետք է թարգմանել որպես ածական որոշիչ, այսպես՝ Մի՛ գործէք զիս պղծուրեանդ= Մի՛ արեք այդ ալիոծ գործերը... (Երեմիա, ԽԴ, 5), *Ապաքէն զայդ կամիս, զի ծածկեսցի խորհուրդ զամբարշըռուրեանդ* (Եղիշէ, 20) =Չէ որ դա ես կամենում, որ ծածկվի ամբարիշը խորհուրդդ: Երբեմն այդ գոյական դարձած ածականները նախադասության մեջ դրվում էին ուղղական հոլովով, իսկ նրանց հատկացյալները՝ սեռական հոլովով, բայց դարձյալ արտահայտում էին ածական որոշչի իմաստ, իսկ հատկացյալները՝ որոշյալների, օրինակ..եթե յո՞ւ թափեցից զդառնուրիմ բունաւոր, կամ ո՞ւր բացատրեցից զբազմուրիմ նեկրիմ (Եղիշէ, 14) =Թէ ում վրա բափեմ դառը բոյ-ներս կամ ուր արձակեմ բազմարիմ նեկրես: Այսպիսի կառույցները գրաբարում բավական տարածված էին և, ըստ ամենայնի, հունաբանու-

թյուններ էին: Նրանք հաճախաղեավ են իինգերորդ դարի մատենագրության մեջ, ի մասնավորի՝ հունական կրթություն ստացած պատմիչների՝ Եղիշեի և Սովուս Խորենացու երկերում: Բերենք այլ օրինակներ՝ Եւ մինչեւ ի մուլս արեգական ամդադար լինէր զործ դառնուրիեանն =Սինչև արեգակի մայր մտնելը չէր դադարում դառը գործը (Եղիշէ, 119), Բնակեցեր, ասէ, ի մէջ ցրդուրիան սառնամանեաց, այլ ջեռուցեալ մեղեւիս՝ զցրդուրիան սառուցեալ քո հապարփացեալ բարուցդ...= Բնակվեցիր, ասում է, ցուրտ սառնամանիքների մեջ, ջերմացնելով փափկեցրո՞ւ քո ցուրփ, սառը և հապարփ բարը (Խորենացի, 42):

Հայոց լեզվի զարգացման հետագա շրջաններում որոշչային իմաստ արտահայտող այսպիսի կառուցյներ չնն հանդիպում:

Դերանուն որոշչի առանձնահագիկուրյունները գրարարում

Դերանուն որոշչիք ունի համաձայնության որոշակի առանձնահատկություններ, որոնք կրննարկենք բատ դերանունների տեսակների, քանի որ դերանուններից յուրաքանչյուրը համաձայնության՝ իրեն բնորոշ կանոններն ունի: Ցուցականներից այս, այդ, այն դերանունները ունեն կարծ և երկար հոլովածներ: Դառնալով նախադաս որոշչի՝ որպես կանոն, հոլովակում են կարծ ձևով, նախորդը դրվում է միայն դերանվան վրա, որոշյալը համարժեք հոդ չի ստանում, օրինակ՝ Յայսմ մատենէ. Մար Արաս Կատինայ զմերոյ ազգիս միայն համեալ զպատմութիւն հաւաստի (Խորենացի, 36-37), ...յայսմ զաւակէ գտցեն զառաջնորդութիւն (Բուզանդ, 108), Զի ընդ նորոգել այնր աթոռոյ... (Բուզանդ, 108), իսկ այսր երանելոյ (Կորին, 100):

Հետադաս դիրքում այս, այդ, այն դերանունները հոլովակում են երկար ձևով, նախորդը դրվում է և դերանվան, և գոյականի վրա, գոյականը ստանում է դերանվանը համարժեք հոդ: Օրինակ՝ Եւ էր ի ժամանակին յանմիկ երիւարն Մուշեղի ճերմակ ձի մի (Բուզանդ, 290), Որպէս առջրիեղաւան ասէ. Եղիշին աւուրք կենաց մարդկանս այսորիկ հարիր եւ քսան ամ (Եզնիկ, 12), Քանզի երկիր, որ համբաւուցն անզամ օտար էր կողմանցն այնոցիկ (Կորին, 104):

Ինքնուրույնաբար և հատկապես նախադրությունների հետ կիրառվելիս այս դերանունները երկար ձևերով են հանդես գալիս: Բերենք բնագրային օրինակներ՝ ... ապա *յեկ այնորիկ* ձևոն արկաներ (Կորին, 116): ...և բազում անգամ մարտնչեր ընդ *այնոսիկ*» (Եղիշէ, 12), ...որպէս և երկի ինձ և քեզ և այնոցիկ, որ դեգերեցին յիմաստափրութեան (Եղիշէ, 8): *Այսպիսի դերանունը ևս հոլովով և թվով համաձայնում է գոյականին, օր.՝ Եւ յայտնեալ այսպիսոյ չարութեան ոչ ինչ էր այնուհետև բան և խորամանկութիւն* (Խորենացի, 96):

Սոյմ, առյա, դոյմ դերանունները գոյականների հետ գործածվում են նախադաս և համաձայնում են նրանց հոլովով ու թվով, օրինակ՝ ...եւ *անվիմ* հոգեկրօն արուեստիկ հաներ աւուրս բազումս ...իսկ եթէ ի *նմիմ* յամառութեանն կացցեն (Եզնիկ, 24), ...ըստ *նմիմ* օրինակի (Կորին, 136): Գործիական հոլովի դեպքում դերանունը հաճախ թվով չի համաձայնում գոյականին, օրինակ՝ ... նովին կապանօր անցուցին ի տեղիս արգելան (Եղիշէ, 40), ...եւ սովոր հաւատովք թողուս (Եղիշէ, 80):

Ստացական դերանունները գոյականների հետ գործածվում են և՝ նախադաս, և՝ հետադաս՝ համաձայնելով հոլովով ու թվով, այսպես՝ ...եւ տուն *հայր իմոյ* (Կորին, 110), ...եւ շուր մերոց *դիմաց...* (Նարեկացի, 632): *Զո* ստացական դերանունը հաճախ նախադաս գործածվելիս հոլովում է երկար, իսկ հետադաս գործածվելիս՝ կարճ ձևերով: Օրինակ՝ *Քոյովդ* ցողով յոզի աճեցեալ (Նարեկացի, 600), Եւ քեզ միայնոյ փրկողի եւ *հոգուոյդ* քում *Հայր իսկակցի* (Նարեկացի, 600):

Հարցական դերանուններից համաձայնում է միայն *որ* դերանունը, այսպես՝ Որով արինակաւ զինչ կամիս առնել կատարեա... (Եղիշէ, 94):

Գրաբարում *որ* հարաբերական դերանունը, որը հանդես է գալիս երկրորդական նախադասության կազմում, ունի ինքնատիպ և ոչ միօրինակ գործածություններ: Դիտարկենք դրանցից մի քանիսը:

ա) Այն կարող է դրվել երկրորդական նախադասության թելադրած հոլովով, օրինակ՝ Եւ հրաժարեալ ի նոցանեն հանդերձ օգնականօքն, *որոց* առաջնումն Տիրայր անուն ի Խորենական գաւառէ և երկրորդին Մուշէ անուն ի նահանգէ Տարօնոյ, *որք* էին սուրբք և զուարքագոյնք,

հանդերձ այլովք ևս սպասաւորք աւետարանին *զոր չեմք բավական ըստ անուանցն նշանակել* (Կորին, 108):

Հաճախ միևնույն կառուցույցում *որ-ը կարող է դրվել տարբեր հոլովելերով, օրինակ՝ ...յանձն առնելու սրբոյ եպիսկոպոսին քաղաքին, որ Ալկալիոսն կոչէին, և գլխաւոր աշակերտացն թողոյր զայն, որում Դևոնդոսն կոչէին այր հաւատարիմ և ճշմարտաշատ* (Կորին, 114): Նման դեպքերում ավելի շատ տարածված է տրականով ձևը:

Հոլովով և թվով *որ հարաբերական դերանունը համաձայնում է գլխավոր նախադասության իր որոշյալին, օրինակ՝ ...և նոցին ոռջիկս կարգել ի պատեհազոյն ყեղիս, յորս և երանելին զվարդապետութիւնն իր ի գործարկեալ, և ժողովելոցն քաղցրացուցանէր* (Կորին, 116):

Այս դեպքում այն կարող է հոլովով համաձայնել, բայց թվով՝ ոչ, օրինակ՝ Դարձեալ ասեն. «*Զրարսմուան զոր ի ձեռին ուներ, ցորդին իւր ցՈրմիզդ ետ...*» (Եզնիկ, 104):

Բացակայող հարաբերյալի պատճառով երբեմն *որ հարաբերական դերանունը կարող է դրվել գլխավոր նախադասության պահանջած հոլովով, օրինակ՝ Որում խնդրէ ի քէն՝ տո՛ւր* (Մատք., Ե, 48) =այնն որ խնդրէ: *Որոց մտանեն՝ չտայք թոյլ մտանել* (Մատք., ԽԳ, 13)=այնոցիկ, որը մտանեմ²²⁸:

Որ հարաբերական դերանունը արևելահայերենում ազատ գործառույթ ունի, օրինակ՝ ...շուր է տալիս գեղեցիկ վիզը և իր հրացայտ աչքիցով, որ (փոխանակ որոնք) կայծկլտում են նույնիսկ հաստ քոյլի տակից... (ՊՍՍ, 12):

Այն կարող է հոդ շտանալ՝ անկախ գլխավոր նախադասության իր լրացյալի առկայացված լինելուց. համեմատենք՝ ...բայց իբրև մի սպառնակիր, *որ հետաձգվում է անորոշ ժամանակով* (ՊՍՍ, 13): Դարբին *Հովակիմը, որ (փոխանակ որը) առանձին բավականություն էր զգում որսկանի հետ վիճելուց* (ՊՍՍ, 9):

Նշենք, որ սկսում է օրինաչափ գործառույթ ստանալ *որ-ի փոխարեն ով հարաբերական դերանունը: Օրինակ՝ Չի կոտրվում նաև, ով (փո-*

²²⁸ Վերջին երկու օրինակները բերված են ըստ **Հ. Ավետիսյան, Ռ. Ղազարյան, Գրաբարի ձեռնարկ** (Եր., 2007) գրքի, տե՛ս նշվ. աշխ., էջ196:

խանակ *npr*) ունի բարոյապես բարձր արժեհամակարգ: Չեն կարող կոտրել նրան, *npl* (փոխանակ *npr*) ունի բարոյապես բարձր արժեհամակարգ: Չեն կոտրվում նրանք, *nplkhr* (կամ *npr*, *nprnlr*) ունեն բարոյապես բարձր արժեհամակարգ: Չեն կարող կոտրել նրանց, *nplkhr* (կամ *nprnlr*) ունեն բարոյապես բարձր արժեհամակարգ: Անշուշտ, նախընտրելի են թվային համաձայնությամբ կառույցները:

Անորոշ դերանունները որոշչի պաշտոնում դրսնորում են հետևյալ հատկանիշները:

1. *Ոմն, npl* դերանունները գոյականների հետ դրվում են հիմնականում հետադաս և համաձայնում նրան հոլովով ու թվով, օրինակ՝ ...*զրիշ npln* հելլենական դպրութեան (Կորին, 96), ...ընդունայնախօս աւանդութիւնք *առն npln* հոռոմի, որում Թէոդորոս անուն (Կորին, 134), ...լինի սպասաւոր արքայատոր հրամանացն առ հազարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց՝ *Առաւանայ npln* (Կորին, 84), ...ի ձեռն պատուատորի որուք (Եղիշէ, 88):
2. *Իմն, ինչ* դերանունները դրվում են գոյականից հետո, համաձայնում նրան հոլովով միայն եզակի թվում, քանի որ չունեն հոգնակի հոլովման հարացույց, թեն երբեմն կարող են չհամաձայնել նաև եզակի թվում, օրինակ՝ «Քանզի չմարդի քննուրան իմիք առանց կամաց մերք բարի լինել, մերք չար» (Եզնիկ, 50), ...դարձեալ յելու ժամանակի ինչ ընդ մէջ անկելոց (Կորին, 110): Հոգնակի թվում չեն համաձայնում:
3. *Այլ* դերանունը սովորաբար գոյականից առաջ է դրվում և համաձայնում նրան հոլովով ու թվով, բացի ուղղական և հայցական հոլովներից, օրինակ՝ ..*իսկ յայլոց դպրութեանց* բաղեալք եւ յարուցեալք դիպեցան (Կորին, 94), *Այլովք վարդարօն* վեհ երևի (Եղիշէ, 58):

Որոշյալ դերանուններից *ամեներին-ամեներեան, բոլորերին-բոլորեան* դերանունները գրութածվում են գոյականի հետ նախադաս և հետադաս՝ հոլովով և թվով համաձայնելով գոյականին, իսկ *ամենայն դերանունը հիմնականում չի համաձայնում գոյականին:* Օրինակ՝ ...առ ամենայն ազգս երկնածնաց մատակարարին (Կորին, 100): ... եւ քար-

զեցի աւետարանս ընդ *ամենայն դիեղերս* (Կորին, 104): Եւ լուեալ զայս *ամենայն խօսս...*(ՂՓ, 82): Յայնժամ ի մի վայր ժողովեալ *նախարարացն ամենեցուն*, որք էին յերեցունց աշխարհացն *Հայոց, Վրաց և Աղուանից...*(ՂՓ, 114):

Թվական որոշչի առամձնահարկությունները գրաբարում

Թվական որոշչը որոշյալին կապակցվում է՝ համաձայնելով հոլովով և թվով, բայց թվականներից յուրաքանչյուրը դրսեորում է համաձայնության տարբեր հատկանիշներ: Թվական որոշչը դրվում է որոշյալից և՝ առաջ, և՝ հետո:

1. *Քանակական թվականները հետադաս գործածվելիս համաձայնում են գոյականներին, որոնք դրվում են միայն հոգնակի թվով: Ըստ որում՝ մի քանակական թվականը բացառություն է, քանի որ այն ցույց է տալիս մեկ անձ կամ առարկա, ուստի մի թվականի հետ գոյականը դրվում է միայն եզակի թվով, հետադաս գործածվելիս այն նաև անորոշ դերանվան իմաստ է արտահայտում: Օրինակ՝ Զի նախ երկուց արարչաց՝ զբարոյ եւ չարի ի միջուկ ի հօրէ զծնունդսն համբաւէ (Եզնիկ, 14), ... եւ գտեալ զայր մի թարգման վրացերէն լեզուին, որ անուանեալ կոչէր Զաղայ (Կորին, 110):*
2. *Երկու, երեք, չորր թվականների հետ գոյականները դրվում են միայն հոգնակի թվով. նրանց հետ թվականը համաձայնում է թե՛ նախադաս, թե՛ հետադաս գործածվելիս: Այսպես՝ ... Ասեն զդանեկաց երկուց ընծայելոց գովէ... (Կորին, 78), ... որ զչորս կազիցողսն ի միմեանս ... (Եզնիկ, 14):*
Ծանոթություն: Ուղղական և հայցական հոլովներում հետադաս թանակական թվականները հոլովով կարող են նաև չհամաձայնել գոյականին (հարք իինք և ոչ թե հարք իինքը)՝ ... բազաւորեալ Կրմանայ Պարսից արքայի ամս վեց, եւ Հազկերից ամս բասան եւ մի... (Կորին, 146):

3. Դասական թվականների հետ գոյականը դրվում է միայն եզակի թվով և հետաղաս դիրքում համաձայնում է հոլովով, երբեմն նախադաս դիրքում էլ կարող է համաձայնել: Օրինակ՝ ... և յառաջ-առումն ամի երկրորդ Յազկերպի... (Կորին, 146), ... և դպրու-թեամ Հայոց յուրերորդ ամէ Հազկերպի առեալ սկիզբն ... (Կո-րին, 146):
4. Անձներական թվականների հետ գոյականները դրվում են հոգնակի թվով և հոլովով ու թվով համաձայնում են հետաղաս գործածության դեպքում, օրինակ՝ ... մախարարքն երեքնամ (Եղիշէ, 160), ... միաբան լիներ ամբաստանութիւն երկոցունց կող-մանցն (Եղիշէ, 162), Այլ Սրբոյն Պատղոսի շորեթասաներումքը թղթով պատմէ... (Կորին, 80): Նշենք, որ գործիական հոլովով կապակցություններում հաճախ կարող է թվային անհամաձայ-նություն լինել:

Սիջին և նոր գրական հայերեններում որոշիչը, ինչպես նշել ենք, առողությամբ է կապակցվում որոշյալին: Որոշչի հետաղաս գործածությունը ոճական միջոց է հատկանիշը ավելի ընդգծուն դարձնելու նպա-տակով: Օրինակ՝

Սիրեմ զայդ սիրում երեսդ, որ լուսին ի մոտն է գերի.
պազմեմ զայդ բարկուկ պոկունքդ, որ շաբարն ի մոտն է լեղի
(Քուչակ, 77):

Զքոյ խըլմեթդ ես գիտեմ, որ չիկերս ի փորս եփեր է.

Սրտիկս ի յաղեղ յաղեղ նման. գիրկդ լար է ասպրշումն (Քուչակ, 72):

**Ճառագայթի ու վարդի
Փըթքումներով վեհապանծ
Ես չը սիրեմ սա դեմքը
Սիրո ժափտով մը օծած (Դուրյան, 49):**

Եվ ծարավուտ անապատում *հրավառ*,

Տատասկներում, արևի տակ *բոցափայլ*,

Փնտրում է նա՛ նրան անվերջ, անդադա՞ր

Եվ մեռնում է վեհ սիրո մեջ *հոգիզմայլ* (Դսահակյան, 108):

Արևելահայերենում որոշիչ-որոշյալ կապակցությունների առումով կարելի է առանձնացնել նրանց թվային առնչության հետևյալ առանձնահատկությունները²²⁹:

1. Որոշյալը հոգնակի թվով է դրվում。
 - ա) Եթե որոշիչը արտահայտված է կրկնավոր բարդությամբ, օրինակ՝ սուր-սուր փշեր, անուշ-անուշ խոսքեր, տեսակ-տեսակ նվերներ և այլն:
 - բ) Եթե բազմակի որոշիչները վերաբերում են տարրեր որոշյալ-ների, օրինակ՝ լավ ու վատ գործեր, բարի ու չար մարդիկ, մեծ ու փոքր երեխաներ և այլն:
2. Մի/մեկ թվականի հետ որոշյալը դրվում է եզակի, օրինակ՝ մի մարդ, մեկ օրում և այլն, ավելի բարձր թվականների հետ՝ եզակի և հոգնակի, օրինակ՝ հինգ գիրք և հինգ գրքեր. Եզակի որոշյալի դեպքում շեշտվում է անձերի կամ իրերի միասնությունը, իսկ հոգնակի ձևերում՝ նրանց առանձնությունը:
3. Զափ ու քանակի միավորների հետ որոշյալը դրվում է եզակի թվով, օրինակ՝ տասը քև հազ, հինգ տակառ գինի և այլն:
4. Թվական որոշչի հետ, եթե որոշյալը դրվում է եզակի թվով, շեշտվում է որոշչի իմաստը, իսկ եթե շեշտվում է որոշյալը, այն դրվում է հոգնակի թվով. համեմատնենք Ուներ *քառասուն* աշակերտ, որոնց պիտի կյանք ճանապարհեր (շեշտված է *քառասուն* որոշիչը): Հինգ *երեխաներն* էլ առանձնանում էին բնավորությունների ինքնատիպությամբ (շեշտված է *երեխաներն* որոշյալը):

²²⁹ Մանրամասն տես **Մ. Ասատրյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Շարահյուսություն, Եր., 1987, էջ 192-204:

ՀԱՏԿԱՑՈՒՑԻՉ-ՀԱՏԿԱՑՅԱԼ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ ԵՒ ՆՐԱ ՀԵՏԱԳԱ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հատկացուցիչը գոյականական անդամի լրացում է, որը ցույց է տալիս այն անձը կամ առարկան, որին պատկանում, վերաբերում է կամ որից սերում և ծագում է հատկացյալը: Հատկացուցիչը հայերենի բոլոր շրջափուլերում դրվում է հիմնականում սեռական հողովով: Գրաբարում հատկացուցիչը ունի արտահայտության նաև այլ դրսնորումներ, որոնք պիտի համարել գրաբարին բնորոշ նախադասության կառուցման օրինաչափ կառույցներից շեղումների արդյունք, որը ստեղծում է մտքի արտահայտության բազմաձևություն: Այս առունվ ճիշտ է Ակատել Ս. Սինայանը. «Գրաբարում անհետևողականութիւնը միայն յատկացուցին յատուկ չէ»²³⁰: Հատկացուցիչը արտահայտվում է գոյականով և առարկայական իմաստ արտահայտող այլ միավորների միջոցով. դերանունների համար հատկացուցի շարակելուսական պաշտոնն ամենատարածվածն է, իսկ այլ խոսքի մասերը հատկացուցիչ կարող են դառնալ փոխանվանական կիրառության դեպքում: Այժմ անդրադառնանք տարբեր խոսքի մասերով արտահայտված հատկացուցիչների բնորոշ կառույցներին:

Ա. Գոյական հատկացուցիչը հիմնականում դրվում է սեռական հոլվով. Առաջին *զազակուրիմ* եկեղեցւոյն արկաներ ի ծառայութիւն (Եղիշէ, 44): Եւ արդ լինի համար ամաց *հաւակոց երանելոյն* ամք քառասուն և հինգ (Կորին, 246): Գոյական հատկացուցիչը ունի նաև այլ դրսնորումներ: Գրաբարում այն կարող է դրվել նաև *ուղղական և հայցական* հոլվներով: «*Տունն զոր շիմնաց արքայ Սողոմոն Տեառն, վարսուն կանգուն երկայնութիւն նորա են քսան կանգուն լայնութիւն նորա, և քսան կանգուն բարձրութիւն նորա» (Գ. Թագ, Զ, 2)²³¹: Օրինաչափ կա-*

²³⁰ **Մ. Մինասեան**, Յատկացուցիչ-յատկացեալ կապակցութիւնը գրաբարում, Երուսաղէմ, 1974, էջ 25: Աշխատությունը ներկացացնում է հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցության առանձնահատկությունների և հատկացուցչ՝ գրաբարում ունեցած բոլոր դրսնորումների գիտական ամբողջական բնություն: Այսինքն օրինակները կրերվեն նշված աշխատությունից:

²³¹ **Մ. Մինասեան**, Աշվ. աշխ., էջ 26:

ոռույցը պիտի լիներ. Երկայնութիւն դուռնան ... էր վաքսուն կանգուն ... Ուղ-
ղականով դրված դուռն բախի՝ հատկացուցչի իմաստը լրացվում է նորա
սեռականով դրված դերանվամբ:

Հայցականով դրված հատկացուցիչը սովորաբար հանդիպում է ընդ
և ի նախդիրների հետ, օրինակ՝ «Նշաներ ընդ արեւելս կոյս» (էջ 28)
(պետք է լիներ կոյս արեւելից):

«Ինքն անցաներ հարուստ մի ի քաղաքէն ի կողմն մի հիւսիսոյ, ի
տեղի մի յարեւելս կոյս» (էջ 28) (պիտի լիներ ի կողման և յարեւելից):
Չափի պարագայի իմաստով կառույցում ևս կարող է հատկացուցիչը
դրվել հայցականով, օրինակ՝ «Կոտորեցին ... ամեներին քեռն մի
փայլո» (էջ 29) (պիտի լինի քեռն մի փայտի):

Ավելի քիչ հանդիպում են բացառական և գործիական հոլովով
դրված հատկացուցիչներ. «Պոտու նորա կորիցէ, եւ զաւակ նորա յորդոյ
ի մարդկանէ» (էջ 29) (պիտի լինի մարդկան): «Հաստատեա՛ զարտ քո
պատուով միով հացիւ» (էջ 30) (պիտի լինի հացի):

Բ. Ստացական դերանունների մեջ ընդգծված է պատկանելության
իմաստը, որը նրանց բարիմաստային հատկանիշն է: Նրանք համաձայ-
նում են գոյականին հոլովով և թվով, ուստի նրանց քննությունը ներկա-
յացրել ենք դերանուն որոշչի համաձայնության հատկանիշների վերլու-
ծության ժամանակ²³²: Մնացած դերանուններով արտահայտված հատ-
կացուցիչները գործառական առանձնակի հատկանիշներ չեն դրսու-
րում:... և եղծեալ ապականելին զամենայն խելաքիր կամս նորս (Եղի-
շէ, 100): Թէպէտ և հայէին յիւրեանց սակաւորդիւն (Եղիշէ, 100):

Որ հարաբերական դերանվամբ սկսվող որոշիչ երկրորդական նա-
խադասության մեջ, նրանով արտահայտված հատկացուցիչը դրվում էր
տրականով, որը տարածված կառույց էր գրաբարում. Սա էր իշխան և
իրամանատար ամենայն տէրութեանն Պարսից, որում անուն էր
Սիհրներսէի, և չէր ոք ամենսին... (Եղիշէ, 178): Նկատելի է նաև այն

²³² Նշված աշխատության մեջ ստացական դերանվամբ կառույցները արժենորվում են
իրեն հատկացուցիչներ: Մենք հետևում ենք այն մոտեցմանը, որ դրանք որոշչիներ են և
կապակցվում են որոշյալին համաձայնության համապատասխան կանոններով: Հատ-
կացուցչին բնորոշ պատկանելության իմաստը ներամփոփած է ստացական դերանվան
բառիմաստի մեջ:

իրողությունը, որ դերանունով արտահայտված հատկացուցիչը ստանում է հատկացյալի հողը, օրինակ՝ Յետ այնորիկ ուշ եղեալ երկոցունց երանելեաց, *զիրեանց* ազգին զբարութիւն առաւել յարգել և դիրացուցանել (Կորին, 122):

Հատկացուցիչը հատկացյալի հետ գրաքարում ունի քերականական համաձայնության տարրեր դրսնորումներ, օրինակ՝ հատկացյալի որոշյալ առման դեպքում հատկացուցիչը ստանում է և որոշիչ հողը, օրինակ՝ ...զիարկ աշխարհին առաւել ծանրացոյց (Եղիշէ, 44); ...զուխտն եկեղեցույն ցրուեցէ (Եղիշէ, 46): Կամ հատկացուցիչը կարող է ստանալ հատկացյալի հողը, օրինակ՝ **զնորա** բարերարութիւնն (Եղիշէ, 58); ...զի ընկալցի զմեր մահն իբրև զաննահից» (Եղիշէ, 82); ...զտիեզերական զիւր իշխանութիւնն... (Եղիշէ, 88):

Գրաքարում, ի հակառակություն արևելահայերենի, հատկացյալը կարող է ստանալ դերանունով արտահայտված հատկացուցչի համարժեք հողը: Օրինակ՝ ...և ասէ թագաւորն. «Առ ի՞նչ է քո այդ մեծ պրկումութիւնն (Եղիշէ, 84):

Արևելահայերենում այս գործառույթը համարվում է սխալ. *իմ զիրքը* կամ *զիրքս*, բայց ոչ՝ *իմ զիրքս*:

Սիջին և նոր գրական հայերեններում հատկացուցիչը դրվում է սեռական հոլովով: Հատկացուցչի խմաստ են արտահայտում **ս-իմ**, **մեր** (զիրքս, զրերս), **դ-քո**, **ձեր** (զիրքդ, զրբներդ) ստացական հողերը: Դիտենք բնագրային օրինակներ:

Սիրտ *իմ*, ընդէ՞ր ես խոռվել,

Աչք *իմ* ընդէ՞ր ես խաւարել...

Յաստուծոյ յէ՞ր ես հեռացել

Զիր պատուիրանն ես մոռացել,

Դիմաց *հոգույդ* ես քարացել.

Տուն և տաճար ես դուն շինել

Գանց ու դումաշ ես ժողովել

Վերայ *զիսոյդ* մոխիր մաղել (ՀՀՍՔ, 193):

Լուսավորիք մեր մութ ճամփան դեպի աշխարհն երջանիկ (ՀԹ, 209):

Սիրում եմ աչքերիդ տիսրությունը խորին,
Ամաղմուկ խոսքերիդ դաշնակները իիվանդ,
Կուսական ամոթխած փայփայանքդ, որ իմ
Սև օրերն է օրորում խնդրությամբ հնազանդ (Վ.Տ, 42):

ԲԱՑԱՀԱՅՏԻՉ-ԲԱՑԱՀԱՅՏՅԱԼ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ ԵՒՆԻՇ ՀԵՏԱԳԱ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայերենում բացահայտիչն ունի երեք տեսակ՝ բուն, մասնական և մասնավորող պարագայական: Գրաբարում բուն բացահայտիչը կարող էր արտահայտվել գոյականով, դերանվաճք, հոլովվող այլ խոսքի մասերով, ինչպես նաև կապական կապակցություններով և երկրորդական նախադասություններով: Գրաբարում այն հետադաս կիրառություն ուներ: Բերենք տարբեր խոսքի մասերով, ինչպես նաև երկրորդական նախադասություններով արտահայտված բացահայտիչների բնորոշ օրինակներ՝ *Որդիր Խասհակայ՝ Սաւուլ և Մովե իշխանը: Որդիր Ջերբոնի՝ Յերիա իշխան, Ամարիս երկրորդ, և Ողիկ երրորդ, և Յեկիմիս չորրորդ: Որդիր Ողիկի՝ Միքիա իշխան, և Յեսիսա երկրորդ..* (Մնացորդաց, ԻԳ, 19-21): Խոկ զԱնոյշ, զառաջին կինն Աժդահակայ... (Խորենացի, 98), *Արլաւազդ որդիր Տիգրանայ* (Խորենացի, 158), Այս Կղեռպալրայ դուսկը Պատղոմէոս Դիտնիսի, բռու Պատղոնայիդ Կղեռպատրեայ, յոյժ սիրելի Հերովդի (Խորենացի, 156), Խոկ դշխոյն Հրեից Աղեքսանդրիայ, որ և Մեսաղինայ, որ էր լիալ կինն Աղեքսանդրի, որդոյ Յոհանու, որդոյ Ծմաւոնի, եղրայր Յուղայ Մակարէի, որ զայնու Ժամանակաւ ուներ զրագաւորութիւնն իրեից... (Խորենացի, 146):

Այսպիսով, գոյականին կամ գոյականաբար գործածված բառին հաջորդող գոյականը և թերվող այլ խոսքի մասերը, երկրորդական նախադասությունը, որոնք բացահայտում են նրա իմաստը, կոչվում են

բուն բացահայտիչ: Գրաբարում բուն բացահայտիչը բացահայտյալից կարող է ընդմիջարկվել տարբեր կառույցներով ու կապակցություններով, բայց դրանք համաձայնում են դեմքով, թվով և հոլովով:

Գրաբարում մասնական բացահայտիչը արտահայտվում է *իբրեւ* կամ հազվադեպ որպես նախադրություններով և նրանց՝ հայցական հոլովով որված խնդիրներով՝ *Աչք նորա իբրեւ զաղաւանիս* ի վերայ լիութեան ջրոց, լուացեալ կարամբ... ծնօսքը նորա իբրեւ զրաշըս խնկոց բուրեն զանուշահոսութիւն իւղագործաց... (Երգ Երգոց, Ե, 11-13): Եւ եղիցի ժողովուրդն իբրեւ զրահանայն, եւ ծառայն իբրեւ զրեւրմ, եւ աղախինն իբրեւ զրիկինն, եւ եղիցի զնօղն իբրեւ զվաճառականն եւ փոխարումն իբրեւ զվոհասոն, եւ պարլապանն իբրեւ զպարլապէրն (Եսայեայի, Ի-Դ, 2-3):

Մասնավորող պարագայական բացահայտիչը, որպես կանոն, գործածվում է ժամանակի և տեղի պարագաների պաշտոն կատարող բացահայտյալների հետ: Ինչպես օրինակ՝ Եւ զՇարաշան ի տանէ Սարայսարայ հաստատէ բղեաշխ մեծ եւ կուսակալ յարեւմրից հարաւոյ, յեզերս սահմանացն Ասորեսապանի, առ ափն Տիգրիս գեւոյ... (Խորենացի, 130), Խնդիր արացես ի Գեղարքունի, ի զաւարին Սիմեաց, եւ գոցես յառաջին հագներգործեանն, յերերուրասաններորդ ռուին, ...առաջնորդ բազաւորաց մերոց մինչեւ ցԱրգար... (Խորենացի, 120):

Ինչպես նկատելի է վերորերյալ օրինակներից, գրաբարին բնորոշ էր միևնույն բացահայտյալի մի բանի բացահայտիչներով կապակցությունը, որը ստեղծում է ենթաստորադասական շղթա, որտեղ բացահայտիչներից յուրաքանչյուրն իր նախորդի համար գերադաս, իսկ հաջորդի համար ստորադաս դեր էր կատարում: Ինչպես փաստում է Գ. Խաչատրյանը. «Ոճական այս հնարքը գործադրվում է հատկապես որևէ անձի սերումը, ծագումը ներկայացնելու անհրաժեշտությունից ելնելով՝ Թագաւորեաց Խոսրով Կոտակ՝ բռուն Խոսրովու, որդի քաջի եւ առաքինույն Տրդատայ արքայի, բռուն քահանայապետին Յուսկան՝ որդույ Վրթանայ՝ որդույն Գրիգորի մեծին առաջնորդ քահանայապետին: Ընդ որում, այստեղ միաժամանակ բացահայտվում է ոչ միայն Խոսրով կոտակի, այլև Յուսիկ և Վրթանես քահանայապետերի ով լինելը: Այս

ոճական հնարքը հատկապես հաճախադեպ է Աստվածաշնչում»²³³: Եթաստորադաս շրթա կարող են կազմել նաև մասնավորող պարագայական բացահայտիչները: Ակնհայտ է, որ նման կառույցները բնորոշ էին գրավոր խոսքին, հատկապես գիտական և տեղեկատվական բնույթի: Բանավոր հաղորդակցման ժամանակ նման երկարաշունչ կառույցներ չէին կարող գործածվել:

Սիջին գրական հայերենում և աշխարհաբարում բացահայտչի տեսակները չեն փոխվում, պահպանվում է նաև բացահայտիչ-բացահայտյալի համաձայնությունը: Աշխարհաբարի շրջանում կանոնակարգվում է բացահայտիչ-բացահայտյալի տրոհումը համապատասխան կետադրությամբ, ինչպես նաև նրանց շարադասությունը. «Բացահայտիչը կանոնավորապես դրվում է բացահայտյալի ետևից և թվով, հոլովով ու դեմքով համաձայնում է նրա հետ: Դեմքով համաձայնությունը բացահայտյալի հետ լինում է և, ողինորոշ հոդերով: Օրինակ՝ Բագրատունյաց մեծագործության ամենամեծ արդյունքը եղավ **Անիք**՝ հազար ու մեկ եկեղեցիների բաղարք.- Հայկը յուր շինած դաստակերտները տալիս է յուր բռնանք՝ **Կադմոսին** ժառանգություն (Պալ.): Ինչո՞ւ չեք մոտենում **մեզ**՝ սակավաթիվ **զինվորներիս** (Մուր.):»²³⁴: Բացահայտյալի և մի շարք բացահայտիչների ենթաստորադասական շղթան, որպես ոճական հնարանք, այլև կիրառական չեն:

ԵՆԹԱԿԱՅԻ ԵՎ ԱՏՈՐՈԳՅԱԼԻ ՀԱՄԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ ԵՒ ՆՐԱ ՀԵՏԱԳԱ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայերենում ենթական ստորոգյալին համաձայնում է դեմքով, եթե դերանուն է, և թվով: Գրաբարում ենթական արտահայտվում է ոչ միայն ուղղական հոլովով, այլև սեռական, տրական, երբեմն նաև հայցական հոլովներով: Սիջին և նոր գրական հայերեններում այն արտահայտվում է միայն ուղղական հոլովով:

²³³ **Գ. Խաչատրյան**, Գրաբար, Եր., 2014, էջ 368-369:

²³⁴ **Մ. Աբելյան**, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, էջ 509:

1. Գրաբարում ենթական դրվում է ուղղական հոլովով և թվով համաձայնում ստորոգյալին: Ըստ որում՝ անեղական և հավաքական գոյականների դեպքում ստորոգյալը դրվում է հոգնակի թվով, օրինակ՝

Պարասիսնի եւր մոգպեկըն եւ ասէ (Եղիշէ, 126):

Ուսիրի չարիքն աշխարի մլրին (Եզմիկ, 96):

Եւ գունդն Հայոց եկին հասին յաշխարին Հայոց... (Եղիշէ, 116):

2. Ենթական կարող է դրվել սեռական հոլովով, եթե ստորոգյալն արտահայտված է անցյալ դերբայով և օժանդակ բայով, օրինակ՝

Ասացեալ է քո - ասացեալ ես դու:

Գրեալ է իմ - գրեալ ես ես:

Յայնժամ պատմեր նոցա արքայն վասն առն որումն ասորոյ եպիսկոպոսի ազնուականի՝ Դանիել անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն գրեալ նշանագիրս աղփաքետաց հայերէն լեզուի (Կորին, 90): Այս դեպքում ստորոգյալը դեմքով չի համաձայնում ենթակային և դրվում է III դեմքով. հաճախ այն կարող է նաև գեղչվել:

Ենթական դիմային առումնով կարող է արտահայտվել բայի վրա դրվող **ս** (ես, մենք, սա, սոքա), **դ** (դու, դուք, դա, դոքա), **ն** (նա, նոքա) հոդերի միջոցով, որ կարելի է կոչել հոդային ենթակա, ըստ որում այս իրողությունը քնորոշ է միայն գրաբարին, եթե խոնարհված բայը կարող է հոդ ստանալ՝ *Քաղցրութեամբ լո՛իր զոր ասելոց եմք* (Եղիշէ, 45): Այլ վասն իմ որ *ասէքդ* ... (ՂՓ, 50): Նշանակած կառույցը համարվել է օտարամուտ, չնայած լեզվաբանները համակարծիք չեն²³⁵: Այս կիրառությունը ստվորաբար հանդիպում է *որ, իմշաւ, զի, յորժամ, որպէս, որ շաղկապներով* և *հարաբերական դերանուններով կապակցվող երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալների դեպքում:*

Պակասավոր բայերի դեպքում նույնպես ենթական կարող է արտահայտվել սեռական հոլովով, ընդ որում՝ սեռական հոլովով ենթակայի հետ դրվելիս **եմ** պակասավոր բայը ստանում է *ունենալ* ինաստ, օրինակ՝ *Առն միոջ էին երկու որդիք* (Մի մարդ **ուներ** երկու որդի), իսկ

²³⁵ Մանրամասն տես՝ **Թ. Շահվերդյան**, Դասական գրաբարի շարականական ոճաբանություն, Եր., 2007, էջ 56-57:

ուղղականի դեպքում նշանակում է լինել գոյություն ունենալ՝ Եհմ արք երկու ի քաղաքի միում (Սի քաղաքում կային երկու մարդ):

3.Գրաբարում ենթական կարող է դրվել նաև տրական հոլովով. այս դեպքում այն պարտադիր հանդես է գալիս հետևյալ կառուցում՝ եղանակիչ (կամ միապիմի քայ) + ենթակա+ անորոշ դերբայ, օրինակ՝ Չեր մարք մարմնաւորի անմահ կալ (Եզնիկ, 58): Թեր հոլովներով ենթակաները հատկապես վկայված են դերբայական կառուցումներում: Գրաբարում անորոշ, անցյալ դերբայները կարող են ստորոգումային կառուցներ ստեղծել, այդ կառուցներում ենթակաները սեռական, տրական կամ հայցական հոլովներով են արտահայտված: Բերենք տրականով ենթակաների բնորոշ օրինակներ նախ անցյալ դերբայի հետ:

Բազում գօրդ որ ընդ քեզ է, առ ի չմարմնելոյ ինձ զՄադիամ ի ձեռս դոցա (Դատաւորք, Է, 2):

Ի քանակելն Իսրայէլի յԵսերոն եւ ի դստերս նորա... եւ յամենայն քաղաքս որ առ եգերք Յորդանանու ամս երեք հարիւր (Դատաւորք, ԺԱ, 26):

Ի դառնալն իմում խաղաղութեամբ յորդոցն Ամոնայ, եղիցի՝ զի մատուցից զնա Տեառն յողակէզ (Դատաւորք, ԺԱ, 31):

Եւ ոչ քաւական լինելոյ խօսել ումիք քան մի յերկրի գանձուցն ժառանգաւորի... (Դատաւորք, ԺԸ, 7):

Եւ ի զուարքանալ սրդից նոցա... (Դատաւորք, ԺԹ, 22):

Կամիմ զձեզ իմասպունս լինել ի քարիս և անմերս ի չարիս (Հռով, ԺԶ, 19):

...քե մմա ոչ է հնար յանձն առնով և հաւանել այսպիսի խորիրոյ (ԴՓ, 114):

4. Անորոշ դերբայի մոտ ենթական դրվում է հայցական հոլովով: Օրինակներ՝

Ածել ի վերայ նորա զանիրաւութիւն եւթանասնից որդոցն յԵրոբաղայ. եւ հասուցանել զարիսն նոցա ի վերայ Աբիմելեքայ եղբօրն իրեանց.. (Դատաւորք, Թ, 24): Եւ ոչ կամեցաւ Սեհոն զԻսրայէլ անցաւել ըստ սահմանս իւր... (Դատաւորք, ԺԱ, 20):

Գրաբարում անցյալ դերբայը ևս կարող էր ստորոգում արտահայտել, այդ դեպքում ենթական դրվում է սեռական, հայցական նաև ուղղական հոլովներով: Բերենք անցյալ դերբայի ստորոգումային կառույց-ների բնորոշ օրինակներ:

1) Անցյալ դերբայը դառնում է նախադասության ստորոգյալ, որը կարող է հանդես գալ՝

ա) զիսավոր նախադասության կազմում՝

Սհատափիկ դրու ամուլ եւ ոչ է *քո ծմեւալ* (Դատաւորք, ԺՎ, 3):

Եւ ազդ եղեւ Գաղացոցն եւ ասեն, *եկեսալ* է այսը *Սամփսոն* (Դատաւորք, ԺԶ, 2):

բ) Երկրորդական նախադասության կազմում՝ միայնակ կամ *եւ բայի հետ*՝

Եւ տեսին պահապանքն *զայր մի եկեսալ* ի քաղաքէ անտի (Դատաւորք, Ա, 24):

Մի՛ երկնչիք յաստուածոց ամուրհացոցն, յորոց միջի դուք *բնակեսալ* էք յերկրի նոցա (Դատաւորք, Զ, 10):

Իբրեւ տեսին որդիքն Բենիամինի՝ եթէ ի պարտութիւն *մաւրանեալ* են, տեղի ետուն այր հարայէլեան Բենիամինի (Դատաւորք, Ի, 36):

2) Այն ստորոգյալ է կազմում *կայ պակասավոր բայի հետ հարակատարի նշանակությամբ*՝

Եւ առին զբանալին եւ բացին, եւ ահա տէրն իրենանց *անկեսալ կայր մեռեալ* ի գետնի (Դատաւորք, Գ, 25):

Մնձամեծ *յարուցեսալ կան հետազօտութիւնք սրտից* (Դատաւորք, Ե, 16):

Եւ ահա Սիսարա *կայր անկեսալ մեռեալ* եւ ցիցն ի ծամելոց նորա (Դատաւորք, Դ, 22):

Եւ բուռն եհար Սամփսոն զերկուց սեանցն միջնոց, յորոյ վերայ լրումն *հասարաւեալ կայր* (Դատաւորք, ԺԶ, 29):

Եւ վեց հարիւր *արքն վառեալք պատերազմական զինու իրենանց արջանացեալք կային* առ մուսու դրանն (Դատաւորք, ԺԸ, 16):

Սիցին հայերենում արդեն այս և նման կառույցները գրաբարաբանություններ են, քանի որ վերանում են նրանց ձևավորման ձևաբանա-

կան իիմքերը. անցյալ դերբայր վերանում է, նրանից առաջնում է կախյալ վաղակատար դերբայր՝ ել և եր վերջավորություններով, որն այլևս միայնակ ստորոգում չէր կարող արտահայտել, այլ եմ բայի հետ կազմում էր սահմանական ներկա և անցյալ ժամանակները: Պակասավոր եմ, կամ բայերը կորցնում են «ունենալ» նշանակությունը և սեռական հոլովով ենթակա արդեն չին կարող ունենալ: Միադիմի եղանակիչ բայերով կառույցները ևս աստիճանաբար գործածությունից դուրս են մղվում, քանի որ միջին հայերենում ձևավորվում էր լոգական, պայմանական և հարկադրական եղանակների հարացուցային համակարգը:

Միջին հայերենում և աշխարհաբարում ենթական արտահայտվում է միայն ուղղական հոլովով և ստորոգյալին, որպես կանոն, համաձայնում է դեմքով և թվով:

1. Եզակի ենթակայի դեպքում ստորոգյալը դրվում է եզակի թվով, իսկ հոգնակիի դեպքում՝ հոգնակի:

*Խոր են քո հոր աչքերը,
Հուրդ իմ հորն է այրում* (Վ.Տ, 58):

2. Դիմային համաձայնությունը բազմակի ենթակաների դեպքում կառուցվում է՝ ըստ դիմային հաջորդականության.

Ես, Արամը և մեր ընկերները զնալու ենք այդ միջոցառմանը: Դու, Արամը և ձեր ընկերները զնալու եք այդ միջոցառմանը: Ես, դու և Արամը զնալու ենք նրան այցելության: Դու և Արամը զնալու եք նրան այցելության:

Պետք է խուսափել բակառություն կոչվող սխալ գործածությունից. *Աշակերդների մի մասը զնաց և ոչ թե՝ զնացին*, քանի որ քերականական ենթական եզակի թվով է դրված, և իմաստային համաձայնությունը սխալ է: Թեև գրաբարում հավաքականության իմաստ արտահայտող ենթակաների հետ ստորոգյալը դրվում է հոգնակի թվով, երբեմն էլ բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը դրվում էր եզակի թվով: Օրինակ՝ իսկ ի միում աւոր աչք կուրացեալ եղեա գողոցն.....(Բուգանդ, 170) Սպա կարգեցան, կազմեցան յօրինեցան խաղաղացան աշխարհն Հայոց ի մեջ երկուց բազաւորացն (Բուգանդ, 104):

ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ ԵՒ ՆՐԱ ՀԵՏԱԳԱ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Շարադասությունը բառերի դասավորության կարգն է նախադասության, խոսքի տարրեր միավորների կազմում: Գրաբարյան շարադասությունը բավական տարբերվում է արդի հայերենի շարադասությունից: Այսինքն՝ եթե արդի հայերենում կանոնավոր է լրացում+լրացյալ կաղապարով կապակցությունը, և լրացյալ-լրացում կառույցը համարվում է շրջուն, ապա գրաբարում օրինաչափ է լրացյալ-լրացում կաղապարով կառույցը: Գրաբարում առավել տարածված են որոշյալ-որոշիչ, հատկացյալ-հատկացուցիչ, բացահայտյալ-բացահայտիչ կապակցությունները, որոնք գրաբարից աշխարհաբար բարգմանելիս պետք է սկսել վերջից: Բերենք ասվածը հաստատող բնագրային օրինակներ: Ա) *Հայրկացյալ - հայրկացուցիչ ի ժամ բազմականացն* (Եղիշէ, 308), *ուխտին քրիստոնէութեան* (Եղիշէ, 146), *պալմութին վարուց* (Կորին, 70), *մահուան առն* (Կորին, 70), *զունդըն դիաց* (Եզնիկ, 68), *պալմառ շարեաց* (Եզնիկ, 132), *որդի նորա է* (Եզնիկ, 92):

Բ) *Որոշյալ-որոշիչ ըստ Ասլուծոյ ողորմելոցն* (Եզնիկ, 136), *անօրս կազմեալս* (Եզնիկ, 136), *զովէ զհաւարոցն ձշմարդութիւն* (Կորին, 78), *զարս և զկանայս փափկասունս* (Եղիշէ, 162), *ի փղին յայսիկ Բուզանդ*, 216) և այլն:

Գ) *Որոշիչ-որոշյալ:* Այս կապակցությունը առանձնացվում է այն հատկանիշով, որ որոշիչը գործածվում է և նախադաս, և հետադաս՝ դրսերելով համաձայնության որոշակի առանձնահատկություններ (տես «Համաձայնություն» բաժինը): Օրինակներ՝ *զրազում զաւառ* (Եղիշէ, 162), *սուրբ եպիսկոպոսացն* (Եղիշէ, 162), *ամենայն աջողութիւն* (Եղիշէ, 168), *երկոցունց կողմանցն* (Եղիշէ, 162), *ի միում ատուր* (Եզնիկ, 126): Որոշիչ-որոշյալ կապակցությունների այս գործառույթը իիմք է դառնում, որ միջին հայերենում ամբակայվի որոշչի նախադաս գործածությունը: Ենթակայի և ստորոգյալի շարադասության տարածված կաղապարը սկրողյալ+ ենթակա կաղապարն է մանավանդ դերբայական նախադասություններում: *Ենթակա+ սկրողյալ կաղապարը նույնական գործա-*

ծական է, ինչը և պիտի հիմք դառնա միջին և նոր գրական հայերեն-ներում այդ կաղապարի ամրապնդման համար²³⁶: Վիտարկենք բնագրային օրինակներ՝ *Սկսաւ սպարապեկը խօսել միաբանութեամբ նախարարացն ընդ զօրսն և ասէ...* (Եղիշէ, 202): *Սորս ամենիքեամ համագունդը հասանէին ի զործ պարտերազմին...* (Եղիշէ, 202): *Ի բազում պարտերազմունս միշեալ է իմ, և ձեր ընդ իս...* (Եղիշէ, 202): *Չոր առեալ Վահանայ և Հմայակի կազմութեամբ վախճանելոյ...* (Կորին, 142)

Միջին հայերենում ամրակայփում է լրացում+լրացյալ կաղապարը, որը ժամանակի ընթացքում օրինաչափության արժեք է ստանում, և լրացյալ+լրացում կապակցությունը արժենորվում է իբրև շրջուն շարադասությանք գործածություն, որը ոճական արժեք է ձեռք բերում: Օրինակ՝

– *Կարմիր և սպիրակ երես, սիրու տեր արիր զիս ի քեզ.*

Ծոցիկդ է պաղչի ննան, գույնզզոյն վարդեր կա ի ներս:

Ծոցուդ ես հավաս ունիմ, գամ մտնում ի պաղչա ի ներս.

Քաղեամ գույնզզոյն ծաղկունք, խնձորով մտնեամ դեա ի քեզ

(Քուչակ, 117):

Որ զնոյն սիրովն ճշմարդական

Վառեալ այժմոյս տէրըն Յոհան

Կանգնեաց լրաճարըն հրաշազան

Թովմայ առաքելոյ անուան (ՀՀՍՔ, 208):

Բերենմ քեզ ոսկի սինի՝ արծաթի մլողն ի վերայ.

Բերենմ քեզ նուան զինի ու Հալզայ կրիսան ի վերայ.

Զգենմ զիմ ծով-ծով աչերմ զիմ կամար ուներն ի վերայ.

Դեւենմ զիմ ծով-ծով աչերմ զիմ կամար ուներն ի վերայ

(Քուչակ, 121):

Ինչպես երևում է օրինակից, հետադաս ծավալուն որոշիչները երկրորդ հայրենում ոճական կարևոր միջոց են, որ մեծ հմտությամբ գործածել է Քուչակը՝ ասելիքը դարձնելով տպափորիչ և ներազոր:

²³⁶ Մանրամասն տես՝ **Թ. Շահվերդյան**, Աշվ. աշխ., էջ 277:

Նոր գրական հայերենում շարադասությունն ունի կայուն և ազատ դրսորումներ: Կայուն է այնքանով, որ ի հակադրություն գրաբարի՝ ունի լրացում-լրացյալ կառուցվածքային կադապարը, այսինքն՝ որոշիչ-որոշյալ, հատկացուցիչ-հատկացյալ, ազատ է այնքանով, որ ցանկացած միավոր լրացում-լրացյալ կառուցվածքում կարող են հանդես գալ լրացյալ-լրացում շրջուն շարադասությամբ, որը խոսքին հաղորդում է ոճական առանձնակի երանգ՝ պատեհ խոսքային տիրույթին (համեմատենք՝ *իմ մայր//մայր իմ, իմ անուշ ու անզին մայր//մայր իմ անուշ ու անզին*):

Սիօհին հայերենում իր կայուն տեղն ունի նաև *մի* անորոշ դերանունը, որը միշտ դրվում է որոշյալից հետո, օրինակ՝ *Պաղչա* *մի* տնկեր են են, թե ինչ աղեկ մորմեր կա ի ներս (Քուչակ, 208): *Մի-մը* անորոշ դերանունը և հողը արևմտահայերենում ևս միշտ հետադաս գործածություն ունեն: Օրինակ՝ Ցանցառ կպատահի, որ գացող *հարսնուկ* *մը* սիրտի *կապով* *մը* շահագրգրված մնա իր մերանցը տունին կամ փողոցին, ուր արեւեն այրած բայց կրակի պես *երիկասարդ* *մը*, հազիվ դուրս ելած պատանեկության դրունեն, ամեն կիրակի կսպասե դուրին առջև անոր անցրին, անտես դողով *մը* քրովըելու (Օշական, 231): Ի դեպ, պայմանավորված այն հանգամանքով, որ արևմտահայերենում սեռական հոլովը կարող է ստանալ որոշիչ հոդ՝ ի հակադրություն արևելահայերենի, հատկացուցիչը ևս ունի որոշիչ հոդով գործածություն, ինչպես՝

Անոնք Մադարը կտանեին իր *կականը* տուն (Օշական, 209):

Ու գլոխը կախ, մերկ ոտքերը *քարերուս* վրա պշտանքով *մը* զարնելով ու զարնելով կշափեր փողոցներուն ամայությունը (Օշական, 230):

Ինչպես տեսնում ենք, սեռականով կապի խնդիրն էլ դրված է որոշյալ առումով՝ պայմանավորված արդեն նշված հանգամանքով: Սիօհին հայերենում *կու-ով* կառույցների ժխտական խոնարհման դեպքում իր կայուն տեղն ունի օժանդակ բայց, որը միշտ դրվում է նախադաս, օրինակ՝

Երանի, որ զայն ահեղ օրըն չի մոռնայ,

Հերիք ասէ մեղայն և շուտով դառնայ:

Ցաւն է դլժար, որ այլ չի լաւնայ,

Զայն ցաւն զենէհար միտքըն չի մոռնայ (Երգմկացի, 72):

Գրաբարում ստորոգման ժխտումը կազմվում է *ոչ չի մի ձևույթ-ների միջոցով*, *ոչ և մի ձևույթները դրվում են դերբայից* (բաղադրյալ ժամանակաձևերում) և խոնարիկած բայից (պարզ ժամանակաձևերում) առաջ՝ հաճախ ընդմիջվելով նախադասության այլ միավորներով, որը գրաբարով մատենագրության ոճական կարևոր դրսւորումներից մեկն է: Դիտարկենք բնագրային հատվածներ. Հաճոյ քուեցաւ բանն առաջի թագաւորին. Եւ անդէն վաղվաղակի կոչէր զառաջեաւ յամենայն ազգացն որ ունիին գրիհասոնեւթիւնն, որ ի օրու նորա էին, Եւ բռնարար արգելեալ էր զնոսա, զի մի՛ որ իշխան լիցի յանդիման պաշտել զԱստուած (Եղիշէ, 170): Զի մի՛ զրոյդ քամեցից ի վերջին աւար լեռնում հատուցմանն (Նարեկացի, 316): Ոչ եթէ իբրեւ յետոյ իմացաւ և արար, այլ մինչ չի արարեալ էր նորա՝ ի կանուխ գիտութեանն իւրում տեսաներ զարարածու. որպէս և այժմ մինչ չի զործեալ մարդոյ բարի ինչ կամ չար, Աստուծոյ յայտնի են զործք մարդկան: Սոյնակա և յայնժամ մինչ չի էր արարեալ, ոչ խառն ի խուռն ինչ ճանաչէր զանելսն, այլ կարգեալ և յարմարեալ կային առաջին նորա իւրաքանչիւր մասանացն տեսակըն. իսկ մարդկան և հրեշտակաց՝ և տեսակքն և որ տեսակին լինելոց էին (Եղիշէ, 60):

Արևելահայերենում բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույցը ժխտական խոնարիման դեպքում միշտ հետադաս է, և եզակի երրորդ դեմքում է>ի հնչյունափոխություն չի կատարվում, ինչը բնորոշ է բաղադրյալ դիմավոր ժամանակաձևով արտահայտված պարզ ստորոգյալին, ընդ որում՝ վերջին դեպքում օժանդակ բայը միշտ նախադաս է՝ ի հակադրություն արևմտահայերենին: Օրինակ՝ *զեղեցիկ է - զեղեցիկ չէ, լսում է - չի լսում*:

Արևմտահայերենում եթէ այն արտահայտված է ապանի և հարակատար դերբայներով և օժանդակ բայով, ապա ժխտում արտահայտող օժանդակ բայը կարող է որվել դերբայից և՝ առաջ, և՝ հետո, օրինակ՝ *կանգնած է - կանգնած չէ // չէ կանգնած, լսելու է - լսելու չէ // չէ լսելու*: Օրինակ՝ Չորս բայլ չեր բրած, երբ մացառին տակեն չորս ասպատակ ցցվեցան ուղիղ: Զեին զիջած նույնիսկ ստորական ժպտումին (Օշական, 261): Ըստ որում ենթական արևմտահայերենում եթէ արտահայտվում է ժխտական դերանվամբ, ստորոգյալը չի ժխտվում, օրինակ՝ *ոչ որ*

ըսաւ, ոչ ոք տիսավ և այլն, իսկ արևելահայերենում կրկնակի ժխտում է տեղի ունենում, օրինակ՝ *ոչ ոք շասաց, ոչ ոք չընսավ*:

Բնագրային օրինակներ.

Ոչ ոք ըսավ - «Սա տղին

Պատռենք սիրտը տրտմազին» (Դուրյան, 49):

Թե ինչ հանցանք, ոչ ոք կոնկրետ չի կարող ասել (ՊՍՍ, 84):

Եթե հանգույցը բաղադրյալ ստորոգյալի կազմում ժխտման դեպքում հետադասվում է, որոշակի ոճական արժեք է ձեռք բերում. տրամաբանական շեշտը դրվում է ժխտվող հատկանիշի վրա: Հնմտ.

Էսկ չ'եր մեն, այլ սեր, հուր, շունչ, ժղավիտ, ցավ,

Գոհար աչեր, վարդ այտ, այլ ինքն էր թախիծ (Դուրյան, 26):

Հայեր, Հայեր, դեռ Հայաստան չէ՛ կործան...

Հուր մերշնչողը չեն աստղեր,

Եղբայրություն է հուր, ձայն,

Հայը սիրող Հայն է: (Դուրյան, 27):

Հին, միջին ու նոր գրական հայերեններում բարդ նախադասության կառուցվածքային տիպերը և կապակցության եղանակները ունեն միևնույն դրսնորումները. այն է՝ համարդասական և ստորադասական նախադասությունները կապակցվում են հճշերանգով (շարահարական կապակցություն, որ անվանում են նաև աննշոյթ կապակցություն) և շաղկապող բառերով, որոնք են շաղկապները և հարաբերական դերանունները (զողվածով կամ նշույքավոր կապակցություն), խոսքում դրանց ընտրությունը ազատ է²³⁷: Այս առումով հայերենի գարգացման որևէ շրջանի համար առանձնակի տարբերակումներ չենք կարող անել: Սիրյան գրաբարի համար առանձնացվում են դերբայական նախադասությունները, որոնցում ենթական արտահայտվում է սեռական հոլովով:

²³⁷ Մանրամասն տես *Ալմարկներ միջին գրական հայերենի պարմուրյան*, Հ. Բ., Եր., 1975, էջ 130-290:

Դերբայով արտահայտված ստորոգումն իր եղանակաժամանակային դաշտով հաճապատասխանում է տվյալ խոսքային տիրույթում դիմավոր քայով արտահայտված ստորոգմանը: Օրինակներ՝ Իսկ երանելոցն զիր վարդապետութեանն պայման արարեալ սակեալ եւ վճարեալ: Եւ բազում շնորհագիր մարդեան զիարցն եկեղեցոյ սրբացեալ ծովացուցանէր զվարդապետութեանն զիտրութիւն եւ լցեալ զեղոյր ամենայն բարութեամբ (Կորին, 116): Իսկ երանելին իր ուսուցչական գործը կարգավորեց և ավարտեց: Եղ եկեղեցու հայրերի շար շնորհագիր մարդաններ ծեռք բերելով՝ իր վարդապետությունը խորացրեց և լցրեց ամեն բարություններով (Յուգբաշյան): Յայն ժամանակի եկեալ դիպէր նմա այր մի երեց աղուան ազգաւ Քինիամէն անուն, եւ նորա հարցեալ, եւ քննեալ զրարբարուն զրան աղուաներէն լիզուին, առնէր ապա նշանագիրս բար վերնապարզեւ կորովի սովորութեան իւրում եւ յաջողութեամբ Քրիստոսի շնորհացն կարգեալ և հասպարեալ կշռէր (Կորին, 116): Այն ժամանակ եկալ հանդիպեց նրան մի երեց մարդ՝ ազգով աղվան, անունը՝ Քինիամին: Եղ նա հարցրեց ու քննեց աղվաներն լիզվի բարբարու խոսքերը, ապա վերուսր պարզեած իր սովորական կորովամբությամբ նշանագրեր հորինեց և Քրիստոսի շնորհի աջողությամբ՝ կշռադպեց, կարգավորեց, հասպարեց (ըստ Արենյանի):

Անցյալ դերբայով կառույցները գործածվում էին ոչ միայն ստորոգում արտահայտելու համար, այլև ստորոգման արտահայտած իմաստը շեշտելու նպատակով, որի դեպքում անցյալ դերբայը կարող էր թարգմանվել անորոշ դերբայի գործիական հոլովով կամ հոմանիշ բայերի դեպքում չքարգմանվել: Օրինակ՝ «յայն ժամանակի եկեալ դիպէր նմա այր մի երեց աղուան» նախադասությունը կարող ենք քարգմանել՝ «այն ժամանակ զալով հանդիպեց նրան...» կամ պարզապես՝ «հանդիպեց նրան»: Դերբայական այս կառույցները տիրապետող են զրաբարում: Նման կառույցների հետաքրքիր վերլուծություն է կատարում Թ. Շահվերդյանն իր «Դասական զրաբարի շարահյուսական ոճաբանություն» աշխատության մեջ, որտեղ այդ կառույցները հեղինակի կողմից արժենորվում են ոչ միայն իրեն շարահյուսական, այլև ոճական միավոր-

Աեր²³⁸: Դրանք լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում աստիճանաբար վերանում են:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Արեղյան Մ., Երկեր Զ, Եր., 1974:
2. Արրահամյան Ա., Բայրը ժամանակակից հայերենում, Գ. I, Եր., 1962:
3. Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Բ., Եր., 1975:
4. Առաքելեան Վ., Գրաբարի քերականութիւն, Եր., 2010:
5. Աւետիքեան Գ., Քերականութիւն հայկական նորոգ բննութեամբ, Վենետիկ, 1792:
6. Խաչատրյան Գ., Գրաբար, Եր., 2014:
7. Կարստ Յ., Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Եր., 2002:
8. Ղազարյան Ս., Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 2006:
9. Ղազարյան Ռ., Ավետիքյան Հ., Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 2007:
10. Մինասեան Մ., Յատկացուցիշ-յատկացեալ կապակցութիւնը գրաբարում, Երևանի մ, 1974, էջ 25:
11. Շահվերդյան Թ., Դասական գրաբարի շարահյուսական ոճաբանություն, Եր., 2007:
12. Պալասանեան Ս., Քերականութիւն նայենի լեզուի, Տփղիս, 1894:
13. Զահուկյան Գ., Շարահյուսական ուսումնասիրություններ, Եր., 2003:

Սկզբնաղբյուրներ՝ համառոտագրություններով

1. Աստվածաշունչ Մատեան, Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերութիւն, 1997:
2. ԱՍՕԲ - Ամիրդովլար Ամասիացի, Օգուտ թժկութեան, Եր., 1940:
3. Բոլգանդ - Փատոսփի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1987:
4. Նարեկացի - Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան, Եր., 1985:
5. Դուրյան - Պետրոս Դուրյան, Երկեր, Եր., 1947, 1981:
6. Եզնիկ - Եզնիրկայ Վարդապետի Կողբացոյ, Եղծ աղանդոց, Եր., 1994:

²³⁸ Մանրամասն տես Թ. Շահվերդյան, նշվ. աշխ., էջ 34-54:

7. Եղիշէ - Եղիշէ Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Եր., 1989:
8. Երգնկացի - Հովհաննես Երգնկացի, Բանք չափաւ, Եր., 1986:
9. Իսահակյան - Ավետիք Իսահակյան, Երկեր, Եր., 1987:
10. Խորենացի - Մովսիսի Խորենացոյ Պատմոթիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, Եր., 1981:
11. Կորին - Կորին, Վարք Մաշտոցի, Եր., 1981:
12. ՀՀԱՔ - Հայ իին և միջնադարյան քնարերգություն, Եր., 1986:
13. ՀԹ - Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, հ. I, Եր., 1988:
14. ՂՓ - Ղազարյ Փարպեցոյ, Պատմոթիւն Հայոց, Եր., 1982:
15. Սևակ - Պարույր Սևակ, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ. IV, Պոեմներ, Եր., 1973:
16. ՎՏ - Վահան Տերյան, Սիրո Երգեր, Եր., 2007:
17. ՊԱՍ - Պարույր Սևակ, Ամանեց, Եր., 2014:
18. Քուչակ - Նահապետ Քուչակ, Հայրենի կարգաւ, Եր., 1957:
19. Օշական - Հակոբ Օշական, Երկեր, Եր., 1979:
20. Ֆրիկ - Ֆրիկ, Տաղեր, Եր., 1982:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

**ԱՆԱ ԱԲԱՋՅԱՆ, ՆԱՐԻՆԵ ԴԻԼՔՅՈՅՅԱՆ,
ԱՆԱՀԻՏ ՅՈՒԶԲԱՇՅԱՆ**

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(դասագիրք բանասիրական ֆակուլտետների
ուսանողների համար)

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալարյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Հրատ. Խմբագրումը՝ Մ. Հովհաննիսյանի

Տպագրված է «Գևորգ-Հրայր» ՍՊԸ-ում:
թ. Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6

Ստորագրված է տպագրության՝ 20.06.2017:
Չափսը՝ 60x84 $^{1/16}$: Տպ. մամուլ՝ 27,75:
Տպարանակը՝ 300:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.am

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՌԱՊԵՏ
ԵՐԵՎԱՆ 2017
publishing.yeru.am